

ISSN 2520-2855 (Print)
ISSN 2520-2863 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА BIOGRAPHISTICA UKRAINICA

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

Заснований у 1996 році

Випуск 20

Київ – 2020

Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: М. Г. Палієнко (голов. ред.) та ін. – Київ, 2020. – Вип. 20. – 372 с.

У збірнику наукових праць висвітлено теоретичні й методичні засади вітчизняної біографістики як спеціальної історичної дисципліни, сучасні проблеми, тенденції та перспективи розвитку української і світової біографіки та біобібліографії, питання формування електронних біобібліографічних ресурсів, розкрито сторінки життєвого та творчого шляху відомих і малознаних діячів історії, науки, культури. Спеціальна рубрика випуску присвячена дослідженням жіночих (авто)біографій у сучасному науковому та комунікаційному просторі.

Збірник орієнтований на науковців, які працюють у галузі біографіки, біобібліографії, соціальних комунікацій, розбудови електронних ресурсів біографічної інформації, а також на широке коло дослідників, які цікавляться вітчизняною історією та культурою.

НАУКОВА РАДА: Г. В. Боряк, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; Т. С. Вінцовський, д-р іст. наук; Л. А. Дубовіна, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; С. О. Скељчик, Ph.D. (Канада); Т. І. Ківшар, д-р іст. наук, проф. (Канада); І. І. Лиман, д-р іст. наук, проф.; К. М. Манолаке, д-р політ. наук (Молдова); С. Нарбутас, д-р гуманітар. наук (Литва); К. Тахіров, д-р філософії, проф. (Азербайджан).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: М. Г. Палієнко, д-р іст. наук, проф. (головний редактор); В. І. Попик, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України (заступник головного редактора); Л. І. Буряк, д-р іст. наук, проф. (заступник головного редактора); Н. І. Любовець, канд. іст. наук (відповідальний секретар); Г. А. Александрова, д-р філол. наук; Л. С. Василик, д-р наук із соц. комунікацій; Т. Л. Вілкул, д-р іст. наук; О. Я. Дуднік, канд. іст. наук; С. І. Жук, д-р іст. наук, Ph.D. (США); М. Замбжицька, д-р гуманітар. наук (Польща); С. Г. Іваницька, д-р іст. наук; С. С. Кіраль, д-р філол. наук, проф.; О. М. Кобелев, д-р наук із соц. комунікацій; Х. Колман, Ph.D. (Канада); С. І. Кравченко, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Г. І. Ліпак, канд. наук із соц. комунікацій; С. М. Ляшко, канд. іст. наук; Т. Мареш, д-р габ. гуманітар. наук (Польща); Н. П. Марченко, канд. іст. наук; Ж. В. Мина, канд. іст. наук; М. Новак, д-р габ. гуманітар. наук (Польща); Е. І. Огар, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Ю. М. Половинчак, д-р наук із соц. комунікацій; С. І. Посохов, д-р іст. наук, проф.; О. М. Рижко, д-р наук із соц. комунікацій; Л. В. Сніцарчук, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Л. М. Яременко, канд. іст. наук.

Рецензенти:

Ковальчук Галина Іванівна, доктор історичних наук, професор
Новальська Тетяна Василівна, доктор історичних наук, професор

Друкуються за рішенням Ученої ради Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Протокол № 8 від 08.12.2020 р.

У разі передрукування публікацій посилання на збірник «Українська біографістика» обов'язкове.

No part of this publication may be reprinted without reference to the “Ukrainian biographistics” collection.

Наказом МОН України від 24.09.2020 р. № 1188 збірник включено до Реєстру наукових фахових видань України як видання категорії «Б» в галузі історичних наук та соціальних комунікацій зі спеціальностей 029 – Інформаційна, бібліотечна та архівна справа і 032 – Історія та археологія.

Видання індексується науково-інформаційними системами Google Scholar, CrossRef, DOAJ, BASE, OpenAIRE, ERIH PLUS, Index Copernicus, WorldCat, ResearchBib, CiteFactor, SIS, IZOR, «Україніка наукова», «Наукова періодика України».

© Національна академія наук
України, 2020

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2020

ЗМІСТ

Від редакційної колегії 9

ЖІНОЧІ (АВТО)БІОГРАФІЇ У ПРОСТОРІ НАУКОВИХ СТУДІЙ І СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Буряк Л. І.

Жіноча (авто)біографія як «крапля дощу»
(Слово до читачів) 11

Будзар М. М.

«Друга стаття»: біографічний світ жінок із роду Галаганів 17

Лабур О. В.

«Вуаль радянського фемінізму»:
жіночі наративи про перші радянські гендерні практики 39

Голубович І. В., Крижановська Т. О.

Ірина Яківна Матковська:
начерки до портрета в манері сфумато 55

Марченко Н. П.

Дискурс жіночої долі
в сучасній українській біографічній книзі
для дітей і юнацтва 68

Grysińska-Jarmuła K.

Hrabina Aniela Potulicka — wielkopolska filantropka 88

Nadolska A.

Malarki lwowskie na I Wystawie Artystek Polskich
w Bydgoszczy (1930 r.) 104

Wysocka A.

Kobiety i czwarta władza. Wincentyna Teska i Anna Krzycka —
 przyczynek do dziejów prasy
na terenie obecnego województwa kujawsko-pomorskiego 118

Zambrzycka M.

Autobiografia w świecie cyfrowym.
Projekt autobiograficzny *Ja, Nina* Janiny Sokołowej 135

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ БІОГРАФІЇ

Попик В. І.

Вітчизняна біографіка в умовах трансформацій
інтелектуального і духовного життя суспільства 149

Любовець Н. І.

Сучасні трансформації мемуарного простору:
загальний та локальний виміри172

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ БІОГРАФІКИ

Посохов С. І.

ТОП-особи харківського локусу,
або Про роль імен у конструюванні образів міста190

Стамбол І. І.

Політична біографія: сучасний вимір211

ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА КРІЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІКИ

Музичко О. Є.

Українська культура
у творчому доробку Дмитра Бучинського228

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

Вінцковський Т. С.

Василь Пилишенко:
нарис біографії члена Центральної Ради240

Сокур О. Л.

Український бібліограф К. І. Скокан:
до 100-річчя від дня народження255

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Александрова Г. А.

Постать Миколи Ілліча Стороженка
в некрологах і поминальних статтях:
біографічний та літературознавчий дискурс269

Патик В. В.

Особові архівні фонди як джерело
біографічної інформації
(за архівними матеріалами
Інституту архівознавства НБУВ)299

Левченко В. В.

Приватна книжкова колекція вченого
як історичне джерело дослідження його біографії
(на прикладі вивчення іменного книжкового фонду
професора Б. В. Варнеке)311

РЕСУРСИ БІОГРАФІЧНОЇ ТА БІБЛІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Вернік Ю. В.

Світовий досвід розбудови інформаційних
біографічних систем у глобальній мережі327

Філіппова Н. П.

Формування репозитарію
персональних бібліографічних показчиків
у складі «Українського національного біографічного архіву»:
базові засади реалізації проекту339

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, ІНФОРМАЦІЯ

Александрова Г. А.

«Манера письма народжується не лише з поєднання слів,
а й з висоти їхнього розміщення над рівнем душі»
[Рецензія на видання: Наєнко Михайло Кузьмович,
доктор філологічних наук, професор:
біобібліографічний довідник. – Київ :
Освіта України, 2019. – 680 с.]353

Котлярова Т. В.

Історична біографіка в сучасному українському суспільстві:
проблематика, інформаційний простір, бібліотеки, читачі.
XVI Біографічні читання (8 жовтня 2020 р.)358

До уваги авторів371

CONTENTS

Editorial message9

WOMEN'S (AUTO)BIOGRAPHIES IN SCIENTIFIC STUDIES AND SOCIAL COMMUNICATIONS

Buriak Larysa.

Women's (auto)biography
as a "drop of rain" (Addressing the readers)11

Budzar Maryna.

"The second sex":

Bibliographical female world of Galagan's family17

Labur Olga.

"The veil of Soviet feminism":

Women's narratives about the first Soviet gender practices39

Golubovych Inna, Kryzhanovska Tetiana.

Iryna Yakivna Matkovska: Sketches
for a portrait in the manner of sfumato55

Marchenko Nataliia.

The discourse of women's destiny
in the modern Ukrainian biographical book
for children and youth68

Grysińska-Jarmuła Katarzyna.

Countess Aniela Potulicka is a philanthropist
from Greater Poland88

Nadolska Anna.

Participation of women painters from Lviv
in the First Exhibition
of Women Artists in Bydgoszcz (1930)104

Wysocka Agnieszka.

Women and fourth authority.

Wincetyna Teska and Anna Krzycka – contribution
to history in the Kujawsko-Pomorskie Voivodeship118

Zambrzycka Marta.

Autobiography in the digital world.

Autobiographical project *Я, Ніна* by Janina Sokolova135

THEORY AND METHODOLOGY OF MODERN BIOGRAPHY

Popyk Volodymyr.

Domestic biography through intellectual
and spiritual transformations of society149

Lyubovets Nadiia.

Modern transformations of memoir space:
General and local measurements172

ACTUAL ISSUES OF BIOGRAPHY STUDY

Posokhov Sergiy.

TOP-persons of the Kharkiv locus,
or The role of names in the construction of city images190

Stambol Ihor.

Political biography: The modern dimension211

HISTORY AND CULTURE THROUGH THE PRISM OF BIOGRAPHICAL STUDY

Muzychko Oleksandr.

Ukrainian culture in Dmytro Buchynsky's creative work228

BIOGRAPHICAL STUDIES

Vintskovskyi Taras.

Vasyl Pylyshenko:

Essay of the biography of a member of the Central Council240

Sokur Olena.

Ukrainian bibliographer K. I. Skokan:

To the 100th anniversary of his birth255

SOURCES OF BIOGRAPHICAL RESEARCH

Aleksandrova Halyna.

The figure of Mykola Illich Storozhenko
in obituaries and memorial articles:

Biographical and literary discourse269

Patyk Viktoriia.

Personal archival funds as a source

of biographical information (according to archival materials
of the Institute of Archival Studies of the VNLU)299

Levchenko Valery.

The personal book collection of the scientist

as a historical source for the study of his biography

(on the example of named professor's B. V. Varneke book fund) . . .311

**RESOURCES OF BIOGRAPHICAL
AND BIBLIOGRAPHICAL DATA***Vernik Yuliia.*

World experience of development

of information biographical systems in the global network327

*Filippova Natalia.*Formation of the Repository of personal bibliographical indexes
as a part of the Ukrainian National Biographical Archive:

Definition of the basic principles of project implementation339

REVIEWS, INFORMATION*Aleksandrova Halyna.*“The manner of writing is born not only from the combination
of words, but also from the height of their placement
above the level of soul” [Review of the publication:Naenko Mykhailo Kuzmovich, Doctor of Philology, Professor:
Biobibliographic reference book. – Kyiv :

Osvita Ukrainy, 2019. – 680 p.]353

*Kotliarova Tetiana.*Historical biography in modern Ukrainian society:
issues, information space, libraries, readers.

XVI Biographical Readings (October 8, 2020)358

For authors371

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Вихід чергового числа «Української біографістики» – це ще одна слушна нагода привернути увагу громадськості до гуманітарних проблем в Україні, нагадуючи про значущість біографічних досліджень заради уникнення остаточного руйнування духовності.

З огляду на виклики сучасного світу, його неймовірну турбулентність та стрімку трансформацію, змінюються й основні акценти в просторі біографічних досліджень. Заклики до переосмислення стосунків між гуманітарною наукою та соціумом призвели до того, що останнім часом біографіка інтерпретується не лише як соціокультурний феномен, а й, що особливо важливо, як активний інформаційно-комунікативний ресурс.

Саме у такому контексті біографіка представлена в збірнику, з яким читач має можливість наразі ознайомитися. На поглиблене вивчення комунікативного потенціалу біографіки орієнтовані дослідження з теорії і методології, що залишаються одними з пріоритетних на сторінках видання. Цьому ж стратегічному напрямку підпорядковані й інші публікації, спрямовані на нове розуміння місця й ролі біографічних студій в інтелектуальному житті суспільства, пошук нових алгоритмів досліджень, співзвучних запитам часу. Загальна картина окресленого наукового сегмента складається з розмаїття сюжетів, кожен з яких органічно доповнює один одного. Серед них – вивчення механізмів та шляхів активізації біографіки як комунікативного ресурсу, звернення до сучасного досвіду світових біографічних практик, дослідження біографій з огляду на суспільні ідеали, а також проблематика спеціальної рубрики «Жіночі (авто)біографії у просторі наукових студій і соціальних комунікацій». Увесь спектр публікацій орієнтований на те, аби розкрити різнобарвну палітру біографічних досліджень, репрезентувати цілісну картину біографіки як комунікативного ресурсу, продемонструвати її унікальний потенціал та привернути увагу зацікавленого читача.

Розмірковуючи над змістом «Української біографістики», редакційна колегія опинилася перед непростим завданням – що брати за концептуальну основу видання, аби воно відповідало

високим науковим стандартам, відображало спектр актуальних проблем сучасної біографіки й водночас було цікавим більш широкому інтелектуальному середовищу, а не лише науковцям. Іншими словами, що має бути пріоритетним у науковому дискурсі «Української біографістики» – академізм чи орієнтація на публічний простір? Це актуальне питання порядку денного останнього часу набуває ще більшої загостреності саме зараз, у часи «плинної модерності», коли сучасний читач стає все більш вибагливим не тільки до контекстів біографічних досліджень, а й до форм їх презентації.

Як академічне видання, «Українська біографістика» передусім дотримується «законів жанру», наслідуючи кращі традиції української академічної гуманітаристики, демонструючи послідовну ґрунтовність та методологічний плюралізм публікації, у яких маніфестуються нестандартні підходи та високий рівень теоретичних узагальнень. Водночас біографіка стає все більш вагомим елементом гуманітарної культури, активно виконує роль одного з ресурсів соціальної комунікації, спроможного впливати на інтелектуальне й духовне життя суспільства. З огляду на це, видання орієнтовано на публічний простір, що означає прагнення уникати безбарвності, банальності та мовної схоластики.

І «last but not least»¹. Усвідомлення відповідальної місії, яка покладається на видання, змушує вносити суттєві корективи в редакційну політику. «Українська біографістика» відмовляється від публікації «випадкових», неякісних рукописів, уникає оприлюднення аматорських розвідок, орієнтуючись передусім на ґрунтовні біографічні дослідження високого теоретичного рівня й на цих засадах щиро запрошує науковців до подальшої співпраці.

¹ «Останнє, але не менш важливе».

ЖІНОЧІ (АВТО)БІОГРАФІЇ У ПРОСТОРІ НАУКОВИХ СТУДІЙ І СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ

ЖІНОЧА (АВТО)БІОГРАФІЯ ЯК «КРАПЛЯ ДОЩУ» (Слово до читачів)

Каталізатором наукового методу є оптимізм, оптимізм щодо того, що за наявності терпцю та зусиль, часто спільних зусиль, прийде розуміння,

*Пітер Еткінс*¹

Чергове число збірника наукових праць «Українська біографістика = Biographistica Ukrainica» відкриває спеціальна рубрика, присвячена дослідженням жіночих (авто)біографій, що позиціонуються як своєрідні точки відліку в сучасному науковому та комунікаційному просторі.

У заявленій тематичній рубриці та в ангажуванні наукової спільноти долучитися до неї був певний ризик. Перш за все через те, що термін/категорія «жіноча (авто)біографія» як постмодерністський конструкт все ще не є усталеним, концептуально обґрунтованим та широко вживаним в українському науковому дискурсі. Слід визнати, що вітчизняні науковці здебільшого звикли до терміну «жіноча історія», оперуючи ним у площині гендерних студій. «Жіноча історія» та «жіноча (авто)біографія» хоча й близькі щодо свого центрального об'єкта розгляду, яким залишається жіноча компонента, проте орієнтовані на досягнення різних цілей. Не заглиблюючись у теорію, лише нагадаємо, що жіноча історія спрямована на вивчення місця жінок в історії, їхнього правового становища й ролі в суспільно-політичному та культурному житті. А жіноча (авто)біографія обирає об'єктом дослідження життя та діяльність жінок (знаменитих, відомих, невідомих, напіввідомих, забутих, пересічних), розглядаючи кожне жіноче життя як унікальну модель, алгоритм якої зумовлюється розмаїттям чинників, передусім перебігом історичних подій, закономірностями, випадковостями, походженням, родинною традицією, освітою, оточенням, зустрічами, характером, талантом, вдачею тощо.

¹ Еткінс П. Чому лише наука може відповісти на всі великі питання. *Критика*. 2019. Число 7–8. С. 23.

Метафорично (авто)біографія — це «крапля дощу», що є символом нерозривної єдності людини і світу (реального, вигаданого, ймовірного, омріяного, віртуального), у якому відбувається життя².

Резюмуючи, зауважимо, що «жіноча історія» досліджує те, як жінки впливали на хід історичних подій, змінюючи світ навколо себе та виборюючи свої права, у той час як «жіноча (авто)біографія» вивчає те, як історія впливала на життя жінок, визначала їхні векторні орієнтири та пріоритети, вносила корективи, ламала усталені стереотипи та моделі, позбавляла будь-яких перспектив чи навпаки — пропонувала неочікувані, відкриваючи нові обрії.

На відміну від української, світова соціогуманітаристика вже тривалий час розробляє жіночу (авто)біографію як науковий напрям у міждисциплінарному полі. Підтвердженням цього є не лише стрімко зростаючий масив досліджень, присвячених біографіям жінок, а й не менш потужний обсяг наукової літератури, у якій аналізуються методологія, інструментарій, прийоми, формат гендерно маркованого (авто)біографічного наративу.

Значною мірою легітимізації і водночас активізації цього напрямку наукових досліджень сприяла поява всесвітньо відомих енциклопедичних видань. У 2001–2002 роках виходить двотомне видання «Encyclopedia of Life Writing» зі статтями «Жіночі автобіографії» (*Women's Autobiographies*), «Жіночі біографії» (*Women's Biographies*), «Жіночі щоденники і журнали» (*Women's Diaries and Journals*), «Жіночі листи» (*Women's Letters*)³. Через деякий час була надрукована не менш унікальна двотомна «Encyclopedia of Women's Autobiography» (2005). Метою цього енциклопедичного видання, на думку його ініціаторів, було створення компендіуму інформації та окреслення ключових стартових позицій для подальших наукових досліджень у галузі жіночої (авто)біографії⁴. «Енциклопедія жіночої автобіографії» — це по-справжньому глобальний науковий проект, який завдяки представленій інформації дає потужний імпульс, орієнтуючи на розмаїття дослідницьких тем. Тут зібрані сотні статей, присвячених жіночим персоналіям, охоплюються континенти, країни, національності, етнічності, мови, фокусується увага на (авто)біографічному наративі як соціокультурному феномені, на його жанрах,

² Символічним відображенням нерозривної єдності людини й оточуючого світу можна вважати скульптуру відомого українського митця Назара Білика «Дощ» на Пейзажній алеї в Києві.

³ *Encyclopedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms* / edited by Margaretta Jolly. Vols. 2. Chicago, 2001-2002.

⁴ *Encyclopedia of Women's Autobiography* / edited by Victoria Boynton and Jo Malin. 2005. Greenwood Press, USA. P. XVI.

стилях, методології, висвітлюються наближені до жіночої (авто)біографії теми, зокрема фемінізму, ідентичності, пам'яті тощо.

Запрошуючи дослідниць/ків, які вивчають жіночі (авто)біографії або працюють у сферах, близьких до цього наукового напрямку, долучитися до спеціальної рубрики, Редколегія збірника наукових праць «Українська біографістика = Biographistica Ukrainica» ставила мету передусім актуалізувати інтерес до жіночої (авто)біографії як міждисциплінарного наукового напрямку, який наразі перебуває на вістрі очікувань соціуму та соціокультурних комунікацій, постаючи важливим знанням та комунікаційним ресурсом, здатним ефективно впливати на суспільну свідомість, формування системи морально-етичних пріоритетів.

Модернізація біографічних студій наразі є одним із найважливіших стратегічних завдань у цій галузі знання. Тематичне розмаїття, розширення кола персоналій, розробка сучасного алгоритму біографічних реконструкцій, як і відмова від стереотипів, різнобарвність, емоційність, візуалізація, що базуються на ґрунтовності, переконливості та дотриманні етичних норм у відтворенні біографічної палітри, можуть бути важливими елементами на шляху цієї модернізації. Серед актуальних проблем, що постають перед дослідниками, особливої уваги також потребують вдосконалення механізмів біографічних досліджень та пошук нових моделей відтворення біографій, здатних розширити, поглибити, урізноманітнити знання та уявлення про життя особи, по-жвавляючи тим самим інтерес читацької аудиторії.

Рубрику представляють вісім статей. Чотири з них належать польським авторкам, чотири — українським. Структура рубрики, яка вибудована за хронологічним принципом, схожа на науково-мистецький колаж, позначений рівночасною строкатістю й гармонійністю композиції в цілому. Статті охоплюють біографії польських та українських жінок від ранньомодерної доби до сучасності, водночас демонструючи темпоральні та концептуальні особливості жіночого (авто)біографічного нарративу українських та польських науковців.

Читач має можливість не лише ознайомитися зі змістом статей, довідатися про життя та діяльність героїнь біографічних студій, а й отримати уявлення про сучасну українську та польську традицію дослідження жіночої (авто)біографії. Цікавими, як видається, є персоналії, на яких фокусуються дослідниці і які свідчать про певні пріоритети наукових уподобань науковців в Україні й Польщі. На особливу увагу читача заслуговують моделі біографічних репрезентацій, методологія, прийоми візуалізації, запропоновані авторками. За бажанням, віднайдуться відмінності й подібності між ними, плюси й мінуси, що може стати, у свою чергу, імпульсом для нових наукових студій, осмислення проблем на вже іншому рівні.

Українська дослідниця Марина Будзар експериментує з форматом колективної жіночої біографії, відтворюючи на потужному масиві архівних джерел біографічний світ жінок із відомого роду Галаганів. Водночас кожен із сегментів «колективної біографії», розтягнутої в часі від першої третини XVIII до кінця XIX століття, авторка репрезентує як розмаїту індивідуальну біографічну модель. «Жіноче обличчя» роду Галаганів представлено не лише наративною, а й візуальною формою. Стаття супроводжується промовистими портретами кожної з представниць роду, які передають неповторні особистісні ознаки жінок на тлі фамільної історії та в контексті часу і соціальної спільноти, до якої вони належали.

Стаття Інни Голубович та Тетяни Крижановської — це спроба подолати, як зізнаються дослідниці, «невизначеність, недомовленість, незакінченість» біографії їхнього вчителя, філософа, відомої української вченої Ірини Яківни Матковської. Водночас праця демонструє широкі евристичні можливості дослідницького прийому «сфумато», запропонованого видатним семіотиком Ю. М. Лотманом і вдало використаним дослідницями для реконструкції інтелектуальної біографії на перехресті особистісно-індивідуального та міжособистісного.

Вивченню історико-біографічного конструкту жіночих наративів у радянській Україні 1920-х присвячено дослідження Ольги Лабур. Тогочасні жіночі спогади та життєписи дослідниця розглядає як унікальний ресурс, за допомогою якого відкриваються перспективи для відтворення життєвих сценаріїв окремих жінок, їхнього погляду на емансипаційні практики влади та власне життя в добу так званого «радянського фемінізму». Комунікаційний потенціал тогочасних жіночих наративів, на якому фокусує увагу Ольга Лабур, аналізується як у контексті історичних подій та політичної кон'юнктури, так і в площині жіночих пам'яттєвих та психо-емоційних рефлексій.

Наталія Марченко присвятила свою статтю дискурсу жіночої долі в сучасній книзі для дітей та юнацтва, зокрема кардинальним змінам, що відбулися в наративних стратегіях останнього часу. На думку дослідниці, модерні жіночі біографії для дітей та юнацтва як «нашого майбутнього» в найширшому його сенсі покликані не лише формувати знання, а й впливати на самооцінку, з'ясувати своє позиціонування у світі. Розглядаючи дитячу й підліткову книгу як один із важливих механізмів трансляції соціальної «пам'яті», авторка аналізує особливості «пантеону» героїнь, на основі якого відбувається поколіннєвий діалог у сучасному українському суспільстві та вибудовуються життєві стратегії підростаючого покоління. Окреслюючи загальну картину гендерно маркованого наративу для дітей та юнацтва в Україні,

Наталія Марченко пропонує читачеві ще раз замислитися над його змістом, ставить гострі питання та шукає відповіді на них.

Тексти польських дослідниць демонструють кілька важливих тенденцій. Перш за все, вони засвідчують науковий інтерес до вивчення жіночих біографій у вимірі регіоналістики та самоідентифікації. У фокусі дослідження опинилися біографії жінок, життя, діяльність, творчість яких були так чи інакше пов'язані з Бидгощем — центром польського Куявсько-Поморського воєводства, містом, унікальна топографія якого з давніх часів була перехрестям Західної і Східної Європи. Отже, різноманітні культурні впливи упродовж тривалого історичного періоду вибудовували складний ландшафт ідентичностей цього міста⁵.

Авторки статей (Катажина Грисінська-Ярмула, Анна Надольська, Агнешка Висоцька) є мешканками сучасного Бидгоща. З огляду на це, до регіонального виміру в дослідженнях жіночих біографій додається чинник авторської урбаністичної самоідентифікації, загострений часовою та гендерною оптикою, а також неодмінною актуалізацією соціальної пам'яті. Словом, читачеві пропонується жіночий погляд на біографії жінок у межах окремого регіонально-урбаністичного простору, але з часової відстані майже в століття.

Біографічні світи польських жінок представлені в різних ракурсах — філантропія, мистецтво, журналістика. Великопольська філантропка графиня Анеля Потолицька — жінка з надзвичайними здібностями і талантом, яка присвятила все життя благодійній діяльності, стала героїнею дослідження Катажини Грисінської-Ярмули. Стаття Анни Надольської — це своєрідна замальовка, триптих в інтер'єрі міста, присвячений трьом львівським художницям (Софії Альбіновській-Мінкевич, Марії Водзицькій, Анелі Чарновській), які брали участь у першій виставці польських митців у Бидгощі (1930 р.). Крізь опцію «четвертої влади» на біографії жінок, котрі стояли біля джерел сучасної польської преси, — Вінцентини Тески та Анни Кшицької, пропонує подивитись Агнешка Висоцька.

У дещо іншій площині, як безпосередній елемент цифровізованої та глобалізованої сучасності, представлена жіноча (авто)біографія в дослідженні Марти Замбжицької. Професорка кафедри українознавства Варшавського університету досліджує феномен жіночої автобіографії в просторі соціальних комунікацій. Її увага зосереджена на публічному проекті української журналістки Яніни Соколової, котра

⁵ Висловлюємо подяку співробітниці відділу стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства НБУВ, кандидату історичних наук Ірині Олегівні Ціборовській-Римарович за редакторське опрацювання польськомовних текстів.

власний досвід пережитої хвороби конвертувала у відкритий меседж як мотивуючу модель сильної героїні в контексті боротьби-перемоги. Аналізуючи автобіографічний проєкт Яніни Соколової, Марта Замбжицька обстоює думку, що така форма відкриває канал для ефективного діалогу із суспільством, стимулюючи його енергетичний потенціал.

Безумовно, ще багато актуальних тем у площині жіночої (авто)біографії потребують свого подальшого осмислення. Наразі хотілося б почути думку науковців з приводу методології зарубіжних та українських досліджень у просторі жіночих (авто)біографій; актуалізації комунікаційного потенціалу жіночого (авто)біографічного наративу; моделей існуючого (авто)біографічного наративу, еволюції його контекстів і форм. Усе ще залишаються без відповіді питання про те, яких жіночих (авто)біографій очікує сучасне цифровізоване суспільство; чи впливає стаття автора на зміст жіночої біографії; яким може бути алгоритм її наукового дослідження з огляду на стрімкі зміни, що відбуваються у світі останнім часом.

Усі ці, а також інші теми і питання ще чекають на свою наукову аудиторію. Тому сподіваємося, що активізація наукових досліджень у сфері жіночої (авто)біографії, які, безумовно, мають невичерпний потенціал для подальшого вивчення, приверне увагу науковців та сприятиме стратегічній модернізації біографічних досліджень, успішно конвертуючи їх в ефективний ресурс суспільної комунікації відповідно до глобальних викликів сучасності та інтелектуальних запитів соціуму.

Редколегія щиро дякує всім авторкам спеціальної рубрики, а читачам бажає інтелектуального задоволення і натхнення!

*Лариса Іванівна БУРЯК,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)*

УДК: 929.52 ГАЛ:316.344.42-055.2

<https://doi.org/10.15407/ub.20.017>

*Марина Михайлівна БУДЗАР,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3720-7799>
e-mail: qmimaq1113@yahoo.com*

«ДРУГА СТАТЬ»: БІОГРАФІЧНИЙ СВІТ ЖІНОК ІЗ РОДУ ГАЛАГАНІВ

Концепція статті базується на твердженні про те, що зображення жінок як рівноправних суб'єктів історії є ефективним інструментом вивчення соціальних спільнот, зокрема регіональних еліт в Україні в часових межах XVIII–XIX ст. Авторка поставила собі за мету відтворити елементи «біографічного світу» жінок із роду Галаганів. Особистісний простір жіночих доль змальовується у взаємодії приватного й публічного за наявними джерелами. Це активізує вивчення фактору спорідненості в життєдіяльності українського дворянства, дослідження мережі майнових і культурних контактів.

Ключові слова: біографічний світ, Галагани, Лівобережна Україна, козацька старшина, дворянство, жінка в історії роду.

У передмові до есею «Друга стаття» Симона де Бовуар зазначила, що «розмежування суспільства на різні статі — неможливе. Саме в цьому й полягає найсуттєвіша особливість жінки: вона — інше в осерді єдиного цілого, дві складових якого необхідні одне одному...» [2, с. 31]. У світовому історичному дискурсі до початку XXI ст. було остаточно усвідомлено, що лише цей підхід уникає таких дихотомій, «як держава й родина, громадське й приватне, праця й сексуальність...» [21, с. 110]. У сучасній українській історіографії накопичено чималий досвід розгляду подій минулого через «призму жіночого», утім, одна із засад світових розвідок — орієнтація на «усі сфери діяльності та соціальні групи суспільства» [4, с. 174] — ще не реалізована. Не подолано узагальнений підхід до зображення жінки в історії, коли за «лаштунками образу-символу, продуктом якої б епохи він не був, зазвичай залишається багато такого, що ідентифікує людину в лю-

дині» [6, с. 39]. Усвідомлення цього спонукало розглянути історію роду Галаганів, який у контексті двох сторіч, XVIII–XIX, унаочнює етапи генерування «нової еліти» в Україні ранньомодерного й модерного часів [15, с. 221–225], через біографії жінок, як кровно споріднених із цим сімейством, так і тих, котрі увійшли до нього через шлюби.

Біографія роду Галаганів реконструюється передусім за долею осіб чоловічої статі¹, характеристики жінок, представниць родини, зазвичай малозмістовні, не унаочнені джерелами, найчастіше містять інформацію з біографічного нарису «Рід Галаганів» [7]², хоча останнім часом зроблено спроби більш ґрунтовного осмислення цієї проблематики³.

Утім, «жіноча історія» сімейства Галаганів представлена розмаїтими варіантами життєвих доль. Вочевидь, є потреба репрезентувати жінок як повноправних акторів в історії роду за умови відтворення, хоча б побіжно, культурного простору їхніх дій. Це й є метою статті.

Методологічною основою розвідки обрано концепт «біографічний світ», що тлумачиться, за висновками І. Колесник, як «культурний простір, у якому особа переміщується між професійною та побутовою, приватною й публічною сферами...» [11, с. 79]. Окремі складники біографічного світу жінок роду Галаганів буде реконструйовано у взаємодії приватного й публічного, передусім за джерелами з фамільного архіву.

Документи Галаганівського архіву спростовують твердження О. Кісь, що «навіть приватні родинні архіви... рідко містили якісь письмові свідчення про жінок — їх не вважали за потрібне зберігати...» [10, с. 164]. Наявність тут змістовних комплексів джерел дає змогу реконструювати біографічний світ жінок родини за кількома

¹ Два сини козака Івана Галагана, мешканця містечка Омельник, та їхні нащадки представляли цей рід як козацько-старшинський: Гнат (Ігнатій) Галаган (?–1748), полковник компанійський (до 1709 р.), котрий за часів Північної війни в Україні перейшов із війська І. Мазепи до армії Петра I, а пізніше очолював чигиринський (1709–1714) і прилуцький полки (1714–1739), і Семен Галаган, миргородський осавул, котрий, на думку О. Лазаревського, «отримав уряд цей, можливо, через брата» (Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Галаганы. *Русский архив*. 1875. Т. 1. С. 324). Нас цікавитиме гілка роду, започаткована Гнатом Галаганом.

² Див.: Матвеев А. Родина Галаганів: історичні контрасти. *Вітчизна*. 1995. № 7–8. С. 115–117; Ткаченко Т., Ткаченко М. До історії давнього українського роду Галаганів. *Наукові записки з української історії*. 2010. Вип. 24. С. 35–39; Тимошенко А. Галагани — від Гната до Павла. *Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини*. 1999. Вип. IV. С. 43–50.

³ Див.: Будзар М. М. Місце жінки в сімейній історії українського панства: чотири Катерини родини Галаганів. *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С. 115–126; Головцов А. Л. Григорий Павлович Галаган. *PRIMUS INTER PARES (О первых меж равных)*. Кн. 1. Київ, 2018. С. 111–166.

оповідними пластами: 1) конкретний текст — те, що створене самою особою (его-документи), 2) великий текст — документи із зовнішньою інформацією про цих осіб, тобто особисті наративи інших (як жінок, так і чоловіків), судові справи, документи церкви тощо; 3) історико-культурний контекст [18, с. 203; 19, с. 293].

Образи дружин двох полковників прилуцьких — Гната Галагана та його сина Григорія — окреслюються лише за зовнішніми свідченнями, утім для їх хоча б часткової реконструкції суттєвими є історико-культурні ознаки доби — першої половини XVIII ст.

Із постаттю Олени Антонівни Галаган (?–1763), дружини Гната Галагана ⁴, пов'язано кілька сімейних легенд. Це спорідненість з Дмитрієм Ростовським (Данилом Савичем Тупталом, 1651–1709) і позашлюбне походження сина Гната Галагана Григорія.

Г. П. Галаган, досліджуючи фамільну історію, у «Нотатках про рід Галаганів» стверджував, що Гнат Галаган «був одружений з Оленою Тупталовою, сестрою славетного Дмитрія Ростовського, долученого до образу святих...» ⁵. Це переконання, не підтвержене документально, так важило для родини, що закарбувалося в сакральній архітектурі: у Миколаївській церкві м. Прилуки, збудованій коштом Гната Галагана, серед стінопису вітваря виділялося зображення св. Дмитрія Ростовського на повний зріст ⁶. Згадку про інший родинний міф знаходимо в щоденнику Григорія Галагана: «Григорій Гнатович був незаконний син, він був сином Петра Великого, від Тупталової, котра народила невдовзі після того, як вийшла заміж за полковника Ігнатія...» [8, с. 138]. Вочевидь, дружина патріарха роду мала зробити власний внесок у вивищення сімейства в соціальній ієрархії, хай і в незаконно-легендарний спосіб, тим більше, що, попри полковничий статус, Галагани, зокрема й полковниця, лишалися чужаками в колі прилуцької старшини. Доказом цього є судова справа, у центрі якої опинилася Олена Галаган.

У 1734 році під час з'їзду місцевого панства на свято Трійці до Густинського монастиря поблизу Прилук виник конфлікт через стоянку екіпажів перед монастирською брамою: небіж О. Галаган Петро Тадрина побив Якова Тарновського. Мати потерпілого, Агафія Тарновська з роду

⁴ О. А. Галаган походила з київського міщанського роду Тандрин, чий представники обіймали й посади війтів, у першому шлюбі була за київським бурмістром Максимом Олександровичем. Тут і нижче оригінальні тексти російською подано в українському перекладі.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. І: Літературні матеріали. Оп. 1. Спр. 6890: Галаган Г. П. Нотатки про рід Галаганів (для М. Г. Астряба). Арк. 1.

⁶ ІР НБУВ. Ф. 33: Маслов Сергій Іванович. Оп. 1. Спр. 35 99: Опис пам'яток старовини в Прилуцьких Різдва Богородиці й Стрітенському соборах. 1907. Арк. 9.

Бутович, «за такий бій та безчестя... просила справедливості у полковниці, проте та відмовила...»⁷. Справа мала розголос: пізніше вже Олена Галаган скаржилася на одного з представників роду Горленків, Степана, за те, що на ярмарку в Ічні той докоряв П. Тадрини за напад на Тарновського, закидаючи йому, що він, бозна якого батька син, підняв руку на сина відомої людини: «...почав брата мого матюкати, називаючи нечистого ложа сином, а потім вдарив його в щоку» [13, с. 324]. Сама А. Тарновська зауважувала, що «полкова старшина побоюється Гната, полковника прилуцького, і гніву пані полковниці прилуцької...»⁸. Ця історія є красномовним свідченням доби, але не індивідуалізує образ Олени Галаган, який домальовується хіба що за портретом з родинної колекції⁹ (іл. 1) та за свідченням сина з автобіографії 1763 року про нестерпний смуток від смерті матері [12, с. 459].

Мінімум відомостей збереглося про дружину Григорія Гнатовича Галагана (1716–1771), Олену (Уляну) Михайлівну, уроджену Дунін-Борковську (?–1747). У цьому союзі роль онуки гетьмана Данила Апостола й генерального обозного Василя Дунін-Борковського, ймовірно, полягала в зміцненні статусу Галаганів у козацько-старшинській спільноті. Жінка померла на 10-му році свого шлюбу з Григорієм Галаганом, котрий на схилі років зауважив, що 22-річним оженився недоречно, не зі власної волі і в шлюбі терпів незадоволення [12, с. 459]. Від неї, за словами нащадка, залишилися лише «різноманітний срібний посуд і речі, позначені гербом Дунін-Борковських (лебідь на червоному тлі, що пливе водою)...» [7, с. 8]. Ці артефакти неодноразово зазначалися в переліку спадкового майна чи в описах віна Галаганів. Як-от, у переліку посагу, що у 1758 році дали за однією з доньок подруж-

Іл. 1. Невідомий художник.
Портрет Олени Антонівни
Галаган. 1740-ті рр.,
полотно, олія

⁷ Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, 17-46/Ал 504. Справа за скаргю Агафії Тарновської на дружину прилуцького полковника Ігнатія Галагана. 1734–1735. Арк. 1.

⁸ Там само. Арк. 1 зв.

⁹ Живописні та акварельні портрети жінок з роду Галаганів подаються за дозволом Чернігівського обласного художнього музею ім. Г. Галагана, світлини: К. В. Галаган (молодшої) — за дозволом музею Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (Київ); К. В. Галаган (старшої) та М. П. Комаровської — за дозволом музею д'Орсе (Париж, Франція).

жя, Параскевою, насамперед значилося предківське срібло: «Коновок з кришками дві: одна під гербом Борковських, а друга під гербом батьківським. Ліхтарів з трубками на свічки, під гербом Борковських, два...» [12, с. 464]. Такі предмети в складі дівизни символізували сімейні цінності, указували на статусно-іміджеві ознаки роду, тобто постать Олени Галаган із роду Дунін-Борковських назавжди залишилася неіндивідуалізованою, лише часткою сімейного цілого.

Життєві долі двох її доньок, Олени Григорівни та Параскеви Григорівни, географічно пов'язані з місцем їхнього народження — Лівобережною Україною, зокрема Прилуччиною та Стародубщиною, теж відтворюються за свідченнями ззовні.

Олена, у 1752 р. взявши шлюб з Петром Андрійовичем Миклашевським¹⁰, досить рано овдовіла, імовірно, не маючи дітей. За заповітом батька їй до смерті (пішла з життя у 1798 р.) було визначено для проживання його дім і село Сокиринці з усім приналежним і угіддями [13, с. 462]. У маєтку в Сокиринцях вона й мешкала з родиною брата, Івана Григоровича Галагана, за висловом двоюрідного онука, Григорія, «у добрій з ним згоді»¹¹. Останні роки Олени Григорівни Миклашевської затьмарилися тяжбою між дружиною покійного брата Катериною Юхимівною Галаган та сином останньої.

Уривчасті відомості про сімейне життя Параскеви, одруженої зі Степаном Івановичем Лашкевичем¹², містилися в щоденнику її чоловіка, де, зокрема, зазначалося, що, за умов частих виїздів з маєтку самого господаря, його дружина з дітьми майже невідлучно перебувала вдома. Також С. Лашкевич описував візити всього сімейства до родичів Галаганів у Сокиринці, де збиралися з ближніх сіл знайомі, вечорами бувала «музика», іноді влаштовувалися полювання «з яструбами», звідки додому поверталися з подарунками [17, с. 709]. Припустимо, що опікування великою родиною (подружжя мало восьмеро дітей), було основним маркером біографічного світу цієї жінки.

Значно детальнішим є життєпис Катерини Юхимівни Галаган (1746(45?)–1823), дружини Івана Григоровича Галагана¹³, брата

¹⁰ Миклашевський П. А. (?–до 1768) — бунчуковий товариш, певний час очолював Стародубський полк.

¹¹ Центральний державний архів України у Києві (далі — ЦДАУК). Ф. 1475: Галагани — поміщики. Оп. 1. Спр. 1175. Рішення Золотоніського й Прилуцького суду за скаргою Катерини Юхимівни Галаган на свого сина Григорія. Арк. 46.

¹² Лашкевич С. І. (1734–1782) — бунчуковий товариш, пізніше — надвірний радник, «після виходу з полкової канцелярії... оселився в селі Брахлів і зайнявся господарством...» (Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них. *Киевская старина*. 1887. Т. XIX. С. 700).

¹³ Галаган І. Г. (1740(39?)–1789) — бунчуковий товариш (1763), надвірний радник (1784).

Олени Миклашевської та Параскеви Лашкевич, що відтворюється за значним комплексом документів, як господарсько-майнових і юридичних, так і особового походження. У родині збереглися доволі різні відгуки про неї. Її правнук, Григорій Галаган, характеризував Катерину Юхимівну як особу розумну, надзвичайно вольову й впливову: «Таких жінок можна нарахувати немало між малоросіянками колишніх часів...» [7, с. 11]. Водночас двоюрідний брат Г. Галагана, Микола Андрійович Маркевич, назвав її «відьмою» та жінкою злою «у повному сенсі цього слова»¹⁴. Іван Галаган ставився до свого шлюбу з дочкою Юхима (у 1751–1762 рр. — полковник кийвський) та Віри (сестра Олексія й Кирила Розумовських) Дараганів як до найбільшого лиха свого життя. У щоденнику за 4 травня 1786 р.¹⁵ він залишив запис: «Число це є найбільш нещасливішим у житті моєму, тому що тоді я одружився, чим згубив себе навіки...»¹⁶. Союз, укладений із розміркувань статусно-політичних і родинно-майнових, відразу підняв сімейство Галаганів на кілька щаблів у соціальній ієрархії, проте не забезпечив подружжю гідного життя. Трохи більше ніж через 10 років пара роз'їхалася, дружина не погодилася на розлучення, можливо, тому чоловік сумно жартував: «Загубив я себе цим браком, зістався на все життя моє раком, тобто ані звір, ані птиця, ані жонатий, ані дівиця...»¹⁷. Сімейні негаразди мали публічний розголос, за що К. Г. Розумовський дорікнув чоловікові небоги: «...вештаючись судами й консисторіями с дружиною Вашою, вчинили проти правил розумної людини, а тим більш батька законним дітям Вашим»¹⁸. Син Катерини Юхимівни, Григорій Іванович Галаган (1768–1808), будучи у сварці з матір'ю, так змалював розлуку батьків: «У самому ще ранньому дитинстві моєму мати моя залишила батька мого, дім й дітей, взявши з собою тоді ж усе принесене нею віно...»¹⁹.

Спочатку К. Галаган із роду Дараганів мешкала в придбаному власним коштом селі Ювковці (Івківці) поблизу Прилук, де станом на 1823 рік було «107 душ чоловічої статі з їхніми родинами, жилими

¹⁴ Институт русской литературы (Пушкинский дом) Российской академии наук (далее – ИРЛИ). Ф. 488: Маркевич Николай Андреевич. Оп. 1. Д. 38: Маркевич Н. А. Автобиографические заметки. 1845. Л. 224 об. На момент смерті К. Ю. Галаган Григорію Галагану було 4 роки, Миколі Маркевичу — 18. Припустимо, що в свідченнях обох, передусім правнука, більше важили сімейні перекази, ніж власні враження.

¹⁵ Дати тут й нижче подано за старим стилем (юліанським календарем).

¹⁶ ІР НБУВ. Ф. І: Літературні матеріали. Оп. 1. Спр. 1043: Галаган І. Г. Щоденник закордонних подорожей 1781 та 1785/1786 рр. Арк. 51.

¹⁷ Там само.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. ІІ: Історичні матеріали. Оп. 1. Спр. 260696 Лист К. Г. Розумовського до І. Г. Галагана. Арк. 1 зв.

¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1175. Арк. 45 зв.

грунтами всіма їхніми...»²⁰, а через кілька років, отримавши спадщину за смертю братів, так що їй, серед іншого, належала чи не половина з тих 10 000 кріпаків, котрі були власністю Галаганів наприкінці XVIII ст. [13, с. 325], — у маєтку Покорщина на краю Козельця, який став господарським центром її володінь. Як-от, кам'яниця, побудована тут, вірогідно, ще в середині XVIII ст. використовувалася для збереження грошей (мідних та асигнацій), що надходили з різних економік, і обміну їх на срібло, до початку 1820-х рр.²¹

Сімейна традиція змальовує цю особу як господиню, котра розумно налагоджувала велике господарство: «За прабабки моєї Катерині Юхимівні, селяни наші взагалі були у досить гарному становищі...»²². Щонайшвидше, поміщиця послуговувалася простою думкою, що ситий селянин працює краще, ніж голодний. Але, безумовно, проблеми власності були для неї вкрай важливими, що підтверджується кількарічним конфліктом Катерини Юхимівни із сином Григорієм, котрий після смерті батька в 1789 р. вступив у права спадкоємця. Судові процеси, де позивачкою була Катерина Юхимівна, тривали протягом 1790–1794 рр. За копіями справ із родового архіву, хоча б частково, можна зрозуміти її позицію. Насамперед вона зазначала своє право на майно чоловіка «на підставі малоросійських прав і найвищих настанов про управління губерній»²³, по-друге, аргументувала власну позицію негожою поведінкою сина: неповагою до пам'яті батька, пияцтвом, легковажним ставленням до майна, нехтуванням вірою. Як-от, у листі до Чернігівського намісницького правління вона звинувачувала Григорія в тому, що «непокорою й презирливим непослухом» він жадав позбавити матір її частини чоловікових статків²⁴. Навіть Кирило Розумовський дорікав племінниці за брак миролюбства: «Роздратували сина від початку нападом на масток, за правом спадковості йому належний, а потім наполягали заволодіти усім його майном...»²⁵. Зрештою, рішеннями й Прилуцького повітового суду 1792 р., і Сенату у 1793 р. Катерині Юхимівні

²⁰ ЦДІАУК. Ф. 1475: Галагани — поміщики. Оп. 1. Спр. 1246: Заповіт маєтку Катериною Павлівною Галаган своїм онукам Петру й Павлу. арк. 2.

²¹ ЦДІАУК. Ф. 1475: Галагани — поміщики. оп. 1. Спр. 1957: Книга для опису прийому в кам'яницю мідних і асигнацій грошей. Арк. 9а–17.

²² ІР НБУВ. Ф. І: Літературні матеріали. Оп. 1, Спр. 6936: Галаган Г. Автобіографічні нотатки про ставлення до селянського питання як передмова до сільського уставу. Арк. 3 зв.

²³ ЦДІАУК. Ф. 1475: Галагани — поміщики. Оп. 1. Спр. 1180: Судові справи Катерини Юхимівни Галаган з сином Григорієм Галаганом. Арк. 1.

²⁴ ЦДІАУК. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1175. Арк. 32.

²⁵ ЦДІАУК. Ф. 1475: Галагани – поміщики. Оп. 1. Спр. 8: Лист К. Ю. Галаган від дядька графа про родинні суперечки та примирення з сином. 1712. Арк. 1 зв.

було відмовлено на користь сина у справі щодо розподілу маєтків. Зауважимо, що доля Григорія Івановича Галагана, котрий, за словами злого на язик Миколи Маркевича, «у корості та венеричній [хворобі]... помер у страхотливій для уяви подобі...»²⁶ на початку 1808 р., не доживши до сорокаріччя, і залишив родину (двох синів і доньку) в боргах, у чомусь виправдовує поведінку його матері. Коли 1809 р., трохи більше ніж за рік після Григорія Івановича, померла його дружина Ірина Антонівна, з роду Милорадовичів, Катерина Юхимівна стала розпорядницею родинних статків: «... негайно пишть від себе да бабусі листа й переконливо просить її, — зверталася 15-річна Параскева Галаган до братів у Петербург, — щоб вона взяла як нас, так і маєток під свою опіку, а інакше кредитори маєток вщент розорять...»²⁷ Опікункою вона теж була суворою, дорікала внукам за марнотратство й гультьайство [5, с. 125–127], жити «біля неї, особливо близьким родичам, було нелегко» [7, с. 12]. Утім, об'єктивно дії цієї жінки зберегли родинні статки. У 1824 р. Петро і Павло Галагани отримали за її заповітом, окрім того, що належало їхньому батькові, усі маєтки в Полтавській та Чернігівській губернії, успадковані нею²⁸. Це забезпечило стабільне становище родини в дворянській спільноті.

Як бачимо, життєва активність Катерини Юхимівни Галаган забезпечувалася спочатку її двозначним становищем «безмужньої жінки», а пізніше — статусом удови, опікунки онуків. Її особисті психологічні риси, безумовно, підживлювали таку дієвість. Портрет із родинної збірки засвідчує і важку вдачу, і життєстійкість цієї жінки (іл. 2).

Набагато менше документальних свідчень збережено про доньок Катерини та Івана Галаганів Віру (1764–1840) й Олену (Ульяну, 1765–?), причому, за думкою нащадка, «обидві були дуже нещасливі зі своїми чоловіками...» [7, с. 12]. Чоловіки сестер (Віра Григорівна взяла шлюб з Федором Миколайовичем Чорбою у 1779 р.,

Іл. 2. Невідомий художник.
Портрет Катерини
Юхимівни Галаган.
Початок 1800-х рр.,
полотно, олія

²⁶ ИРЛИ. Ф. 488. Оп. 1. Д. 38, Л. 117 об.

²⁷ ІР НБУВ. Ф. III: Листи. Оп. 1. Спр. 46596: Галаган Параскева — Галаганам Петру й Павлу. Арк. 1–1 зв.

²⁸ ІР НБУВ. Ф. II. Історичні матеріали. Оп. 1. Спр. 25230: Звернення В. І. Чорби до Козелецького повітового земського суду. Арк. 1.

Олена Григорівна — з Іваном Михайловичем Стояновим у 1784 р.) належали до військової еліти Російської імперії²⁹. І Чорби, і Стоянови мали маєтності на Полтавщині та породичалися з відомими українськими сімействами — Апостолами, Ломиківськими, Остроградськими. Це були, за усіма ознаками, непогані партії для дівчат із роду Галаганів. Судячи за реєстрами, за Вірою та Оленою батько дав гідне придане — Федір Чорба отримав грошима та різноманітними речами віна на суму 18 тисяч 103 рублі 10 копійок сріблом³⁰, Іван Стоянов відповідно — 18 тисяч 870 рублів 12 копійок³¹. Про заміжжя Олени Стоянової, як і про її саму, на жаль, свідчень поки не виявлено, відомо лише, що Іван Стоянов (у 1799 р. генерал-лейтенант, шеф 11 егерського полку) раптово в 1800 р. був звільнений зі служби «за пияцтво», проте вигини долі Віри Чорби відтворюються набагато краще.

Життя цієї жінки позначено рисами казуальності, передусім тому, що, проживши 14 років у шлюбі й маючи доньку, Федір Чорба звинуватив свою дружину в перелюбстві, змусивши свідчити проти неї власних кріпаків (чиє свідчення за законом не мало ваги) та спромігся отримати в 1793 р. у Катеринославській духовній консисторії³² рішення про розлучення [16, с. 663] із накладанням на неї семирічної епитимії та безшлюбності, а для себе — дозволу взяти новий шлюб. Збезчещена наклепами чоловіка, Віра Чорба мешкала в родичів — княгині Софії Хованської³³ у Москві та графа Кирила Розумовського в Батурині. Лише в червні 1803 р. Віра Іванівна змогла виправдатися і домогтися анулювання ганебного розлучення³⁴. Утім, Федір Чорба впродовж 1804–1805 років намагався скасування рішення Синоду й розгляду своєї шлюбної справи в Сенаті — він волів узаконити статки, отримані в першому шлюбі. Ситуація затьмарювалася конфліктом Віри з матір'ю, чим користався її чоловік: «Чорба оголошував усім, що, як він отримає за бажанням своїм все, то він тієї ж миті поверне

²⁹ Федір Чорба був сином Миколи Івановича Чорби, командира Харківського гусарського полку, дід і батько Івана Стоянова, Іван і Михайло Стоянови, були командирами Сербського гусарського полку.

³⁰ ІР НБУВ. Ф. II: Історичні матеріали. Оп. 1. Спр. 26067: Реєстр віна В. І. Галаган. Арк. 35 зв.

³¹ ІР НБУВ. Ф. II: Історичні матеріали. Оп. 1. Спр. 26066. Реєстр віна О. І. Галаган. Арк. 3 зв.⁸.

³² До складу Катеринославського намісництва наприкінці XVIII ст. входила значна частина Полтавщини, де у Ф. М. Чорби були земельні маєтності.

³³ Хованська Софія Юхимівна (?–1808, у дівочтві Дараган) — сестра Катерини Юхимівни Галаган, дружина Петра Васильовича Хованського, нерідко виступала як захисниця рідних від гніву К. Ю. Галаган.

³⁴ Синод дійшов висновку, що її непорочна поведінка засвідчується багатьма шляхетними людьми (Архив Государственного совета. Т. 3. СПб., 1878. Стб. 593–598).

мені моє віно й дочці дасть утримання, також і мене забезпечить, тому що каже, що, хоч вона й багату матір має, проте мати їй ніколи нічого не дасть, вона її терпіти не може...»³⁵. Можливо, ставлення Катерини Юхимівни до доньки, окрім іншого, пояснювалося тим, що Віра підтримувала брата в суперечці з матір'ю, зокрема намагалася скористатися впливом графині Софії Апраксіної³⁶ на графа Кирила Розумовського, чиє заступництво було вирішальним: «...й сама матінка, як дізнається, що граф на твоєму боці, то не наважиться звертатися до цариці»³⁷. Мати не згадала доньку в заповіті, але за добровільною згодою небожів їхня тітка отримала в пожиттєве володіння село Мостище Козелецького повіту Чернігівської губернії, де станом на 1816 р. нараховувалася 401 особа чоловічої статі³⁸. Саме в Мостищі вже старенькою бачив свою двоюрідну бабусю 16-річний Григорій Галаган у травні 1836 року, зазначивши, що вона має гарну пам'ять, добре грає на фортепіано, розмова її швидка й м'яка [8, с. 37]. Пізніше він же описав передсмертні хвилини Віри Чорби в Мостищі: «Не хотіла соборуватися, слово „чорт“ було безперервно на вустах її. І вона всіх ляяла малоросійською...» [8, с. 158]. Опрацьовані джерела не уможливають глибшого розуміння обставин життя та внутрішнього світу Віри Іванівни Чорби, утім зазначимо, що важливими маркерами її біографічного світу були нещасливий шлюб і підтримка родичів, попри відчуженість від матері.

Не менш драматичною фігурою постає за документами (епістолярій і спогади) Ірина Антонівна Галаган (?–1809). За сімейними переказами, у шлюбі Ірини та Григорія Галаганів помітну роль відіграли Милорадовичі, поміщики сусіднього з Сокиринцями маєтку в селі Калюжинці. Вони «мали значний вплив на Григорія Івановича Галагана й одружили його зі своєю сестрою... на кілька років старшою за свого чоловіка...» [7, с. 13]. Це помірковане свідчення доповнюється лихослів'ям Миколи Маркевича: «Завжди нетверезий Григорій Іванович був обвінчаний з Іриною Антонівною Милорадовичевою; отямившись, побачив себе біля шляхетної дівчини... Тут йому сказали, що це його законна дружина. Він її не любив й улаштував страшений гарем, у флігелях жили його дівки...»³⁹. Частково зазирнути у

³⁵ ЦДІАУК. Ф. 1475: Галагани — поміщики. Оп. 1. Спр. 728. Листи В. Чорби з проханням допомогти їй у розлученні з чоловіком і примиренні її з матір'ю. Арк. 1 зв.

³⁶ Апраксина Софія Осипівна (1743–18??, у дівоцтві Закревська) — небога Олексія та Кирила Розумовських, донька їхньої сестри Ганни, була досить близькою до К. Г. Розумовського.

³⁷ ІР НБУВ. Ф. II. Історичні матеріали. Оп. 1. Спр. 25227: В. І. Чорба — Г. Галагану. Арк. 5.

³⁸ ІР НБУВ. Ф. II. Історичні матеріали. Оп. 1. Спр. 25230. Арк. 2.

³⁹ ІРЛИ. Ф. 488. Оп. 1. Д. 38. Л. 119 об.

світ почуттів особи, котру онук схарактеризував як добру, розсудливу, покірну до панського розгулу навколо, дуже добросердну матір [7, с. 14], можемо за допомогою комплексу з 23 листів, написаних нею з осені 1807 р. до початку 1809 р. синам-підліткам Петрові та Павлові в Петербург, де вони навчалися. Епістолярій містить неодноразові заклики до економії, поміркованості: «Що це у Вас за слуга, який 25 рублів на місяць бере від вас... Прачку винаймайте на місяць, щоб знати, скільки грошей витратите в рік. Доктор у вас багато коштує, я б йому більше завдячувала, коли б він вам заборонив вештатися днями Петербургом, то ви, сидячи в себе в училищі, здоровішими б були...»⁴⁰. Смерть Григорія Івановича (помер на початку 1808 р., через кілька місяців після від'їзду синів до Петербургу) була для його дружини трагедією ще й через боргову пастку для родини: «Я, залишившись зі смертю вашого татуса у великому занепокоєнні та розоренні, кожен день отримую різні засмучення через міркування про борги...»⁴¹. Вдова в подробицях описувала синам заходи із запобігання цілковитого розорення (поміняла управляючого, виплачувала боргові відсотки, упорядковувала маєтковий оркестр). Листування містить також відлуння складних взаємин Ірини Антонівни як із чоловіком, так і зі свекрухою. Вона повідомляла дітям і про зміну в стосунках із Григорієм Івановичем («Він до мене мав велику прихильність у хворобі, й завжди я біля нього невідлучно була...»⁴²), і про пом'якшення Катерини Юхимівни до сина і його родини («...бабуся ваша пробачила вже батюшку й нас усіх за клопотанням княгині (С. Ю. Хованської. — М. Б.)»⁴³). Крапкою в долі цієї жінки, найшвидше некоханої та несамостійної у своїх вчинках, стала її смерть трохи за рік після кончини чоловіка. На згадку про неї залишився портрет, що вражає контрастом між маскарадно-пишною зовнішністю та зосереджено-статечним поглядом моделі (іл. 3).

Іл. 3. Землюков Ф.
Портрет Ірини Антонівни
Галаган. Кінець ХІІІ ст.,
полотно, олія

⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. ІІІ: Листи. Оп. 1. Спр. 46572–465946 Галаган Ірина Антонівна — Галаганам Петру й Павлу. арк. 17.

⁴¹ Там само. Арк. 37.

⁴² Там само. Арк. 41 зв.

⁴³ Там само. Арк. 42 зв.

За листуванням з фамільного архіву відтворюються окремі штрихи біографічного світу доньки Ірини Антонівни Параскеви Григорівни Галаган (1794 — після 1859), котра втратила батька чотирнадцятилітньою, а матір — п'ятнадцятилітньою, до заміжжя жила в бабусі в її маєтку Покорщина, взяла шлюб із поважним представником поміщицтва Чернігівщини, старшим за неї на 16 років, Аркадієм Олександровичем Рігельманом⁴⁴. Подружжя мало доньку Катерину Аркадіївну (1816–1834) і сина Миколу Аркадійовича (1817–1888), у майбутньому — історика, публіциста, громадського діяча.

Постать Параскеви Рігельман постає у світлі досить значного епістолярію, і це є ознакою Нового часу, коли листування стає однією з основних форм комунікації. Зміст листів, і тих, що Параскева писала ще дівчиною братам до Петербурга, і тих, якими вона обмінювалася з ними пізніше, коли йшлося про виплату коштів зі спадщини, і її багаторічного листування з дружиною брата Павла Катериною, дає змогу визначити основні віхи родинного життя цієї жінки: самотність після смерті батьків, народження і виховання дітей, туга за передчасно померлою донькою й турботливе ставлення до сина, повсякдення в Андріївці, родовому маєтку Рігельманів під Черніговом, у самому Чернігові, у Москві, де сім'я мала будинок, тощо. Свідчень, які б характеризували Параскеву Рігельман ззовні, не так багато, і вони зазвичай не відділяють її від родини. Як-от, у 1825 р. під час розподілу спадкового майна Петро Галаган у листі до брата звинуватив сестру й швагра в недобррозичливості: «Ось до чого скупість німця та жадібність у домаганнях довела сестру, робить позов на рідних братів без будь-яких ґрунтовних підстав...»⁴⁵. Тобто біографічний світ Параскеви Галаган за документами фамільного архіву окреслюється межами сімейного кола, життєвими ролями дружини й матері.

Варіанти реалізації цих соціокультурних функцій презентовано в долях дружин Петра і Павла Галаганів — Софії Олександрівни, уродженої Казадаєвої (1804–1864), та Катерини Василівни, уродженої Гудович (1785(?)–1868)⁴⁶. У долях цих жінок знаходимо багато спільних рис — вони походили зі знатних сімейств, мали розгалужені зв'язки як у колі вищої імперської знаті, так і серед лівобережного дворянства, але їхні біографічні світи є доволі різними.

⁴⁴ Рігельман А. О. — колезький асесор, син військового інженера Олександра Івановича Рігельмана, автора відомої «Літописної оповіді про Малу Росію».

⁴⁵ ЦДАУК. Ф. 1475: Галагани-поміщики. Оп. 1. Спр. 67: Листи Павлу Григоровичу Галагану від брата Петра про господарчі справи. Арк. 59.

⁴⁶ У подальшому називатимемо її Катериною Галаган (старшою), для того, щоб розрізнити її з дружиною сина, теж Катериною Василівною, Катериною Галаган (молодною).

Постать Софії Олександрівни Галаган поки що реконструюється за зовнішніми свідченнями (досить об'ємне листування її з чоловіком ще не досліджено), які змальовують її насамперед як особу, котра залишалася дамою з вищого світу навіть у нетрях Прилуцького повіту. Її небіж Григорій Галаган називав її «фальшивою графинею» (імовірно, за любов використовувати титул, на якій ані вона, ані чоловік не мали права). Потрапивши невдовзі після шлюбу, що відбувся в січні 1824 р. у Петербурзі, до маєтку чоловіка в селі Дігтярі, Софія Галаган швидко опинилася в центрі уваги місцевого товариства. Князь Д. О. Бебутов, командир ескадрону Нарвського драгунського полку, у середині 1820-х рр. розквартированого в Дігтярях, із захопленням згадував той час, коли у володіннях Петра Галагана збиралося вишукане товариство, а молода дружина господаря, «мила, освічена й незрівнянна господиня, стала кумиром обожнювання всіх... Бали, вечори, домашні вистави, кавалькади, прогулянки в парку й великим ставком, полювання, феєрверки, костюмовані вечори йшли одне за одним...» [3, с. 61]. Вочевидь, такого стилю поведінки, коли спосіб побутування у великосвітському середовищі Петербурга актуалізувався в українському поміщицькому маєтку, Петро й Софія Галагани дотримувалися впродовж життя. Маєток у Дігтярях вони використовували як представницьку резиденцію (у дусі другої половини XVIII ст.), зокрема, 17 вересня пишно святкувалися іменини Софії Олександрівни. У свідченнях тих, хто її знав, поведінка Софії Галаган є невід'ємною від життєвої позиції її чоловіка, котрий, за словами небожа Григорія Галагана, навіть не міг зрозуміти, що можна чим-небудь у житті опікуватися [14, с. 97]. Це подружжя уявляється нам плоттю від плоті свого стану — імперської аристократії. Утім, деякі свідчення, зокрема з листів наставника Г. Галагана й друга усієї родини Ф. В. Чижова до О. А. Іванова, ускладнюють уявлення про Софію Галаган. Оповідуючи про перебування в Дігтярях восени 1845 р., Федір Чижев змалював напади сильного головного болю, що доводили господиню маєтку ледь не до сказу, хоча «її шаленство предивне: збережено послідовність суджень, але переходи від одного до іншого дивацькі...» [9, с. 410]. Такі свідчення додають драматизму тому образу «світської левиці», що, вочевидь, є одним зі значущих складників біографічного світу Софії Олександрівни Галаган.

Набагато складнішою вимальовується за документами різного ґатунку постать Катерини Василівни, дружини Павла Григоровича, молодшого з братів Галаганів. Власне, всі, хто знав цю жінку, високо оцінювали її природні здібності та духовні якості. Про її моральну велич неодноразово писав у своєму щоденнику Федір Чижев⁴⁷. Її розум, люб'язність і такт у взаєминах з іншими, вміння господарю-

вати, палке ставлення до дітей відзначав небіж Микола Маркевич, котрий, попри гострий язик, назвав лише один її недолік — скупість⁴⁸. Іван Сергійович Аксаков, письменник-публіцист, громадський діяч, побачив у ній, окрім розуму, доброзичливості до людей, набожності, аристократизм і сильну вдачу: «Усе робиться за її волею, за її наказом, що віддається кротким, лагідним голосом...» [1, с. 286].

Такі узагальнювальні характеристики Катерини Галаган (старшої) унаочнюються деталями її біографічного світу. Це народження в одній із тих аристократичних родин козацько-старшинського походження, генеалогія яких пов'язана як з добою Гетьманщини, так і з імперським періодом в історії України, шлюб із чоловіком, щонайменше на 9 років молодшим за неї, втрата трьох із п'яти народжених із ним дітей, вдівство через двадцять років шлюбу, упорядкування значних маєтностей родини й виконання тих функцій, що за її часів позиціонувалися як чоловічі, мандрівки європейськими теренами в 57-річному та 75-річному віці, піклування про вже дорослих дітей.

Світ думок і переживань Катерини Галаган (старшої) хоча б частково розкривається в епістолярії.

У листуванні з Павлом Григоровичем, датованому 1821–1834 рр. й сповненому турботами про нього й дітей, описами домашнього повсякдення, бачимо те щире почуття, що пережило смерть чоловіка й, за виразом Федора Чижова, викликало благоговіння «перед пам'яттю про людину, котра за короткі дні земного побутування встигла наповнити усі думки, усі почуття Ваші чистою до себе любов'ю та якоюсь священною повагою...»⁴⁹. Катерина Василівна спромоглася отримати дозвіл на перепоховання чоловіка (помер у Москві восени 1834 р. і був похований у Новодівичому монастирі) у Сокиринцях взимку 1836 р. Його могила стала для неї святиною, наприклад, вона могла за провину заборонити синові відвідувати склеп із тілом батька [8, с. 155].

Водночас ще за життя чоловіка Катерина Василівна виявляла зацікавленість господарством, що допомогло їй після його передчасної смерті опікуватися майном родини. Оточення по-різному оцінювало її успішність у цій сфері. Якщо небіж Микола Маркевич згадував, що вона «доволі гарно дає раду значним маєткам чоловіка... облаштувала цукровий завод, селітроваріння, підтримала й збільшила заводи овечий, кінний та рогатого скота...»⁵⁰, то її син Григорій зазначав, що мати

⁴⁷ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (РНБ). Ф. 332: Чижов Федор Васильевич. Оп. 1. Ед. 4: Дневники Ф. В. Чижова. 1836–1842. Копия. Л. 306, 337.

⁴⁸ ИРЛИ. Ф. 488. Оп. 1. Д. 38, Л. 43–43 об.

⁴⁹ Отдел рукописей РНБ. Ф. 332. Оп. 1. Ед. 4. Л. 340.

⁵⁰ ИРЛИ. Ф. 488. Оп. 1. Д. 38. Л. 43.

не відразу змогла взяти господарство до рук: «Управляючі були погані, обдурювали й не виконували жодних наказів матінки...»⁵¹. Так чи інакше, джерела засвідчують щиру зацікавленість Катерини Галаган (старшої) майновими справами. Приміром, під час двох закордонних поїздок вона описувала (і в щоденнику подорожі 1841–1842 рр., і в листах до сина 1860–1861 рр.) стан сільського господарства в тих країнах, якими мандрувала (обробка ланів, форми рала та способи оранки, нагляд за худобою, опіка за лісами), усвідомлюючи контраст інтенсивності/екстенсивності в користуванні землею в країнах Європи та в Російській імперії: «З такою малою кількістю землі народ живе добре, утримує скот чудово і доладний...» [14, с. 342]. Вихована в ті часи, коли володіння селянами розцінювалося як безумовний привілей поміщицтва, Катерина Галаган (старша) мала консервативні погляди щодо процесу емансипації селянства, поборником якого був її син, утім, вона змогла прийняти селянську реформу як неминучу подію, що засвідчується, зокрема, її листуванням.

Народжена наприкінці XVIII ст., Катерина Василівна Галаган (старша) застала добу реформ другої половини XIX ст., але її власний біографічний світ не був закостенілим. На згадку про цю жінку залишилися живописні й фотографічні портрети, що певним чином підтверджують її самохарактеристику: «З моїм характером не можу залишатися без дії, тому на все дивлюся із зацікавленням й увагою...» [14, с. 339] (іл. 4–5).

Відрізнялася, як можна висувати за документами, від своєї сильної за вдачею матері Марія Павлівна Комаровська (1822–1876). Гарної зовнішності, вона 17-річною вийшла заміж за поміщика Орловської губернії Павла Євграфовича Комаровського (1812–1873), мала в цьому

Іл. 4. Потапов М.
Портрет Катерини
Василівни Галаган (старшої).
Без дати, полотно, олія

Іл. 5. Катерина Василівна
Галаган (старша).
Світлина
Дісдері А.-Е., 1861 р.

⁵¹ ІР НБУВ. Ф. І. Оп. 1. Спр. 6936. Арк. 3 зв.

шлюбі двох дітей — сина Євграфа Павловича (1841–1886) й доньку Катерину Павлівну (1845–1916, у заміжжі — Ламздорф, пізніше — Ламздорф-Галаган), кілька разів мандрувала країнами Європи (її син навіть народився в Німці), але її дієвий простір, вочевидь, обмежувався сім'єю та аристократичною вітальнею. Досить схвально схарактеризував її, побачивши після довгої розлуки, Ф. Чижов: «Вона розвинулася, стала чудовою та прегарною матір'ю, не лише не перестаючи бути зразковою дочкою, але, ще здається, й піднялася в цьому сенсі...» [9, с. 409]. Утім, основним маркером життя Марії Комаровської стало поняття «хвороба». Олексій Романович-Славатинський, приїхавши до Сокиринців восени 1854 р., побачив її

Лл. 6. Нечаєв І. О.
Портрет Марії
Павлівни Галаган. 1839,
папір, акварель

«жінкою доволі дивною та на вигляд хворобливою...» [20, с. 641]. Підмурком такої хворобливості, ймовірно, окрім фізичних характеристик, стало приречення на бездіяльність, яке переслідувало жінок

її соціального кола: «Йї влітку завжди майже добре, — писала Катерина Галаган (старша) синові в серпні 1860 р. з Німеччини, — узимку ж... сидить у кімнаті, пішки ніколи не піде, запевняє, що не в змозі ходити, а лише поїде інколи з візитами, що дуже рідко, й іноді проїхатися куди до крамниці...» [14, с. 341]. Брак життєвого сенсу, брак справи, яка б давала цей сенс, тим більше тоді, коли жінки все частіше заявляли своє право на діяльнісну позицію, — на нашу думку, це важливі маркери біографічного світу Марії Павлівни Комаровської. Два портрети — 17-річної дівчини в українському вбранні, пензля петербурзького аквареліста, й 40-річної жінки, елегантної, хоча вже зів'ялої, роботи паризького фотографа, — унаочнюють це життя, сповнене порожнечою (іл. 6–7).

Зовсім іншою постає у світлі документів дружина Григорія Павловича Катерина Василівна Галаган (молодша) (1826–1896, у дівочтві — Кочубей). Зовні шлюб Григорія та Катерини мав усі ознаки статусного й відповідав матримоніальним стратегіям, що їх Галагани ревно дотримувалися: Кочубеї не лише мали козацько-старшинське походження й належали до кола імперської аристократії, вони посіли дуже помітне місце в історії як України, так і Російської імперії. Проте низка документальних свідчень дає змогу стверджувати, що так само, як і союз Катерини Галаган (старшої) та Павла Галагана, цей шлюб базу-

вався на щирих почуттях, взаємоповазі та безумовній довірі. Щонайменше, надії Григорія Галагана на те, що його наречена «може слугувати виключенням з правила в сімействі Кочубеїв: у неї немає анітрохи ані пиhi, ані любові до розкошів...»⁵², висловлені ним напередодні шлюбу, справдилися. Хоча Катерина Галаган (молодша) постає передусім у свідченнях інших, її епістолярій майже не зберігся, а спогади, присвячені синові Павлу, змальовують її опосередковано, наявні джерела характеризують цю жінку як прямодушну, цільну натуру, не схильну до хизування, позбавлену аристократичного гонору. На перший погляд, її життєвий сценарій базується на ролях дружини й матері — взявши шлюб сиротою у 21-річному віці, народивши єдиного сина лише шість років по тому, втративши його шістнадцятилітнім, вона ревно підтримувала чоловіка в його громадській та культурно-освітній діяльності, передусім в організації та упорядкуванні Колегії Павла Галагана. Водночас ця жінка спромоглася вийти у своїх пріоритетах за межі родинної сфери. Це підтверджується, передусім, довірою, яку виявляв до неї чоловік, неодноразово обираючи її конфідентом в обговоренні не лише родинних, а й суспільних проблем, як в епістолярії, написаному з Петербурга в першій половині 1858 р., під час підготовки селянської реформи, де він зізнавався, що, спілкуючись з нею в листах, заспокоює свою душу [22, с. 92]. Значущим є і те, що після смерті чоловіка Катерина Галаган (молодша) перебрала на себе функції попечителя Колегії імені Павла Галагана. Вона, попри тяжкий фізичний стан, опікувалася тим, щоб концепція діяльності цього закладу не змінилася. Доказом цього є її позиція у справі з директорством в Колегії педагога й поета Інокентія Федоровича Анненського. Прагнучи довести неефективність діяльності І. Анненського на посту директора Колегії, Катерина Галаган (молодша) висунула такі тези: 1) порушення принципів організації навчальної роботи закладу (наказує «викладачам діяти у всьому за вказівками проекту навчальних планів, опублікованих Міністерством для класичних гімназій...»⁵³, застосовує імперські правила про перевідні

Лл. 7. Марія Павлівна
Комаровська.
Світлина Дісдері А.-Е.,
1861 р.

⁵² ІР НБУВ. Ф. І: Літературні матеріали. Оп. 1. Спр. 6922: Галаган Г. «Зауваги й нотатки про все, що стосується селян». Арк. 44.

іспити у всіх класах Колегії «без будь-якого міркування про доцільність цих правил для Колегії»⁵⁴); 2) неспроможність організувати виховний процес («діючи передусім через інших викладачів... обмежив

Іл. 8. Цапф Г.-К.
Портрет Катерини Василівни
Галаган (молодшої).
1847 р., папір, акварель

цю справу формальними вимогами й наказами, що складаються з недопущень, заборон і довільних дозволів...»⁵⁵).

Тобто біографічний світ Катерини Василівни Галаган (молодшої) демонструє розширення обривів соціокультурних зацікавлень жінки-дворянки в другій половині XIX ст., навіть якщо своєю діяльністю вона лише підтримувала чоловіка. Етапи її життєвого шляху візуально закарбувалися в акварельному портреті, вірогідно зробленому на момент весілля, та на світліні, яка є безпристрасним свідченням руйнівного для людини впливу часу (іл. 8–9).

Отже, аналіз хоча б окремих складників біографічного світу жінок із роду Галаганів — дружин, сестер і доньок представників шести його поколінь, дає змогу побачити в життєвих долях цих осіб жіноцтво елітного прошарку в Україні в реаліях XVIII–XIX ст. у багатоманітності діяльнісних сценаріїв, зміст яких унаочнює той факт, що кожен індивід (поза ознаками статі) є продуктом трьох історій — країни, родини й своєї власної.

Історичний час позначився не лише в конкретних реаліях життєвого шляху жінок із роду Галаганів, не лише у формах їхнього особистісного виявлення — від першої третини XVIII ст. до кінця XIX ст. ці прояви стають більш індивідуалізованими й багатоманітними, але навіть у типологічних ознаках документів, за якими жіночі долі реконструюються. До кінця XVIII ст. це переважно

Іл. 9. Катерина Василівна
Галаган (молодша).
Світлина
початку 1890-х рр.

⁵³ ІР НБУВ. Ф. І: Літературні матеріали. Оп. 1. Спр. 47189: Галаган Катерина Василівна — про директора Колегії І. Анненського. Арк. 3.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. Арк. 3 зв.

письмові тексти, де постаті жінок подано опосередковано, чи предмети, зміст яких «зчитується» через характерні ознаки; із початку ХІХ ст. зростає кількість еґо-документів, що є особними висловлюваннями (листування, щоденники, спогади). Такі авто-наративи індивідуалізують «жіноче обличчя» роду Галаганів, у цій «удаваній розмові» з безособового хору епохи виринають окремі голоси, що дає змогу відтворити життєдіяльність елітного стану Лівобережної України з позиції жінки в розмаїтті виконуваних нею ролей та їх ситуативних варіантів.

Погляд за лаштунки сімейної історії Галаганів, презентованої жіночими біографіями, демонструє розмаїті варіанти поведіння, драматичні, іноді казуальні життєві епізоди. Фамільна історія Галаганів у «жіночому обличчі» гармонійно об'єднала колективне — жінки постали в ній репрезентантками своєї соціальної спільноти, та індивідуальне — їхні долі характеризуються неповторними особистісними ознаками, змістовно доповнюючи строкату мозаїку життя й визначаючи перспективи подальших досліджень жіночого складника української минувшини.

1. Аксаков И. С. Письма к родным. 1849–1856 / И. С. Аксаков ; изд. подг. Т. Ф. Пирожкова. – М. : Наука, 1994. – 654 с.
2. Бовуар Сімона де. Друга стаття : в 2 т. Т. 1 / Сімона де Бовуар ; перекл. з франц. Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко. – Київ : Основи, 1994. – 390 с.
3. Бебутов Д. О. Записки / Д. О. Бебутов // Кавказский сборник. – 1902. – Т. XXIII. – С. 37–74. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1800-1820/Bebutov_D_O/text2.htm
4. Бок Г. История, история женщин, история полов / Г. Бок ; пер. В. И. Рубцова // THESIS. – 1994. – Вып. 6. – С. 170–200.
5. Будзар М. До історії українського дворянства першої чверті ХІХ ст.: лист Катерини Юхимівни Галаган онукам Петру і Павлу (1812) / М. Будзар // Київські історичні студії. – 2020. – № 1(10). – С. 122–128. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.1.16>
6. Буряк Л. І. Реконструкції жіночих образів у контексті культурно-національних трансформацій мнемонічного простору / Л. І. Буряк // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2015. – № 26–27. – С. 25–39.
7. Галаган Г. П. Род Галаганов / Г. П. Галаган // 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / ред. А. И. Степовича. – Киев, 1896. – С. 1–23.
8. Галаган Г. Журнал (1836–1841) / Григорій Галаган ; упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов ; ред. І. Колесник. – Київ : StreamARLine, 2020. – 248 с.
9. Из писем Ф. В. Чижова к художнику А. А. Иванову // Русский архив. – 1884. – № 2. – С. 391–422.
10. Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології / О. Кісь // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 159–172.

11. Колесник І. І. Біографічний світ Тараса Шевченка / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 78–99.
12. Лазаревский А. Галагановский фамильный архив / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1883. – Т. VII, № 11. – С. 432–471.
13. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Галаганы / А. Лазаревский // Русский архив. – 1875. – Т. 1. – С. 318–325.
14. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів / упоряд. Марина Будзар, Євген Ковальов ; ред. І. Колесник. – Київ : StreamARLine, 2019. – 516 с.
15. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1 / В. Л. Модзалевский. – Киев, 1908. – 518 с.
16. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 2 / В. Л. Модзалевский. – Киев, 1910. – 720, [20] с.
17. Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них / Ф. Николайчик // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. – С. 696–716.
18. Попова Т. Биоисториография в структуре современного биографизма / Т. Попова // Харківський історіографічний збірник. – 2018. – № 16. – С. 192–207. – Режим доступу: <https://periodicals.karazin.ua/historiography/article/view/11888>
19. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина. – М. : Кругъ, 2011. – 560 с.
20. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг. Воспоминания и заметки / А. В. Славатинский // Вестник Европы. – 1903. – Кн. 2. – С. 606–650.
21. Скотт Дж. Жіноча історія / Дж. Скотт // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Л. Гентош, О. Кісь. – Львів : ВНТЛ Класика, 2003. – С. 97–110.
22. «Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал...»: листи Григорія Галагана до дружини / упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов ; ред. І. Колесник. – Київ : StreamARLine, 2017. – 136 с.

REFERENCES

1. Aksakov, I. S. (1994). *Pisma k rodnym. 1849-1856* [Letters to family. 1849-1856]. (Т. F. Pirozhkova (Comp.)). Moscow, Russia: Nauka. [In Russian].
2. Bovuar, S. (1994). *Druha stat* [The Second Sex]. (N. Vorobiova, P. Vorobiov, Ya. Sobko (Trans.)), Vol. 1). Kyiv, Ukraine: Osnovy. [In Ukrainian].
3. Bebutov, D. O. (1902). Zapiski [Notes]. *Kavkazskii sbornik*, 23, 37-74. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1800-1820/Bebutov_D_O/text2.htm [In Russian].
4. Бок, Г. (1994). Istoriiia, istoriia zhenshchin, istoriia polov [History, women's history, gender history]. (V. I. Rubtcova (Trans.)). *THESIS*, 6, 170-200. [in Russian].
5. Budzar, M. (2020). Do istorii ukrainskoho dvorianstva pershoi chverti 19 st.: lyst Kateryny Yukhymivny Galagan onukam Petru i Pavlu (1812). [To the history of the ukrainian nobility of the first quarter of 19 century: Kateryna Yu. Galagan's letter to her grandchildren Petro and Pavlo (1812)]. *Kyivski Istorychni Studii = Kyiv Historical Studies*, 1, 122-128. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.1.16> [In Ukrainian].

6. Buriak, L. I. (2015). Rekonstruktsii zhinochykh obraziv u konteksti kulturno-natsionalnykh transformatsii mnemonichnoho prostoru [Reconstructions of female images in the context of cultural and national transformations of the mnemonic space]. *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 26-27, 25-39. [In Ukrainian].
7. Galagan, H. P. (1896). Rod Galaganov [The Galagans]. In A. I. Stepovich (Ed.). *25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve* [25th anniversary of the Pavel Galagan Collegium in Kiev]. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
8. Galagan, H. (2020). *Zhurnal (1836-1841)* [The Diary (1836–1841)]. (M. Budzar, Ye. Kovalov (Comps.), I. Kolesnyk (Eds.)). Kyiv, Ukraine: StreamARLine. [In Ukrainian], [In Russian].
9. Iz pisem F. V. Chizhova k khudozhniku A. A. Ivanovu [From F. V. Chizhov's letters to the artist A. A. Ivanov]. (1884). *Russkii arkhiv*, 2, 391-422. [In Russian].
10. Kis, O. (2012). Zhinocha istoriia yak napriamok istorychnykh doslidzhen: stanovlennia feministskoi metodolohii [Women's history as a direction of historical research: the formation of feminist methodology]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 2, 159-172. [In Ukrainian].
11. Kolesnyk, I. I. (2014). Biohrafichniy svit Tarasa Shevchenka [Biographical world of Taras Shevchenko]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 3, 78-99. [In Ukrainian].
12. Lazarevskii, A. (1883). Galaganovskii familnyi arkhiv [Galaganovs' family archive]. *Kievskaiia starina*, 7, 432-471. [In Russian].
13. Lazarevskii, A. (1875). Ocherki malorossiiskikh familii. Galagany [Essays on Lesser Russian surnames. The Galaganovs]. *Russkii arkhiv*, 1, 318-325. [In Russian].
14. Budzar, M., & Kovalov, Ye. (Comps.), Kolesnyk, I. (Ed.). (2019). "My vyikhaly z Sokyryntsiiv...": trevelohy rodyny Galaganiv ["We set off from Sokirentsiy...": Galagan's family travelogues]. Kyiv, Ukraine: StreamARLine. [In Ukrainian], [In Russian].
15. Modzalevskii, V. L. (1908). *Malorossiiskii rodoslovnik* [Lesser Russia pedigrees]. (Vol. 1). Kyiv, Ukraine. [In Russian].
16. Modzalevskii, V. L. (1910). *Malorossiiskii rodoslovnik* [Lesser Russia pedigrees]. (Vol. 2). Kyiv, Ukraine. [In Russian].
17. Nikolaichik, F. (1887). Rod Lashkevicei i dnevnik odnogo iz nikh [The Lashkevichs and the diary of one of them]. *Kievskaiia starina*, 19, 696-716. [In Russian].
18. Popova, T. (2018). Bioistoriografiya v strukture sovremennogo biografizma [Bio-historiography at the Structure of the Modern Biographical Study]. *Harkivskiy istoriografichnyi zbirnik*, 16, 192-207. <https://periodicals.karazin.ua/historiography/article/view/11888> [In Russian].
19. Repina, L. P. (2011). *Istoricheskaiia nauka na rubezhe 20-21 vv.: sotcialnye teorii i istoriograficheskaiia praktika*. [History at Border of the 20-21 centuries: social theories and historiographical practices]. Moscow, Russia: Krug. [In Russian].
20. Romanovich-Slavatinskii, A. V. (1903). Moya zhizn i akademicheskaya deyatelnost 1832–1884 gg. Vospominaniya i zametki [My life and academic activity 1832-1884. Memories and notes]. *Vestnik Evropy*, 2, 606-650. [In Russian].

21. Skott, D. (2003). *Zhinocha istoriia* [Women's history]. In L. Hentosh, & O. Kis (Eds.), *Hendernyi pidkhid: istoriia, kultura, suspilstvo* [Gender approach: history, culture, society]. Lviv, Ukraine: VNTL Klasyka. [In Ukrainian].
22. Budzar, M., & Kovalov, Ye. (Comps.), Kolesnyk, I. (Ed.), (2017). "*Ya maiu namir z moikh lystiv do tebe zrobyty svii zhurnal...*": *lysty Hryhoriia Galagana do druzhyny* ["I intend to make my magazine out of my letters to you...": Hryhoriy Galagan's letters to his wife]. Kyiv, Ukraine: StreamARLine. [In Ukrainian], [In Russian].

Стаття надійшла 13.09.2020 р.

Maryna BUDZAR, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine).

“The second sex”: Bibliographical female world of Galagan’s family.

The concept of the article is based on the statement that woman’s depiction as equal historical subject is an effective tool for studying the social communities, in particular the Ukrainian regional elite within the 18th–19th centuries. The Ukrainian noble family of Galagan represents the rise and fall of “new elite” establishment in Ukraine during early modern and modern times.

The most prominent figures are Gnat Galagan, the founder of Kozak’s officer branch of the family in the beginning of the 18th century and Grygoriy Galagan, the landowner, public figure, educator of the second half of the 19th century. Nevertheless, female component was crucial in the family history, as frequently, material welfare and social status depended on woman’s actions.

The author aimed at re-creating the elements of “the biographical female world” from Galagan’s family, particularly, a cultural process embodied in a human life with values, motivation, aim and sense of being was reconstructed. The personal space of female fates is rebuilt in close connection with private and public spheres according to the presented sources. The documental base of a study was Galagan’s family archive. The high representative level of stored documents permitted to reconstruct the biographical female world according to the several contextual layers – particular text (self-created), big text (contained external information), historical-cultural context (consideration of time realities). A research focus change from “male” to “female” revealed the new edges of Galagan’s family life in the society belonged to the 18th-19th century. The fact intensifies life affinity of Ukrainian nobility, study of family, property and cultural relations. Such research direction is perspective for the study of noble community of Left-bank Ukraine consolidated by genealogical, property, intellectual, social and cultural interests

Key words: biographical world, Galagan’s family, Left-bank Ukraine, Kozak’s officer, nobility, woman in family history.

*Ольга Володимирівна ЛАБУР,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії
Національного технічного університету України
«КПІ імені Ігоря Сікорського»
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-0194-0419>
e-mail: dddolga787@gmail.com*

«ВУАЛЬ РАДЯНСЬКОГО ФЕМІНІЗМУ»: ЖІНОЧІ НАРАТИВИ ПРО ПЕРШІ РАДЯНСЬКІ ГЕНДЕРНІ ПРАКТИКИ

Статтю присвячено вивченню історико-біографічного конструкту жіночих наративів. У центрі уваги — життєписи жінок, які «пройшли» радянські гендерні експерименти 1920-х років. Використання теорії гендеру та біографічного дискурсу дало змогу виявити в розповідях жінок різні гендерні значення: від владного патерналізму в гендерних відносинах до проявів феміністично маркованого сестринства. Доведено, що попри інформаційну «вуаль» влади, результативним моментом власного життя жінки визначили індивідуальні та колективні емансипаційні практики, саморозвиток та усвідомлення себе й інших у різноманітних життєвих ситуаціях.

Ключові слова: жіночий наратив, емансипаційна практика, більшовицькі гендерні експерименти 1920-х років, індивідуальна/колективна біографія, патерналізм гендерних відносин, сестринство.

Зазвичай жінки усно зберігають спогади та передають їх своїм дітям, тоді як чоловіки надають перевагу письмовій та публічній формі. Так формується соціальний стереотип про жіночі спогади, розповіді, біографії як приватні (сімейні), а отже, авторки стають носіями менш значущих і додаткових локальних історій. Натомість чоловіки набувають якості суспільних та публічно орієнтованих, стаючи авторами глобальних мемуарів. Справедливі висновки М. Кіммела, що жінки й чоловіки навчені недооцінювати жіночу емпірику, відчуття, досвід проживання та здібності жінок, тоді як аналогічні чоловічі риси стали нормою універсального сприйняття [11, с. 5]. А радянський по-

студат «об'єктивності» офіційних документів і «другорядності» егджерел зводив нанівець дослідження жіночих наративів. Заклики джерелознавців радянської України Г. Стрельського [25, с. 14–15] та Н. Литвин [19, с. 10–14] до актуалізації жіночих спогадів було почуто лише через 30 років.

Проте виявлення прихованих або ігнорованих тем жіночого життя та біографій потребувало ускладнення/вироблення нових наукових підходів. Тому світова феміністична практика усної історії так органічно [32, р. 2] підкорила український науковий простір у ХХІ ст. [12]. Використовуючи нові методологічні й світоглядні лінзи, українські дослідниці/ки «відкривали» для себе, широкої аудиторії та академічної спільноти жіночі наративи про Першу та Другу світові війни, голодомори, колективізацію, ГУЛАГ тощо. Іншим стимулом «відкриття» жіночих розповідей стали студії з історії пам'яті. Нові можливі взаємодії «історії», «політики» та «пам'яті» відкрили несподівані сторінки історії «епохи крайнощів» [29] та її феномену організованої пам'яті. У пошуках своєї емансипаційної ідентичності жінки (і жінки-вчені зокрема) прагнули легітимізувати власну візію минулого, повернути свої голоси в історичний наратив. За слушним виразом Бритні Бос, відновлення «заглушених» жіночих голосів — це не тільки акт особистої легітимації, а й заява від імені цілої групи жінок і суттєве доповнення до вже накопиченого історичного знання [30]. Тож дослідження жіночих спогадів і життєписів не лише актуалізуються нині, а й надалі будуть посилюватися в наукових пошуках. Без перебільшення, такі джерела є безцінним матеріалом для детальних описів особистих історій окремих жінок, їхнього погляду на власне життя, на результативні моменти в ньому. Саме спогади розкривають унікальність життєвого сценарію кожної авторки, реконструюють хід біографічних подій, взаємозв'язок з іншими людьми, жіночий досвід становлення особистості. Тому в жіночих мемуарах корисно розглядати як «ключове слово» *емансипаційні практики*, адже вони нерозривно пов'язані з тими проблемами, які постали перед сучасними жінками. Це й стало спонукальним мотивом і дослідницьким завданням у дослідженні спогадів радянських жінок.

З усіх мемуарів, які написали радянські жінки, до уваги будуть братися насамперед спогади, котрі організувала радянська влада, зокрема надруковані в журналі «Літопис революції», мемуарній збірці в Державному архіві Запорізької обл. (Ф. П-1) та колекції спогадів у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (Ф. 59). Також додаються деякі матеріали з інших архівів (наприклад, Державного архіву Миколаївської обл.) і друкованих збірок спогадів [18]. У кожному разі поряд із «наративами влади» жінки розпові-

дали про своє «жіноче», разом із пропагандою поставало реальне життя кожної окремої жінки. Цікавою для дослідження є збірка жіночих розповідей із Запорізького архіву, датована 1928 роком¹. Вона залишила по собі чимало питань та історичних таємниць (для чого, хто й чому її створив), які варто спробувати розкрити або принаймні наблизитися до розкриття. Також залишився чималий пласт спогадів і автобіографій жінок, створених у «ліберальну хрущовську відлигу». Жінки 1960–1970-х років згадували про події своєї молодості, громадського становлення, особисті емансипаційні практики. Безумовно, політична кон'юнктура накладала обмеження й задавала напрям спогадів, але це все одно була спроба оцінити своє життя, свої досягнення майже через півстоліття. Усе назване набуває іншого, «вигриманого в часі», сенсу. Що запам'яталося? Чому саме це залишилось у пам'яті? Які події в житті жінки вважали ключовими? Як і що саме вони хотіли по собі залишити в пам'яті наступних поколінь? І взагалі, як вони оцінювали своє місце в соціокультурному середовищі? Отже, тут найбільше концентрується комунікаційний потенціал жіночих наративів, прагнення показати себе комусь — владі, іншим жінкам, чоловікам. Авторки почали ідентифікувати себе як приклад для наслідування й поваги, а власне життя — як «достойне» й гідне пошани.

Серед українських пострадянських науковців мемуарну спадщину першими проаналізували О. Оніщенко [21] та О. Кривоший [16]. Доволі розгорнуту критику дослідження О. Оніщенко представлено в праці Т. Орлової [22], з котрою цілком можемо погодитися. Авторка майже вторила закликам радянських джерелознавців про потребу уважніше ставитися до жіночих наративів. Утім, їх (пере)осмислення потребувало залучення дослідницького інструментарію теорії гендеру з його фокусуванням на дискримінаційних чи емансипаційних практиках, питаннях їх (не)оскарження, гендерних відмінностях радянського фемінізму. Тому такими вдалими видаються спроби О. Клименко проаналізувати спогади робітниць Дніпрогесу [13]. У цих дослідницьких координатах спробуємо розглянути й жіночі наративи, які організувала влада. Другим перехресним дослідницьким інструментарієм стане біографічний дискурс, що тонко розшарує в жіночих розповідях мемуари — «сучасні історії» (з описом і фіксацією історичних подій) і мемуари-автобіографії (зі спробою особистих роздумів, сповіддю, самовиправданням чи звинуваченням) [20, с. 279]. Тоді по-новому відтворюються авторські оцінки та бачення

¹ Державний архів Запорізької області (далі — Держархів Запорізької обл.). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 890.

своїх жіночих біографій, опозицій чи поєднань («свій» — «чужий», «емансиповані» — «закріпачені», «нове» — «старе» тощо).

Перш ніж перейти до аналізу спогадів, розглянемо історичну ситуацію з емансипаційними прагненнями жінок та формуванням більшовицького варіанту «жіночого питання». Революційний вихор перших десятиліть ХХ ст. порушив попередній порядок формулювань про гендерні нерівності й відмінності. Незгодні зі своїм обмеженим статусом жінки почали оскаржувати попередні дискримінаційні практики. Із 1905 року боротьба за жіночі права стала важливою частиною політичного дискурсу [31, р. 4]. Було створено Лігу рівноправ'я, проводилися жіночі з'їзди, зростали кількість і рівень радикалізації жіночої періодики, активно обговорювались у суспільстві жіночі права тощо. Ще різкіше жіноче питання зазвучало після Лютневої революції 1917 року. Відбувся довгоочікуваний перегляд деяких дискримінаційних автоматизмів повсякденності, зокрема виборчого процесу. Політикум уже незворотно враховував і використовував жінок у політичній діяльності, навіть ціною певних поступок. Зокрема, у вересні 1917 року відбулася публічна дискусія між есерами й більшовиками про політичний потенціал чорноробів та куховарок [17, с. 51], яка пізніше переросла в пропагандистський крилатий вислів «куховарки можуть управляти державою».

Це був перший публічний показ поєднання емансипаційних ідей більшовиків із класовим дискурсом. Але оформлення та затвердження назви й самої ідеологічної платформи відбулося тільки 1919 року на VIII з'їзді партії з чергових завдань. Більшовицький варіант емансипації отримав назву «розкріпачення жінки» [6, с. 287, 290–296]. А з наступного року з ініціативи більшовичок і робітниць було внесено поправку про статус окремого партпідрозділу з роботи серед жінок (жінвідділів), котрий мав забезпечити комунікацію із «закріпаченими» жінками [7, с. 297–300, 435]. Отже, влада презентувала своє бачення емансипаційної політики, протиставляючи його попередній феміністичній практиці. У цьому контексті спогади є чи не найвиразнішим історичним джерелом, вони уточнюють та «проговорюють» життєві жіночі траєкторії, пов'язані зі спробами самореалізації й емансипаційними прагненнями авторок.

Перше, що спостерігаємо в спогадах, це накладена зусиллями влади зміна *емансипаційної риторики*. Символічною межею стали події Жовтня 1917 року в Петрограді, коли більшовики вперше взяли владу. Відтоді пояснювальна риторика пролетарської альтернативи ліберальному фемінізму змінилася на силову впевненість у переможному політичному потенціалі партії. Відповідно й сама емансипація набувала іншого звучання — класового, пролетарського з його три-

умфальними робітничими цінностями. Керманічка радянського фемінізму О. Коллонтай виразно озвучила зв'язок самостійності жінки з робітничими правами, приходом до влади більшовиків та здатністю нової влади ці права надавати [14, с. 361–362]. Тому в спогадах виник перший фрейм — робітничий. Мірилом звільнення «робітниці» стала відданість «у найвищій мірі робітничій справі» [24]. Спогади сповіщають і про уявне зростання цінності жіночої праці від дореволюційних публічних дискусій («Чи може жіноча праця повністю замінити чоловічу?» [27]) до постреволуційного ствердження «навчилася по-бойовому працювати»². Праця, робота, робітничий рух, «робітниця від станка» стали протокольними словами в спогадах, їхнім своєрідним ідеологічним імперативом.

Друга специфіка формується навколо ієрархічної структури гендерних стосунків. Емансипаційна політика набувала рис *партійного патерналізму* у взаєминах жінок та чоловіків. Своєрідним діалогом влади, чоловіків і жінок були показові громадські суди над подружжям. Таке не юридичне, а публічне судове засідання описано в газеті «Червоне Запоріжжя» під заголовком «Де нам бігати по жінвідділам» (1925 р.) [15]. Використана риторика осуду чоловіка («забувся, що жінка у нього на кухні є ще й жінкою, яку ми повинні втягнути в суспільне життя») й захисту політично відсталого жінки узападничує «paternus» і наглядові функції влади за дотриманням офіційних нормативів. Від жінок усе частіше чути слова «партія повинна дати відсіч»³ (як звернення до захисника жіночих інтересів) або «мудра політика компартії»⁴ (як характеристика справедливого судді). У спогадах А. Каганової, написаних через 50 років після самих подій, авторські нотатки «черпала свої сили у партизан» відредаговано «по-партійному»: «черпала свої сили у партії та робітників»⁵. По суті, виправлення віддзеркалює перетворення сентенції «партія та робітники» на офіційний політичний трюїзм, у якому не можна сумніватися.

Статус жінок, яких по-батьківськи обдарувала влада, широко озвучували «гегемонні чоловіки» та «елітарні жінки». Такого «передового, політично освіченого» чоловіка-пролетарія бачимо поряд із «несвідомою пролетаркою» в пропагандистській брошурі О. Блоніної (літературний псевдонім — І. Арманд) «Чому я стала заступницею радянської влади?». Колективний образ прогресивного чоловіка-партійця з настановами робітниці суб'єктивувався в жіночій свідомості. У результаті в

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 655. Арк. 6.

³ Державний архів Донецької області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1826. Арк. 6–7.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 3.

⁵ Там само. Спр. 489. Арк. 2–3.

наративах із зовнішнього авторитету партія переходить у внутрішній світ, стаючи їх невід'ємним елементом. Спогади мешканки Запоріжжя М. Макарової красномовно розповідають про це: «Почали ми з економічного вчення Маркса та Каутського, але це виявилось нам не під силу... скоро приїхала група товаришів (чоловіків. — *О. Л.*), які взялися читати нам лекції. Серед них пам'ятаю лише одного Харечка»⁶. Її колега з жінвідділу І. Карманова закінчила мемуари висновком-закликом до «трудящих жінок»: «Ідіть в ряди ВКП(б), наше місце тільки в партії, бо без участі широких жіночих мас соціалізм немислимий»⁷. Інакшу роль відігравали «елітарні жінки», стаючи своєрідними посередниками між владою, яку представляють чоловіки, та жінками. У спогадах вони постають у двох образах: революціонерки та керівниці жінвідділу. Перший — безумовний авторитет, за яким «ходили назирцем», із котрим радилися, його уважно й захоплено слухали. Саме так оцінила Т. Макарова перебування 1919 року в Запоріжжі О. Коллонтай. Інший образ член політбюро ЦК КП(б)У, перший секретар Д. Мануїльський дуже влучно окреслив як «главбаба» (спогади О. Кравченко)⁸. Так було визначено посаду жінвідділівської очільниці, завданням якої було заохочувати створення «нової людини» та пояснювати «відсталим верствам жінок» роль поточних завдань партії.

Описані в спогадах публічні виступи авторки теорії «склянки води» О. Коллонтай, як і сама збірка спогадів, викликали жвавий дослідницький інтерес. Запорізький дослідник О. Кривоший за цим виступом і на основі аналізу жіночих спогадів установив першоджерельність «жінвідділу» на півдні України саме в Запоріжжі. Але ці зауваження важливі радше для радянської історіографії, яка, до речі, ними не дуже й переймалася. Нині доцільнішими є думки М. Баклі про те, що «райони без жіночих організацій» революціонерки оцінювали «як невігідні для більшовицької держави» [3, с. 358]. Окремо існують пояснення щодо формування самих спогадів. О. Кривоший пов'язував ці твори з десятиріччям радянської влади [16, с. 157], тоді як М. Вороніна висловила припущення про зв'язок спогадів із постаттю дружини радянського керманіча В. Молотова Поліною Семенівною Жемчужиною⁹. Третю гіпотезу висловив С. Звілінський, який замовлення спогадів приписав Істпарту. Проте з невідомих причин їх випадково заархівували в папці про жінвідділ [9]. Але жодного спогаду у виданнях Істпарту не віднай-

⁶ Держархів Запорізької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 21–22.

⁷ Там само. Арк. 27.

⁸ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 655. Арк. 3.

⁹ Ця думка належить М. Вороніній та висловлена в поданій до друку статті «Підводне каміння більшовизації/радянїзації жінок Олександрівського повіту (Запоріжжя) у 1900–1920 роках» (*Сторінки історії*. 2020. Вип. 51).

дено, крім спогаду І. Карманової, надрукованого в журналі «Комунарка України» [10]. Враховуючи заклики жіночих журналів писати спогади «про перші складні кроки роботи серед робітниць і селянок», можливо значущою подією могло бути 10-річчя Першого всеросійського з'їзду робітниць (1918 р.) [18]. Усі версії виникли в результаті нестандартного вигляду та суперечливості самих спогадів (в одних згадується О. Коллонтай, в інших — П. Жемчужина). Малий формат (інколи по півсторінки), оригінал із незавершеними машинописними копіями, відсутність чіткого датування, хаотичність розподілу наводять на думки про поспішне й дещо спонтанне їх формування, коли «робота з передруку цих спогадів була припинена на півдорозі і більше не поновлювалася» [16, с. 175–176]. У заголовку спогадів найчастіше трапляються дві гендерно нейтральні теми — про «події громадянської війни» та «роботу серед жінок». І лише спогади М. Харламової, яка з 1923 року очолювала Запорізький жінвідділ, у назві мають емансипаційну риторичку: «Як і коли я почала усвідомлювати себе і побут жінок». Тоді як тексти центральною темою подають саме жіноче розкріпачення.

Узагалі тенденція «приховування» чи «маскування» емансипаційних практик жінок притаманна більшості наративів. Не відкидаючи рішуче владні імперативи, жінки ненавмисно «проговорювалися», *що саме і коли* для них означало бути «розкріпаченою». Цікаво, що хронологічно емансипаційна ідея не набула в спогадах нових значень під впливом зміни риторички більшовиків. Перші протестні настрої («свідомо пішла із сім'ї») хронологічно прописувались у дореволюційні часи. Тоді вперше жінки захотіли порвати з патріархальною родиною, особливо з підкореним статусом матері («не хотіла бути підлеглою») [8, с. 189]. П. Лончар, жінвідділівська керівниця в Миколаєві, навіть зацентрувала це порівняння на початку своїх спогадів: «Я свідомо охарактеризувала свою маму», бо вона стала точкою подальшого розуміння життя ¹⁰. Авторки започатковували нетрадиційний для свого часу стиль життя з протестами, підпіллям і арештами, кинувши виклик стереотипу успішності жінок у вдалому заміжжі, захоплено говорили про партійну роботу та мрії про соціальний прогрес. Неллі Пташкіна в щоденнику писала про таку поведінку як найбільш популярну й бажану [23]. У жіночих спогадах 1960-х років визначався приблизний 15-річний (підлітковий) вік жінок, які долучалися до революційної діяльності ¹¹. Тож відрив від традицій на соціальному та свідомому рівні в них відбувся до перемоги більшовиків

¹⁰ Державний архів Миколаївської області (далі — Держархів Миколаївської обл.). Ф. 4074. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 3.

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 264. Арк. 2.

і радянської влади. А отже, спроба змінити рамки соціальної реальності перших емансипаційних практик більшовикам не вдалася. Тоді зрозумілими стають слова жінок, що долучалися до них у 1920-х роках: «Я досить запізно стала на правильний шлях», «зі священним почуттям я вірвалася на роботу»¹².

Розповіді жінок Запоріжжя позиціонують дві авторські лінії: раціональну й емоційно-чуттєву. Перша насичена логічним міркуванням про головне та другорядне в емансипації. Мірилом суттєвого виступали більшовицькі ідеологеми — освіта, виробнича діяльність, участь у суспільних рухах. До визначальних рис авторки зарахували політичну обізнаність і кар'єрне просування по партійній лінії [1]. Отже, стандартний набір чоловічих життєвих траєкторій жінки активно накладали на свої уявлення. Те саме відбувалося з оцінюванням інших жінок. Як і за класовою ідеологією, авторки диференціювали «інших» на «своїх» — емансипаційно розвинутих, чи «чужих» — нерозвинутих¹³. Спогади І. Харламової віддзеркалюють різнобічні прояви жінок: «мила молодь», що «проводить життя у фарбуванні обличчя і нігтів», тож «ми вимагаємо, щоб ви оплатили нам перевихованням інших жінок»¹⁴. Цікаво, що це порушення групової цілісності жіноцтва залишалося актуальним і в пізніших спогадах.

Менше обмірковували емансипаційні практики в сімейних стосунках. Лише деякі зауважували нову поведінку жінок у родині та «перші драми в сімейному побуті»¹⁵. Чуттєво-наочний образ емансипації насамперед виявився в описах своїх почуттів на кшталт «о, які тоді були часи, блаженні часи», «я з любов'ю виконувала свою роботу серед жінок», «не можна без хвилювання його згадувати», усі ці ідеї «здавалися нам такими красивими»¹⁶, «свої перші роки жінвідділівської роботи... я зберігаю як один із найдорожчих спогадів» [2]. Більшість із них доволі романтично й захоплено оцінювали свою роботу: «Як ми боролися із голодом, спасаючи дітей і їх матусь», «наша робота в ті часи була малою, безсистемною, але гарячою, самовідданою і захоплюючою», «зібрання відбулося із великим підйомом»¹⁷, «скільки було запитань, скільки делегаток виступало в дебатах!» [2]. І лише в одному спогаді М. Харламової йшлося про існування іншого ставлення до цієї роботи. Негативний відтінок авторка передала в назві

¹² Держархів Запорізької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 27, 31.

¹³ Там само. Арк. 16, 26.

¹⁴ Там само. Арк. 33–34.

¹⁵ Там само. Арк. 15.

¹⁶ Там само. Арк. 2, 32.

¹⁷ Там само. Арк. 4, 15.

жінвідділу, яка тоді побутувала серед частини молодих освічених жіночих кадрів — «робота серед баб»¹⁸.

Цей гендерний соціолект «баба» [5], що, найімовірніше, виник у робітничо-селянському середовищі, маркує *емансипаційну дихотомію «жінки — баби»* як формальний канон і неформальний гендерно орієнтований сленг. Важко знайти в офіційних актах такі слова, як «баба», «бабський», «главбаба», тоді як у спогадах жінок вони функціонують. Утім, вони є радше виявом стереотипного сприйняття, яке накладалося на всіх жінок. Сленг «баби» провокує дослідницький інтерес до винайдення владного оцінювання й можливого використання більшовицькою владою емансипаційного потенціалу жінок. Відповідь на питання «Що робили залучені жінки?» видає сповзання влади на рівень декларативної риторики. Про це свідчать розповіді мешканок Запоріжжя, котрі згадують про прання білизни в лікарнях, чистку вагонів (близько 70 вагонів) від клопів після хворих на тиф червоноармійців, розвантаження вагонів із вугіллям, картоплею, борошном. Як зауважувала Г. Горелік, «ми лазили будь-де і всюди»¹⁹. Створюється враження, що влада вдавалася до технології маскуванню, коли під виглядом розв'язання «жіночих питань» жінок залучали як зручних, безкоштовних «баб»-чорноробів. Причому, порівнюючи спогади між собою, виявляємо зростання обсягів неоплатної роботи жінок. Якщо спогади 1920-х років розповідають більше про ситуативне й хаотичне її використання, то пізніші — про тривалу безкоштовну працю на шахті, перевірку виробничого браку, пропусків на роботі, стану гуртожитків, виявлення шинкарів, куркулів тощо. О. Кравченко зазначала, що робочий день такої жінки становив 10 годин на добу²⁰. Отже, влада явно використовувала ідею спільності класового пригноблення й емансипаційних прагнень жінок як засіб маскуванню, щоб пов'язати свої інтереси в утриманні влади з груповими очікуваннями жінок.

Тому так легко влада змінила свою емансипаційну політику в 1930-х роках. Новий політичний курс партії на індустріалізацію та колективізацію знівелював героїчне емансипаційне минуле 1920-х років. Жінвідділи було оголошено непотрібними, а їхню діяльність — несуттєвою. На арену суспільного життя вийшли молоді «робітничі села», стахановки, ударниці, п'ятисотниці, ангелінки, дружини-суспільниці командирів промисловості. Колишні більшовички вимушені були змінити попередні робочі місця на управлінські чи господарські,

¹⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 33.

¹⁹ Там само. Арк. 1.

²⁰ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 264. Арк. 5.

залишаючи спогади при собі. Але «мінливий вітер» політичної кон'юнктури в хрущовську добу спричинив справжній жіночий «*нарративний бум*». За почином колишніх керівниць жінівділів А. Артюхіної та М. Левкович було підготовлено й видано понад сім збірок спогадів. У спогадах А. Нухрат написала, що А. Артюхіна навіть планувала «написати книгу нарисів по історії жіночого руху в СРСР» [4, с. 236–237]. Були й спроби прописати локальну історію жінівділів (за спогадами П. Лончар) ²¹. Тож жіночі мемуари цієї доби в масиві радянського спадку жіночих спогадів видаються, якщо послуговуватися тезою Т. Джадта, справжнім «надлишком пам'яті» [26, с. 589].

Авторки спогадів у цей період намагалися якнайбільше скористатися наданою можливістю, розповісти все й про всіх. Навіть у ситуації «не можу згадати» вони писали: «Дві революціонерки, що мали для мене велике значення (спогади Міни Богород)» ²². Спостерігається своєрідне солідарне конструювання емансипаційного минулого жінок. Спогади в цьому сенсі стали колективною й упорядкованою розповіддю («потрібно порадитися з товаришками», «перевірю свої спогади на зустрічі ветеранів»). Тут є місце й експертам, й архіваторам, і громадськості, й ідеології. *Індивідуальні спогади ніби «впаковуються» в колективну оболонку*, відшліфовуються зусиллями «колективного цензора». Окрему роль відіграли сильні почуття солідарності та союзництва жінок. Вони тоді переросли від звичайної людської підтримки, згадування своїх колежанок і товаришок, у потужнішу силу сестринства, коли свідомо вибудовується згуртованість навколо спільних потреб та інтересів перед чоловіками й владою. Очевидно, що цей «нарративний» сплеск був спробою авторок публічно і по-новому проаналізувати свою діяльність, зрозуміти свої прожиті емансипаційні практики, відчутти їх колективну цінність та нове завершене значення свого свідомого життя. Тому в спогадах з'являлася переоцінка пережитого минулого, перетворюючи саму жіночу особистість та її самовідчуття: «я доклала багато зусиль у справі створення нової людини, що буде світле майбуття — комунізм» (О. Кравченко) ²³. Відбір і фільтрація фактів їхнього особистого життя переформатувались як надбання спільно пережитого досвіду цілої «елітарної» жіночої групи, як «особливе покоління радянських жінок» (П. Лончар) ²⁴. У друкованій збірці спогадів «Учасниці великого творення» вони взагалі постали героїнями з відчуттям групової гордості, а їхні спогади набули значення «заповіту живим» [28, с. 7].

²¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. 4074. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 1.

²² ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 1.

²³ ЦДАГО України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 655. Арк. 4.

²⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. 4074. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 30.

Тож, незважаючи на тематичну офіційну спрямованість жіночих спогадів на героїку «громадянської війни та соцбудівництва», жіночі спогади контекстуально були пов'язані насамперед з ідеєю емансипаційної цінності. Образ минулого, який виникав у свідомості кожної авторки, проходив через фільтр особистісного зростання, самоцінності й самоповаги. Безумовно, він не міг виходити за межі радянської узагальнювальної теорії, але синтезувався в складне авторське поєднання різних гендерних значень від нової конструкції патерналізму гендерних відносин до проявів феміністично маркованого сестринства. Навіть те, що влада темпорально організувала жіночі спогади, не порушило значно самоцінності емансипації для жінок та не знищило їх хронологічну прив'язку до перших 20 років ХХ ст. Вони реконструювали його в рівноцінні з чоловіками внески та жертви заради побудови нового суспільства. Отже, і їхні (авто)біографії набували в авторській оцінці визнаного історичного сенсу, притаманного чоловікам-революціонерам.

По суті, жіночі наративи запропонували новий колективний спосіб мислення, що означало бути радянською жінкою, яка пройшла через гендерні експерименти 1920-х років. Аналізуючи його, можна зрозуміти причини авторського «маркованого» реверансу владі, а не критики систем та інститутів пригноблення. Офіційні політичні трюїзми («розкріпачення жінки», «вирішення жіночого питання») та «рівність, дарована партією») некритично поєднувалися з гендерними соціолектами («жінки-баби»). Але вони формувались у живому ланцюжку пам'яті про масові репресії сталінських часів, про зв'язок класової боротьби в мирі та війні. Ці події минулого не сприяли перевазі позитивного над негативним, а, навпаки, змушували шукати нові пристосування, приміряти нові ролі, мімікрувати під навколишнє середовище. У цьому аспекті досліджені жіночі наративи є незвичним та «провокативним» історичним і бібліографічним матеріалом, що потребує все нових і нових досліджень. Тому як виклик — і дослідницький, і жіночий — звучить процитований текст 1928 року, яким хотілося б спонукати до подальших наукових розвідок: «Озираючись, зараз, через 10 років, все таки приходиш до висновку, що в цій сфері потрібно ще багато працювати і партії, і громадській думці. Це забута ділянка. Сколихнулася порівняно невелика частина цієї маси, а багато під впливом непу піддаються розкладанню, тягнуть за собою і чоловіка, а звідси, ось ті гнійники, що проявляються то в одному, то в іншому місці»²⁵.

²⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 23.

1. Алексеева Н. В царстве угля, железа и соли / Н. Алексеева // Работница. – 1928. – № 42. – С. 13.
2. Алексеева Н. Воспоминания по работе среди женщин / Н. Алексеева // Батрачка. – 1928. – № 22–23. – С. 25.
3. Бакли М. Политика большевиков и женотделы в 1920-х годах / М. Бакли // Гендерная реконструкция политических систем / ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочкина. – СПб. : Алетейя, 2004. – С. 355–380.
4. Без них мы не победили бы. Воспоминания женщин-участниц Октябрьской революции, гражданской войны и социалистического строительства / [сост. М. Левкович, А. Нухрат и др.]. – М. : Политиздат, 1975. – 447 с.
5. Бородина А. Баба или товарищ? Идеал новой советской женщины в 20–30-х годах / А. Бородина, Д. Бородин // Женские и гендерные исследования в Тверском государственном университете / сост. В. И. Успенская. – Тверь : Изд-во ТГУ, 2000. – С. 45–51.
6. ВКП(б) в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 2 ч. Ч. 1 / відп. ред.: М. Б. Мітін. – Вид. 6-те, допов. – Київ : Державне видавництво політ. літератури УРСР, 1949. – 732 с.
7. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М. : Политиздат, 1959. – 602 с.
8. З. С. Ганна Хоперська / З. С. // Літопис революції. – 1925. – № 3. – С. 189–192.
9. Звілінський С. О. Мемуарні джерела радянської доби з історії Української революції 1917–1921 рр. в архівах Півдня України / С. О. Звілінський // Архіви України. – 2016. – № 2. – С. 49–58.
10. Карманова І. С. Без широких верств жіноцтва не створити соціалізму / І. С. Карманова // Коммунарка України. – 1928. – № 20. – С. 19.
11. Кімел М. С. Гендероване суспільство / Майкл С. Кімел ; наук. ред. С. Оксамитна ; пер. з англ. С. Альошкіна. – Київ : Сфера, 2003. – 490 с.
12. Кісь О. Усна жіноча історія як феміністський проект: західні теорії, пострадянські контексти, українські практики / О. Кісь // Народознавчі зошити. – 2015. – № 6. – С. 1386–1405.
13. Клименко О. М. Образ «нової людини» у спогадах радянських робітниць 1920–1930-х рр. / О. М. Клименко // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2016. – Т. 182. – С. 35–40.
14. Коллонтай О. Избранные статьи и речи / О. Коллонтай ; отв. ред. Н. Р. Андрухов. – М. : Политиздат, 1972. – 430 с.
15. Комсомолец А-Р. За Новый быт (Общественный суд) / Комсомолец А-Р // Красное Запорожье. – 1925. – № 56 (1283). – С. 3.
16. Кривоший О. «Спогади про участь жінок в Громадянській війні та жіночому русі...» як джерело до вивчення історії Південної України 1918–1924 років / О. Кривоший // Музейний вісник. – 2011. – № 11. – С. 155–177.
17. Лабур О. «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з Лютого 1917 року в Україні / О. Лабур // Сторінки історії. – 2019. – Вип. 49. – С. 42–58.
<https://doi.org/10.20535/2307-5244.49.2019.189568>
18. Лабур О. В. Спогади представниць жінвідділів як джерело вивчення радянської політики «жіночого розкріпачення» в Україні 1920-х рр. / О. В. Лабур // Сторінки історії. – 2014. – Вип. 37. – С. 117–127.

19. Литвин Н. А. Мемуары как источник по истории УССР 1920–1941 гг. : автореф. дисс. ... канд. истор. наук: спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение» / Н. А. Литвин. – Київ, 1989. – 17 с.
20. Любовець Н. Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень / Н. Любовець // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – 2009. – Вип. 24. – С. 277–291.
21. Оніщенко О. Мемуари жінок як історичне джерело до вивчення революційних подій 1917 р. в Україні // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5 (47). – С. 21–28.
22. Орлова Т. В. Жінки в революціях: українська істориографія ХХ — початку ХХІ ст. / Т. В. Орлова // Сторінки історії. – 2009. – № 28 – С. 111–120.
23. Пташкина Н. Дневник. 1918–1920 года / Нелли Пташкина ; сост. С. Сватиков. – Париж: Я. Е. Поволоцкий и К^о, 1922. – 332 с.
24. Рискинд К. На заре социал-демократического движения в Харькове / К. Рискинд // Летопись революции. – 1924. – № 1. – С. 88–95.
25. Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине / Г. В. Стрельский. – Київ : Вища школа, 1978. – 137 с.
26. Стяжкіна О. Друга світова війна в житті та смерті українців: спроба налаштування методологічної оптики / О. Стяжкіна // Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля : у 2 кн. Кн. 1 : Простори історії : колективна монографія / НАН України, Інститут історії України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». – Київ, 2020. – С. 587–608.
27. Суханов А. Заднепровье / А. Суханов // Літопис революції. – 1923. – № 3. – С. 91–107.
28. Учасниці великого созидания : колективна монографія / под ред. А. В. Артюхиной. – М. : Политиздат, 1962. – 424 с.
29. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век (1914–1991). – М. : Издательство Независимая Газета, 2004. – 632 с.
30. Bos V. A. Historical Memory and the Representation of History: Forging Connections Between National Historic Sites and Gender History / Brittney Ann Bos // *Conserveries mémorielles*. – 2011. – № 9. – Access mode: <http://journals.openedition.org/cm/836>. – Title from screen. – (Date of access: 2020, September 5).
31. Ruthchild R. G. Equality and Revolution: Women's Rights in the Russian Empire, 1905–1917 / Rochelle Goldberg Ruthchild. – Pittsburgh : University of Pittsburgh Press, 2010. – 336 p. – (Pitt Series in Russian and East European Studies). <https://doi.org/10.2307/j.ctt5hjp1d>
32. Women's Words: The Feminist Practice of Oral History / eds.: Sherna Berger Gluck, Daphne Patai. – New York : Routledge, 1991. – 234 p. – Access mode: <http://journals.openedition.org/cm/836>. – Title from screen. – (Date of access: 2020, September 5). <https://doi.org/10.4324/9780203819371>

REFERENCES

1. Alekseeva, N. (1928). V tcarstve uglia, zheleza i soli [In the kingdom of coal, iron and salt]. *Rabotnitca*, 42, 13. [In Russian]
2. Alekseeva, N. (1928). Vospominaniia po rabote sredi zhenshchin [Memories of Work Among Women]. *Batrachka*, 22-23, 25. [In Russian].

3. Bakli, M. (2004). Politika bolshevikov i zhenotdely v 1920-kh godakh [Bolshevik Politics and Women's Departments in the 1920s]. In N. M. Stepanova, E. V. Kochkina (Eds.). *Gendernaia rekonstruktsiia politicheskikh sistem* [Gender reconstruction of political systems] (pp. 353-380). St. Petersburg, Russia: Aleteiia. [In Russian].
4. Levkovich, M., & Nukhrat A. (Eds.). (1975). *Bez nikh my ne pobedili by. Vospominaniia zhenshin-uchastnic Oktiabrskoi revoliutsii, grazhdanskoii voiny i sotsialisticheskogo stroitelstva* [We Would not Have Won Without Them. Memoirs of Women Participating in the October Revolution, Civil War and Socialist Construction]. Moscow, Russia: Politizdat. [In Russian].
5. Borodina, A., & Borodin, D. (2000). Baba ili tovarishch? Ideal novoi sovetskoi zhenshchiny v 20–30-kh gg. [Woman or comrade? The ideal of a new soviet woman in the 20-30s] In V. I. Uspenskaia (Comp.). *Zhenskii i gendernye issledovaniia v Tverskom gosudarstvennom universitete* [Women and Gender Studies at Tver State University] (pp. 45-51). Tver, Russia: TGU Publ. [In Russian].
6. Mitin, B. (Ed.) (1949). *VKP(b) v rezoliutsiakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK.: u 2 ch.* [CPSU(b) in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee] (Vol. 1, 6th ed.). Kyiv, Ukraine: Derzhavne vydavnytstvo polit. literatury URSR. [In Ukrainian].
7. Iaroslavskii, Em. (Ed.). (1959). *Vosmoi sezd RKP(b). Mart 1919 goda. Protokoly* [Eighth Congress of the RCP(b). March 1919. Protocols]. Moscow, Russia: Gospolitizdat. [In Russian].
8. Z. S. (1925). Hanna Khoperska [Anna Hoperska]. *Litopys Revoliutsii*, 3, 189-192. [In Ukrainian].
9. Zvilinskyi, S. O. (2016). Memuarni dzhherela radianskoi doby z istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rr. v arkhivakh Pivdnia Ukrainy [Memoirs of the Soviet Era on the history of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 in the archives of Southern Ukraine]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 49-58. [In Ukrainian].
10. Karmanova, I. (1928). Bez shyrokykh verstv zhinotstva ne stvoryty sotsializmu [Without broad sections of women, socialism cannot be created]. *Kommunarka Ukrainy*, 20, 19. [In Ukrainian].
11. Kimmel, M. S. (2003). *Henderovane suspilstvo* [The Gendered Society] (S. Oksamytna (Ed.), S. Aloshkina (Trans.)). Kyiv, Ukraine: Sfera. [In Ukrainian].
12. Kis, O. (2015). Usna zhinocha istoriia yak feministyskyi proekt: zakhidni teorii, postradianski konteksty, ukraïnski praktyky [Oral women's history as a feminist project: Western theories, post-Soviet contexts, Ukrainian practices]. *Narodoznavchi Zoshyty*, 6, 1386-1405. [In Ukrainian].
13. Klymenko, O. M. (2016). Obraz «novoi liudyny» u spohadakh radianskykh robitnyts 1920-1930-kh rr. [The image of the «New Man» in the memoirs of Soviet workers in the 1920-1930s]. *Naukovi Zapysky NaUKMA. Istorychni Nauky*, 182, 35-40. [In Ukrainian].
14. Kollontai, O. (1972). *Izbrannye stati i rechi* [Selected articles and speeches] (N. R. Andrukhov (Ed.)). Moscow, Russia: Politizdat. [In Russian].
15. Komsomoletc, A-R (1925). Za Novyi byt (Obshchestvennyi sud) [For a new life (Public Court)]. *Krasnoe Zaporozhe*, 56, 3. [In Russian].
16. Kryvoshyi, O. (2011). «Spohady pro uchast zhinok v Hromadianskii viini ta zhinochomu rusi...» yak dzhherelo do vvychnennia istorii Pivdennoi Ukrainy

- 1918-1924 rokiv [«Memoirs of women's participation in the Civil War and the women's movement...» as a source for studying the history of Southern Ukraine in 1918-1924]. *Muzeinyi Visnyk*, 11, 155-177. [In Ukrainian].
17. Labur, O. (2019). «Vikno mozhlyvostei?»: henderna sytuatsiia na khvyli revoliutsiinoi polityky z Liutoho 1917 roku v Ukraini [«Window of Opportunities?»: Gender in the wake of the February Revolution's policy in Ukraine]. *Storinky Istorii*, 49, 42-58. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.49.2019.189568>
 18. Labur, O. V. (2019). Spohady predstavnyts zhinviddiliv yak dzherelo vyvchennia radiianskoi polityky «zhinochoho rozkripachennia» v Ukraini 1920-kh rr. [Memoirs of representatives of women's departments as a source of studying the Soviet policy of «Women's emancipation» in Ukraine in the 1920s.]. *Storinky Istorii*, 37, 117-127. [In Ukrainian].
 19. Litvin, N. A. (1989). *Memuary kak istochnik po istorii UkrSSR 1920-1941 gg.* [Memoirs as a source on the history of the UkrSSR 1920-1941s] (Extended abstract of PhD dissertation). Kyiv, Ukraine. [In Russian].
 20. Liubovets, N. I. (2009). Memuary (spohady) yak dzherelo biohrafichnykh doslidzhen [Memoirs as a source of biographical research]. *Naukovi Pratsi Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho*, 24, 277-291. [In Ukrainian].
 21. Onishchenko, O. (2002). Memuary zhinok yak istorychne dzherelo do vyvchennia revoliutsiinykh podii 1917 r. v Ukraini [Memoirs of women as a historical source for the study of the revolutionary events of 1917 in Ukraine]. *Siverianskyi Litopys*, 5 (47), 21-28. [In Ukrainian].
 22. Orlova, T. (2009). Zhinky v revoliutsiiakh: ukrainska istoriografia XX – pochatku XXI st. [Women in revolutions: Ukrainian historiography of the 20th – early 21st centuries]. *Storinky Istorii*, 28, 111-120. [In Ukrainian].
 23. Ptashkina, N. (1922). *Dnevnik. 1918-1920 goda* [Diary. 1918-1920]. (S. Svatikov (Ed.)). Paris, France: Ya. E. Povolotckii i K^o. [In Russian].
 24. Riskind, K. (1924). Na zare sotcial-demokraticeskogo dvizheniia v Kharkove [At the dawn of the social democratic movement in Kharkiv]. *Letopis Revoliutcii*, 1, 88-95. [In Russian].
 25. Strelskii, G. V. (1978). *Memuary kak istochnik izuchenii istorii Velikogo Oktiabria na Ukraine* [Memoirs as a source for studying the history of the Great October Revolution in Ukraine]. Kyiv, Ukraine: Vyscha shkola. [In Russian].
 26. Stiazhkina, O. (2020). Druha svitova viina v zhytti ta smerti ukraintsiv: sproba nalashtuvannia metodolohichnoi optyky [World War II in the life and death of Ukrainians: an attempt to adjust the methodological optics]. In *Academia. Terra Historiae. Studii na poshanu Valerii Smoliya. Kn. 1: Prostory istorii* [Academia. Terra Historiae. Studies in honor of Valery Smoliy] (Vol. 1: Spaces of history, pp. 587-608). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 27. Sukhanov, A. (1923). Zadneprovie [Zadneprovie]. *Litopys Revoliutsii*, 3, 91-297. [In Russian].
 28. Artiukhina, A. V. (Ed.). (1962). *Uchastnitsy velikogo sozidaniia* [Participants in the great creation]. Moscow, Russia: Politizdat. [In Russian].
 29. Hobsbawm, Ie. (2004). *Epokha krainostei. Korotkii dvadcatyi vek (1914-1991)* [The Age of extremes. The Short twentieth century (1914-1991)]. Moscow, Russia: Izdatelstvo Nezavisimaia Gazeta. [In Russian].

30. Bos, B. A. (2011). Historical Memory and the Representation of History: Forging Connections Between National Historic Sites and Gender History. *Conserveries mémorielles*, 9. Retrieved from: <http://journals.openedition.org/cm/836> [In English].
31. Ruthchild, R. (2010). *Equality and Revolution: Women's Rights in the Russian Empire, 1905-1917*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press. (Pitt Series in Russian and East European Studies). <https://doi.org/10.2307/j.ctt5hjp1d> [In English].
32. Gluck, S. B., & Patai, D. (Eds.). (1991). *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*. New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203819371> [In English].

Стаття надійшла 14.09.2020 р.

Olga LABUR, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Kyiv, Ukraine).

“The Veil of Soviet Feminism”: Women’s narratives about the first Soviet gender practices.

Modern Ukrainian women’s history researchers respond to frequent practices of underrating women’s memories, biographies with uniqueness of each woman’s empirical reflection, experience of living and becoming one’s own person. For themselves, for broader audiences, and for the scholarly community, they shed light on women’s narratives about World Wars One and Two, collectivization, etc. Narratives, biographies of women, who went through Soviet gender experiments of the 1920s are still a separate, «hidden», and poorly studied research subject.

The methodological basis was the crossing of gender theory and the biographical discourse. They accurately separate and layer memoirs as «contemporary stories» and memoirs as «autobiographies» in women’s stories. As a result, we obtain a new restored vision and evaluation by women of their biographies, working out women’s counter-positions or associations. Such gender and biography construct has forced to the surface the emancipation context of women’s narratives that was hidden behind the informational «veil» of the authorities’ official reports.

We understood that the women in their memoirs could not step outside of the limits of the Soviet generalizing gender theory. For this reason, our objective was to see the authors’ complicated combination of different gender meanings. Similar processes were identified in the combination of official political truisms with the gender social dialects. These women’s narratives uncovered the new collective way of thinking – what means being a Soviet woman who went through gender experiments of the 1920s and the next dramatic steps of Stalin’s era.

Key words: women’s narrative, emancipation practice, Bolshevik gender experiments of the 1920s, individual/collective biography, paternalism of gender relations, sisterhood.

УДК 92+130.3

<https://doi.org/10.15407/ub.20.055>

*Інна Володимирівна ГОЛУБОВИЧ,
доктор філософських наук, професор,
завідувачка кафедри філософії
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова
(Одеса, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-3459-3417>
e-mail: golubinna17@gmail.com*

*Тетяна Олександрівна КРИЖАНОВСЬКА,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри мистецтвознавства
та загальногуманітарних дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету
(Одеса, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-6391-6871>
e-mail: oreltati63@gmail.com*

ІРИНА ЯКІВНА МАТКОВСЬКА: НАЧЕРКИ ДО ПОРТРЕТА В МАНЕРІ СФУМАТО

Досліджуються теоретико-методологічні умови можливості представлення інтелектуальної біографії видатного українського філософа, професора філософського факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Ірини Яківни Матковської (1928–2017) у подвійній оптиці: в офіційній енциклопедичній довідці та в начерку «портрета в манері сфумато» (семіотична модель Ю. Лотмана). Тема розглядається на тлі розвитку філософської біографістики в сучасній Україні. Виокремлюється також проблемно-тематичний регіон аксіології біографії.

У міждисциплінарному полі біографістики розроблено багато евристично плідних методів, підходів, прийомів тощо. Звертаємося до одного з прийомів, який запропонував Ю. Лотман. Він виокремлює та теоретично насичує живописну техніку «сфумато», яку досконало застосовував Леонардо да Вінчі. Сфумато — непомітне повітряне взаємопроникнення світла і тіні, яке створює сяючу тьму та затемнене світло. Це не тільки художній прийом великого майстра, а й емблема його духовних пошуків, шифр його біографії. Символ-

образ «сфумато» обумовлює єдність і цілісність біографічного оповідання, ізоморфність різних його частин. Водночас «повітряність» самого образу дає змогу відійти від його диктату і від жорсткої біографічної концепції. На наш погляд, біографічна техніка «сфумато» дає можливість висвітлити таємничий зв'язок між зовнішньою та внутрішньою біографією. Висвітлити, зберігаючи таємницю: не прожектором і навіть не ліхтариком, а «мерехтінням» — так можна в першому наближенні окреслити дослідницьке «сфумато» в біографістиці. Техніка «сфумато» в нашому контексті перебуває на межі між науковим дискурсом та мистецтвом.

Ключові слова: філософська біографістика, біографічний метод у гуманітарному знанні, портрет у манері сфумато, Ірина Яківна Матковська, аксіологія біографії, внутрішня біографія, онтологія біографії.

Цей текст — спроба реконструювати пам'ять про українську вчену Матковську Ірину Яківну (09.05.1928–03.11.2017) — доктора філософських наук, професора філософського факультету Одеського національного університету (ОНУ) імені І. І. Мечникова. Автори є науковими учнями Ірини Яківни і мали щасливу можливість безпосередньо спілкуватися з нею, навчатися в неї, бути причетними до нелегкої та кропіткої праці зі створення українського гуманітарного ландшафту. Своє життя Ірина Яківна присвятила науці — і це не пафосний вислів, а реальність, у яку ми, як аспіранти і докторанти, були зануреними, якою ми жили й живемо, завдяки їй, і тепер. Так склались обставини, що останній відрізок життя вона провела далеко від своїх колег, учнів, наукових подій. Причому ця відстань мала не так фізично-просторовий, як соціально-просторовий та екзистенційний характер. Науковий вакуум, який створився навколо неї, спричинив біографічну невизначеність, недомовленість, незакінченість. Час тільки підкреслює цю мовчазно-виразну порожнечу, оголюючи проблему забуття та створюючи певну «подвійну реальність».

Перший прояв цієї реальності перебуває на перехресті особистісно-індивідуального та міжособистісного. Кожен із нас — колега Ірини Яківни, учнів, однодумців — пам'ятає її, час від часу подумки відтворює її образ, згадає висловлені нею думки, започатковані нею конференції, семінари та інші наукові симпозиуми, розуміє значущість праці, яку робила ця тендітна жінка і водночас вимогливий науковий керівник та принциповий науковець. Ми збираємося в дні її пам'яті, обмінюємося споминами і біжимо далі — кожний у своїх справах. Але ця пам'ять розсипається окремими уламками індивідуальних спогадів та мозаїчними образами, що живуть, допоки живі їхні носії. Багатьох із них уже немає, а значить — незворотно зникли і їхні спогади. Про це замислюється тільки після втрати. Особистісно-індивідуальна реальність без своїх носіїв не існує —

це начебто тривіальність, але за нею стоять людські долі, що переплітаються, і, власне, тканина соціального життя, яка не існує без підтримки соціальної пам'яті.

Другий прояв — колективний, соціальний. Він представлений надрукованими науковими працями Ірини Яківни, матеріалами численних конференцій, у яких вона брала участь або була безпосереднім організатором, короткими відомостями в офіційних джерелах, невеликими текстами до 80-річного ювілею, відомостями у відділі кадрів. Ці матеріали лежать на полицях установ і здебільшого не залишають їх. Забуття приходить непомітно, коли не підтримується соціальний дискурс. Неартикульована біографія стає ризиками на піску, що розвіюються вітрами часу.

Мета авторів цієї статті — створити невеликий біографічний нарис життя Ірини Яківни і цим дати поштовх ідеї зібрати та представити в науковому світі матеріали про неї — жінку, філософію, учену. Наше **завдання** — дослідити теоретико-методологічні умови можливості представлення інтелектуальної біографії нашого вчителя в подвійній оптиці: по-перше, в офіційній енциклопедичній довідці, по-друге, у начерку «портрета в манері сфумато» (семіотична модель Ю. Лотмана).

Окреслимо, перш за все, теоретичні межі нашого дослідження й ескізно представимо деякі тенденції сучасної біографістики, насамперед філософської та історико-філософської. Це не лише зовнішні межі, а внутрішній зміст і сенс життя, бо сама Ірина Яківна брала активну участь у становленні цього дослідницького напрямку в сучасній Україні, була організатором міжнародних конференцій «Біографічний метод у сучасному гуманітарному знанні» (Одеса, 2003–2008 рр.) та кількох тематичних збірників [20, 21].

Без перебільшення можна стверджувати, що Україна стала одним із лідерів у оформленні проблемного-дисциплінарного поля біографічних досліджень у філософії (праці О. Валевського, В. Менжуліна, Т. Чайки, М. Ткачук та інших [1, 2, 15, 16, 17, 22]). Ідеться, наприклад, про «біографічний поворот» у сучасній культурі та гуманітаристиці в одному ряду з іншими фундаментальними поворотами (лінгвістичним, прагматичним, комунікативним, діалогічним, постметафізичним тощо [4, 15, 9]), про історико-філософську біографістику як про субжанр історико-філософських досліджень (В. Менжулін [15]), про «новий біографізм» як альтернативу позитивістському біографічному методу в стилі Сент-Бева (І. Голубович [4]), про «онтологію біографії» як культурно-історичне апріорі, умови можливості існування біографії в культурі (О. Валевський [2]), оформлюються напрями «усна історія філософів» та «усна історія філософії» [5, 8, 22], навіть

створюється студентське наукове товариство «Усна історія філософії» на філософському факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У міждисциплінарному полі біографістики розроблено багато евристично плідних методів, підходів, прийомів тощо. Звернемося до одного з прийомів, запропонованих Ю. Лотманом у статті «Біографія — живе обличчя» [10], присвяченій біографічній белетристиці та серії ЖЗЛ. Відомий вчений-семіотик розглядає монографію О. Гастева про Леонардо да Вінчі, виокремлює та теоретично насичує вдалу авторську знахідку біографа — образ «сфумато», який став символом єдності особистості Леонардо [3]. Сфумато — непомітне повітряне взаємопроникнення світла і тіні, яке створює сяючу тьму та затемнене світло, — це не тільки художній прийом великого майстра, а й емблема його духовних пошуків, шифр його біографії. Символ-образ «сфумато» обумовлює єдність і цілісність біографічного оповідання, ізоморфність різних його частин. Водночас «повітряність» образу дає змогу відійти від його диктату і від жорсткої біографічної концепції (зокрема, у такій версії, яку Ю. Лотман називає «детективною» біографістикою). Він вказав і на більш широкі евристичні можливості дослідницького прийому «сфумато» в контексті методології біографічного аналізу в цілому. Зазвичай одне життя вміщує в себе кілька біографій різної цінності, гідності і творчої натхненності. Найчастіше біограф обирає якусь домінуючу лінію, іноді зіштовхує два контрастні життя. У другому випадку за взірць береться чорно-біла гравюра, де прибрані усі нюанси. «Секрет психологічної правдоподібності в тому, щоб розкрити взаємну необхідність різних життів... <...> Одне просвічує крізь інше, натхнення — крізь брилу життєвих обставин, світло крізь дим. Портрет у манері сфумато...» [10, с. 236]. На наш погляд, біографічна техніка «сфумато» дає можливість висвітлити таємничий зв'язок між зовнішньою та внутрішньою (духовною, психологічною — залежно від розуміння біографом «внутрішнього світу») біографією. Висвітлити, зберігаючи таємницю: не прожектором і навіть не ліхтариком, а «мерехтінням». Так можна в першому наближенні окреслити дослідницьке «сфумато» в біографістиці. Техніка «сфумато» в нашому контексті перебуває на межі між науковим дискурсом та мистецтвом.

Світоглядно-теоретичну глибину техніці сфумато надає аксіологічний підхід, за допомогою якого розкривається ціннісний вимір біографії. Біографістика як галузь гуманітарного знання і біографія як предмет дослідження, на нашу думку, мають глибокий і малодосліджений ціннісний пласт. Тобто біографічний нарис життя нашої героїні ми представляємо у вигляді портрета в манері сфумато, образ

якого вимальовується з численних точок, дотиків, штрихів, мазків, у яких ми будемо намагатися розкрити різні, зокрема й аксіологічні, смисли. Такий методологічний прийом, на наш погляд, дасть змогу показати більш об'ємно та глибоко факти і події життя Ірини Яківни та відчути подих «ціннісного повітря», яке її оточувало.

Аксіологія біографії має теоретичні і практичні складники. Під час дослідження біографії з аксіологічного ракурсу розкриваються нові смисли проблеми співвідношення фактичного й ціннісного, які мають не тільки логічний складник, а й екзистенційний, персонорентричний, коли фактичний контур біографії наповнюється глибиною внутрішнього світу людини в процесі динамічного змикання та розмикання ціннісних ідеалів людини та подій її життя. У цьому разі логіка універсального та логіка індивідуального [15, с. 281] мають доповнювати одна одну. «Епістемічний пейзаж» [23, р. 1] біографістики, доповнений аксіологічними напрацюваннями, розкриває себе як багатошаровий палімпсест [18], що ставить перед дослідником завдання: доторкатися уважно та обережно, і робити це не лише аналітичними операціями, а й тонкою інтерпретаційною майстерністю без претензій на власну самодосконалість. Останнє надає основи для підтримання філософського (додамо — гуманітарного) етосу (В. А. Малахов) [12].

Практичний складник стосується процесу біографічної творчості й перебуває на перетині ціннісних картин світу героя біографії та біографа (біографів). Ціннісний світ персони є особливою, дуже тендітною, тонкою і, водночас, глибинною основою для прийняття як життєво важливих, часом екзистенційних рішень, що з часом окреслюють основний контур біографії, так і для облаштування повсякденного життя, що складається із численних і різних за значенням та змістом подій. Мікросвіт повсякденності тільки на перший погляд видається незначним та рутинним. Але саме з нього вимальовуються ті штрихи і точки, що задають тон життю. А однією з найважливіших та найскладніших стає проблема інтерпретації ціннісного світу персони.

Текст біографії завжди має аксіологічне навантаження, яке проявляється у двох невід'ємних одна від одної процедур. По-перше, біограф акцентує на певних фактах і подіях життя персони, виходячи із власної ціннісної картини світу, тобто сам процес обрання значущого та впливового має суб'єктивний ціннісний характер. По-друге, опис та тлумачення обраного відбувається відповідно до ідеалів та принципів біографа, яким би об'єктивним та неупередженим він не був. Тобто відбувається подвійна біографічна аксіологічна дія: обрання значущого та його інтерпретація. Свобода творчості та відповідальність біографа в цьому процесі є взаємозалежними та створюють го-

ловні мітки цього шляху. Суб'єктивне бачення біографа переходить у текст, що має об'єктивні характеристики. Право бути собою [11–12] мають і біограф, і герой біографії.

Звернемося до офіційної біографії нашої героїні, яка частково представлена в довідково-енциклопедичних джерелах, створених за відповідними канонами. Це — біографічний словник «Професори Одеського (Новоросійського) університету» та «Енциклопедія сучасної України» [6, 7]. Контурні лінії цієї біографічної форми представляють Ірину Яківну як учену, викладача, наукового діяча, керівника та консультанта майбутніх науковців. Ці абриси ми маємо наповнити сфумато-промальовуванням і спробувати показати її як людину високої духовної та інтелектуальної культури, гуманітарія не тільки відповідно до наукового напрямку, в якому вона працювала, а й за переконаннями і діями.

Народилася Ірина Яківна 1928 року в місті Азов Ростовської області. Її батьки — Матковський Яків Климентійович і Сурмач Олександра Омелянівна — були музикантами; одним із найкращих друзів батьків був Теофіл Ріхтер, батько відомого піаніста Святослава Ріхтера. У 1952 році Ірина закінчила філологічний факультет Одеського державного університету і до 1957 року жила в Ленінграді (нині — Санкт-Петербург), працювала в Будинку-музеї Г. В. Плеханова; у Вищому морському училищі інженерів зі зброї виконувала обов'язки редактора та коректора видавничого відділу [7, с. 318]. У 1957 році повертається до Одеси і стає викладачем кафедри філософії Одеського державного університету. У 1962 році Ірина Яківна стає доцентом кафедри філософії. Працюючи і водночас навчаючись, 1969 року захистила кандидатську дисертацію в Інституті філософії АН СРСР, у цій же установі 1990 року — докторську дисертацію (обидві — за спеціальністю «етика»). Від 1993 року — професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання Одеського державного (від 2000 року — національного) університету імені І. І. Мечникова, з яким було пов'язано майже 60 років її життя.

І. Я. Матковська — автор більш ніж 150 наукових праць. Обрана віце-президентом українського відділення Міжнародного наукового товариства з вивчення культури XVIII століття. Працювала в складі Пушкінської комісії Одеського Будинку вчених та комісії з вивчення творчості Й. Гете і культури його часу при Науковій раді з історії світової культури РАН. Була членом спеціалізованих вчених рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій на філософському і філологічному факультетах ОНУ імені І. І. Мечникова. І. Я. Матковська — ініціатор і організатор багатьох міжнародних міждисциплінарних наукових конференцій, зокрема Міжнародних наукових форумів «Біографічний метод у сучасній гуманітаристиці», які від-

бувалися на філософському факультеті ОНУ імені І. І. Мечникова. Ірина Яківна Матковська успішно поєднувала наукову і педагогічну діяльність. Не одне покоління студентів, аспірантів і викладачів різних факультетів ОНУ та інших одеських вишів брало участь в організованих нею методологічних семінарах із проблем гуманітарного знання. Підготувала 16 кандидатів філософських наук та 2 докторів філософських наук.

Її не стало 3 листопада 2017 року. Спочиває на Другому цвинтарі м. Одеси в сімейному похованні разом із батьками, братом та сином.

За офіційними біографічними рядками простежується насичене численними подіями життя, до яких залучалися всі, хто оточував Ірину Яківну. І кожен рядок офіційної біографії може бути насичений «сфумато-ескізами».

Перша «сфумато-точка» — навколо одного з важливих у нашому контексті факту *curriculum vitae*: І. Я. Матковська була організатором багатьох наукових заходів із біографічної проблематики. Спробуємо додати глибини, світлотіні цьому сюжету. Ірині Яківні була властива інтелектуальна чуйність, вона часто в дослідницьких пошуках слідувала за імпульсами від колег і учнів. Теоретичний інтерес до біографії став своєрідним ефектом близької і часом драматичної дружби з колегою, ровесницею, видатним соціальним філософом і соціологом, професором Інституту соціальних наук ОНУ імені І. І. Мечникова, головою Південноукраїнського відділення Соціологічної асоціації України Іриною Марківною Поповою (1931–2008). Вона в 1990-ті роки захопилася біографічним методом у соціології, ініціювала створення в Одесі «Народного архіву» особистих документів (у соціологічній термінології «людських документів»). Ірина Яківна також звернулася до цієї теми, але зовсім у іншій оптиці, близької до літературознавства, екзистенційного типу філософування. Із позиції офіційної біографії нашої героїні неможливо побачити, що одна з головних тем її наукової творчості стала ефектом «неспорідненої спорідненості» двох Ірин. До речі, Ірина Марківна згадувала, що саме Ірина Яківна колись розповіла їй, активному члену КППС зі щирою вірою у комуністичний соціальний ідеал, про трагічність сталінської епохи, історію репресій і ГУЛАГ. І. Я. Матковська листувалася з автором «Архіпелагу ГУЛАГ» Олександром Солженіциним з приводу одного з персонажів книги, священника Федора Флорі, в'язня Сиблагу, який був одним з її шкільних учителів в окупованій румунами Одесі. Ірина Яківна розшукала місце поховання протоієрея на Другому християнському цвинтарі в Одесі, де зараз спочиває і вона.

Одним із важливих штрихів до портрета І. Я. Матковської, на наш погляд, є постійне прагнення до нових знань, ознайомлення та ви-

вчення сучасних тенденцій у гуманітаристиці та філософії. Вона стежила за видавничими новинками, обирала найбільш відповідні її інтересам видання та постійно поповнювала ними домашню бібліотеку. Причому не тільки сама працювала з новою літературою, а й регулярно ознайомлювала з нею колег, аспірантів, студентів, приносила придбані книжки на кафедру, на лекції, робила невеликі огляди, передавала книжки по студентських лавах, регулярно збирала аспірантів на семінари, щоб ознайомити з видавничими новинками, давала літературу для опрацювання додому. В останні роки домашня бібліотека Ірини Яківни займала значну частину її квартири, і син просив її не купувати більше книжок. Вона розповідала, що одного разу вони вдвох поїхали до Москви, і син взяв із неї слово не купувати ніякої літератури. Але під час посадки на поїзд Юліан побачив, що Ірина Яківна тримає важкий пакунок. Коли дізнався, що мати придбала том «Нової філософської енциклопедії», то, за її словами, «майже знепритомнів». Згадка про цей випадок супроводжувалась іскорками в очах та загадково задоволеною посмішкою, у якій випромінювалась молодість та невгамовність душі, незважаючи на вік, сімейний та соціальний статус.

Ще один штрих: Ірина Яківна любила докладно розробляти нові лекційні курси, з ентузіазмом бралася за цю роботу. Читання лекцій студентам взагалі було одним з її улюблених занять, хоча ступінь доктора наук і звання професора дозволяли їй зменшити лекційне навантаження та більше уваги приділяти науковій роботі, написанню фундаментальних праць. Але живе спілкування з молоддю, прагнення до діалогічного способу життя, бажання вчити і, водночас, учитися, в її уявленні не можна було зменшити та, хоча б частково, замінити кабінетною працею. Досить промовистий приклад, який характеризує Ірину Яківну, — розробка курсу «Історія української філософії». Майже у 80 років вона опанувала українську мову (мабуть, їй допоміг філологічний досвід; крім цього, володіла польською, англійською, німецькою мовами, вільно читала літературу болгарською, сербською, італійською), докладно вивчила літературу і вела курс українською. На цих лекціях студентам поступово розкривався світ української філософської думки — романтизм доповнювався рисами екзистенціалізму, у прагненні до гармонійного поєднання знання та віри вбачався потяг до свободи, навіть до хаотичності, проводилися паралелі та знаходилися взаємозв'язки між героїзмом та страждальністю, естетичним та морально-етичним облаштуванням світу [14].

Наголосимо, що це була жива автобіографічна історія тісних дружньо-колегіальних стосунків з найкращими сучасними українськими філософами, переважно з Інституту філософії НАН України імені

Г. С. Сковороди (М. Попович, В. Малахов, Т. Чайка, В. Нічик та інші). Неможливо забути спогади Ірини Яківни про дорогу її серцю колегу — Валерію Михайлівну Нічик, завідувача сектору, а потім відділу історії української філософії в Інституті філософії НАН України, про представлений в оповіді справжній науковий подвиг Валерії Михайлівни та її соратників — співробітників відділу, які, незважаючи на активний спротив влади, на ризик для їх життя та кар'єри, самовіддано відтворювали філософську спадщину Києво-Могилянської академії, разом вивчали латину, читали пошкоджені часом, забуті рукописи з напівстертими буквами. Ставало зрозумілим: пістет перед спадщиною Києво-Могилянської академії, який сьогодні є нібито самозрозумілою очевидністю українського гуманітарного простору, насправді виявляється результатом важливих особистісних екзистенційних, інтелектуальних, моральнісних життєвих актів вільного вибору своєї долі. Це — один з найважливіших уроків нашого вчителя, це також живе підтвердження того, що саме в школі історико-філософської біографістики такі уроки можна засвоювати.

Дуже шкода, що ми, учні Ірини Яківни, не встигли записати біографічне інтерв'ю з нею, незважаючи на те, що в 2011 році в межах навчального курсу «Основи теоретичної біографістики» на філософському факультеті ОНУ імені І. І. Мечникова почалось інтерв'ювання одеських філософів як відгук на проект «Усна історія філософів» київського філософа, до речі, близького друга Ірини Яківни, Тетяни Чайки [22]. У той час І. Я. Матковська вже не працювала на факультеті й студенти не мали можливості безпосередньо спілкуватися з нею. Проте це не виправдання, ми просто не зробили потрібного зусилля для організації такої зустрічі, відкладаючи, як завжди робимо, на потім. Можемо лише радіти тому, що до 80-річчя нашої «філософської матусі» ми підготували невеличкий збірник, який назвали «У філософії жіноче обличчя» [19]. Майже кожній публікації тут передує екзистенційне автобіографічне Слово про Друга або Вчителя. І кожне з них може доповнити наші начерки до портрета в манері сфумато.

Сформулюємо деякі загальні **висновки** нашої біографічної розвідки. У сучасній Україні достатньо активно розвивається філософська біографістика, яку можна позначити *субжанром* філософії та історії філософії (В. І. Менжулін). Цей напрям-субжанр шукає теоретико-концептуальні засади, поняттєво-термінологічну мову, методологічний та методичний інструментарій. Запропонована видатним семіотиком Ю. Лотманом біографічна модель «портрет у манері сфумато», евристичну плідність якої ми спробували продемонструвати на прикладі відтворення інтелектуальної біографії українського філософа І. Я. Матковської, професора Одеського національного уні-

верситету імені І. І. Мечникова, може суттєво збагатити зміст та форми філософської біографістики, посилити її міждисциплінарний характер, оскільки специфічна майстерність «біографічного сфумато» є синтезом науки та мистецтва.

1. Біографічний підхід у вивченні історії та спадщини Київської духовної академії: зб. наук. пр. / упоряд. і відп. ред. М. Л. Ткачук. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. – 232 с.
2. Валевский А. Л. Основания биографии / А. Л. Валевский. – Київ : Наукова думка, 1993. – 110 с.
3. Гастев А. Леонардо да Винчи / А. Гастев. – М. : Молодая гвардия, 1984. – 306 с.
4. Голубович І. В. Биография: силуэт на фоне Humanities (Методология анализа биографии в социогуманитарном знании) : монография / І. В. Голубович. – Одеса : СПД Фридман, 2007. – 327 с.
5. Голубович І. В. Усна історія філософії та усна історія філософів в соціокультурному та інтелектуальному контекстах / І. В. Голубович // Філософська думка. – 2019. – № 6. – С. 105–114.
6. Голубович І. В. Матковська Ірина Яківна. Філософ, фахівець з етики / І. В. Голубович, О. П. Коваленко // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник. Т. 3 : К–П / відпов. ред. В. А. Сминтина, заст. відп. ред. М. О. Подрезова. – 2-ге видання, доп. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 318–321.
7. Голубович І. В. Ірина Яківна Матковська / І. В. Голубович, С. Г. Секундант // Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=67014
8. Доторк: усні історії філософії // Філософська думка. – 2019. – № 4. – С. 5–92.
9. Інтелектуальна біографія: продовження теми // Філософська думка. – 2012. – № 6. – С. 5–48.
10. Лотман Ю. М. Биография — живое лицо / Ю. М. Лотман // Новый мир. – 1985. – № 2. – С. 228–236.
11. Малахов В. А. Право бути собою / В. А. Малахов. – Київ : Дух і Літера, 2008. – 336 с.
12. Малахов В. А. Этнос философии / В. А. Малахов // Уязвимость любви / В. А. Малахов. – Київ : Дух і Літера, 2005. – С. 59–109.
13. Матковская И. Я. Проблемы развития прогрессивной этической мысли России (домарксистский период) : учеб. пособие для вузов / И. Я. Матковская. – М. : Высш. шк., 1998. – 128 с.
14. Матковська І. Я. Феномен національної філософії (на матеріалі історії філософської думки в Україні) : методична розробка з курсу «Історія філософії України» / І. Я. Матковська. – Одеса : Астропринт, 2003. – 118 с.
15. Менжулін В. І. Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні : монографія / В. І. Менжулін. – Київ : НаУКМА ; Аграр Медіа Груп, 2010. – 455 с.
16. Менжулін В. І. Історико-філософська біографістика: провідні тенденції та віхи становлення / В. І. Менжулін // Наукові записки НаУКМА. – Київ, 2011. – Т. 115 : Філософія та релігієзнавство. – С. 18–25.

17. Менжулін В. І. Довідково-енциклопедична біографістика як жанр сучасних історико-філософських досліджень: англо-американський та український досвід / В. І. Менжулін // *Sententiae*. – 2018. – Т. 37, № 1. – С. 153–167. <https://doi.org/10.22240/sent37.01.153>
18. Свідчення та палімпсест (Бесіди з Полем Рікером у Парижі та Києві записав Костянтин Сігов) // *Сам як інший / Поль Рікер*; пер. з фр. В. Андрушко, О. Сирцова. – 2-ге вид. – Київ: Дух і Літера, 2002. – С. 424–432.
19. «У философии женское лицо...»: Сборник научных статей, посвященных юбилею Ирины Яковлевны Матковской. – Одесса: ФЛП Фридман, 2008. – 112 с.
20. Філософські пошуки: [зб. наук. пр.] / М. М. Верников (гол. ред.); Всеукраїнська асоціація філософських спілок, Львівська філософська спілка «Cogito», Інститут філософії, логіки і соціології. – Вип. XVII–XVIII. – Львів; Одеса, 2004. – 434 с.
21. Філософські пошуки: [зб. наук. пр.] / М. М. Верников (гол. ред.); Всеукраїнська асоціація філософських спілок, Львівська філософська спілка «Cogito», Інститут філософії, логіки і соціології. – Вип. XXVI. – Львів; Одеса, 2007. – 325 с.
22. Чайка Т. А. Доторк. Презентація проекту «Усні історії філософів» / Т. А. Чайка // *Філософська думка*. – 2009. – № 3. – С. 140–144.
23. Currie A., Avin S. Method Pluralism, Method Mismatch, & Method Bias / Adrian Currie, Shahar Avin // *Philosophers' Imprint*. – 2019, April. – Vol. 19, No. 13. – Access mode: <https://quod.lib.umich.edu/cgi/p/pod/dod-idx/method-pluralism-method-mismatch-method-bias.pdf?c=phimp;idno=3521354.0019.013;format=pdf>

REFERENCES

1. Tkachuk, M. (Comp., Ed.). (2016). *Biohrafichnyi pidkhid u vyvchenni istorii ta spadshchyny Kyivskoi dukhovnoi akademii* [Biographical approach in the study of history and heritage of the Kyiv Theological Academy]. Kyiv, Ukraine: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
2. Valevskii, A. L. (1993). *Osnovaniia biografiki* [Fundamentals of theory and art of biography]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Russian].
3. Gastev, A. (1984). *Leonardo da Vinchi* [Leonardo da Vinci]. Moscow, Russia: Molodaia gvardiia. [In Russian].
4. Golubovych, I. V. (2007). *Biografiia: siluet na fone Humanities (Metodologiiia analiza biografii v sotciogumanitarnom znanii)* [Biography: silhouette at the background of Humanities (Methodology for analyzing biography in socio-humanitarian sciences)]. Odessa, Ukraine: SPD Fridman. [In Russian].
5. Golubovych, I. V. (2019). *Usna istoriia filosofii ta usna istoriia filosofiv v sotsiokulturnomu ta intelektualnomu kontekstakh* [Oral history of philosophy and oral history of philosophers in socio-cultural and intellectual contexts]. *Filosofska Dumka*, 6, 105–114. [In Ukrainian].
6. Golubovych, I. V., & Kovalenko, O. P. (2005). *Matkovska Iryna Yakivna. Filosof, fakhivets z etyky* [Matkovska Iryna Yakivna. Philosopher, ethics specialist]. In V. A. Smyntyna (Ed.). *Profesory Odeskoho (Novorosiiskoho) universytetu* [Professors of Odessa (Novorossiia) University] (2th ed., Vol. 3, pp. 318–321). Odessa, Ukraine: Astroprint. [In Ukrainian].

7. Golubovych, I. V., & Sekundant, S. H. (2017). Iryna Yakivna Matkovska [Iryna Yakivna Matkovska]. In *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of modern Ukraine]. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=67014 [In Ukrainian].
8. Dotorok: Usni istorii filosofii [Touch. Oral stories of philosophy]. (2019). *Filosofska Dumka*, 4, 5-92. [In Ukrainian].
9. Intelktualna biografiia (prodovzhennia temy) [Intellectual biography (continuation of the theme)]. (2012). *Filosofska Dumka*, 6, 5-48. [In Ukrainian].
10. Lotman, Yu. M. (1985). Biografiia – zhivoe litco [Biography is a living face]. *Novyi Mir*, 2, 228-236. [In Russian].
11. Malakhov, V. A. (2008). *Pravo buty soboiu* [The right to be yourself]. Kyiv, Ukraine: Dukh i Litera. [In Ukrainian].
12. Malakhov, V. A. (2005). Etos filosofii [Ethos of philosophy]. In V. A. Malakhov. *Uiazvinnost liubvi* [Vulnerability of Love] (pp. 59-109). Kyiv, Ukraine: Dukh i Litera. [In Russian].
13. Matkovskaia, I. Ya. (1998). *Problemy razvitiia progressivnoi eticheskoi mysli Rossii (domarksistskii period)* [Problems of the development of progressive ethical thought in Russia (pre-Marxist period)]. Moscow, Russia: Vysshaia Shkola. [In Russian].
14. Matkovska, I. Ya. (2003). *Fenomen natsionalnoi filosofii (na materialii istorii filosofskoi dumky v Ukraini)* [The phenomenon of national philosophy (based on the history of philosophical thought in Ukraine)]. Odesa, Ukraine: Astroprint. [In Ukrainian].
15. Menzhulin, V. I. (2010). *Biohrafichnyi pidkhid v istoryko-filosofskomu piznanni* [Biographical approach in historical-philosophical cognition]. Kyiv, Ukraine: NaUKMA; Ahrar Media Hrup. [In Ukrainian].
16. Menzhulin, V. I. (2011). Istoryko-filosofska biohrafistyka: providni tendentsii ta vikhy stanovlennia [Historical and philosophical biography: leading trends and milestones]. *Naukovi Zapysky NaUKMA*, 115, 18-25. [In Ukrainian].
17. Menzhulin, V. I. (2018). Dovidkovo-entsyklopedychna biohrafistyka yak zhanr suchasnykh istoryko-filosofskykh doslidzhen: anhlo-amerykanskyi ta ukraïnskyi dosvid [Reference and encyclopedic biographistics as a genre of modern historical and philosophical research: Anglo-American and Ukrainian experience]. *Sententiae*. 37(1), 153-167. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.22240/sent37.01.153>
18. Svidchennia ta palimpsest (Besidy z Polem Rikerom u Paryzhi ta Kyievi zapsav Kostiantyn Sihov). (2002). [Testimony and palimpsest (Interviews with Paul Reeker in Paris and Kyiv recorded by Konstantin Sigov)]. In P. Riker. *Sam yak inshyi* (V. Andrushko, & O. Syrtsova (Trans.), 2th ed., pp. 424-432). Kyiv, Ukraine: Dukh i Litera. [In Ukrainian].
19. "U filosofii zhenskoe litco...": *Sbornik nauchnykh statei, posviashchennykh iubileiu Iriny Iakovlevny Matkovskoi* [Philosophy has a woman's face... Collection of scientific articles dedicated to the anniversary of Irina Yakovlevna Matkovskaya]. (2008). Odesa, Ukraine: FLP Fridman. [In Russian].
20. Vernykov, M. M. (Ed.). (2004). *Filosofski Poshuky* [Philosophical Quest] (Is. 17-18). Lviv, Odesa, Ukraine. [In Ukrainian, in Russian].
21. Vernykov, M. M. (Ed.). (2007). *Filosofski Poshuky* [Philosophical Quest] (Is. 26). Lviv, Odesa, Ukraine. [In Ukrainian, in Russian].

22. Chaika, T. A. (2009). Dotork. Prezentatsiia proektu "Usni istorii filosofiv" [Touch. Presentation of the project "Oral Stories of Philosophers"]. *Filosofska Dumka*, 3, 140-144. [In Ukrainian].
23. Currie, A., & Avin, S. (2019, April). Method Pluralism, Method Mismatch, & Method Bias. *Philosophers' Imprint*, 19(13). URL: <https://quod.lib.umich.edu/cgi/p/pod/dod-idx/method-pluralism-method-mismatch-method-bias.pdf?c=phimp;idno=3521354.0019.013;format=pdf> [In English].

Стаття надійшла 05.09.2020 р.

Inna GOLUBOVYCH, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Chair of Philosophy Department, Odessa I. I. Mechnikov National University (Odessa, Ukraine);

Tetiana KRYZHANOVSKA, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Art History and Humanities, International Humanitarian University (Odessa, Ukraine).

Iryna Yakivna Matkovska: Sketches for a portrait in the manner of sfumato.

Theoretical and methodological conditions of the possibility of presenting the intellectual biography of the outstanding Ukrainian philosopher, professor of the Faculty of Philosophy of Odessa National University Iryna Yakivna Matkovskaya (1928-2017) in double optics are studied: first, in the official encyclopedic reference, secondly in the sketch of a "portrait in the manner of a sfumato" (a semiotic model of Yu. Lotman). The topic is considered at the background of the development of philosophical biography in modern Ukraine. The problem-thematic region of axiology of biography is also discussed.

Many heuristically fruitful methods, approaches, techniques have been developed in the interdisciplinary field of biographistics. In the framework of this publication, we turn to one of these methods, which was proposed by Yu. M. Lotman. He singles out and theoretically saturates the painting technique "sfumato", which was perfectly used by Leonardo da Vinci. Sfumato – an imperceptible air interpenetration of light and shadow, which creates radiant darkness and dim light - is not only an artistic technique of the great master, but the emblem of his spiritual quest, the code of his biography. The symbol-image "sfumato" determines the unity and integrity of the biographical story, the isomorphism of its various parts. At the same time, the "airiness" of the image itself allows us to move away from its dictate and rigid biographical concept. In our opinion, the biographical technique of "sfumato" makes it possible to shed light on the mysterious connection between external and internal biography. The sfumato technique gives a chance to illuminate, keeping it a secret: not with a searchlight or even a flashlight, but with a "flicker". Thus, it is possible to outline in the first approximation the research "sfumato" in biography. The technique of "sfumato" in our context is situated on the border between scientific discourse and art.

Key words: philosophical biography, biographical method in humanities, portrait in the manner of sfumato, Iryna Yakivna Matkovska, axiology of biography, internal biography, ontology of biography.

УДК 929:087.5:821.161.2
<https://doi.org/10.15407/ub.20.068>

*Наталія Петрівна МАРЧЕНКО,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9814-0826>
e-mail: np_marchenko@ukr.net*

ДИСКУРС ЖІНОЧОЇ ДОЛІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ БІОГРАФІЧНІЙ КНИЗІ ДЛЯ ДІТЕЙ І ЮНАЦТВА

Проаналізовано українські біографічні видання для дітей і підлітків 1991–2020 рр., які репрезентують дискурс жіночої долі. Встановлено, що стрибкоподібна поява на українському книжковому ринку останніх років гендерно маркованих видань для дітей і юнацтва пов'язана з новітніми тенденціями інклюзивності, а дискурс жіночої біографії в дитячому читанні України розвивається відповідно до західноєвропейських тенденцій, багато в чому наслідуючи й повторюючи напрацьовані там наративи й алгоритми. Однак добір персоналій та їхнє позиціонування все ще залишається традиційним.

Ключові слова: біографічні видання для дітей і юнацтва, книга для дітей і юнацтва, біографістика, біографія жінок, гендерні дослідження.

Біографічна книга для дітей за своєю природою є «лакмусовим папірцем» ціннісних змін, які відбуваються в суспільстві. Добір персоналій повсякчас засвідчує балансування спільнот між вимогою збереження традиційних цінностей і потребою постійного оновлення життєвих досвідів, а форми нарації та закладені в них ціннісні імперативи — напрям розвитку основних маркерів самоідентифікації особи на різних проміжках становлення громади та особистості в ній.

Водночас біографічна книга для дітей і юнацтва — один із ключових артефактів збереження та трансформації соціальної пам'яті, яка (за В. Яковлевою [8]) є спільною, скорегованою у взаємодії з іншими діяльністю, котра реалізується шляхом діалогу між поколіннями, що добирають наративи для переказування та обговорювання задля конструювання-«пригадування» єдиної для спільноти узгодженої картини

буття, у якому часточка окремого індивіда взаємовідносна з цілісною картиною світу спільноти. Саме цей неперервний природний діалог поколінь проковує потребу в традиційному пантеоні всередині спільноти та змінних способах нарації щодо залучених до нього постатей, а також їх постійного оновлення. Відтак, діти — «наше майбутнє» саме тому, що «ми покладаємося на них задля неперервного відродження й актуалізації нашої спільної культури і знання, що містять, зокрема, й пристосування до змін» [8, с. 56], а пам'ять, зокрема «колективна»¹, має вирішальне значення у формуванні ідентичності, бо лише розширюючи її від індивідуальної до політичної, людина набуває громадянської ідентичності [8, с. 63].

Колективна пам'ять українців все ще травмована довгочасним колоніальним становищем спільноти та її перебуванням у межах впливу та зіткнення низки тоталітарних режимів. Тому, як і в інших постколоніальних і посттоталітарних спільнотах, в Україні довгий час залишалася панівною традиційна біографія для дітей, покликана утверджувати пріоритет «ізоляціоністських», спрямованих на самозбереження спільноти ідей «націоналізму, патріотизму, вірності країні та племені, а також релігійній приналежності» [6, с. 3]. Утвердження державності викликало до життя появу новітніх біографічних дискурсів і наративів, націлених на те, аби допомогти юним «зрозуміти людський досвід, соціальні проблеми та історію» [6, с. 3]. Модерні біографії для дітей і юнацтва покликані насамперед розширити їхні знання про потенційні можливості та прищепити розуміння культурних особливостей груп і спільнот, із якими дитина чи підліток ніколи не стикалися в межах своєї життєвої практики. Саме з новітніми тенденціями інклюзивності в найширшому сенсі пов'язана стрибкоподібна поява на українському книжковому ринку останніх років гендерно маркованих видань для дітей і юнацтва.

Метою нашого дослідження є на основі українських біографічних видань для дітей і юнацтва 1991–2020 рр. окреслити, які саме зміни відбувалися упродовж цього періоду в дискурсі жіночої долі в дитячому та підлітковому читанні та наративних стратегіях його презентації для різновікової аудиторії.

Джерельну базу дослідження становить вибірка *de visu* з репертуару книг, представлених у фондах НБУВ та НБУ для дітей на 1.10.2020 р., видання (зокрема, рекомендаційні бібліографічні покажчики) мережі дитячих бібліотек України та наукові публікації, присвячені проблемам біографістики та біографіці в колі дитячого читання.

¹ За В. Яковлевою — соціальне явище, котре передбачає можливість набувати, локалізувати та корегувати пам'ять шляхом соціальної взаємодії в групах.

Гендерний складник лише нещодавно опинився у фокусі досліджень біографічних видань для дітей і юнацтва. Власне, спершу гендерна проблематика торкнулася проблем шкільництва, книговидання для дітей і юнацтва загалом і лише в останні п'ять–сім років зосередилася на біографіці в дитячому читанні. Тут вона зазвичай трактується в межах широкого інклюзивного, а не власне феміністичного дискурсу, що пов'язане з вищеозначеним зв'язком між формуванням самоідентичності дитини та біографічним читанням. Як зазначає американський дослідник дитячого читання В. Бернард Лукенбіл (W. B. Lukenbill), на самооцінку дитини значною мірою впливає те, як вона і суспільство загалом розглядають культурну групу, до якої дитина належить [6]. Через книги та інші засоби масової інформації вона з'ясовує своє позиціонування у світі, і тому культурні традиції та соціальні практики мають здатність змінювати спосіб мислення та світогляд дітей. Відтак, біографічне читання стає «головним елементом у цьому соціальному контексті, який формує наші погляди на себе та на інших» [6, с. 12]. Одна із визначальних поряд із іншими (раса, етнічна приналежність, економічний статус, здібності тощо) «лінз», крізь які дитина від початку ідентифікує себе, є стать. Тому гендерна ідентичність, на думку дослідника, є однією з основоположних у становленні особистості, а гендерно марковані видання для дітей і юнацтва — визначальними для поступу спільноти.

Оглядаючи останні тенденції в жіночій біографіці США для дітей за 2015–2017 рр. у статті «History has its eyes on her. Biographies of women are a hot trend in children's publishing», Елізабет Берд (Elizabeth Bird) наголошує, що списки бестселерів засвідчують значну популярність орієнтованих на дітей жіночих біографій, активне звернення до них великих і дрібних видавців, а також стрибкоподібне зростання кількості нових персоналій та значні зміни в проблематиці та способі нарації цих життєписів [4]. Авторка пояснює таке зростання інтересу багатолітньою відсутністю відповідних віку дітей оповідей про той значний внесок, який жінки постійно роблять у поступ людства. Водночас вона виокремлює низку суспільно-економічних чинників, які спровокували вибухову появу жіночих життєписів у дитячому читанні: переорієнтація навчальних програм на STEM-підхід, утвердження в системі освіти *Common Core State Standards*, а також ріст числа незалежних видавців і компаній, які виникли, завдячуючи сайту *Kickstarter*. Варто наголосити, що в Україні нині склалася подібна ситуація: це і впровадження нових освітніх програм, заснованих на досвіді західних колег, і поява сайтів та інституцій, що дають змогу друкувати видання за методом «спільнокошту».

Подібною є також загальна ситуація поступу дискурсу жіночої долі в США й Україні. В Америці ще в 1980-х рр. легкодоступну біографію жінки для дітей можна було побачити лише в підручнику чи започаткованій у 1932 р. серії «Childhood of Famous Americans» («Дитинство видатних американців»), котра, по суті, кодифікувала уявлення юні про «героїв нації» і в якій лише зрідка з'являлися персоналії, відповідні вимогам панівного нині STEM-підходу, скажімо життєпис дівчини-астронавтки М. Мітчелл (Bobbs-Merrill, 1954). На думку дослідниці, оскільки видавці все ще з підозрою ставляться до жіночих біографій, вони схильні друкувати не окремі видання про нові персоналії, а включати їх поряд із уже традиційними в дитячому читанні постатями в різноманітні збірки. У 2015 р. видавництво *City Lights Publishing* видало книгу-бестселлер «Rad American Women A–Z» (авторка Kate Schatz, ілюстраторка Miriam Klein Stahl), а *Timbuktu Labs* у межах компанії на *Kickstarter* представила збірку «Good Night Stories for Rebel Girls» (авторки Elena Favilli та Francesca Cavallo), що, зрештою, спровокувало хвилю різноманітних збірників жіночих біографій (більше трьох десятків книгоназв), орієнтованих на підлітків і юнь [4]. Те саме відбулося в Україні трьома роками пізніше, коли означені видання з'явилися на вітчизняному ринку в українських перекладах і так само призвели до появи численних гендерно маркованих перекладних і власне українських біографічних проектів для дітей і юнацтва.

Більшість згадуваних у цих збірниках імен були введені до дитячого читання вперше. Проаналізувавши їх, Елізабет Берд виявила, що найчастіше автори зверталися до біографії політикині Гіллари Клінтон (Hillary Clinton), котра саме була на піку популярності, та журналістки й підприємщиці Неллі Блай (Nellie Bly), відомої на початку ХХ ст. викривальними розслідуваннями щодо становища жінок, корінних жителів Америки та психічно хворих. А також аболіціоністки, борця проти рабства Гаррієт Табмен (Harriet Tubman), пакистанської правозахисниці Малали Юсуфзай (Malala Yousafzai) та художниці Фріди Кало (Frida Kahlo). Нижче ми побачимо, що в Україні, на жаль, навіть видання, котрі позиціонуються як «феміністичні», звертаються до значно менш драгливих постатей, наголошуючи не так чин жінки, як її успішність і визнання.

Критично оцінюючи загальну масу біографій, Елізабет Берд наголошує як позитивне те, що нарешті з'являються біографії чорношкірих жінок і латиноамериканок, не пов'язані з боротьбою з рабством чи музикою. Натомість вона зазначає звуження кола жінок, чий долі відображаються в орієнтованих здебільшого на доповнення шкільної програми книжках-картонках, вимогами STEM-підходу (скажімо, про

астронавток, інженерів, програмісток тощо) та зауважує фактичну відсутність представниць корінного населення Америки та американців азійського походження серед героїзованих персоналій, як і гумору та «бешкетних» жіночих персонажів у дитячому біографічному читанні загалом.

Водночас молода дослідниця-бібліотекар Мара Розенберг (Mara R. Rosenberg) у своїй проектній роботі «Collective Biographies of Women Written for Children», узагальнивши видання, наявні нині на *Amazon*, доходить висновку, що, попри все, сучасні біографічні видання про жінок для дітей «...значно більше розмаїті в доборі персоналій та їхньому потрактуванні. Зокрема, автори вводять в коло вагомих для підлітків персоналій поряд зі звичними й до цього домінуючими образами білих, цисгендерних, гетеросексуальних, працездатних, нейротипових представниць середнього класу-християнок історично маргіналізованих представниць корінних народів, кольорових жінок, трансгендерів, лесбіянок чи пансексуалок, інвалідів, нейротипічних жінок, мусульманок тощо» [7, с. 3].

Важливим, на наш розсуд, є також визнання західними дослідниками (на відміну від українських, які все ще посттравматично відсторонюються від прийняття в книзі для дітей дидактики та ідеологічного складника) того, що навіть література non-fiction не дає юному читачеві нейтрального, об'єктивного погляду на світ, оскільки не позбавлена ідеологічної та дидактичної складової. Отже, усі біографічні тексти для дітей є конструктами, що, відображаючи фактичну реальність, водночас впливають на формування способів («фільтрів»), якими читачі сприймають і оцінюють дійсність, себе, людей і їхній життєвий досвід [5].

В Україні гендерно маркована книга для дітей і юнацтва також починає осмислюватися гуманітаріями у всій повноті свого впливу на читача. Зокрема й у розрізі становлення його мовних компетенцій (про що мало говорять в західному дискурсі), котрі присутньо формують його світоглядні маркери. Наприклад, Валерія Самойленко цілком слушно наголошує, що метою таких текстів є серед іншого «розвиток лінгвістичних навичок та розвиток розуміння норм і стандартів мови», та зауважує, що автори сучасних творів для дітей і юнацтва залучають до текстів фемінітиви задля «демонстрації рівності в підході до жіночих та чоловічих родів діяльності, встановлення гендерно маркованих лексем як стандарту новітньої мови» [3, с. 631].

Щоб усвідомити значущість змін, які відбулися в орієнтованих на користувача-дитину українських жіночих біографічних наративах із моменту проголошення незалежності України (1991 р.), варто прига-

дати дискурси, що передували їм за часів бездержавності. До початку ХХ ст. імперська освіта чітко регламентувала біографічний складник дитячого читання. Зокрема, за Ольгою Лучкіною, життєписів відомих жінок не було в рекомендаційних списках для гімназисток, бо «зразком для майбутньої господині та матері мав бути чоловік і тому виховуватися вона повинна була на зразках чоловічого розуму, праці, натхнення та сильної волі» [1, с. 146]. Натомість для хлопчиків біографії жінок були актуальні, зважаючи на «виховання толерантності щодо дівчаток». Як наслідок, наративи про жінок адресувалися лише для читання хлопчиків, власне, вихованців військових навчальних закладів. «Головною» героїнею тогочасних книжок для дітей про «великих жінок» на тлі Жанни д'Арк, Ш. Бронте, матері Гете, Р. Боннер, А. Кауфман та інших була Катерина II, котру порівнювали з Петром I, як сподвижницю й реалізатора його задумів, водночас наголошуючи, що була вона «доброю, лагідною і люблячою істотою» [1, с. 146]. Відповідною до потреб виховання дівчат вважали хіба книжку А. Ф. Швейгер-Лерхенфельд «Женщина, ее жизнь, нравы и общественное положение у всех народов земного шара» в перекладі М. Мерцалової та з додатком статті «О русских женщинах» В. Немировича-Данченка (СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1882), яка містила дві сотні чудових замальовок із натури А. Ванюра та виклад етнографічно точних описів шлюбних звичаїв, принципів виховання та соціалізації в спільноті жінок в Азії, Австралії, Америці та Європі. Згодом у радянській імперії, попри декларування гасла рівності жінок, їх присутність у біографічному дитячому дискурсі була так само редукована й масово виявлялася хіба в класичних образах «матері» та «дружини» Леніна-Ульянова та «унікальної» жінки — першої космонавтки В. Терешкової. Також після Другої світової війни поширення набули серійні та енциклопедичні видання зразка «Юні герої», чималу частину в яких становили наративи про подвиги дівчат, як-от: документальні повісті з однойменної серії «Веселки» «Ніна Сагайдак» Д. Міщенко (Київ, 1975) чи «Томка-підпільниця» С. Черняка (Київ, 1977), упорядкована І. Мельниковим збірка нарисів «Дівчатка» (Київ, 1984) про дівчат у підпіллі та партизанських загонах (Зоя Родіонова, Зоя Чорнобильська, Шага Камілія, Лера Соколова, Єфросинія Ворона, Ніна Сагайдак, Валя Таран, Раїса Балагова, Марія Боровиченко) тощо.

Тому на початку 1990-х рр. звичними в дитячій жіночій біографіці в Україні все ще були «московські» видання зразка популярної книжки І. Стрелкової «Во славу Отечества : рассказ о славной героине Отечественной войны 1812 г. Н. А. Дуровой» (М., 1990), що неодноразово перевидавалися в серії «Страницы истории нашей

Родини» та була у фондах більшості бібліотек. А коли відомий «московський» дитячий письменник Кір Буличов випустив у серії «Антологія тайн, чудес и загадок» видавництва «Современник» книжку «Женщины-убийцы» (М., 1996), вона автоматично втрапила до бібліотечних фондів і користувалася популярністю, оскільки автор талановито й на історичному фактажі дослідив «вбивчі» інтенції жіночих доль від Медеї та Рогнеди до Салтичихи та Фанні Каплан. Про силу впливу такого роду видань свідчать коментарі в мережі жінок, які читали книжку підлітками².

Загалом в Україні на той час продукується чимало «дорослих» видань довідкового характеру про видатних жінок, покликаних задовольнити потребу суспільства в такій інформації та широко представлених, зокрема, у фондах дитячих бібліотек країни, скажімо: «Жінки в історії України» О. Козулі (Київ, 1993), «Визначне жіноцтво України: історичні життєписи» О. Лугового (Київ, 1994), «Берегиня України: За матеріалами радіопроектів для жінок „Берегиня“, що звучали в ефірі протягом 1991–1994 рр.», упорядкована Т. Косенко (Київ, 1995), «Корона і вінок терновий: Жінки в історії України» Д. Юсипа (Івано-Франківськ, 1998) та ін. Серед персоналій, які згадуються найчастіше: Х. Алчевська, Анна Ярославна, К. Білокур, О. Блаватська, А. Горська, Г. Гулевичівна, Євпраксія, М. Заньковецька, О. Кобилянська, Н. Кобринська, М. Кочубей, С. Крушельницька, Марко Вовчок, Олена Пчілка, Роксолана, С. Русова, Ольга, Леся Українка, О. Теліга, Т. Яблонська, М. Чурай, Л. Старицька-Черняхівська, Н. Суровцева, З. Тулуб. Серед сучасниць пишуть про О. Апанович, Л. Костенко, Р. Іванченко, М. Коцюбинську, Л. Павличенко, А. Пашко, О. Петрусенко, Л. Скорик, Н. Яковенко, Н. Зубицьку. Парадоксальність добору персоналій засвідчує невизначеність ідеологем і ціннісних орієнтирів, які панували на той момент у спільноті. Тому поряд опинилися вперше введені до національного біографічного дискурсу Д. Огієнкова, О. Басараб, М. Чикаленко, Г. Шухевич та постколоніальні Катерина II Романова, П. Ангеліна, Л. Убийвовк чи С. Перовська.

² «Читала я ее лет 10 назад. Страшная книга. Книга ужасов. Только в сравнении с выдуманными историями эта книга исторический факт. Вся правда о Салтычихе, как она убивала и издевалась над крепостными. Но больше всего меня поразила Медея. Та самая Медея, о которой писали Сенека и Еврипид, просто невинная девушка по сравнению с настоящей. Когда она уплывала на корабле, а муж ее преследовал, Медея отрезала по кусочку от своих детей и бросала в море, чтоб остановить погоню. Кир Булычев историк. Умница. Никакой размазни, только исторические факты. Читается интереснее, чем фантастика! С удовольствием перечитала бы (брала в библиотеке), но нигде не могу найти» (arcadia, 28 мая 2014 г. // [livelib.ru:https://www.livelib.ru/book/1000456426-zhenschiny-ubijtsy-kir-bulychjov](https://www.livelib.ru/book/1000456426-zhenschiny-ubijtsy-kir-bulychjov)).

Іншим джерелом масової появи жіночих персоналій у інформаційному полі українських дітей і юнацтва стали статті в педагогічній пресі, які радили наповнювати/доповнювати шкільні курси відомостями про видатних представниць жіноцтва, зокрема й українського. Типовими публікаціями такого роду були постколоніальні наративи зразка «муза генія» та «жінки в долі генія», де вагомість буття жіноцтва вимірювалася виключно «впливом» чи «дотичністю» до Видатного Чоловіка в ролі матері, коханої, посестри чи навіть «фатальної нищівної сили». Найпоширенішими були публікації про жінок у долі Т. Шевченка, І. Мазепи, І. Франка, О. Пушкіна, М. Гоголя. Водночас значний інтерес у спільноті до доби козаччини відобразився у хвилі публікацій про тогочасне жіноцтво, раніше мало знане пересічному українцеві, як-от: Н. Зубкова «Легендарні імена жінок в часи козацтва : святковий виступ 3(4) кл. : Історія України» (*Розкажіть онуку*. 1997. № 6. С. 3), Л. Артемова «Освічені жінки козацької доби» (*Дошкільне виховання*. 1997. № 3. С. 6–7), Є. Луценко «Українські жінки козацької доби» (*Історія України (Шкільний світ)*. 1998. № 37. С. 3) та ін. З'являються й суто довідкові тематичні друки, організовані за фаховим принципом: Л. Глоба «Для просвіти народної: жінки-просвітительки України» (*Рідна школа*. 1996. № 4. С. 64–66), Л. П'ятницька «Жінки — лауреати Нобелівської премії : Творці фізики» (*Фізика (Шкільний світ)*. 1999. № 7. С. 3–4). Від середини 2000-х рр. саме такі публікації домінують, розкриваючи учителям (а отже, й учням) усе більше жіночих біографій, наприклад: А. Горовий «Жінки, якими пишаємося: українознавство» (*Палітра педагога*. 2004. № 1. С. 3–4), «Жінки-хіміки» (*Хімія. Біологія (Шкільний світ)*. 2004. № 15. С. 1–2), В. Муравська «Жінки в історії України» (*Позакласний час*. 2006. № 3–4. С. 61–65), «Жінки й математика» (*Освіта*. 2006. 26 лип. – 2 серп. С. 1–7) та ін. Тоді само гендерний дискурс чітко означається у виховній і управлінській системі українського шкільництва, що засвідчують публікації зразка: Н. Гороховська «Гендерне виховання дошкільника» (*Психолог (Шкільний світ)*. 2003. № 9. С. 5–7), О. Главник «Гендерне виховання у підлітковому віці» (*Психолог (Шкільний світ)*. 2003. № 34. С. 11–15), Н. Лавриченко «Гендерна освітня політика у сучасній Великій Британії» (*Директор школи (Шкільний світ)*. 2004. № 45. С. 21–22) тощо.

Натомість власне дитячих і підліткових видань, присвячених персоналіям жінок, у 1990-х рр. було мізерно мало. Уже згадувана «Веселка» серед інших зорієнтованих на підлітків біографічних художніх творів про дитинство та юність письменників (І. Котляревського, Г. Сковороди, Панаса Мирного) перевидає документальну повість М. Олійника про Лесю Українку «Дочка Прометя» (Київ, 1990). На

жаль, зберігаючи фактологічну правдивість викладу, цей твір мав усі хиби типового постколоніального нарративу.

Прорив у біографіці для дітей стався в середині 2000-х рр. Найчисленнішою та досі найбільше поширеною в Україні залишається серія «Життя видатних дітей», започаткована 2007 р. київським видавництвом «Грані-Т» у формі авторських збірок художніх інтерпретацій окремих епізодів із дитинства відомих людей [2].

Незважаючи на те, що серед авторів половина — жінки, серед персонажів вони складають лише 37 осіб (по одній албанці, болгарці, грекині, єгиптянці та шведці, по дві американки та росіянки, три французьки, п'ять англійок та 18 — українок), що становить близько 20 % від загальної кількості згаданих у серії постатей. Отже, попри широкий розголос на той час гендерної проблематики та популярність феміністичного дискурсу, в Україні жіноцтво наприкінці 2000-х рр. усе ще не усвідомлювало та не пропагувало назагал власну соціальну вартісність. Навіть активні та фемінізовані (зважаючи на їхні декларації) письменниці підсвідомо за зразок «достойного персонажа», вартого уваги та наслідування, обирали чоловіків. Із авторів-чоловіків також лише п'ять (О. Ільченко, А. Птіцин, В. Лис, С. Процюк та О. Мащенко) звернулися до персоналій жінок. У всій серії є лише дві книжки, повністю віддані жіноцтву — збірка Анни Багряної та присвячена гімнастиці збірка О. Мащенка. Якщо взяти до уваги, що шестеро з українок, згаданих у серії, — спортсменки, про яких оповідають тематичні збірки (атлетка Н. Добринська та гімнастки І. Дерюгіна, О. Тимошенко, О. Вітриченко, К. Серебрянська, А. Безсонова), то цікавими й вартими уваги майбутніх поколінь на той час авторам видалися 13 осіб: двійко чоловікам — Леся Українка (О. Ільченко) та Ніка Турбіна (С. Процюк) та 11 жінкам — К. Білокур (Ірен Роздобудько), О. Кобилянська (Я. Дубинянська), С. Крушельницька (І. Хомин), А. Ахматова (Є. Анфімова), Н. Суворцева та І. Жиленко (М. Павленко), Дніпрова Чайка (О. Луцевська) та М. Заньковецька, О. Теліга, М. Приймаченко, С. Стецько (А. Багряна). Із зарубіжних персоналій були згадані 17 постатей: двоє чоловіками — Маті Тереза (А. Птіцин) та сестри Бронте (В. Лис) та 13 жінками — Клеопатра VII (Н. Воскресенська), І. Дункан та А. Ліндгрєн (Л. Денисенко), М. Єрмолова (Я. Дубинянська), М. Каллас (Н. Загорська), В. Вулф (К. Лебедева), А. Ліндгрєн та К. Клодель (І. Хомин), С. Ковалєвська (Є. Анфімова), М. Тетчер (А. Крачковська), Жорж Санд (Л. Воронина), П. С. Бак (О. Луцевська), Ванга (А. Багряна). Поза мистецькою цариною та спортом серед них є лише чотири громадські та політичні діячки (С. Стецько, Маті Тереза, Клеопатра VII, М. Тетчер) та по одній науковиці (С. Ковалєвська) й пророчиці (Ванга).

Подібна хаотичність добору персоналій, як і спосіб нарації (значна кількість «вторинної» інформації, що пов'язує героїнь із «вагомими» чоловіками — батько, коханий, «визнаний старший колега»; фантастичні образи та події, що «обґрунтовують» обдаровання чи вибір героїні; наголошення сторонньої допомоги та проблем особистого вибору, страждань і поневірянь персонажів тощо) засвідчують, що на той час українська жіноча дитяча біографіка перебувала все ще в полоні постколоніального досвіду й лише починала напрацьовувати нові моделі оповіді, адекватні завданням нового часу й потребам читача, котрий народився та формується в незалежній країні.

Тоді само з'являються перші вітчизняні підліткові жіночі біографії, в основі яких, поряд зі звичними оповідями про здобутки та славу героїні, лежать відверто чуттєві наративи. Зокрема, Н. Топська, обравши тему історій кохання видатних особистостей України як таку, що заохочує юнь до біографічного читання у збірках «Любов — наснага, любов — журба...» (Донецьк, 2007)³ та «Дарунки долі — Муза і Любов» (Донецьк, 2008)⁴ із підзаголовками «історії кохання видатних особистостей України», згодом розгорнула цей наратив у серію біографічних повістей, коло жіночих персонажів котрих окреслене іменами славетних співачок і акторок із яскравими та непростими життєвими та сердечними колізіями.

Також у дискурсі жіночої біографіки для дітей з'являються такі незвичні форми, як книжка-розмальовка загадок «Жінки в Біблії» Г. Кізілової (Тернопіль, 2009), видрукувана в орієнтованій на воцерковлених дітей серії «Вивчаємо Біблію» видавництва «Навчальна книга — Богдан».

На початку 2010-х рр. тематичні добірки жіночих біографій та робки різноманітних заходів, присвячених жінкам, продовжують широко друкуватися в педагогічній пресі, скажімо: О. Орлова «Жінки в історії українського мистецтва : [короткі біографічні дані]» (*Мистецтво в школі (музика, образотворче мистецтво, художня культура)*. 2011. № 3. С. 2–6), І. Стеценко «Сузір'я — жінка : [розповідь про відомих жінок світу]» (*Дитячий садок (Шкільний світ)*. 2011. № 9. С. 2), В. Красюк «Вони пишуть вічним пером : усний журнал, присвячений письменницям-лауреаткам Нобелівської премії» (*Зарубіжна література (Шкільний світ)*. 2012. № 23. С. 29–40) та ін. Серед найчастіше згадуваних на той час персоналій — Х. Алчевська, М. Башкірцева, К. Білокур, О. Блаватська, А. Горська, М. Занько-

³ У збірці йдеться серед інших про Марка Вовчка.

⁴ У збірці йдеться про М. Заньковецьку, С. Крушельницьку, О. Петрусенко, Марусю Чурай.

вєцька, Євпраксія, Н. Кобринська С. Крушельницька, Ольга, М. Підгірянка, М. Приймаченко, С. Русова, О. Теліга, Т. Яблонська, Анна Ярославна, а також сучасниці — Н. Матвієнко, Т. Повалій, А. Роговцева, С. Ротару.

Як бачимо, ці постаті майже співмірні з тими, що найчастіше траплялися десятиліттям раніше у виданнях для дорослих. Наголошую на цьому, бо довгий час біографії справді лише «мігрували» в дитяче читання з «дорослих» видань, редукуючи свої сенси за рахунок уніфікації фактографічного матеріалу та спрощення наративів. І лише після вікопомних подій 2014 р. з'явилися власне дитячі біографічні видання, які в засновку не мають «дорослого» відповідника, а від початку є здійсненим задля дитячого читання дослідженням і наративом.

Оскільки дитячий біографічний дискурс, на жаль, прямо залежний від політичної кон'юнктури, на початку 2010-х рр. відчутно проявив себе постколоніальний імперський імператив. Зокрема, серед дитячих енциклопедичних видань повністю жіноцтву була присвячена лише книга Н. Малофєєвої «Принцеси» (Київ, 2011), де з піднесенням розповідалося про відомих представниць роду Романових. Також до фондів дитячих бібліотек потрапило видання «Одаренные женщины Украины и России, XI–XVII и XIX–XX в.в. (Київ, 2013), у якому було зібрано персоналії, котрі, на думку автора, «єднають» українців і росіян — від київських княгинь, К. Годунової, Н. Долгорукової та З. Волконської до А. Ахматової, О. Петрусенко, Л. Гурченко, Л. Кадочникової, К. Лучко, Р. Недашківської, А. Роговцевої та Ані Лорак.

Водночас саме тоді з'являється повість-казка Є. Білоусова «Лесина пісня» (Київ, 2010), у якій зроблена спроба перепрочитання, по суті, канонізованого шкільництвом життєпису в межах інструментарію й ціннісних запитів сучасного читача-дитини, що не була травмована колоніальним досвідом.

У 2011 р. у київському видавництві «Зелений пес» започаткована біографічна серія «12 балів», теж модерново зорганізована як своєрідне «розслідування» сучасним підлітком дискусійних моментів і подальших інтерпретацій життя та діянь видатних людей. Книжки «Княгиня Ольга і я» та «Леся Українка і я» М. Горянич, «Маруся Чурай і я» Г. Ручай⁵ пропонують читачеві самостійно визначитися зі своїм ставленням до складних і неоднозначних персоналій. Автори надають підліткам доступний науково підтверджений фактаж поряд із найпоширенішими «загально відомими» твердженнями щодо ге-

⁵ 2016 р. в оновленому дизайні були перевидані книжки про Марусю Чурай Г. Ручай та про Лесю Українку М. Горянич.

роїнь, спонукаючи творити власний нарратив і оціночні судження щодо них, засновуючись на фактах і особистих ціннісних орієнтирах.

Ще в 2009 р. видавництво «Апріорі» започаткувало серію книжок «Апріорі — дітям», покликану знайомити молодших школярів із біографіями та творчістю визначних митців. Та лише в 2015–2016 рр. у ній з'явилися книжки, присвячені персоналіям-жінкам: «Олена Пчілка — дітям» (Львів, 2015) та «Марія Людкевич — дітям» (Львів, 2016). Видання популярні серед освітян і бібліотекарів, оскільки поряд із лінійним викладом біографії містять якісні фотоматеріали, тексти, реалістичні зображення, які зручно використовувати в роботі з дітьми, завдячуючи формату видання.

Користуються увагою організаторів дитячого читання також уже згадувані художньо-документальні повісті Неллі Топської про визначних українських мисткинь: Марусю Чурай («Дівчина з легенди», Київ, 2016), К. Білокур («Зачарована квітами», Київ, 2018), М. Заньковецьку («Славетна. Марія Заньковецька», Київ, 2020), С. Крушельницьку («Неперевершена. Соломія Крушельницька», Київ, 2020), засновані на емоційних, гендерно маркованих нарративах. Виважена фактографічна база оповіді тут тяжіє до романізації та естетизації, а дизайн видання поєднує фотодокументи, зокрема й приватних архівів, пейзажні малюнки, художні портрети та жанрово-побутові композиції українських (іноді зарубіжних) художників, що посилюють і поглиблюють емоційне тло. Шляхом документальної візуалізації тексту авторка додає йому необхідного «звучання» та настрою, занурює читача у внутрішній стан персонажа. І хоча в долях своїх героїнь Н. Топська традиційно наголошує «доленосність» їхніх стосунків із чоловічим оточенням (як-от С. Крушельницької з письменниками І. Франком, В. Стефаником, М. Павликом, художником І. Трушем), лейтмотивом її оповіді є самостійність, воля до чину та неповторна особистість кожної з героїнь (скажімо, ключем авторської інтерпретації біографії С. Крушельницької є епіграф-цитата: «Я своє серце лікую головою»).

Та найпомітніше зрушення в сучасному дискурсі дитячої жіночої біографіки сталося 2018 р. За словами експертів культурно-видавничого проекту «Читомо» (<http://www.chytomo.com/kny-zhkovy-j-arsenal-2018-shho-govoryat-vy-davtsi/>), кульмінацією невпинного зростання інтересу українського видавничого ринку до біографій для дітей «стали видані до Арсеналу збірки біографій видатних жінок з феміністичним акцентом „Це зробила вона”, „Казки на ніч для дівчат-бунтарок”, „Сила дівчат»».

Обидва українські видання («Сила дівчат» і «Це зробила вона»), що готувалися майже одночасно в межах різних культурних проєктів в однаковою мірою модерних видавництвах «#книголав» та «Ви-

давництво», формально наслідують світовий бестселер Ф. Кавалло («Казки на ніч для дівчат-бунтарок»), але відчутно різняться в доборі персонажів і моделях нарації. Поєднує їх хіба послідовне вживання неологізмів на позначення осіб жіночого роду за професією поряд із вживанням досить відомих носію мови лексем. Як доводить В. Самойленко, «сучасні письменники використовують поширені й відомі фемінні суфікси для творення неофемінітивів. І в такий спосіб, по-перше, встановлюють певну норму слововживання гендерно маркованої лексики, а по-друге, неологізми дитина сприймає за правило, і вони входять до лексем, що складають мовну норму дитини, що в подальшому полегшує сприйняття гендерних особливостей мови» [3, с. 633].

«Сила дівчат: маленькі історії великих вчинків» (Київ, 2018) — створені Марком Лівіним і Катериною Бабкіною для поширення в прифронтових районах країни та серед переселенців із зони воєнних дій біографічні нариси про 50 видатних українських жінок, які «йшли за своїм покликанням». Серед героїнь за невеликим винятком наші сучасниці — активістки (адвокатка Є. Закревська, активістка феміністичного руху М. Рудницька, громадська діячка В. Кашка, засновниця організації для дітей з інвалідністю О. Яскевич, засновниця фонду для онкохворих дітей О. Кудіненко, правозахисниця й художниця А. Горська, праведниця народів світу О. Антипчук), бізнесвумен (видавчиня й письменниця М. Савка, засновниця ІТ-компанії К. Костерева), діячки культури та освіти (акторки М. Заньковецька, А. Роговцева, Н. Ужвій, вчителька Г. Дудіч, журналістки Н. Седлецька, О. Притула, репортерка С. Яблонська, мисткиня П. Плитка-Горицвіт, музикантка Н. Жижченко, письменниці Е. Андіївська, Леся Українка, Л. Костенко, Марко Вовчок, Н. Кобринська (також організаторка жіночого руху), Олена Пчілка, О. Теліга, режисерки В. Ткач, К. Муратова, Н. Ворожбит, співачки К. Цісик, С. Крушельницька, художниці К. Білокур, М. Приймаченко), дизайнерки (В. Каринська, Л. Пустовіт), лікарки (С. Окуневська, Ю. Паєвська), науковиці (М. В'язовська, Н. Вірченко, О. Казимирчак-Полонська, С. Павличко), спортсменки (альпіністка І. Галай, біатлоністка О. Юрковська, фехтувальниця О. Харлан, шахістка А. Музичук), державні діячки (княгиня Ольга, королева Анна Ярославна), а також військова О. Якубова, миротвориця В. Парада, рятувальниця Н. Овчар, волонтерка І. Гавришева. Автори наголошують не так особистий успіх кожної жінки, як їхні великі вчинки, що вплинули на життя багатьох людей. Впадає у вічі присутність дидактична, подібна до байки форма біографічного нарративу: кожна оповідь починається знеособленим «заспівом» «Одна дівчина...» та завершується своєрідним висновком-«силою» на сторінці із зображенням героїні: «Щоб бути такою як..., треба...».

Натомість збірка «Це зробила вона» (Київ, 2019) від початку позиціонувалася саме як «важлива віха на шляху подолання гендерних стереотипів в Україні», покликана розповісти про «жінок, які в „чоловічому світі” зуміли досягнути неперевершених результатів», «...повірили в себе. У свою винятковість, свою силу, свою життєву місію».

Серед 50 героїнь представлені авіаконструкторка (Є. Шахатуні), акторки (М. Заньковецька, В. Холодна, А. Стен), архітекторка (Є. Маринченко), астронавтка (Г. Стефанишин-Пайпер), військові (О. Степанівна, Є. Завалій, льотчиця К. Зеленко, розвідниця О. Басараб, снайперка Л. Павличенко), державні діячки (Ольга, Анна Ярославна, Євпраксія Мстиславівна, Турхан Хатідже, принцеса Сіаму К. Десницька), діячки культури (балерина Р. Прийма-Богачевська, кінорежисерки М. Дерен, К. Муратова, мисткині П. Плитка-Горицвіт, С. Шабатура, письменниці Н. Кобринська, О. Кобилянська, Леся Українка, Н. Королева, О. Теліга, репортерка С. Яблонська, співачки С. Крушельницька, М. Садовська, художниці М. Раєвська-Іванова, О. Естер, З. Серебрякова, К. Білокур, М. Приймаченко, Т. Яблонська, С. Караффа-Корбут), етнографія (П. Литвинова-Бартош), правниця (М. Бек), програмістка (К. Ющенко), спортсменки (арбітриня К. Монзуль, параолімпійка О. Мастез, плавчиня Я. Клочкова, шахістки А. та М. Музичук), науковиці (археологиня Л. Крушельницька, біологині Е. Спарроу, Г. Єльська, історикиня Н. Полонська-Василенко, літературознавиця С. Павличко, математикиня М. В'язовська, фізикиня А. Приходько). Як і в попередньому виданні, збірка «Це зробила вона» здебільшого має незначну історичну глибину представлення життєписів. Лише чотири персоналії репрезентують діячок, які жили до ХІХ ст., що аж ніяк не відповідає фактичній присутності непересічного жіноцтва в бутті українства впродовж низки століть. Власне ХІХ ст. означене сімома персоналіями мисткинь, ще дев'ять героїнь народилися та пройшли становлення в ХІХ ст., але виявили себе здебільшого в ХХ ст. Більшість зі згаданих у виданні жінок (19) жили й працювали в ХХ ст. або є нашими сучасницями (10). Збірку вирізняє дещо ширше порівняно з попередніми географічне охоплення біографічного масиву. Серед 50 згаданих персоналій половина народилися та реалізували себе в Україні ⁶, ще 18 осіб, народжених в Україні, реалізували себе поза її межами, різною мірою засвідчуючи своє «укра-

⁶ Ольга, П. Литвинова-Бартош, М. Раєвська-Іванова, М. Заньковецька, Н. Кобринська, Леся Українка, О. Кобилянська, О. Степанівна, К. Білокур, А. Приходько, М. Приймаченко, Є. Маринченко, Л. Павличенко, К. Зеленко, Т. Яблонська, Є. Завалій, С. Караффа-Корбут, П. Плитка-Горицвіт, Л. Крушельницька, С. Шабатура, Г. Єльська, С. Павличко, К. Монзуль, Я. Клочкова, А. та М. Музичук.

їнство»⁷. Лише четверо з героїнь, народившись деінде, зреалізували себе в Україні⁸. І лише три є представницями діаспори, котрі народилися та реалізувалися поза материзною, але позиціонують себе саме як українок⁹.

За типом нарації тексти варіюються від довірливої розмови підлітків-дівчаток між собою (Євпраксія Мстиславівна) та казкоподібних оповідей (сіамські кішки про К. Десницьку, літак — про Є. Шахатуні) до стриманої фактологічної оповіді (Турхан Хатідже) або сповнених драматизму (П. Литвинова-Бартош) чи емоційних парафразів (Т. Яблонська) есеїстичних нотаток.

Автори акцентують на вартіх пошанування й наслідування фактичних здобутках жінок: незаперечне міжнародне визнання досягнень особи (може йтися про успіх на політичній арені (Ольга), на визнанні таланту (С. Крушельницька, О. Естер, З. Серебрякова, К. Білокур, М. Приймаченко, К. Муратова), спортивні (Я. Клочкова, А. та М. Музичук) чи наукові (Е. Спарроу, К. Ющенко, Г. Єльська, М. В'язовська, А. Приходько) досягнення або й унікальні здобутки в кризових ситуаціях (Л. Павличенко, К. Зеленко)); першість у межах імперій, які на той час панували над Україною, чи в країні еміграції (М. Раєвська-Іванова, Н. Полонська-Василенко, А. Стен, М. Бек, С. Караффа-Корбут); заснування інституцій, що успішно функціонують донині (школа малювання М. Раєвської-Іванової, що переросла в Харківську державну академію дизайну та мистецтв, заснований у США М. Бек журнал «Жіночий світ» і літературна премія, американський ансамбль українського танцю «Сизокрилі» Р. Прийма-Богачевської, гурт «Бордерленд» М. Садовської тощо); творення та збереження власного духовного середовища, осередків української культури (М. Раєвська-Іванова, Н. Кобринська, О. Кобилянська, С. Шабатура та інші); участь у боротьбі за права жінок (М. Раєвська-Іванова, П. Литвинова-Бартош, Леся Українка, С. Павличко). Цікаво, що як окреме досягнення автори зазначають видання власних книжок героїнями-не письменницями (згадуються «Мазі» Євпраксії Мстиславівни, «Абетка малювання для сім'ї та школи» М. Раєвської-Іванової, 103 наукові праці Е. Спарроу тощо), а також їхню дотичність до збирання та пропагування українського ужиткового мистецтва

⁷ Анна Ярославна, Євпраксія Мстиславівна, Турхан Хатідже, С. Крушельницька, О. Естер, Н. Полонська-Василенко, З. Серебрякова, К. Десницька, О. Басараб, Е. Спарроу, В. Холодна, С. Яблонська. А. Стен, М. Дерен, Р. Прийма-Богачевська, М. Садовська, М. В'язовська, О. Мастез.

⁸ О. Теліга, Є. Шахатуні, К. Ющенко, К. Муратова.

⁹ Н. Королева, М. Бек, Г. Стефанишин-Пайпер.

(П. Литвинова-Бартош, М. Раєвська-Іванова, О. Естер, П. Плитка-Горицвіт та інші) та учительські практики, схильність і потребу роботи з дітьми (М. Раєвська-Іванова, О. Степанівна, А. Приходько).

Серед рис характеру героїнь і їхніх схильностей найчастіше відзначають: оригінальність, винятковість особистості (М. Дерен, П. Плитка-Горицвіт, К. Муратова, К. Монзуль, М. В'язовська та інші), «непереборну» усвідомлену потребу творчості та самореалізації (С. Крушельницька, Т. Яблонська, К. Муратова та інші), вольовий характер, здатність до усвідомленого вибору та обстоювання своєї позиції (Ольга, Турхан Хатідже, О. Кобилянська, С. Крушельницька, К. Десницька, Н. Королева, О. Басараб, М. Бек, Є. Маринченко, П. Плитка-Горицвіт, С. Павличко, Г. Стефанишин-Пайпер, О. Мастез та інші), а також виняткову мужність, відданість ідеї (О. Басараб, О. Степанівна, О. Теліга, Л. Павличенко, К. Зеленко, Є. Завалій, П. Плитка-Горицвіт, С. Шабатура).

Поза тим у жіночих біографічних нарративах автори все ще традиційно відводять значну роль родинним колізіям та історії почуттів (Анна Ярославна, П. Литвинова-Бартош, М. Заньковецька, С. Крушельницька, Н. Полонська-Василенко, З. Серебрякова, К. Десницька, Н. Королева, В. Холодна, С. Яблонська, Є. Шахатуні та інші), а також визначальній ролі чоловіків у долі героїнь. Наголошується вагоме материнство героїні, що трактується як її життєвий успіх (Анна Ярославна, Турхан Хатідже, К. Десницька). Окремо йдеться про роль (як позитивну, так і негативну) батька (Н. Кобринська, Н. Полонська-Василенко, С. Караффа-Корбут, П. Плитка-Горицвіт, С. Павличко) чи родини загалом (Анна Ярославна, Леся Українка, С. Крушельницька, З. Серебрякова, М. Бек, Р. Прийма-Богачевська, Л. Крушельницька, Я. Клочкова, О. Мастез) в освіті, вихованні та долі дівчини. Не обійшлося у збірці також без звичного в традиційних українських біографічних нарративах емоційного наголошення «драми життя»: репресій (О. Степанівна, К. Ющенко, П. Плитка-Горицвіт, К. Муратова, С. Шабатура), несправедливого забуття (О. Степанівна, А. Стен), лише часткової самореалізації (А. Стен, М. Приймаченко, М. Дерен, К. Ющенко, П. Плитка-Горицвіт) чи й трагічної загибелі героїні (О. Басараб, О. Теліга, К. Зеленко).

Як бачимо, порівняно із ситуацією попередніх десятиліть мало що змінилося: у доборі персоналій все ще відчутно домінують представниці освіти й культури, вибірка має незначну історичну глибину представлення життєписів, за типом нарації тексти так само різномірні та сповнені традиційного емоційного смакування «драми життя». Але географічне охоплення біографічного масиву дещо ширше та всі автори наголошують саме фактичні здобутки жінок (хоча все ще тра-

диційно відводять значну роль родинним колізіям та історії почуттів, визначальній ролі чоловіків у долі героїнь). Серед рис характеру героїнь найчастіше відзначають винятковість особистості та вольовий характер, здатність до усвідомленого вибору та обстоювання своєї позиції, а також виняткову мужність, відданість ідеї — власне, ті риси, які зазвичай традиційно приписують «видатним» чоловікам. На жаль, ніхто з авторів досі не відзначає виняткові комунікативні та організаторські здібності багатьох героїнь, їхнє вміння «творити середовище», розважливість і поступовість у досягненні мети тощо.

Підсумовуючи, маємо наголосити, що гендерно маркована біографіка для дітей і юнацтва за часи незалежності розвивалася в Україні в кілька етапів, які умовно можна означити так: а) 1991–2013 рр. — перенесення біографічної інформації у дитяче читання з «дорослих» видань шляхом редукації сенсів за рахунок уніфікації фактографічного матеріалу та спрощення наративів; б) 2014 р. — поява власне дитячих біографічних видань; в) 2018 р. — їхнє вибухове домінування на ринку. Водночас вона пройшла шлях від безсистемного та хаотичного добору персоналій і постколоніальних наративів зразка «муза генія» чи «жінки в долі генія» до напрацювання нових моделей оповіді, адекватних завданням нового часу та потребам читача, котрий народився та формується в незалежній країні.

Оскільки гендерна ідентичність — одна з основоположних у становленні особистості, гендерно марковані видання для дітей і юнацтва є напрочуд важливими для поступу спільноти, через те що, відображаючи фактичну реальність, водночас впливають на формування способів («фільтрів»), якими читачі сприймають і оцінюють дійсність, себе, людей і їхній життєвий досвід. Стрибкоподібна поява цих видань на українському книжковому ринку останніх років пов'язана найперше з новітніми тенденціями відкритості та інклюзивності, що утверджуються в українському суспільстві.

Нині дискурс жіночої біографії в дитячому читанні України розвивається відповідно до західноєвропейських тенденцій, багато в чому наслідуючи й повторюючи напрацьовані там наративи й алгоритми. Зокрема, значного розповсюдження набули як вітчизняні, так і перекладні колективні біографії та книжки-картинки. Водночас добір персоналій та їх позиціонування все ще залишається традиційним (зумовлюється успішністю, першістю жінки, а не її незалежною позицією в «чоловічому світі»), наголошуються не загальнолюдські, а «суто жіночі» переваги особистості, вартісність жінки «встановлюється» порівнянням із «видатними» чоловіками чи її впливом на них тощо).

У подальшому цікавим бачиться дослідження змін біографічного нарративу, орієнтованого на користувача-дитину, на прикладі низки окремих персоналій. Скажімо, такими можуть бути постаті княгині Ольги, Анни Ярославни, Роксолани, Марусі Чурай, М. Заньковецької, С. Крушельницької, Лесі Українки, Н. Кобринської, М. Приймаченко, К. Білокур та інших, котрі широко представлені в дитячому читанні від 1991 р. і частково відображені в дитячих виданнях попередніх десятиріч.

1. Лучкина О. «Искры божьи»: отбор биографий в реестр для детского чтения (на материале педагогической критики детской литературы) / Ольга Лучкина // Вестник Ленинград. гос. ун-та им. А. С. Пушкина. – СПб., 2018. – Вып. 2. – С. 141–152.
2. Марченко Н. П. Соціокультурні стереотипи в новітній українській біографії для дітей / Н. П. Марченко // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2011. – Вип. 8. – С. 149–174.
3. Самойленко В. Тенденції вживання фемінітивів у сучасних літературних творах для дітей (на матеріалі збірки «Це зробила вона») / В. Самойленко // Наук. записки [Центральноукр. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка]. Серія: Філологічні науки. – Кропивницький, 2019. – Вип. 175. – С. 630–634.
4. Bird E. History has its eyes on her. Biographies of women are a hot trend in children's publishing / Elizabeth Bird // School Library Journal. – 2018, January 20. – Access mode: <https://www.slj.com/?detailStory=history-eyes-biographies-women-hot-trend-childrens-publishing> – Title from screen.
5. Crisp T. The all-heterosexual world of children's nonfiction: A critical content analysis of LGBTQ identities in Orbit Pictus Award books, 1990–2017 / T. Crisp, R. P. Gardner, M. Almeida // Children's Literature in Education. – 2018. – № 49. – P. 246–263. <https://doi.org/10.1007/s10583-017-9319-5>
6. Lukenbill W. B. Biography in the lives of youth: Culture, society, and information / W. B. Lukenbill. – Westport : Libraries Unlimited, 2006. – 276 p.
7. Rosenberg M. R. Collective Biographies of Women Written for Children: A Project to Create a Selection Tool and Annotated Bibliography : A Master's Paper for the Master of Science in Library Science degree / Mara R. Rosenberg ; advisor: Casey Rawson ; the University of North Carolina. – Chapel Hill, 2019. – 46 p. – Access mode: <https://core.ac.uk/download/pdf/210610202.pdf>
8. Yakovlyeva V. Children's Agency in Remembering: An Intergenerational Approach to Social Memory / Vita Yakovlyeva // Bringing Children Back into the Family: Relationality, Connectedness and Home (Sociological Studies of Children and Youth, Vol. 27). Bingley, UK: Emerald Publishing Limited, 2020. – P. 57–71. <https://doi.org/10.1108/S1537-466120200000027005>

REFERENCES

1. Luchkina, O. (2018). "Iskry bozhi": otbor biografii v reestr dlia detskogo chteniia (na materiale pedagogicheskoi kritiki detskoi literatury) ["Sparks of God": selection of biographies for children's reading (based on pedagogical criticism of children's literature)]. *Vestnik Leningrad. Gos. Un-ta im. A. S. Pushkina*, 2, 141-152. [In Russian].

2. Marchenko, N. (2011). Sotsiokulturni stereotypy v novitnii ukrainiskii biohrafitsi dlia ditei [Sociocultural stereotypes in the latest Ukrainian biography for children]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 8, 149-174. [In Ukrainian].
3. Samoilenko, V. (2019). *Tendentsii vzhyvannia feminityviv u suchasnykh literaturnykh tvorakh dlia ditei (na materialy zbirky "Tse zrobyla vona")* [Trends in the use of femininities in modern literary works for children (based on the collection "She did it")]. *Naukovi Zapysky Tsentralnoukr. Derzh. Ped. Un-tu im. V. Vynnychenka. Serii: Filolohichni Nauky*, 175, 630-634. [In Ukrainian].
4. Bird, E. (2018, January 20). History has its eyes on her. Biographies of women are a hot trend in children's publishing. *School Library Journal*. Retrieved from <https://www.slj.com/?detailStory=history-eyes-biographies-women-hot-trend-childrens-publishing> [In English].
5. Crisp, T., Gardner, R. P., & Almeida, M. (2018). The all-heterosexual world of children's nonfiction: A critical content analysis of LGBTQ identities in Orbit Pictus Award books, 1990–2017. *Children's Literature in Education*, 49, 246-263. <https://doi.org/10.1007/s10583-017-9319-5> [In English].
6. Lukenbill, W. B. (2006). *Biography in the lives of youth: Culture, society, and information*. Westport, CT: Libraries Unlimited. [In English].
7. Rosenberg, M. R. (2019). *Collective Biographies of Women Written for Children: A Project to Create a Selection Tool and Annotated Bibliography*. (A Master's Paper for the M.S. in L.S. degree. Advisor: Casey Rawson). The University of North Carolina, Chapel Hill, NC. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/210610202.pdf> [In English].
8. Yakovlyeva, V. (2020). Children's Agency in Remembering: An Intergenerational Approach to Social Memory. In S. Frankel, & S. McNamee (Eds.). *Bringing Children Back into the Family: Relationality, Connectedness and Home (Sociological Studies of Children and Youth, Vol. 27)* (pp. 57-71). Bingley, UK: Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/S1537-466120200000027005> [In English].

Стаття надійшла 16.10.2020 р.

Nataliia MARCHENKO, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Associate, Institute of Biographical Research, VNLU (Kyiv, Ukraine).

The discourse of women's destiny in the modern Ukrainian biographical book for children and youth.

Ukrainian biographical publications for children and adolescents of 1991–2020, which represent the discourse of women's destiny, are analyzed. It is stated that gender identity is one of the key to the formation of personality, and biographical publications for children and youth, covering gender issues, are crucial for the formation of the collective memory of the community.

It has been proven that the sharp increase in biographical publications for children and young people about women in the Ukrainian book market in recent years is due to the latest trends in inclusiveness, not just feminist ideas.

It was found that the discourse of women's biography in children's reading in Ukraine is developing in accordance with Western European trends, largely imitating and repeating the narratives and algorithms developed there.

The analysis of a number of biographical series and collective collections for children and youth ("Zhyttia vydatnykh ditei", "12 baliv", "Apriori – ditiam", "Syla divchat: malenki istorii velykykh vchynkiv", "Tse zrobyla vona"), as well as documentary stories Nelli Topaska and biographical tales Yevhen Bilousov), of different years of the publication showed that the selection of individuals and their positioning still remain traditional. The choice of a person for a biographical story is determined by a woman's success, leadership in a certain field of activity, and not by her independent position or ability to defend her position in the "male world". The emphasis is not on universal, but on "purely feminine" virtues of personality. Achievement, the "value" of a woman is "established" by comparing her with the "great" men who influenced her upbringing, formation, worked in the same field and so on.

Key words: biographical publications for children and youth, book for children and youth, biography, biography of women, gender studies.

UDC 929-056.87(438)
<https://doi.org/10.15407/ub.20.088>

Katarzyna GRYSIŃSKA-JARMUŁA,
doktor, adiunkt,
Wydział Historyczny,
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
(Bydgoszcz, Polska)
<https://orcid.org/0000-0003-4830-0101>
e-mail: kjarmula@ukw.edu.pl

HRABINA ANIELA POTULICKA – WIELKOPOLSKA FILANTROPKA

Hrabina Aniela Konstancja Potulicka (1861-1932) należy do grona nieprzeciętnych i wybitnych przedstawicielek wielkopolskiej arystokracji. Spadkobierczyni dóbr potulickich, które odziedziczyła zaledwie w wieku 19 lat, była kobietą wszechstronnie wykształconą, gorącą patriotką i działaczką społeczną. Nigdy nie wyszła za mąż i nie założyła własnej rodziny. Całe życie poświęciła służbie drugiemu człowiekowi, Bogu i obronie polskości. W czasach pruskich prowadziła ożywioną działalność społeczną i oświatową, którą kontynuowała po I wojnie światowej. Zakładała szkoły, fundowała kościoły, systematycznie i ofiarnie wspierała zakłady zajmujące się sierotami, biednymi, chorymi i upadłymi kobietami. Do największych i najtrwalszych dokonań Potulickiej należy zaliczyć przyczynienie się do założenia takich instytucji jak: Zakład św. Floriana w Bydgoszczy, Dom Dobrego Pasterza na Winiarach, Zakład św. Łazarza w Poznaniu. Zwieńczeniem jej działalności społecznej było przekazanie w 1928 roku swoich dóbr na rzecz utworzonego w Lublinie Uniwersytetu. Aniela Potulicka zmarła 17 października 1932 roku w Potulicach. Spoczywa w znajdującym się tamże rodzinnym grobowcu.

Słowa kluczowe: Aniela Potulicka, Fundacja Potulicka, arystokracja, dobroczynność, filantropia.

Hrabina Aniela Konstancja Aleksandra Potulicka pochodziła znaniegitego rodu Potulickich herbu Grzymała¹. Początkowo siedziba rodu znajdowała się w okolicach Więcborka, ale po rozbiorach Rzeczypospolitej majątek został skonfiskowany przez władze pruskie i pradziadek Anieli,

¹ Protoplastą rodziny był Przeclaw z Potulic herbu Grzymała, kasztelan rogoziński, który zmarł w 1485 roku. Należał on do największych latyfundystów w Wielkopolsce [17, s. 7].

hrabia Michał Potulicki przeniósł się do jednego z największych swoich kluczy – ślesińskiego, położonego między Nakłem a Kanałem Bydgoskim. W miejscowości Kantowo założył swoją nową siedzibę, która uzyskała również nową nazwę – Potulice [17, s. 117]. Wprawdzie wiek XIX przyniósł znaczny uszczerbek rodzinnej fortuny, to jednak nie zachwiał społecznej i towarzyskiej pozycji Potulickich. Nadal należeli do kręgu największych właścicieli ziemskich i w tymże gronie zawierali małżeństwa. Linia młodsza Potulickich osiadała w Potulicach wygasła w 1932 roku, po śmierci Anieli hr. Potulickiej, przedstawicielki XIV pokolenia [17, s. 121].

Hrabina Aniela Konstancja Aleksandra Potulicka urodziła się 8 kwietnia 1861 roku ² w Londynie, gdzie kilka miesięcy wcześniej przybyli jej rodzice [17, s. 119; 35, s. 246; 36]. Powodem była chęć podratowania wątłego zdrowia Marii Potulickiej. Niestety matka Anieli zmarła kilka dni po jej narodzinach. Po dwóch latach pobytu w Londynie mała Aniela wróciła do rodzinnego domu w Potulicach, gdzie wraz z dwoma starszymi siostrami: Marią Gabriellą (ur. 1855) i Elżbietą Konstancją (ur. 1859) dorastała pod okiem surowego i wymagającego ojca ³ oraz dziadka ⁴, Kazimierza Potulickiego [20, s. 12-13, 15]. Obaj dołożyli wszelkich starań, by zaszczerpić w dziewczynkach miłość do ojczyzny i poczucie obowiązków wynikających z bycia chrześcijaninem i Polakiem [19, s. 13]. Dwie guwernantki: Angielka i Francuzka uczyły dziewczynki języków i rozwijały ich uzdolnienia. Dodatkowo w okresie zimowym Potulicki zabierał córki do Krakowa, gdzie uzupełniały edukację domową uczęszczając na kursy języków obcych, literatury polskiej i

Aniela hr. Potulicka.
Fotografia ze zbiorów
Archiwum Zgromadzenia Sióstr
Miłosierdzia św. Wincentego
a Paulo w Chełmnie

² Niektóre źródła jako datę urodzin podają 2 kwietnia 1861 roku [19, s. 12].

³ Kazimierz Wojciech Potulicki (1820-1880) należał do najzamożniejszych ziemian w zaborze pruskim. Był człowiekiem doskonale wykształconym, o bardzo szerokim zainteresowaniu. Studiował chemię i medycynę w Berlinie oraz Paryżu, utrzymywał ożywione kontakty towarzyskie z najwybitniejszymi przedstawicielami polskiej arystokracji, w tym Karolem Libeltem czy Rogerem Raczyńskim [16, s. 216; 17, s. 118].

⁴ Kazimierz Ludwik Potulicki (1793-1871) był uczestnikiem wojen napoleońskich, a także powstania listopadowego, za udział w którym został aresztowany przez władze pruskie i skazany na 6 miesięcy twierdzy i utratę stopnia wojskowego. W 1835 roku osiadł w Galicji, ostatnie lata życia spędził u syna w Potulicach [16, s. 216; 17, s. 116].

powszechnej oraz sztuk pięknych (w tym rysunku, rzeźby i malarstwa), czy architektury. Aniela wykazywała szczególne zdolności w zakresie nauki języków (biegle władała językiem francuskim, angielskim, niemieckim, hiszpańskim i włoskim) oraz muzyki, zwłaszcza klasycznej i kościelnej oraz malarstwa. Doskonale grała na fortepianie, z wyróżnieniem ukończyła konserwatorium. W przyszłości swoich umiejętności muzycznych nie wykorzystywała jednak dla zdobycia sławy i zrobienia kariery, ale w pracy społecznej i dobroczynnej. Grała podczas organizowanych przez siebie koncertów dobroczynnych, a dzięki zdolnościom manualnym własnoręcznie przygotowywała upominki, którymi obdarowywała najbliższych. Często swoje prace wysyłała do różnych instytucji opiekuńczych [19, s. 12-13; 13, s. 142].

Mając zaledwie 19 lat straciła ojca i stała się jedyną spadkobierczynią rodzinnych dóbr⁵. Po śmierci Kazimierza w potulickiej rezydencji zapanowała długa żałoba. Zaniechano wielkich przyjęć i liczniejszych zjazdów, zmniejszono do minimum liczbę służby pałacowej pozostawiając tylko tyle osób, ile było niezbędnych dla utrzymania porządku w pałacu i stajni. Zapanowało wręcz życie quasi klasztorne i takie pozostało przez przeszło 50 dalszych lat życia Potulickiej [19, s. 20; 20, s. 17]. Aniela Potulicka nigdy nie wyszła za mąż, mimo, iż konkurentów do jej ręki nie brakowało. Była przekonana, że starający się o jej rękę ubiegali się bardziej o jej majątek aniżeli o nią samą i kategorycznie wszystkim odmawiała [19, s. 22]. Przejmując majątek⁶ po śmierci ojca szybko musiała zmierzyć się ze światem ludzi dorosłych. Mimo młodego wieku zdecydowała się na samodzielne zarządzanie dobrami, aczkolwiek zgodnie ze zwyczajem rada rodzinna wyznaczyła Anieli opiekuna, który miał służyć jej pomocą i radą w sprawach majątkowych [3, s. 336].

Potulicka szybko podjęła zakrojoną na szeroką skalę działalność gospodarczą, społeczną i charytatywną dając się poznać jako samodzielna dziedziczka. Nie mając własnego potomstwa poświęciła się służbie innym.

⁵ Jej starsze siostry zostały wcześniej uposażone przez ojca. Maria poślubiła Michała ks. Ogińskiego, właściciela majątku w Retowie na Litwie. Po I wojnie światowej, po tym jak jej majątek znalazł się poza granicami odrodzonego państwa polskiego zamieszkała z Aniela w Potulicach (jej mąż, Michał Ogiński zmarł w 1909 roku). Maria zmarła w 1927 roku i została pochowana w znajdującym się tam rodzinnym grobowcu. Druga siostra, Elżbieta poślubiła księcia Władysława Sapiechę, właściciela Krasiczyna nad Sanem, zmarła w 1947 roku w Krakowie [17, s. 118-119].

⁶ Odziedziczone dobra rodowe liczyły ponad 6,5 tys. hektarów i obejmowały klucze: Samsieczno z 7 folwarkami, Potulice z lasami i Ślesin z 3 folwarkami [38, s. 10; 20, s. 19]. U progu XX wieku majątek składał się z 21 wsi i osad. W okresie II Rzeczypospolitej na 500 wielkich właścicieli ziemskich majątek Potulickiej znajdował się na 157 miejscu [12, s. 2-28; 18, s. 705].

Za cel obrała pomoc i opiekę nad dziećmi, ubogimi i chorymi [19, s. 26-29]. Umiejętnie wykorzystywała pozycję i majątek, by krzewić polską kulturę i język, a prowadzona przez nią działalność kulturalna, patriotyczna i charytatywna, zarówno w okresie zaborów, jak i w odrodzonej Polsce zyskały uznanie, popularność i szacunek nie tylko mieszkańców z jej posiadłości, ale i z Nakła, Bydgoszczy, Krajny, a nawet całej Wielkopolski [13, s. 141-142].

Od momentu objęcia samodzielnego zarządu majątkiem dokładała wszelkich starań, by podnieść poziom umysłowy i kulturalny mieszkańców swoich dóbr. Zarówno we wsiach doń należących, jak i w pobliskim miasteczku Nakle organizowała warsztaty i kursy zajęć praktycznych. Sprowadzała fachowców: introligatorów, wyplataczy krzesel, szcztokarzy, a przede wszystkim tkaczy. Wielokrotnie pod jej osobistym kierunkiem dziewczęta uczyły się robót ręcznych, szycia, rzeźby ludowej, wyplatania wikliny, wyszywania, malowania, ale i recytowania oraz głośnego czytania. Wyroby powstałe w ramach warsztatów oddawał ubogim, zakładom dobroczynnym lub sprzedawała, a uzyskane pieniądze przeznaczała na szerzenie kultury i oświaty wśród społeczności wiejskiej [19, s. 24-25]. W tym też celu w 1881 roku założyła w Potulicach związek oświatowy „Ognisko”, który dzięki jej zabiegom i staraniom posiadał własną bibliotekę wyposażoną w polskie książki i czasopisma. Te wielokrotnie bezpłatnie rozdawała okolicznym chłopom. Organizowała występy chóru kościelnego, liczne pogadanki oraz amatorskie przedstawienia teatralne o tematyce patriotycznej, historycznej i religijnej. Sama dobierała sztuki dbając, by miały wydźwięk patriotyczno-religijny. Wiele z nich reżyserowała wspólnie z dziećmi, dbała o odpowiednie stroje dla występujących, najczęściej mające charakter ludowy [16, s. 218]. Pod pozorem prób i przedstawień teatralnych zimowe wieczory w pałacu potulickim często upływały pod hasłem szerzenia prawdziwie polskiej oświaty. I nie powinien dziwić fakt, iż na przedstawienia, o których informowano z wyprzedzeniem zjeżdżało się całkiem sporo ludzi. Gdy Niemcy zamknęły szkołę w Potulicach natychmiast zorganizowała kursy oświatowe i wykłady udostępniając na ten cel pomieszczenia pałacowe. Osobiście i wbrew zakazom władz prowadziła lekcje języka ojczystego [20, s. 28-29; 37, s. 25-26].

Szczególną troską Potulicka zawsze otaczała dzieci, jako te, które miały stanowić podstawę wolnego narodu polskiego. *„Nigdy nie zapominała o dzieciach z najbliższej okolicy. Zawsze otrzymywały na gwiazdkę prezenty, zabawki – konie, pajacyki, lalki, worek orzechów i ciastek, hrabina lubiła dzieci i chętnie je zapraszała do pałacu”* – wspomina jeden z najstarszych mieszkańców Potulic, który sam był wówczas kilkuletnim chłopcem [37, s. 25]. Troska o dzieci, to nie tylko troska o kwestie materialne. Potulicka mocno angażowała się organizowanie dla okolicznych dzieci nauki języka

o czystego, poznawanie własnej historii. Świadczą i tym wspomniane lekcje prowadzone m. in. w pałacowych pokojach [20, s. 24-25].

Pomoc dzieciom i nieustanne zaangażowanie w krzewienie polskiej kultury, tradycji, języka postrzegane były przez administrację jako walka z germanizacją i kulturkampfem, tym samym wielokrotnie ściągają na nią kłopoty ze strony władz pruskich, które doskonale pamiętały pomoc finansową jakiej w latach 1909-1910 Potulicka udzieliła polskiej spółce parcelacyjnej M. Biedermana ⁷ w Poznaniu [35, s. 245-246]. Z tego też powodu po wybuchu I wojny światowej pod pretekstem jej antypruskiej działalności poddana została inwigilacji, zarekwirovano pałac na potrzeby szpitala wojskowego, systematycznie dokonywano rewizji i rekwizycji, nakładano kary finansowe, a pod koniec wojny pałac potulicki zdemolowano zmuszając Potulicką do jego czasowego opuszczenia [19, s. 43-44; 3, s. 337].

Niewątpliwie największe znacznie miała działalność charytatywna Potulickiej. Dobroczynność była tą płaszczyzną, w której doskonale realizowały się XIX i na początku XX wieku kobiety, reprezentantki ziemiaństwa i arystokracji. Zmiany cywilizacyjne sprawiały, że drastycznie rosła liczba potrzebujących, a tym samym przed kobietami predysponowanymi do pracy społecznej otwierały się nowe możliwości działania. Dodatkowo w warunkach polskich (przy braku suwerenności oraz nikłym zainteresowaniu sprawami ubogich władz zaborczych) działalność filantropijna taktowana i postrzegana była jako podstawowy obowiązek patriotyczny [24, s. 279]. W ten nurt doskonale wpisywały się działania Anieli Potulickiej. Jej liczne inicjatyw nie tylko wywoływały szeroki oddźwięk w społeczeństwie polskim, ale i w większości przetrwały dziesiątki lat. Udzielała wsparcia zarówno instytucjom w najbliższej, jak i dalszej okolicy. Jej imię jako fundatorki znane było w Wielkopolsce, a pod koniec jej życia w całej Polsce.

Ważną inicjatywą na polu oświaty było wspieranie i opieka nad szkołą powszechną w Samsiecznie. Potulicka jako jej patronka systematycznie udzielała placówce wsparcia finansowego. W 1914 roku dzięki jej pomocy wybudowano w pobliskim Michalinie filię szkoły w Samsiecznie. W okresie II Rzeczypospolitej Potulicka nadal pozostawała patronką szkoły, a gdy zaistniała potrzeba wspierała obydwie placówki: opałem, siłą roboczą pracowników ze swoich folwarków oraz poprzez systematyczne dożywianie dzieci [31, s. 43, 48].

Aktywnie działała w Konferencji św. Wincentego a Paulo w Nakle, w której przez wiele lat pełniła funkcję prezeski [19, s. 37-38]. Finansowo wspierała Konferencję św. Wincentego a Paulo w Bydgoszczy, której pra-

⁷ Działalność spółki Marcina Biedermana, polskiego bankiera i działacza narodowego opierała się na przeciwdziałaniu wykupowi polskich majątków przez Komisje Kolonizacyjna wykupu polskich majątków [23].

com przewodziła hrabianka Maria Morstinowa ze Strzelewa. Działając w ramach Konferencji św. Wincentego w Nakle realizowała podstawowy cel tej organizacji jakim była pomoc biednym, ale i dbała o wychowywanie dzieci i młodzieży polskiej, zwłaszcza moralne, religijne i patriotyczne. Pod znakiem św. Wincentego prowadziła nie tylko zakazaną naukę języka polskiego, ale i śpiewu oraz muzyki. O Konferencję św. Wincentego a Paulo zadbała na wypadek swojej śmierci. Przekazując majątek na rzecz powołanej Fundacji Potulickiej zobowiązała ją do wypłacenia wspomnianemu towarzystwu w Nakle w przeciągu trzech lat od jej śmierci 10.000 złotych polskich [1, s. 101-102].

Poza edukacją Potulicka ogromną wagę przykładała do spraw duchowych, stąd poczytne miejsce w jej działalności zajmowało wsparcie jakiego udzielała kościołom. Dzięki jej staraniom i pomocy finansowej odrestaurowano pochodzący z XVIII wieku zabytkowy, drewniany kościół parafialny w Ślesinie ⁸ [19, s. 38; 13, s. 142; 31, s. 27]. Jeszcze w okresie panowania pruskiego zabiegała o utworzenie nowej parafii w leżącym nieopodal Samsiecznie ⁹. Władze pruskie pozostawały jednak nieugięte, a plany te udało się zrealizować dopiero w odrodzonej Polsce, kiedy to w 1925 roku kardynał Edmund Dalbor wydał dekret o utworzeniu parafii [31, s. 24]. Mieszkańców przystępujących do budowy nowej świątyni ¹⁰ finansowo wsparła Potulicka, która obiecała że „na każda złotówkę parafii da dwie. W konsekwencji w latach 1929-1932 wybudowano i wyposażono jednonawowy, murowany kościół. W 1935 roku dzięki finansowaniu Potulickiej wybudowano plebanię. Na życzenie patronki nowy kościół zmienił wezwanie na Najświętsze Serce Jezusowe (wcześniej patronem kościoła był św. Bartłomiej) [31, s. 25, 27-28]. Znaczne kwoty Potulicka przekazywała na utrzymanie kościoła w Nakle nad Notecią. Warto nadmienić, iż przy parafiach którym patronowała zakładała chóry kościelne, zaś dyrygentom płaciła regularne pensje. Np. w Ślesinie założyła chór kościelny, chór dla dziewcząt, a później chór młodych Polek. Zarówno w Nakle, Ślesinie, Samsiecznie, ale i w rodzinnych Potulicach założyła bib-

⁸ Ślesin miejscowość leżąca na terenie dóbr Potulickich. W 1779 roku z inicjatywy i dzięki fundacji rodziny Potulickich powstał tamże kościół p.w. Świętego Mikołaja. W 1886 roku odnowiono go i rozbudowano dzięki wsparciu Anieli Potulickiej [31, s. 27].

⁹ Samsieczno wcześniej już było parafią, jedną z najstarszych na Krajnie, jednak utraciło ten status, a kościół w Samsiecznie stał się kościołem filialnym kościoła w Ślesinie [31, s. 18-20, 24].

¹⁰ Stary, drewniany kościół, ufundowany w latach 60. XVIII wieku przez hrabiego Aleksandra Hilarego Potulickiego z uwagi na bardzo zły stan techniczny został rozebrany w 1898 roku. Po decyzji o budowie nowego kościoła z inicjatywy księdza Stanisława Płoszyńskiego (proboszcz ze Ślesina, który do 1936 roku zarządzał również parafią w Samsiecznie) utworzono specjalny komitet budowy kościoła, który miał zająć się zbiórką funduszy [31, s. 25].

lioteki, które wyposażyła m. in. w zbiory nut i śpiewniki. Fundowała stypendia dla zdolnych chłopców i dziewcząt ze swoich posiadłości, by Ci mogli kontynuować edukację. Z jej inicjatywy bogatsi chłopci kupowali nawet instrumenty muzyczne, zasilając szeregi miejscowych muzyków [13, s. 142-143].

Największymi i najbardziej trwałymi dokonaniem Potulickiej było przyczynienie się do założenia instytucji takich jak: Zakład św. Floriana w Bydgoszczy, Dom Dobrego Pasterza na Winiarach, Zakład św. Łazarza w Poznaniu, czy Fundacja Potulicka im. Anieli hr. Potulickiej. Początki szpitala dla dzieci prowadzonego przez szarytki sięgają schyłku XIX wieku [21, s. 57]. W 1905 roku w księdze adresowej miasta pojawia się wpis „Szpital Św. Floriana Dz. dla bezpłatnego leczenia biednych chorych dzieci Bydgoszczy i Okolicy. pod okiem Sióstr Miłosierdzia św. Wincen-tego a Paulo”. Kuratorem placówki był ks. Ryszard Markwart [5, s. 115]. W 1908 roku Potulicka zakupiła nieruchomości, które już w następnym roku zostały zapisane jako własność Zgromadzenia Sióstr Wincentynek – Zakład św. Floriana. Na zakupionej posesji z inicjatywy ofiarodawczyni powstała kaplica przyszpitalna [19, s. 31-32]. Placówka przez cały czas mogła liczyć na opiekę i wsparcie finansowe Potulickiej, również po jej śmierci. W testamencie rozporządziła, by zakładowi corocznie przekazywano 300 cetnarów żyta lub jego równowartość w gotówce. Wypłat miano dokonywać w dwóch ratach, około 15 kwietnia i 15 października [33, s. 145]. Warto nadmienić, że pomoc udzielana Zakładowi św. Floriana nie należała do małych skoro w okresie największego kryzysu wynosiła rocznie 40.000 złotych polskich. Do tego dochodziły jeszcze stałe świadczenia w naturze [19, s. 31-32; 20, s. 11-12].

Kolejna inicjatywa Potulickiej wiąże się z poznaniem przez nią w 1895 roku Marii Karłowskiej¹¹. Zainteresowawszy się bliżej jej działalnością udzieliła jej wsparcia poprzez zakup we wsi Winiary, położonej około 3 km od Poznania, gospodarstwa liczącego przeszło 4 ha. Pozosta-jące na posesji zabudowania wyremontowano i umeblowano, a 16 lipca 1895 roku zamieszkało w nich siedemnaście dziewcząt znajdujących się pod opieką Marii Karłowskiej. To dało początek *Domowi Dobrego Pasterza*, w którym znajdowały schronienie i pracę w szwalni bielizny kościelnej, przy koszykarstwie, wyrobie pantofli i w „opłatkarni” potrzebujące

¹¹ Maria Karłowska (1865-1935) – zakonnica, która całe życie poświęciła służbie porzucenym kobietom, skazanym na wykluczenie ze względu na złe prowadzenie się i sprzedawanie własnego ciała w zamian za zdobycie środków pozwalających na przeżycie w trudnych warunkach. Założyła Zgromadzenie Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej mające być miejscem, w którym kobiety mogły nauczyć się życia w warunkach zupełnie odmiennych od tych, do których były przyzwyczajone – w atmosferze bezpieczeństwa i zrozumienia [22, s. 425-426].

pomocy dziewczęta. Uroczystego otwarcia i poświęcenia placówki dokonał 29 września 1895 roku arcybiskup Florian Stablewski [29]. Dla wychowanek i na bieżące potrzeby zakładu Potulicka wyasygnowała 50 tys. zahipotekowanych na jednym z jej majątków. Gdy okazało się, że istniejący budynek mieszkalny jest niewystarczający dla potrzeb zakładu, Potulicka zobowiązała się do wystawienia nowego domu i kaplicy. Ostatecznie w latach 1895–1908 zbudowano dom dla 70 osób [19, s. 33; 30, s. 247]. Maria Karłowska wspominała: „*hr. Potulicka troszczy się o byt codzienny domu, płaci rachunki piekarza, kupuje materiały na ubrania i bieliznę dla dziewcząt, posyła siano dla gospodarstwa, zaopatruje dom w węgiel na zimę*”. W 1908 roku Potulicka oddała opiekę nad zakładem na Winiarach Poznańskiej Kurii Metropolitalnej uznając, że „zrobiła co mogła i przyszłość zakładu przekazuje w pewne ręce” [19, s. 33-34].

Na pomoc ze strony Potulickiej mogli liczyć również nieuleczalnie chorzy. Sfinansowała budowę pięknego domu z ogrodem tzw. Zakładu na Łazarzu lub Zakładu św. Łazarza w Poznaniu, który powstał w 1907 roku. Każdy chory mógł znaleźć w nim schronienie i umrzeć otoczony czułą opieką sióstr Szarytek. Zakład ten przez pewien czas stał się drugim domem hrabiny, kiedy to podczas I wojny światowej zmuszona była opuścić Potulice. Korzystając z gościnności sióstr, z dała od rodzinnej posiadłości mogła przez kilka tygodni osobiście poświęcić się opiece nad chorymi [19, s. 36-37; 2, s. 95-99]. Instytucji patronowała do końca swego życia, a powołaną przez siebie Fundację do corocznych wypłat o równowartości 200 cetnarów żyta na rzecz nieuleczalnie chorych [33, s. 145].

Niewątpliwie największą z inicjatyw było utworzenie Fundacji Potulickiej im. Anieli hrabiny Potulickiej. Bezpośrednią inspiracją do podjęcia decyzji o powołaniu fundacji wspierającej Uniwersytet Lubelski¹² był list księdza rektora Józefa Kruszyńskiego zamieszczony w miesięczniku „*Nurty*”, w którym zwrócił on uwagę na potrzeby odradzającego się po zniszczeniach okresu zaborów i I wojny światowej szkolnictwa polskiego, w tym również szkolnictwa katolickiego. Potulicka we wsparciu tej inicjatywy widziała doskonałą formę służenia zarówno odradzającej się ojczyźnie, jak i Bogu i kościołowi katolickiemu. Innym bodźcem było powstanie z inicjatywy hrabiego Władysława Zamoyskiego Fundacji Kórnickiej, której celem miało być wspieranie szkolnictwa średniego, głównie o profilu rolniczym [37, s. 28-29; 38, s. 15].

¹² Uniwersytet Lubelski powołany został w lipcu 1918 roku. Inicjatorem był ówczesny rektor Akademii Duchownej w Petersburgu (powstałej w 1842 roku) ks. Idzi Radziszewski, który te został pierwszym rektorem powołanej placówki. W 1928 roku zmieniono nazwę na Katolicki Uniwersytet Lubelski. Mimo że miał status uczelni prywatnej, otrzymał prawo do dotacji państwowych, a ustawą z 9 kwietnia 1938 roku nadano uczelni pełne prawa państwowych szkół akademickich.

Po wizycie na Uniwersytecie i konsultacjach z proboszczem ślesieńskim parafii ks. Józefem Płoszyńskim 10 sierpnia 1925 roku aktem notarialnym nr 694 sporządzonym u notariusza dr Jana Sławskiego w Poznaniu, hr. Potulicka powołała do istnienia *Fundację Potulicką im. Anieli Hr. Potulickiej*. W skład majątku stanowiącego Fundację Potulicką wchodziły dwa klucze: Ślesin i Samsieczno (w sumie 6038 ha), przy czym zastrzegła sobie prawo powiększenia majątku Fundacji [38, s. 16]. Z dóbr ziemskich przeznaczonych dla Fundacji wyłączyła pałac w Potulicach wraz z otaczającym go parkiem o powierzchni 120 mórg. Zgodnie z jej życzeniem miał w nim powstać zakład naukowo-dobroczynny¹³ prowadzony przez zakon rzymsko-katolicki [6, s. 130-131].

Akt założenia zawierał dwa aneksy, a w wersji pierwotnej (w sumie było ich trzy) krótki testament zatytułowany „Moja ostatnia wola”, w którym to Fundatorka określiła zastrzegła, iż gdyby doszło do jej śmierci przed zatwierdzeniem Fundacji przez władze państwowe, to jej spadkobiercą staje się Uniwersytet w Lublinie z zleceniem powołania do życia „*Fundacji Potulickiej im. Anieli hr. Potulickiej*” [37, s. 29-30]. Aneks 1. „*Statut Fundacji Potulickiej im. Anieli hr. Potulickiej*” regulował organizację wewnętrzną Fundacji [32, s. 164-167]. Aneks nr 2 stanowił wykaz zobowiązań Fundacji wobec Fundatorki oraz wobec różnych instytucji, które hrabina wspierała i w ten oto sposób pragnęła zabezpieczyć swoim podopiecznym dalszą pomoc materialną. I tak: np. Fundacja miała wypłacić jednorazowe określone kwoty m. in.: Towarzystwu św. Wincentego a Paulo w Nakle, Czytelniom Ludowym w Poznaniu, Bratniej Pomocy Uniwersytetu w Poznaniu oraz Opiece społecznej miasta Bydgoszczy na kolonie wakacyjne dla najbiedniejszych dzieci polskich oraz służbie pałacowej i innym pracownikom Fundatorki [33, s. 167-170].

Fundacja przejmowała na siebie wyłączny obowiązek utrzymywania w doskonałym stanie, a w razie potrzeby postawienia na nowo w pierwotnym stanie: kaplicy rodziny Potulickich w parku w Potulicach, plebani znajdującej się przy kaplicy oraz cmentarza w Potulicach, mauzoleum z grobami członków rodziny Potulickich znajdującego się pod kaplicą. Ponadto „*dla obudzenia i podtrzymywania ducha religijnego i moralności w majątkach Fundacji, zarówno jak i uproszenie u Boga pomyślnego rozwoju tejże Fundacji*” miały być utrzymywane przez cały czas nabożeń-

¹³ Ostatecznie w pałacu Potulicach powstało Seminarium Zagraniczne prowadzone przez Towarzystwo Chrystusowe dla Wychodźców przygotowujące swoich wychowanków do krzewienia wiary między Polakami na obczyźnie i sprawowania nad nim opieki duchowej. Seminarium, którym kierował ksiądz Ignacy Posadzy istniało do 1939 roku. 15 października 1932 roku, a więc dwa dni przed śmiercią hr. Potulickiej nowicjat rozpoczęli pierwsi klerycy. Zakład częściowo miał być utrzymywany przez Fundację Potulicką [19, s. 65-67; 9, s. 3-45].

stwa w kaplicy rodziny Potulickich, a konkretnie miano odprawiać 12 mszy św. rocznie za spokój dusz Fundatorów kaplicy i członków rodziny oraz drugie 12 mszy św. za Fundatorkę Fundacji, zaś bezpośrednio po jej śmierci należało odprawić 30 mszy św. gregoriańskich za spokój jej duszy. Fundacja została zobowiązana także do utworzenia w Ślesinie lub w Samsiecznie ochronki dla dzieci, która miała prowadzić trzy siostry Polki wyznania rzymsko-katolickiego [32, s. 166; 33, s. 167-168].

Po sporządzeniu aktu notarialnego rozpoczęły się żmudne i trwające prawie trzy lata rozmowy związane z zatwierdzeniem Fundacji przez władze państwowe. Najwięcej kontrowersji wzbudzały dwa zapisy: art. IV mówiący o niepodzielności majątku i pozostający w sprzeczności z ustawą rolną oraz art. VI zakładający zwolnienie wszelkich czynności fundacji z opłat, a także danin państwowych i podatków, co nie miało umocowania w ówczesnych przepisach obowiązujących w Polsce. Po długich negocjacjach osiągnięto kompromis. Hrabina Potulicka, aczkolwiek bardzo niechętnie, wprowadziła zmiany we wspomnianych artykułach [6, s. 127-128]. 24 lutego 1928 roku w kancelarii notariusza dra Jana Sławskiego w Poznaniu sporządzono nowy, tzn. uwzględniający poprawki, akt powołujący do życia „Fundację Potulicką im. Anieli hr. Potulickiej.” W dniu 14 marca 1928 roku Rada Ministrów zatwierdziła fundację pod nazwą „Fundacja Potulicka im. Anieli hr. Potulickiej” [26, s. 171]. Kilka dni później ukazał się „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” nr 36 z Rozporządzeniem Prezydenta RP o wyłączeniu majątku przeznaczonego na Fundację od zastosowania ustawy z 28 grudnia 1925 roku o wykonaniu reformy rolnej [28]. Fundacja Potulicka stała się faktem.

Akt hrabiny A. Potulickiej spotkał się z powszechnym uznaniem w społeczeństwie i przejawami wdzięczności. Szerokim echem odbił się w prasie [4, s. 2; 34, s. 2] oraz w literaturze dotyczącej działalności ziemiaństwa [7, s. 36]. Wdzięczność i podziękowanie wraz z pasterskim błogosławieństwem przesłali hrabinie biskupi polscy w liście z 8 września 1925 roku, pisząc m. in.: „*wielki i szlachetny dar Pani hrabiny w postaci utworzenia Fundacji na rzecz Uniwersytetu nie tylko, że zapewnił mu w znacznej mierze egzystencję, lecz daje widoki rozwoju na przyszłość*” [37, s. 31-32].

Wdzięczność hrabinie Potulickiej za jej hojny dar wyraził sam Ojciec Święty, który w dowód uznania ofiarował Fundatorce medal papieski, różaniec i relikwiarzyk z relikwiami św. Teresy. Uroczystość wręczenia darów, na którą przybyło do Potulic wielu biskupów polskich połączona została z poświęceniem dzwonów i monstrancji ufundowanych przez hrabinę do kościoła parafialnego w Ślesinie [37, s. 46-47].

Utworzenie fundacji nie było jedyną formą pomocy udzielanej Uniwersytetowi w Lublinie. Potulicka sfinansowała przebudowę koszar świętokrzyskich i dostosowanie ich do potrzeb wyższej uczelni. Dzięki jej

staraniom przebudowano i uposażono salę im. Kardynała Hozjusza. Ponadto zapisała Uniwersytetowi w testamencie elementy wyposażenia pałacu [37, s. 48, 51].

W 1948 roku cały majątek Fundacji przeszedł na rzecz Skarbu Państwa [37, s. 81-82] Dopiero po 1989 roku Kościół uzyskał możliwość odzyskania gruntów, formalnie nastąpiło to w czerwcu 1991 roku. Wówczas też Rektor i Senat Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego wykonując wolę Anieli hr. Potulickiej powołali do życia *Fundację Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego im. Anieli hr. Potulickiej* [37, s. 52; 6, s. 134-135].

Istotne miejsce w każdym domu ziemiańskim, także w domu Potulickich zajmowała biblioteka, sukcesywnie powiększana przez kolejnych członków rodu, czy mieszkańców dworu. Księgozbiory zamożnego ziemiaństwa cechowały się posiadaniem dawnych dzieł i licznych rękopisów, w tym także wielu prac związanych z tradycjami rodzinnymi. Biblioteki domowe, nierzadko stanowiące bardzo cenne kolekcje stanowiły integralną część wyposażenia rezydencji [10, s. 59; 15, s. 111-112]. Umierający właściciele troszcząc się o swoje księgozbiory czynili odpowiednie zapisy chcą zapobiec rozproszeniu spuścizny, tak też uczyniło Potulicka. Wprawdzie dawna biblioteka rodowa Potulickich uległa prawdopodobnie częściowemu rozproszeniu jeszcze w okresie wcześniejszym, to jednak Potulicka systematycznie powiększała księgozbiór. Część zasobu wraz z obrazami, sztychami, które miały zdobić sale wykładowe, biura i gabinety, trafiła do Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL). O ile te ostatnie zaginęły podczas II wojny światowej [37, s. 50], to w zbiorach Biblioteki KUL znajduje się współcześnie ponad 700 woluminów podarowanych przez hrabinę [27]. Część księgozbioru trafiła do Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy (dzieła, które opatrzone są pieczęcią z napisem *Ex Bibliotheca Potuliciana* [3, s. 340-341] oraz tworzonej w latach dwudziestych XX wieku Bibliotece Lubińskiej [25, s. 176-177].

Hrabina Aniela Potulicka zmarła 17 października 1932 roku w Potulicach. Wraz z jej śmiercią wygasła linia rodu na Potulicach pod Nakłem [14, s. 358]. „Dziennik Bydgoski” napisał wówczas: „z *śp. Anielą hr. Potulicką zeszła do grobu jedna z najwybitniejszych strażniczek znicza narodowego na Kresach Zachodnich. Nazwisko zmarłej przejdzie do historii. Czyniła wiele dobrego w ukryciu, (...) „Kochać Ojczyznę” – mawiał jej ojciec tzn. „utrzymać majątek w polskim ręku”. Zasad tych *śp. przestrzegala aż do końca. Doczekawszy się zmartwychwstania ojczyzny a pragnąc ustrzec się przed dziką parcelacją ziemię odziedziczoną po wielkich przodkach oddała jako dobra córka kościoła instytucji katolickiej*” [11, s. 9].*

Na uroczystość pogrzebową, która odbyła się 21 października w Potulicach przybyły liczne delegacje: towarzystw dobroczynnych i narodowych z Nakła, Bydgoszczy, Poznania, które zmarła zawsze hojnie

wspomagała, a także sąsiedzi, krewni i okoliczne ziemiaństwo. Kondukt żałobny prowadził kardynał August Hlond w asyście trzydziestu sześciu księży. Mowę pogrzebową wygłosił ks. Kruszyński, rektor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego [19, s. 83]. Hrabina Potulicka pochowana została w rodzinnym grobowcu w Potulicach. W kaplicy potulickiej umieszczono tablicę pamiątkową z czerwonego marmuru, na której wyryto tekst autorstwa kardynała Hlonda. Uroczystego poświęcenia tablicy dokonano w trzecią rocznicę śmierci Anieli [19, s. 84].

Hrabina Aniela Potulicka była osobą cichą, skromną. O sobie mówiła rzadko i mało. Uważała, że nie słowa lecz czyny świadczą o człowieku. Przez całe życie z ogromnym zaangażowaniem kontynuowała tradycję rodzinną, w której poczytne miejsce zajmowała miłość do ojczyzny, patriotyzm, gotowość do poświęceń oraz wierność wartościom chrześcijańskim, przy czym pamiętać należy, że działalność patriotyczna pojmowana była nie tylko jako walka zbrojna, ale i pielęgnowanie tradycji historii, wychowywanie następnych pokoleń w duchu miłości do utraconej ojczyzny. Za swoje działania, inicjatywy nie oczekiwała poklasku, ani uznania społecznego. Świadczyć o niej miały tylko zrealizowane inicjatywy [20, s. 6].

1. Akt notarialny tworzący Fundację Potulicką z dwoma załącznikami [Notarial Act creating the Potulicka Foundation with two attachments]. (1998). In J. Ziółtek. *Fundacja Potulicka im. Anieli hr. Potulickiej 1925-1948. Historia i Dokumenty* [Potulicka Foundation 1925-1948. History and documents]. Lublin, Poland: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. [In Polish].
2. Bogusz, H., & Łuczak, J. (2012). Historia opieki paliatywnej w Wielkopolsce. Część I. Dwa nurty poznańskiej opieki paliatywnej [History of palliative care in Greater Poland. Part I. Two trends in Poznań palliative care]. *Medycyna Paliatywna*, 4(2), 95-99. Retrieved from <https://www.termedia.pl/Historia-opieki-paliatywnej-w-Wielkopolsce-Czesc-I-Dwa-nurty-poznanskiej-r-nopieki-paliatywnej,59,19309,0,0.html>
3. Chlewicka, A. (2000). Aniela Potulicka – działaczka społeczna, patriotka, bibliofilka. [Aniela Potulicka is a social activist, patriot, bibliophile]. In K. Jakubiak (Ed.). *Patriotka, matka, opiekunka: Status kobiety w dziejach nowożytnych od XVI do XX wieku* [Patriot, mother, babysitter: The status of a woman in modern history from the 16th to the 19th centuries]. Bydgoszcz, Poland: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej. [In Polish].
4. Fundacja Anieli hr. Potulickiej na rzecz Uniwersytetu w Lublinie [Countess Aniela Potulicka for the University of Lublin]. (1925, August 19). *Dziennik Bydgoski*, 189, 2. [In Polish].
5. Gordon, W. (1985). Zakład św. Floriana i siostry wincentki [St. Florian and the Vincentian sisters]. In *Kalendarz Bydgoski* [Bydgoszcz Calendar] (Vol. 18, pp. 114-116). Bydgoszcz, Poland. [In Polish].
6. Grysińska, K. (2007). Ziemiaństwo a nauka. Fundacje na rzecz nauki polskiej tworzone przez wielkich posiadaczy ziemskich na przykładzie Fundacji Po-

- tulickiej i Fundacji Smoguleckiej [Gentry and science. Foundations for Polish science created by great landowners on the example of the Potulicka Foundation and the Smogulecka Foundation]. In Z. Biegański, & W. Jastrzębski (Eds.) *Kujawsko-pomorskie rodowody wybitnych uczonych* [Kujawsko-Pomorskie genealogies of outstanding scientists] (Vol. 20, pp. 107-137). Bydgoszcz, Poland: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. [In Polish].
7. Iwaszkiewicz, J. (1929). Ofiarność ziemiaństwa na cele oświatowo – kulturalne 1800-1929. [The sacrifice of the gentry for educational and cultural purposes 1800-1929]. In *Ziemiaństwo i większa własność rolna. Stan posiadania, praca społeczna i gospodarstwa. Produkcja i obciążenia* [The landed gentry and more agricultural property. The state of ownership, social and economic work. Production and loads]. Warszawa, Poland. [In Polish].
 8. Jastrzębski, W. (1998). *Podbydgoskie pałace i ich mieszkańcy* [Palaces near Bydgoszcz and their inhabitant]. Bydgoszcz, Poland: Wydawnictwo Prasowe i Pozaprasowe „Express” SA. [In Polish].
 9. Kołodziej, B. (1978). *Towarzystwo Chrystusowe dla Wychodźców. Powstanie i pierwsze lata rozwoju 1932-1939* [Society of Christ for the Exile. Establishment and the first years of development 1932-1939]. Lublin, Poland. [In Polish].
 10. Kosmanowa, B. (1982). *Biblioteki polskie w Wielkim Księstwie Poznańskim* [Polish libraries in the Great Princedom of Poznań]. Poznań, Poland. [In Polish].
 11. Kronika Żałobna. Aniela hr Potulicka [Funeral Chronicle. Aniela Count Potulicka]. (1932, October 20). *Dziennik Bydgoski*, 242, 9. [In Polish].
 12. *Księga adresowa gospodarstw rolnych województwa poznańskiego* [Address book of farms in the Poznań voivodeship]. (1926). Poznań, Poland. [In Polish].
 13. Kuczma, R. (2002). Hrabina Aniela Potulicka – krzewicielka kultury muzycznej wśród wieśniaków [Countess Aniela Potulicka is a promoter of musical culture among villagers]. In V. Przech (Ed.). *Twórcy i animatorzy muzyki na Pomorzu i Kujawach* [Music creators and animators in Pomerania and Kujawy]. Bydgoszcz, Poland: Wydawnictwo Akademii Muzycznej im. Feliksa Nowowiejskiego. [In Polish].
 14. Kwilecki, A. (1998). *Ziemiaństwo wielkopolskie* [Gentry in Wielkopolska]. Poznań, Poland: Wydawnictwo Poznańskie. [In Polish].
 15. Kwilecki, A. (2004). *Ziemiaństwo wielkopolskie. W kręgu arystokracji* [Gentry in Wielkopolska. In the circle of the aristocracy]. Poznań, Poland: Wydawnictwo Poznańskie. [In Polish].
 16. Kwilecki, A. (2010). *Wielkopolskie rody ziemiańskie* [Landowners' families in Wielkopolska]. Poznań, Poland: Wydawnictwo Poznańskie. [In Polish].
 17. Leitgeber, S. (1990). *Potuliccy* [Potuliccy]. London, UK: Polska Fundacja Kulturalna [In Polish].
 18. Łaniecki, S. (2020). Dziedzictwo ziemiańskie pogranicza Krajny i Pałuk [The landowner's heritage of Krajna and Pałuki borderlands]. In S. Łaniecki (Ed.). *Na pograniczu Krajny i Pałuk. Dzieje powiatu nakielskiego* [On the border of Krajna and Pałuki. The history of the Nakło powiat] (pp. 693-771). Toruń, Poland: Wydawnictwo Adama Marszałka. [In Polish].
 19. Łańcucka, G. (1939). *Aniela hr. Potulicka. Życiorys* [Aniela countess Potulicka. Curriculum vitae]. Potulice, Poland: Nakładem Seminarium Zagranicznego. [In Polish].

20. Łańcucka, G. (brw). *Aniela Potulicka. Skromna fundatorka wielkich dzieł* [Aniela Potulicka. A modest founder of great works]. Katowice, Poland. [In Polish].
21. Łbik, L. (2017). *Studium historyczno-konserwatorskie* [Historical and conservation study] (Vol. 7). Bydgoszcz, Poland: Kujawsko-Pomorskie Centrum Kultury. [In Polish].
22. Łobozek, M. M. (2009/2010). Błogosławiona Maria Karłowska [Blessed Maria Karłowska]. *Folia Historica Cracoviensia*, 14/15, 415-422. [In Polish].
23. Marcin Biedermann postrach i udreka hakatystów [Marcin Biedermann the terror and torment of the hackathists]. In *Centrum Informacji Kulturalnej. Poznań*. Retrieved from <https://www.poznan.pl/mim/cik/events/2019-12-23/marcin-biedermann-postrach-i-udreka-hakatystow-wystawa,114037.html> (Date of access: 2020, August 12). [In Polish].
24. Mazur, E. (2008). Ku aktywności w życiu publicznym. Kobiety w organizacjach dobroczynnych [Towards activity in public life. Women in charity organizations]. In A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc (Eds.). *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki...* [Social activists, feminists, citizens...]. Warszawa, Poland. [In Polish].
25. Ostrowski, O. J. (1929). Biblioteka Klasztoru Benedyktynów w Lubiniu [Library of the Benedictine Monastery in Lubin]. In S. Wierczyński (Ed.). *Biblioteki wielkopolskie i pomorskie* [Libraries in Wielkopolska and Pomerania]. Poznań, Poland. [In Polish].
26. Pismo Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Pani Anieli Potulickiej z dnia 21 marca 1928 r., dok. 42 [Letter from the Minister of Religious Denominations and Public Education to Ms Aniela Potulicka of March 21, 1928, doc. 42]. (1998). In J. Ziółek. *Fundacja Potulicka im. Anieli hr. Potulickiej 1925-1948: historia i dokumenty* [Potulicka Foundation 1925-1948: History and documents]. Lublin, Poland: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. [In Polish].
27. Przewodniczący, M. (2015, April 13). *Rektor KUL: Hrabina Potulicka, niezwykła arystokratka, zasłużona na rzecz KUL* [Rector of KUL: Countess Potulicka, an extraordinary aristocrat, meritorious for the benefit of KUL]. In *eKAI*. Retrieved from <https://ekai.pl/rektor-kul-hrabina-potulicka-niezwykla-arystokratka-zasluzona-na-rzecz-kul/> (Date of access: 2020, August 12). [In Polish].
28. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o wyłączeniu majątków, przeznaczonych na “Fundację Potulicką imienia Anieli Potulickiej” od zastosowania ustawy z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej [Ordinance of the President of the Republic of Poland of March 22, 1928 on the exclusion of the property intended for the “Aniela Potulicka Potulicka Foundation” from the application of the Act of December 28, 1925 on the implementation of the land reform]. (1928). In *Dziennik Ustaw* (No. 36, item 348, p. 764). Retrieved from <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19280360348> (Date of access: 2020, July 27). [In Polish].
29. Rozynowski, W. (2005). Szpital Dobrego Pasterza [Good Shepherd Hospital]. In *Meritum*. Retrieved from <http://www.oil.org.pl/xml/oil/oil67/gazeta/numery/n2005/n200501/n20050111> (Date of access: 2018, October 1). [In Polish].

30. Stabińska, J. (1987). Służebnica Boża Maria Karłowska [Servant of God Maria Karłowska]. In J. R. Bar (Ed.). *Polscy święci* [Polish saints] (Vol. 8, pp. 243-277). Warszawa, Poland: Akademia Teologii Katolickiej. [In Polish].
31. Szmelter-Woźniak, T., & Łaniecki, S. (2006). *Dzieje Samsieczna. Historia wsi, kościoła, szkoły i mieszkańców* [The history of Samsieczno. History of the village, church, school and inhabitants]. Sępólno Krajeńskie; Samsieczno, Poland. [In Polish].
32. Trzeci Akt notarialny Fundacji Potulickiej (ostateczny). Aneks 1. Statut Fundacji Potulickiej im. Anieli hr. Potulickiej, dok. 41 [Third Notarial Act of the Potulicka Foundation (final). Annex 1. Statute of the Potulicka Foundation, doc. 41]. (1998). In J. Ziółek. *Fundacja Potulicka im. Anieli hr. Potulickiej 1925-1948: historia i dokumenty* [Potulicka Foundation 1925-1948: History and documents]. Lublin, Poland: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. [In Polish].
33. Trzeci Akt notarialny Fundacji Potulickiej (ostateczny). Aneks 2. Zobowiązania Fundacji Potulickiej im. Anieli hr. Potulickiej, dok. 41 [Third Notarial Act of the Potulicka Foundation (final). Annex 2. Obligations of the Potulicka Foundation, doc. 41]. In J. Ziółek. *Fundacja Potulicka im. Anieli hr. Potulickiej 1925-1948: historia i dokumenty* [Potulicka Foundation 1925-1948: History and documents]. Lublin, Poland: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. [In Polish].
34. Wspaniały czyn Anieli hr. Potulickiej [A great act of countess Aniela Potulicka]. (1925, August 25). *Dziennik Bydgoski*, 187, 2. [In Polish].
35. Zieliński, Z. (1984-1985). Potulicka Aniela [Potulicka Aniela]. In *Polski Słownik Biograficzny* [Polish Biographical Dictionary] (Vol. 28, pp. 245-246). Wrocław, Poland: Wydawnictwo Ossolineum. [In Polish].
36. Zieliński, Z. Aniela Potulicka [Aniela Potulicka]. In *Internetowy Polski Słownik Biograficzny* [Online Polish Biographical Dictionary]. Retrieved from <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/aniela-potulicka> (Date of access: 2020, August 1). [In Polish].
37. Ziółek, J. (1998). *Fundacja Potulicka im. Anieli hr. Potulickiej 1925-1948: historia i dokumenty* [Potulicka Foundation 1925-1948: history and documents]. Lublin, Poland: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. [In Polish].
38. Ziółek J. (2008). *Aniela hr. Potulicka i jej dzieło* [Aniela hr. Potulicka and her work]. Lublin, Poland: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. [In Polish].

Стаття надійшла 9.09.2020 р.

Катажина ГРИСІНСЬКА-ЯРМУЛА, доктор філософії (історія), ад'юнкт, історичний факультет Університету Казимира Великого в Бидгощі (Бидгощ, Польща).

Графиня Анеля Потулицька — філантропка з Великої Польщі.

Графиня Анеля Констанція Потулицька (1861–1932) належить до непересічних і видатних представників великопольської аристократії. Це була всебічно освічена жінка, пристрасна патріотка і громадська активістка. Вона була єдиною спадкоємицею маєтку Потулиці, яке вона успадкувала у віці 19 років. Анеля Потулицька так і не вийшла заміж і не створила власної сім'ї. Вона присвятила все своє життя служінню іншим людям і Богу, а також

захисту польськості. У пруські часи Анеля Потулицька вела активну громадську й освітню діяльність, яку продовжила після Першої світової війни. Вона заснувала школи, костели, систематично і самовіддано підтримувала установи для сиріт, бідних, пропаних жінок. Серед найбільших досягнень Потулицької — участь у створенні таких установ, як Заклад святого Флоріана в Бидгощі, Дім Доброго Пастиря у Вінярах, Заклад святого Лазаря в Познані. Кульмінацією її громадської діяльності стала передача її майна в 1928 році університету, заснованому в Любліні. Анеля Потулицька померла 17 жовтня 1932 року в Потулицях. Вона похована в сімейній гробниці.

Графиня Анеля Потулицька була тихою, скромною людиною. Про себе вона говорила рідко і мало. Вона вважала, що не слова, а вчинки свідчать про людину. Протягом усього життя вона з великою відданістю продовжувала сімейну традицію, у якій любов до батьківщини, готовність до самопожертви та вірність християнським цінностям мали велике значення. Вона розуміла патріотичну діяльність не лише як збройну боротьбу, а й як плекання традицій історії, які виховують молоді покоління в дусі любові до втраченої батьківщини. Вона ніколи не очікувала соціального визнання за свою діяльність — довести це мали реалізовані нею ініціативи.

Ключові слова: Анеля Потулицька, Фонд Потулицької, аристократія, благодійність, філантропія.

Katarzyna GRYSIŃSKA-JARMUŁA, Ph.D., adjunct, Department of History, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland).

Countess Aniela Potulicka is a philanthropist from Greater Poland.

Countess Aniela Konstancja Potulicka (1861-1932) is one of the outstanding representatives of the Greater Poland aristocracy. At the age of 19, she inherited the family estate. She was a well-educated woman, a passionate patriot and social activist. She never married and never started her own family. She devoted her entire life to serving other people, God and defending Polishness. In Prussian times, she conducted lively social and educational activities, which she continued after World War I. She founded schools, founded churches, systematically and selflessly supported institutions for orphans, the poor, the sick and fallen women. The greatest and most enduring achievements of Potulicka include contributing to the establishment of such institutions as: St. Florian in Bydgoszcz, The House of the Good Shepherd in Winiary, St. Lazarus in Poznań. The culmination of her social activity was the transfer of her property to the University in Lublin. Aniela Potulicka died on October 17, 1932 in Potulice. She is buried in a family tomb.

Countess Aniela Potulicka was a quiet, modest person. She spoke rarely and little about herself. She believed that not words but actions speak about a person. Throughout her life, with great devotion she continued family tradition, in which love to homeland, readiness to self-sacrifice and faithfulness to Christian values were very important. She understood patriotic activity not only as an armed struggle, but also as a nurturing of the tradition of history that raise next generations in the spirit of love for the lost homeland. She did not expect social recognition for her actions, the initiatives she implemented had to prove it.

Key words: Aniela Potulicka, Potulicka Foundation, aristocracy, charity, philanthropy.

*mgr Anna NADOLSKA,
kustosz, kierownik Działu Historii,
Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy,
doktorantka na kierunku historia,
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
(Bydgoszcz, Polska)
<https://orcid.org/0000-0002-4063-7431>
e-mail: anna.nadolska@muzeum.bydgoszcz*

MALARKI LWOWSKIE NA I WYSTAWIE ARTYSTEK POLSKICH W BYDGOSZCZY (1930 r.)

Artykuł traktuje o udziale lwowskich malarek Zofii Albinowskiej-Minkiewiczowej, Anieli Czarnowskiej i Marii Wodzickiej w *I Wystawie Artystek Polskich* (1930 r.) zorganizowanej przez Muzeum Miejskie w Bydgoszczy. Ujęto także zarysy biografii tych trzech malarek należących do Związku Artystek Polskich we Lwowie, działalność bydgoskiej instytucji kultury w okresie międzywojennym oraz ideę tworzenia wystaw sztuki kobiet.

Słowa kluczowe: malarki lwowskie, Zofia Albinowska-Minkiewiczowa, Aniela Czarnowska, Maria Wodzicka, Muzeum Miejskie w Bydgoszczy, wystawa sztuki kobiet, okres międzywojenny.

Wstęp

W latach 1920-1939 Bydgoszcz była wielkim ośrodkiem miejskim, leżącym w północno-zachodniej części II Rzeczypospolitej Polskiej. Liczba mieszkańców w 1931 roku przekraczała 117 tys. [5, s. 177-194]. W wielokulturowej Bydgoszczy oprócz Polaków egzystowali także Niemcy i Żydzi oraz Rosjanie, Białorusini, Ukraińcy ¹ [14, s. 415-417], Litwini i

¹ W okresie międzywojennym bydgoska i okoliczna mniejszość ukraińska liczyła ponad 30 osób. Główny trzon tej niewielkiej społeczności stanowili żołnierze Ukraińskiej Republiki Ludowej. Na początku lat 20. XX wieku w Niższej Szkole Pilotów i Szkole Mechaników Centralnych Zakładów Lotniczych pracowali ukraińscy piloci i mechanicy lotniczy (żołnierze oddziału lotniczego Armii URL). Miejscowi Ukraińcy byli związani z bydgoską parafią prawosławną. Dbając o podtrzymanie własnej tożsamości narodowej, wykazywali lojalność wobec państwa polskiego.

Cześci. Dzięki bliskości rzeki Brdy i Kanałowi bydgoskiemu prężnie rozwijał się tu głównie przemysł, transport, handel i usługi [5, s. 192-202].

W życiu kulturalno-artystycznym międzywojennej Bydgoszczy brało udział wielu miejscowych, jak i przyjezdnych twórców. Oprócz kształtującego się w tym czasie bydgoskiego środowiska artystycznego, na rozwój kultury w mieście miały wpływ rzesze artystów, którzy wystawiali tutaj swoje prace plastyczne. Instytucją kultury, która konsolidowała działania artystyczne w Bydgoszczy było Muzeum Miejskie. Na zaproszenie tej placówki muzealnej w mieście nad Brdą dzieła prezentowali znani twórcy z różnych ośrodków artystycznych całej Polski. Wśród tych artystów znalazły się także polskie malarki, graficzki i rzeźbiarki [9, s. 759-762]. W 1930 roku w Muzeum Miejskim odbyła się *I Wystawa Artystek Polskich*, na której zaistniały dzieła lwowskich malarek, powiązanych ze Związkiem Artystek Polskich we Lwowie ².

Celem artykułu jest zaprezentowanie udziału Zofii Albinowskiej-Minkiewiczowej, Anieli Czarnowskiej i Marii Wodzickiej w wyżej wymienionej wystawie. Przy tej okazji nakreślone zostaną życiorysy artystek zespolone z aktywnością ZAP, szeroka działalność Muzeum Miejskiego w Bydgoszczy oraz idea organizowania wystaw sztuki kobiet.

Artystki lwowskie – zarys biografii artystycznych

Pierwsza z omawianych artystek polskich Zofia Albinowska-Minkiewiczowa była zarówno malarką, jak i graficzką. Urodziła się w Klagenfurt (Austria) w 1886 roku, a zmarła w roku 1971 we Lwowie. Od 1901 roku wiedzę dotyczącą rysunku i malarstwa zgłębiała w wiedeńskich prywatnych szkołach najpierw u Heindricha Strehblowa, a następnie u Franza Hohenberga i Ferdynanda Kruisa. Odbyła również studia w paryskiej Académie Colarossi i École Nationale des Beaux Arts. Wówczas poznała sławną polską malarkę Olgę Boznańską, co miało wpływ na jej działalność artystyczną. Jeszcze przed I wojną światową edukację artystyczną kontynuowała w wiedeńskiej Kunstgewerbeschule. Oprócz zamięlowania do sztuki wykazywała żywe zainteresowanie naukami ścisłymi, dlatego ukończyła matematykę na Politechnice Lwowskiej i na tamtejszym Uniwersytecie. W okresie międzywojennym była wiceprezeską Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie. Swoje prace plastyczne chętnie prezentowała na wielu wystawach między innymi w Wiedniu, Pradze, Paryżu i Nowym Jorku oraz we Lwowie, w Warszawie, Krakowie, Łodzi czy Poznaniu. Po II wojnie światowej udzielała się w Ukraińskim Związku Plastyków. Rok po śmierci artystki Lwowska Galeria Obrazów przygotowała okazałą wystawę jej dzieł [13, s. 77].

² W okresie międzywojennym Lwów należał do Polski.

Głównym tematem olejów, pasteli i prac graficznych Albinowskiej-Minkiewiczowej stały się obok martwych natur także portrety, pejzaże i kwiaty. Najbardziej charakterystycznym motywem, którym posługiwała się malarka były przede wszystkim różnorodne kwiaty, stylowe meble w jasnych wnętrzach, pełnych starych dywanów, porcelany, kryształów, luster. Kompozycja tych obrazów jest zawsze starannie przemyślana, farby kładzione drobnymi plamami barw, a subtelny, lekko przygaszony koloryt każe pamiętać o paryskich kontaktach artystki z *Olga Boznańską* [13, s. 77; 12, s. 48, 52-53]³.

Il. 1. *Autoportret*, Zofia Albinowska-Minkiewiczowa, 1913 r., olej (Львівська Національна Галерея Мистецтв імені Бориса Возницького)

Il. 2. *Stare księgi i porcelana*, Zofia Albinowska-Minkiewiczowa (1-K-2123. Narodowe Archiwum Cyfrowe)

Kolejna artystka, Aniela Czarnowska (1879-1978 w Warszawie), uczęszczała do warszawskiej prywatnej szkoły Miłosza Kotarbińskiego, a następnie, tak jak Zofia Albinowska-Minkiewiczowa studiowała w paryskiej École Nationale des Beaux Arts. W późniejszym okresie malarka należała nie tylko do Związku Artystów Lwowskich, ale także do Klubu Artystów Plastyków (w ramach Stowarzyszenia „Szklane Domy”). Brała udział w wielu wystawach, na przykład we Lwowie czy w Warszawie. Malowała pejzaże i widoki miast, martwe natury, sceny religijne [12, s. 52, 56]⁴.

³ (2020, 08 6). Софія Альбіновська-Мінкевич (Zofia Albinowska-Minkiewiczowa). <https://art.lviv-online.com/zofia-albinowska-minkiewiczowa/>

⁴ (2020, 07 6). Aniela Czarnowska. <https://onebid.pl/pt/auction/596/lot/5/aniela-czarnowska>

Trzecią z opisywanych malarek była hrabina Maria Wodzicka. Urodziła się w wielkopolskim majątku ziemskim w Objezierzu w 1878 roku, jako córka hrabiny Marii Skórzewskiej, herbu „Drogosław” z linii Łabiszewskiej i Hipolita Turno, herbu „Trzy Kotwice”. Artystka zmarła we Lwowie w 1966 roku. Wodzicka malarstwa uczyła się na kursach w Paryżu. W stolicy Francji zaprzyjaźniła się z Olgą Boznańską. Z powodu posiadania wysokiego statusu społecznego i męża-urzędnika państwowego, nie mogła podjąć studiów artystycznych. W tych czasach hrabinie uchodziło co najwyżej zajmowanie się sztuką amatorsko. Jednak mimo braku wykształcenia, po osiedleniu we Lwowie w 1913 roku artystka-amatorka założyła profesjonalną pracownię malarską i szybko rozwinęła działalność w tamtejszym środowisku artystycznym. Maria Wodzicka swoje obrazy wystawiała na poważnych ekspozycjach we Lwowie, w Warszawie czy Poznaniu. Od 1921 roku współpracowała z Powszechnym Związkiem Polskich Artystów Plastyków, a do udziału w ekspozycjach zapraszała ją również Zrzeszenie Artystów Plastyków „Artes”. W latach 30. XX wieku pracowała w zarządzie Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków we Lwowie. Malarka tworzyła głównie portrety, pejzaże oraz martwe natury [6, s. 279, 281, 283, 285-287, 292-293, 296; 12, s. 54].

Od drugiej połowy lat 20. XX wieku artystka rezygnowała z koncepcji modernistycznych i młodopolskich z użyciem motywów rodzimego folkloru, na rzecz zaadaptowania w swojej twórczości wybranych reguł Formistów [6, s. 290]. Jak podaje Elżbieta Matyaszewska: *mimo braku formalnego wykształcenia plastycznego artystka, dzięki ogromnej wrażliwości malarskiej i poprzez samokształcenie, osiągnęła wystarczający stopień umiejętności warsztatowych i potrafiła swoimi pracami dorównać współczesnym*

Il. 3. Z widoków Lwowa,
Aniela Czarnowska
(1-K-2493.
Narodowe Archiwum
Cyfrowe)

Il. 4. Portret hrabiny
Marii Wodzickiej, 1925 r.,
fotografia (1-P-2197.
Narodowe Archiwum
Cyfrowe)

jej artystom zawodowym. <...> Wodzicka sukcesywnie ugruntowywała więc swoją pozycję w świecie sztuki. Stawała się malarką znaną i coraz bardziej cenioną. Dbając o utrzymanie wysokiego poziomu swoich prac, rozszerzała też ich tematykę [6, s. 288]. Z kolei podsumowując dorobek artystyczny Marii Wodzickiej, badaczka jej twórczości pisze: *Była cenioną w tamtejszym środowisku malarką, zaliczaną do najwybitniejszych artystów ukraińskich* [6, s. 296].

Il. 5. *Pomona*,
Maria Wodzicka, 1931 r.
(3/1/0/11/5756.
Narodowe Archiwum
Cyfrowe)

Wystawy sztuki kobiet – idea i przykładowe realizacje

Międzywojenne artystki najczęściej brały udział w wystawach zbiorowych. Do nich należą wystawy sztuki kobiet, które organizuje się od 2. połowy XIX wieku do dzisiaj [4, s. 43, 47]. Jak podaje Agata Jakubowska na tego typu wystawach: *...pokazywane są tylko prace stworzone przez kobiety. Zmianie zaś ulegają powody organizacji takich ekspozycji, sposoby podkreślania (lub nie) odmienności twórczości kobiet i odbiór, z jakim takie działania się spotykają* ⁵ [2, s. 7].

Na ziemiach polskich pierwszą wystawę sztuki kobiet, dzięki pracy Stowarzyszenia Artystek Polskich (potem Koło Artystek Polskich), zainaugurowano w 1899 roku, jeszcze pod zaborami, w Krakowie i Warszawie [8, s. 13; 11, s. 221-231] ⁶. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku ważnym wydarzeniem okazała się *Powszechna Wystawa Krajowa* w Poznaniu, która miała miejsce w 1929 roku. Wówczas pokazano dziesięcioletnie dokonania Polaków w dziedzinie gospodarki, przemysłu oraz kultury i sztuki. Na wystawie otwarto także dwa pawilony kobiece, w których zaprezentowane zostało malarstwo, grafika, rzeźba i prace z zakresu rzemiosła artystycznego stworzone ręką kobiety. Chodziło o zaznaczenie wkładu artystek w tworzenie polskiej sztuki [1, s. 223-230; 3, s. 6-7, 16; 7, s. 256; 10, s. 15-16]. Wówczas jako tzw. artyści niestowarzyszeni swoje dzieła zaprezentowały Zofia Albinowska-Minkiewiczowa,

⁵ W latach 2014-2017 w Instytucie Historii Sztuki na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (Polska) pod kierunkiem dr hab. Agaty Jakubowskiej, prof. UAM został zrealizowany projekt pn. „Wystawy Sztuki Kobiet”.

⁶ (2018, 06 29). Wystawy Sztuki Kobiet.
<http://wystawykobiet.amu.edu.pl/wystawy.html>

Alina Czarnowska i Maria Wodzicka [12, s. 52]⁷. Istotnym wydarzeniem wystawienniczym była także warszawska ekspozycja sztuki kobiet *Świat Kobiety*⁸.

Malarki jako członkinie Związku Artystek Polskich we Lwowie

Związek Artystek Polskich we Lwowie powstał w 1917 roku. Wówczas stowarzyszenie przygotowało *I Wystawę Sztuki Artystek Polskich* we Lwowie, w której wzięły udział polskie artystki, także z zaboru rosyjskiego. Organizatorkom związku zależało na tym, aby ich działalność integrowała artystki z terenów wszystkich dzielnic Polski. Była to manifestacja *solidarności kobiet dążących do równouprawnienia*, ale także niechęci do zaborcy [12, s. 48-49].

Od 1918 roku funkcję prezeski Związku powierzono Zofii Albinowskiej-Minkiewiczowej. W dwudziestoleciu międzywojennym głównym celem Związku stało się promowanie kobiet, jako współtwórczyń środowiska artystycznego, jak i pojedynczych artystek. Wbrew pierwotnym założeniom, w ich wystawach pojawiały się prace artystek reprezentujących wyłącznie środowisko krakowsko-lwowskie, a nie ogólnopolskie. Tylko sporadycznie we Lwowie gościły malarki i rzeźbiarki z Warszawy. Obok cenionych artystek w wystawach związkowych brały udział również amatorki. Przykładem tych ostatnich może być zdolna malarka bez regularnych studiów artystycznych, Maria Wodzicka. Do ZAP należała także ostatnia z omawianych artystek lwowskich, Aniela Czarnowska. Wszystkie trzy malarki pokazywały swój dorobek artystyczny na ekspozycjach organizowanych przez Związek [12, s. 48, 51, 53-55].

Muzeum Miejskie w Bydgoszczy – zarys działalności

Od 1923 roku w Bydgoszczy funkcjonowało Muzeum Miejskie⁹. Na początku było w posiadaniu jedynie zbiory archeologiczne, historyczne, numizmatyczne i etnograficzne, które przejęło po Niemieckim Towarzystwie Historycznym. Towarzystwo to działało jeszcze w okresie zaborów, kiedy miasto należało do Cesarstwa Niemieckiego. Bardzo szybko instytucja kultury zaczęła tworzyć kolekcję sztuki, w tym gromadzić dzieła artystów związanych z Bydgoszczą. Pod koniec 1925 roku placówka posiadała już około 5 tys. zabytków. Wydarzeniem bezprecedensowym było otrzymanie w 1937 roku przez Muzeum darowizny w postaci kolekcji

⁷ *Dział Sztuki: Powszechna Wystawa Krajowa* (1929). Poznań, 16-17, 21.

⁸ *Wystawa „Świat Kobiety”, katalog wystawy*. Warszawa 25.V-25.VI 1939; (2020, 07 22). Wystawa: Świat Kobiety.

<http://wystawykobiet.amu.edu.pl/wystawa/swiat-kobiety,46.html>

⁹ Obecnie Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy.

prac zmarłego Leona Wyczółkowskiego, wyposażenia pracowni malarzkiej i pamiątek osobistych po sławnym artyście – łącznie ponad 940 obiektów [1, s. 14-21]. Malarz Wyczółkowski znany był między innymi ze wspaniałych impresjonistycznych obrazów przedstawiających przyrodę Ukrainy oraz tamtejszych ludzi ¹⁰. W 1938 roku liczba muzealiów wynosiła ponad 10 tys. sztuk [1, s. 21].

Oprócz działalności zbiorotwórczej, Muzeum prowadziło szeroką aktywność wystawienniczą. Poza ekspozycją stałą w okresie międzywojennym instytucja kultury przygotowała aż 118 wystaw czasowych. Lwią część tych ostatnich stanowiły ekspozycje sztuki, głównie malarstwa. W 1929 roku otwarto *Miejską Galerię Obrazów i Rzeźb*, a w 1936 roku *Salon Bydgoski*. Z Muzeum związane były takie stowarzyszenia, jak Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Bydgoszczy, Towarzystwo Numizmatyczne, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Towarzystwo Miłośników Miasta Bydgoszczy oraz kolejno powstające Związki plastyków bydgoskich i lokalnych [1, s. 22-24].

Muzeum Miejskie odegrało znaczącą rolę w kreowaniu życia kulturalnego i artystycznego międzywojennej Bydgoszczy [9, s. 759-762].

Il. 6. Widok Bydgoszczy – posąg *Łuczniczki* i kościół farny, 1929 r., fotografia (3/131/0/-/389. Narodowe Archiwum Cyfrowe)

Il. 7. Budynek Muzeum Miejskiego w Bydgoszczy (obecnie nieistniejący), 1923-1939, fotografia (3/1/0/11/5. Narodowe Archiwum Cyfrowe)

¹⁰ Baziak J. (2020, 08 6). Leon Wyczółkowski tytan pracy, wybitny artysta. <http://wyczolkowski.pl/tworczosc>

Prace malarek lwowskich w bydgoskim Muzeum Miejskim

Wernisaż *I Wystawy Artystek Polskich* odbył się 26 stycznia 1930 roku. Muzeum Miejskie w Bydgoszczy do udziału w tej pionierskiej ekspozycji zaprosiło kilkanaście artystek cieszących się uznaniem w kraju¹¹. Były to twórczynie, które w większości zaprezentowały swoje dzieła na wspomnianej wyżej *Powszechnej Wystawie Krajowej* w Poznaniu [1, s. 77]¹². Bydgoska instytucja kultury podała do wiadomości, że otwiera *wielką wystawę artystek polskich*. <...> *Będzie okazja poznać twórczy dorobek kobiety polskiej na niwie sztuk plastycznych*¹³. Ta prestiżowa wystawa dzieł polskich artystek okazała się nie tylko pierwszym tego typu przedsięwzięciem w Bydgoszczy, ale także w całej Polsce zachodniej¹⁴. Tak w lokalnej prasie komentowano to wspaniałe wydarzenie wystawiennicze: *Kobieta z pędzlem czy z dłotem w rękę – to zawsze widok niezwykły, drażniący ciekawość, emocjonujący i frapujący. Ale cała osobna wystawa obrazów i rzeźb, których twórczyniami są wyłącznie artystki – to rzecz już więcej niż niezwykła, to żeńska Olimpiada, kobiecy wyścig, pocichu, na lekkich stopach, pośród laurowych szelestów, pod deszczem róż, tęczyowych kolorów i blasków, w obecności tysięcy wpatrzonych oczu, puls-*

Il. 8. Afisz *I. Wystawy Artystek Polskich*, Muzeum Miejskie w Bydgoszczy, 1930 r. (DŹS XIV.3.2/4088.

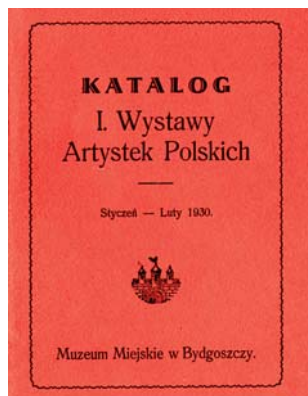
Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. dra Witolda Bełzy w Bydgoszczy, Zbiory Specjalne)

¹¹ Kronika. Wystawa artystek polskich. (1930, 01 26). *Dziennik Bydgoski*, 12.

¹² Wykaz teczek z wystawami poz. 32. Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Biblioteka, 5; 32, Pierwsza wystawa artystek polskich. Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Biblioteka; Kronika. Wystawa artystek polskich. (1930, 01 26). *Dziennik Bydgoski*, 12; Wystawa Artystek Polskich. (1930, 01 26). *Gazeta Bydgoska. Kurjer Bydgoski*, 6; *Dział Sztuki: Powszechna Wystawa Krajowa* (1929). Poznań, 10-11, 14, 16-17, 20-21.

¹³ 32, Pierwsza wystawa artystek polskich. Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Biblioteka.

¹⁴ *Ibidem*.

Il. 9. Okładka Katalogu
I. Wystawy Artystek Polskich w
Muzeum Miejskim
w Bydgoszczy
(23294. Muzeum Okręgowe
im. Leona Wyczółkowskiego
w Bydgoszczy, Biblioteka)

*jących skroni, bijących serc... Kobięcy bieg do mety!.. Bieg artystyczny*¹⁵. Ze względu na dużą frekwencję, finał ekspozycji zaplanowany na 2 marca, przesunięto na 9 marca 1930 roku¹⁶.

Muzeum Miejskie gościło prace łącznie dwudziestu malarek, rzeźbiarek i graficzki. Większość kobiet reprezentowała Warszawę (9), ale udział w ekspozycji wzięły także artystki z Poznania (4), Krakowa (3), Lwowa (3) i Wilna (1). Na długiej liście twórczyni znalazły się między innymi: Anna Berent, Wanda Gentil-Tippenhauer, Janina Gessnerówna, Stanisława Centnerszwer, Zofia Dziurzyńska-Rosińska, Aneri (Irena Weissowa), Janina Konarska, Olga Niewska, Kazimiera Pajzderska, Jadwiga Tetmajer-Naimska, Michalina Krzyżanowska i Leona Szczepanowicz¹⁷. W imieniu lwowskiego środowiska artystycznego wystąpiły Zofia Albinowska-

Minkiewiczowa, Aniela Czarnowska (członkinie Związku Artystek Polskich we Lwowie) i Maria Wodzicka (wówczas już poza ZAP) [12, s. 55].

Tabela

Wykaz prac plastycznych malarek lwowskich biorących udział w *I Wystawie Artystek Polskich w 1930 r.*

Artystka	Tytuł pracy plastycznej i technika
Zofia Albinowska-Minkiewiczowa	<i>Kwiaty jesienne</i> – olejowy <i>Wnętrze</i> – olejny <i>Książka i kwiaty</i> – olejowy <i>Różowe róże</i> – olejowy <i>W oborze</i> – olejny
Aniela Czarnowska	<i>Łabędzie przy jedzeniu</i> – olejny <i>Łabędzie w gnieździe</i> – olejny <i>Stary Sad</i> – olejny
Maria Wodzicka	<i>W czerwonym stroju</i> – olejny <i>Hucul</i> – olejny <i>Cerkiew na Huculszczyźnie</i> – olejny

Źródło: *Katalog I. Wystawy Artystek Polskich styczeń – luty 1930.* (1930). Bydgoszcz: Muzeum Miejskie w Bydgoszczy

Na I. Wystawie Artystek Polskich Zofia Albinowska-Minkiewiczowa pokazała *znakomite kwiaty i wnętrza*¹⁸. Wśród pięciu zaprezentowanych obrazów olejnych znalazła się także praca *Wnętrze*¹⁹, która w tym samym roku została wyróżniona na wystawie Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie [13, s. 77]. Aniela Czarnowska zaproponowała bydgoskiej publiczności trzy dzieła olejne²⁰, w tym *sharmonizowane pejzaże, którym nastroju dodają łabędzie*²¹. Obok przesłanego do Muzeum Miejskiego spisu swoich prac podała adres: *Lubieńscy*²² ul. Płocka 15 Bielawki Bydgoszcz²³, co świadczy o kontaktach artystki z miastem nad Brdą. Ostatnia lwowska malarka Maria Wodzicka także wystawiła trzy obrazy olejne. Tematyka tych prac oscylowała wokół Huculszczyzny²⁴.

Lokalna prasa podała, że *najefektowniej-
szy jest portret huculski w czerwonym
stroju*²⁵. Natomiast tak opisuje pokazany na

Il. 10. *Hucul*, Maria Wodzicka, ok. 1923 r., olej na płótnie (Matyaszewska E. (2007). „Maria Wodzicka – zapomniana malarka ze Lwowa”. W *Roczniki Humanistyczne*, t. LV, 302 (il. 4))

¹⁵ Z. M. (1930, 02 4). Wystawa artystek polskich. *Dziennik Bydgoski*, 5.

¹⁶ 32, Pierwsza wystawa artystek polskich. Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Biblioteka; Przedłużenie wystawy artystek polskich. (1930, 03 7). *Dziennik Bydgoski*, 8.

¹⁷ 32, Pierwsza wystawa artystek polskich. Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Biblioteka; Kronika. Wystawa artystek polskich. (1930, 01 26). *Dziennik Bydgoski*, 12; *Katalog I Wystawy Artystek Polskich styczeń-luty 1930*. (1930). Bydgoszcz: Muzeum Miejskim w Bydgoszczy, 1-3.

¹⁸ 32, Pierwsza wystawa artystek polskich. Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Biblioteka; Z. M. (1930, 02 4). Wystawa artystek polskich. *Dziennik Bydgoski*, 5.

¹⁹ *Katalog I Wystawy Artystek Polskich styczeń-luty 1930*. (1930). Bydgoszcz: Muzeum Miejskim w Bydgoszczy, 1.

²⁰ Ibidem.

²¹ Z. M. (1930, 02 4). Wystawa artystek polskich. *Dziennik Bydgoski*, 5.

²² W dokumencie nazwisko zostało niewyraźnie zapisane.

²³ 32, Pierwsza wystawa artystek polskich. Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Biblioteka.

²⁴ 32, Pierwsza wystawa artystek polskich. Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Biblioteka; *Katalog I Wystawy Artystek Polskich styczeń-luty 1930*. (1930). Bydgoszcz: Muzeum Miejskim w Bydgoszczy, 3.

²⁵ Z. M. (1930, 02 4). Wystawa artystek polskich. *Dziennik Bydgoski*, 5.

wystawie obraz *Hucul* (ok. 1923 r.) biografistka Wodzickiej: ...*artystka sportretowała młodego górala w czerwonej kapocie, trzymającego na ramieniu zbrązowiałą, płócienną sakwę i zdążającego przypuszczalnie na jakiś jarmark. Temat wydawałoby się wdzięczny i niemal radosny. Ale gdy uważniej popatrzymy na twarz mężczyzny, zauważymy malujący się na niej głęboki smutek. Młodość, o której miała świadczyć jaskrawa peleryna, czyli manta, jest zupełnie niedostrzegalna w jego zapadniętych, wychudzonych policzkach, w sumiastych wprawdzie, ale jakichś smętnych wąsach i pozbawionych radosnego blasku oczach, niknących w cieniu ronda huculskiego kapelusika, zwanego kresani. Z całej postaci emanuje wielkie zatroskanie i niewyobrażalne zmęczenie. Młody Hucul jest starym, zrezygnowanym człowiekiem, patrzącym na widza z nieukrytym smutkiem* [6, s. 289, 302].

Podsumowanie

Występ lwowskich artystek na *I Wystawie Artystek Polskich* należał do udanych. Bydgoszczanie mieli okazję zapoznania się z dorobkiem artystycznym malarek działających na południowo-wschodnich rubieżach państwa polskiego. Warto podkreślić, że udział w tej ekspozycji stanowił ważny epizod w ich biografii, który jest skrzętnie odnotowywany w publikacjach traktujących o życiu artystek. Dla dwóch malarek Zofii Albinowskiej-Minkiewiczowej i Marii Wodzickiej obecność na bydgoskiej wystawie sztuki kobiet był jedynym pokazem ich twórczości w tutejszym Muzeum Miejskim. Z kolei obrazy Anieli Czarnowskiej pojawiły się jeszcze raz w 1932 roku na zorganizowanej przez instytucję kultury *Wystawie obrazów i grafiki artystek-malarek pp. A. Czarnowskiej, W. Gentil-Tippenhauer i Z. Gerzabek-Malachowskiej oraz grafiki z nowego zakupu* [1, s. 78]²⁶. Sama *I Wystawa Artystek Polskich* pomimo numeru sugerującego dalsze odsłony tego wydarzenia i jej duży sukces, nie doczekała się kontynuacji.

1. Hojka, Z. (2008). *Muzeum w Bydgoszczy. Dzieje i zbiory, Od kościoła Kларыsek po Wyspę Młyńską, Muzeum w Bydgoszczy 1923-2008* [Museum in Bydgoszcz. History and Collections, From the Church of Poor Clares to the Mill Island, Museum in Bydgoszcz 1923-2008] (Vol. 1). Bydgoszcz, Poland: Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy. [In Polish].
2. Jakubowska, A. (2016). Wstęp [Introduction]. *Sztuka i Dokumentacja [Art and Documentation]*, 15, 7. [In Polish].
3. Krzysztofowicz-Kozakowska, S. (2013). *Sztuka II RP* [Art of the Second Polish Republic]. Olszanica, Poland: Wydawnictwo BOSZ. [In Polish].

²⁶ 45, Wystawa obrazów i grafiki artystek-malarek zamieszkałych w Bydgoszczy oraz grafiki zakupionej w ostatnim roku do zbiorów muzeum 20.03.-10.04.1932. Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Biblioteka.

4. Kulpińska, K. (2018). Studentki szkół artystycznych i artystki w Polsce okresu międzywojennego – wybrane aspekty profesji [Women students of art schools and artists in Poland of the interwar period – selected aspects of the profession]. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica*, 66, 33-53. <https://doi.org/10.18778/0208-600X.66.03> [In Polish].
5. Kutta, J. (1999). Społeczeństwo Bydgoszczy w latach 1920-1939 [Society of Bydgoszcz in 1920-1939 years]. In M. Biskup (Ed.). *Historia Bydgoszczy* [History of Bydgoszcz] (Vol. 2., pt. 1: 1920-1939, pp. 177-231). Bydgoszcz, Poland: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. [In Polish].
6. Matyaszewska, E. (2007). Maria Wodzicka – zapomniana malarka ze Lwowa [Maria Wodzicka – forgotten painter from Lviv]. *Roczniki Humanistyczne*, 55(4), 279-304. [In Polish].
7. Morawińska, A. (2000). Malarki polskie między wojnami [Polish women painter between two wars]. In A. Żarnowska, A. Szwarc (Eds.). *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej* [Same rights and different chances. Womens in Poland during interwar period] (pp. 255-269). Warszawa, Poland: Wydawnictwo DiG. [In Polish].
8. Morawińska, A. (1991). Artystki polskie [Polish women artists]. In A. Morawińska (Ed.). *Artystki polskie, katalog wystawy* [Polish women artists, catalogue of exhibition] (pp. 9-16). Warszawa, Poland: Muzeum Narodowe w Warszawie. [In Polish].
9. Mrozek, Z. (1999). Polska kultura i sztuka w Bydgoszczy w latach 1920-1939 [Polish culture and art in Bydgoszcz in 1920-1939]. In M. Biskup (Ed.). *Historia Bydgoszczy* [History of Bydgoszcz] (Vol. 2., pt. 1: 1920-1939, pp. 719-781). Bydgoszcz, Poland: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. [In Polish].
10. Pycka, A. M. (2015). *Kultura w Drugiej Rzeczypospolitej* [Culture in Second Polish Republic]. Warszawa, Poland: BELLONA. [In Polish].
11. Sosnowska, J. (2003). *Poza kanonem. Sztuka polskich artystek 1880-1939* [Outside canon. Art of polish women artists 1880-1939]. Warszawa, Poland: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk. [In Polish].
12. Staszak, K. (2016). Działalność wystawiennicza Związku Artystek Polskich we Lwowie. [Exhibition activity of Women Union of Polish Artists in Lviv]. *Sztuka i Dokumentacja* [Art and Documentation], 15, 48-61. [In Polish].
13. Tyczyńska, A. (1991). Zofia Albinowska-Minkiewiczowa [Sophia Albinowska-Minkiewiczowa]. In A. Morawińska (Ed.). *Artystki polskie, katalog wystawy* [Polish women artists, catalogue of exhibition] (pp. 77). Warszawa, Poland: Muzeum Narodowe w Warszawie. [In Polish].
14. Wiszka, E. (2004). *Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939* [Ukrainian emigration in Poland 1920-1939]. Toruń, Poland: Wydawnictwo MADO. [In Polish].

Стаття надійшла 26.08.2020 р.

Анна НАДОЛЬСЬКА, магістр, куратор, завідувач відділу історії Округного музею імені Леона Вичолковського в Бидгощі, докторантка Університету Казимира Великого в Бидгощі (Бидгощ, Польща).

Участь львівських малярок у 1-й Виставці польських художниць у Бидгощі (1930 р.).

У 1920–1939 роках Бидгощ був великим містом в північно-західній частині Другої Речі Посполитої. Після 148 років прусського панування за Версальським договором він був включений до складу Польщі. Більша частина німців і євреїв емігрувала до Веймарської республіки, і їх замінили поляки. Відбулася швидка полонізація і реполонізація політичного й соціально-культурного життя міста на річці Брда. У 30-ті роки минулого століття Бидгощ і Познань були «найбільш польськими містами серед польських міст». Брда і Бидгоський канал сприяли розвитку промисловості, транспорту, торгівлі і послуг.

У мультикультурному Бидгощі в 1931 році проживало понад 117 тисяч осіб: німці, євреї, росіяни, українці, литовці та чехи жили поруч з поляками. Велике значення для розвитку міста мало культурне життя, зокрема діяльність міського театру та міської бібліотеки. Міський музей також був дуже важливим культурним закладом в Бидгощі. Для створення постійної експозиції музей запрошував відомих художників із різних культурних центрів Польщі, зокрема, у ній взяли участь художниці — живописці, графіки та скульптори. У 1930 році Міський музей організував першу виставку художниць. На ній були представлені роботи малярок Союзу польських художниць у Львові.

У статті досліджено участь львівських малярок Софії Альбіновської-Мінкевич (1886–1971), Анелі Чарновської (1879–1978) і Марії Водзицької (1878–1966) у 1-й Виставці польських художниць. Також подано їхні біографії та розкрито діяльність в Асоціації польських художниць у Львові, висвітлено функціонування Міського музею в Бидгощі та концепцію виставки жінок-художниць.

Ключові слова: львівські малярки, Софія Альбіновська-Мінкевич, Анеля Чарновська, Марія Водзицька, Міський музей в Бидгощі, виставка жінок-художниць, міжвоєнний період.

Anna NADOLSKA, MSc, Curator, Head of Department of The Leon Wyczółkowski District Museum in Bydgoszcz, History PhD student in Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Polska).

Participation of women painters from Lviv in the First Exhibition of Women Artists in Bydgoszcz (1930).

Between 1920-1939 Bydgoszcz was a big city in the northern-western part of the Second Polish Republic. After 148 years of Prussian Partition, after the implementation of the Treaty of Versailles, Bydgoszcz was incorporated into Poland. Then, most Germans and Jews migrated to the Weimar Republic, and Polish people replaced them. Fast polonization and repolonization political live and social-cultural live city along Brda river. In the 30s of the XX century, Bydgoszcz and Poznań were „most Polish among Polish cities.” Brda river and Bydgoszcz Canal helped of the development industry, transport, trade, and service.

In multicultural Bydgoszcz in 1931 more than 117.000 people lived: beside Polish people lived Germans, Jews, Russians, Ukrainians, Lithuanians, and Czechs. In the city, cultural life was very important, for example, City Theatre and City Library. Municipal Museum was a very important cultural institution in Bydgoszcz. This museum invited many famous artists from different cultural cen-

tres in Poland. Women artists – painters, graphics and sculptors – were included in this exhibition. In 1930 Municipal Museum arranged the First Exhibition of Women Artists. During this exhibition works of women painters from the Women Union of Polish Artists from Lviv were presented.

The article is a study of the participation of Zofii Albinowskiej-Minkiewiczowej (1886-1971), Anieli Czarnowskiej (1879-1978) and Marii Wodzickiej (1878-1966) in this exhibition. The article is also a biography of these artists and they activity in the Women Union of Polish Artists from Lviv, as well the activity of Municipal Museum in Bydgoszcz and the concept of an exhibition of women artists.

Key words: women painters from Lviv, Zofia Albinowska-Minkiewiczowa, Aniela Czarnowska, Maria Wodzicka, Municipal Museum in Bydgoszcz, the exhibition of women artists, Interwar period.

UDC 070(438)

<https://doi.org/10.15407/ub.20.118>

Agnieszka WYSOCKA,
doktor historii sztuki, wykładowca,
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
(Bydgoszcz, Polska)
<https://orcid.org/0000-0002-9795-952X>
e-mail: agawys@ukw.edu.pl

KOBIETY I CZWARTA WŁADZA. WINCENTYNA TESKA I ANNA KRZYCKA – PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW PRASY NA TERENIE OBECNEGO WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO

Artykuł poświęcony jest dwóm kobietom, które były pionierkami nowoczesnej prasy polskiej. Wincentyna Teska (1888-1957) w trudnym czasie zaborów razem z mężem Janem Teską założyła w 1907 roku drukarnię, gdzie powstawał polskojęzyczny „Dziennik Bydgoski”. Było to przedsięwzięcie bardzo trudne, bo miasto, w którym zdecydowali się otworzyć wydawnictwo było bardzo silnie zgermanizowane. Dzięki „Dziennikowi Bydgoskiemu” konsolidowało się i umacniało środowisko polskich mieszkańców. W czasie I wojny światowej Wincentyna Teska samodzielnie prowadziła wydawnictwo, zatrudniała pisarki – Melanię Gońską, Stefanię Tuchołkową, w czasach II Rzeczypospolitej (1918-1939) „Dziennik Bydgoski” należał do pierwszej dziesiątki pism codziennych w skali ogólnopolskiej, jeśli chodzi o wysokość sprzedaży. Anna Krzycka (1910-1991) naczelna redaktorka i współwydawczyni ilustrowanego dwutygodnika „Moja Przyjaciółka” to pionierka polskich czasopism lifestylowych. Na początku lat 30. XX w. stworzyła potęgę prasową w niewielkim mieście Żninie, będąc przykładem spełnienia „amerykańskiego snu” o prężnie działającym koncernie prasowym, który powstał praktycznie z niczego. Omówione zostaną profile czasopism i ich miejsce w historii prasy polskiej.

Słowa kluczowe: „Dziennik Bydgoski”, „Moja Przyjaciółka”, prasa, Żnin, Bydgoszcz.

W okresie zaborów prasa polska miała do spełnienia bardzo ważną rolę w życiu narodu pozbawionego własnego państwa. Tworzyła krąg odbiorców sprzeciwiających się wynarodawianiu. Skupiała tych, którzy do odzyskania niepodległości dążyli. Taka rola – integrująca środowisko polskie

przypadła wydawanemu w Bydgoszczy od 1907 roku „Dziennikowi Bydgoskiemu” i jego właścicielom – Janowi i Wincentynie Teskom. Po odzyskaniu niepodległości zmieniły się priorytety, a prasa mogła skupiać się na różnorodnych, już nie tylko podporządkowanych walce z zaborcom tematach. Pojawiła się prasa specjalistyczna – w tym coraz więcej było czasopism dla pań. W tym względzie wielkie zasługi położyło żnińskie wydawnictwo, kierowane przez Alfreda i Annę Krzyckich. Na linię programową obu periodyków duży wpływ miały więc kobiety, a ich udział w życiu wydawniczym/dziennikarskim jest tematem, który wciąż czeka na opracowanie.

Dzieje prasy regionalnej na terenie województwa kujawsko-pomorskiego nie doczekały się do tej pory monograficznego opracowania. Jest to przede wszystkim spowodowane specyfiką tego regionu. Kujawsko-pomorskie zostało w wyniku reformy administracyjnej z 1 stycznia 1999 roku utworzone z wielu regionów i pomniejszych subregionów, z których żaden nie dominuje wyraźnie nad innymi [6]. Jeśli dodamy do zagadnień terytorialnych historię, okaże się, że w granicach obecnego województwa znajdują się tereny dawnego zaboru pruskiego i rosyjskiego, rozdzielone w okresie międzywojennym między województwo poznańskie, warszawskie i pomorskie [7]. Nie znaczy to jednak, że badacze nie podejmują się analizy tego zjawiska. Badacze prasy pomorskiej przede wszystkim skupiają się na działalności poszczególnych wydawnictw [11]. Prasa wielkopolska doczekała się w latach 90. XX wieku serii „Z dziejów prasy Wielkopolskiej”. Badania nad polską prasą kobiecą, a w tej ramach zawiera się „Moja Przyjaciółka”, (bez rozróżnienia czy wydawczyniami były kobiety) podejmowała m.in. Zofia Sokół [15], ale nie uwzględniła w nich fenomenu „Mojej Przyjaciółki”. Temat udziału kobiet w życiu medialnym zaczyna być dla badaczy interesujący, na co wskazują konferencje naukowe i ich pokłosie, w postaci zbiorów studiów [12].

Wybierając z szeregu zagadnień związanych z regionalną prasą wątek feministyczny chciałabym przeanalizować na przykładzie dwóch tytułów rolę jaką miały w ich ostatecznym kształcie Wincentyna Teska i Anna Krzycka. Choć ta pierwsza zaczynała swoją przygodę z prasą na początku XX wieku, a druga w latach 30. XX wieku i do wybuchu II wojny światowej tytuły ukazywały się równolegle, inaczej wyglądała rola obu pań w kształtowaniu linii pisma, przypisywania zasług, doborze współpracowników¹.

Bohaterki artykułu działały w różnych przestrzeniach, jeśli chodzi o adresata. „Dziennik Bydgoski” wyrasta z linii dzienników o sprecyzowa-

¹ Roczniki czasopism, z którymi związane było życie zawodowe bohaterek artykułu są dostępne na stronie internetowej Kujawsko-Pomorskiej Biblioteki Cyfrowej: „Dziennik Bydgoski” (1907-1939, całość) i Ilustrowany Dwutygodnik Kobiety „Moja Przyjaciółka” (1934-1939, z brakami).

nym profilu politycznym. Od początku działalności skupiony był na polonizowaniu terenu mocno poddawanego germanizacji, po 1920 roku identyfikował się z poglądami Chrześcijańskiej Demokracji [8, s. 181]. Sprawy dotyczące kobiet pojawiały się na łamach dziennika, nie wyodrębniano ich jednak do końca lat 20. XX wieku, wówczas co tydzień jedna strona skierowana była wyłącznie do czytelniczek. „Dla naszych pań” miało charakter poradnikowy. Natomiast dwutygodnik „Moja Przyjaciółka” wpisuje się w trend zapoczątkowany na ziemiach polskich przez „Bluszcz” w 1865 roku, czasopismo nie tylko skierowane do kobiet (takie wcześniej się ukazywały) ale to w tygodniku „Bluszcz” po raz pierwszy redaktorką naczelną została kobieta Maria Ilnicka (1825-1897). Artykuły nie ograniczały się do poradnictwa i do mody, w „Bluszczu” drukowano teksty Elizy Orzeszkowej, Marii Dąbrowskiej. Warto wspomnieć o Paulinie Kuczalskiej-Reinschmit (1859-1921) założycielce gazety „Ster” w 1895 roku, pierwszego polskiego pisma poświęconego kwestii praw kobiet ².

„Dziennik Bydgoski” doczekał się bardzo pobieżnej analizy ograniczonej do zarysu historycznego, skrótego przedstawienia zawartości i opracowania biogramów wybranych redaktorów (wymagających pogłębienia i uzupełnienia) [13, s. 11-13]. Ilustrowany Dwutygodnik Kobiety „Moja Przyjaciółka” Żnińskich Zakładów Wydawniczych został bardzo szczegółowo przeanalizowany przy wykorzystaniu dostępnych źródeł archiwalnych, ikonograficznych i porównawczych, w wyniku czego powstała pełna monografia zawartości wydawnictwa [18].

Wincentyna Teska z domu Winiewicz (1888-1957) – bohaterka drugiego planu

Pochodziła z rodziny drukarzy. „Czarną sztuką” zajmowali się jej ojciec i dwóch braci Bolesław i Józef Winiewicz, którzy po latach terminowania w różnych drukarniach na terenie Cesarstwa Niemieckiego i zaboru pruskiego założyli w Poznaniu Drukarnię Narodową Braci Winiewiczów [2]. Poznań, gdzie się urodziła i mieszkała do ślubu z dziennikarzem Janem Teską [8], był pod koniec XIX wieku ważnym ośrodkiem wydawniczym, w tym dla prasy polskojęzycznej. Nie była to łatwa działalność, zwłaszcza, że w ramach polityki zaborczej w 1849 roku zmieniono pruskie prawo prasowe, wprowadzające między innymi paragraf o obrazie majestatu, który pozwalał prokuraturze skonfiskować podejrzone politycznie czasopismo, a za treść artykułu odpowiadał tak samo dziennikarz, drukarz, właściciel wydawnictwa i kolporter [16]. Mimo przeszkód, od 1959 roku zaczął się ukazywać „Dziennik Poznański”, w 1871 roku „Orędownik”, a

² Bez autora. (2016). Dziennikarki, reporterki [These journalists, these reporters]. Pobrane z: www.feminoteka.pl/muzeum/dziennikarki.pdf (data dostępu: 10.08.2020).

1872 roku „Kurier Poznański” i „Gazeta Wielkopolska” [16]. Cenzura utrudniała dziennikarzom życie, ale nie bez znaczenia jest fakt, że na liczbę odbiorców miejscowej prasy (w tym polskiej) miał wpływ wprowadzony w 1. połowie XIX wieku powszechny obowiązek szkolny, eliminujący w dużym stopniu analfabetyzm w społeczeństwie [14, s. 426-427]. Prasa dzięki umiejętności czytania miała czytelników, o to by był język polski dbano w domach.

W zachowanych opracowaniach dotyczących początków „Dziennika Bydgoskiego” [13, s. 11-13] czy wspomnieniach [8] rola Wincentyny jest pomijana lub wręcz lekceważona, jak możemy przeczytać w tych opracowaniach, oprócz wsparcia bydgoskiej polonii, która udzieliła mu pożyczki, Jan Teska „dysponował on kapitałkiem 4.000 marek, stanowiącym posag jego żony Wincentyny” [8, s. 179]. Ten „kapitałik” pozwolił sfinansować remont pomieszczeń przy obecnej posesji przy ul. Jana Kazimierza/Pod Blankami i uruchomić drukarnię (taka suma pozwoliłaby na początku XX wieku przeżyć skromnie cztery lata). Zapomina się również o jeszcze jednej kwestii, otóż pierwszy numer (tak zwany „numer okazowy”) wydrukowano w Drukarni Narodowej Braci Winiewiczów w Poznaniu. Tak napisano w jubileuszowym numerze „Dziennika Bydgoskiego” w 1932 roku: „Silny duchem i ciałem, chociaż materialnie słaby – wydawca, nie posiadając jeszcze własnej maszyny pospiesznej, druk 8-stronicowego numeru okazowego o nakładzie 100 000 tysięcy egzemplarzy, zlecił swojemu szwagrowi B. Winiewiczowi w Poznaniu”.

Wincentyna Teska, oprócz pracy przy powstawaniu nowego w Bydgoszczy pisma codziennego stała się inicjatorką aktywizacji miejscowych kobiet. W 1908 roku współzałożyła (wg innych źródeł założyła) gniazdo żeńskie „Sokolnic” przy miejscowym Towa-

Il. 1. Wincentyna Teska, fotografia ze zbiorów Archiwum Państwowego w Bydgoszczy (zbiór: Archiwum doktora Andrzeja Boguckiego)

Il. 2. „Dziennik Bydgoski”, pierwsza strona z 21 stycznia 1920 roku, za: http://www.wimbp1.man.bydgoszcz.pl/index.php?option=com_frontpage&Itemid=1 (data dostępu: 24.08.2020)

rzystwie Gimnastycznym „Sokół”, do którego wstąpiło 26 pań [3, s. 150]. W tym samym roku z inicjatywy Wincentyny Teskowej i jej koleżanek odbyły się kobiece wiece w Bydgoszczy, Nakle nad Notecią, Pakości i Koronowie, na których, oprócz płomiennych przemówień niepodległościowych reklamowano „Dziennik Bydgoski”³. Nie ma wątpliwości, że kolejna wspaniała inicjatywa – założenia w Bydgoszczy „Czytelni dla Kobiet”, również przyczyniała się do poszerzenia kręgu czytelników (a raczej czytelniczek) „Dziennika Bydgoskiego”. Znając kobiecy gust i potrzeby Wincentyna Teska wymyśliła jako dodatek wydawany co roku „Kalendarz Dziennika”. Patrząc na niego przez 365 dni w roku pamiętano też o kupowaniu czy prenumerowaniu gazety. Zaangażowany w działalność narodowo-wyzwoleńczą Jan Teska w latach 1908-1914 kilkakrotnie odsiadywał wyroki w niemieckich więzieniach, o wybuchu I wojny światowej dowiedział się odsiadując wyrok w Inowrocławiu. Prosto z kazaematów odprowadzono go do koszar, gdzie dostał przydział na front i wysłany został do francuskich okopów [8]. Jak piszą badacze dziejów „Dziennika Bydgoskiego” od tego momentu redakcją kierowała Wincentyna Teska [4; 5; 8]. Można domniemywać, że zajmowała się administrowaniem wydawnictwa już wcześniej, znając zasady prowadzenia drukarni z rodzinnego domu. Czas bardzo trudny, wojenny, był dla Wincentyny największym wyzwaniem, jak się okazało, sprawdziła się w nim bardzo dobrze. Zaprosiła do współpracy między innymi pisarki Stefanję Tuchołkową, Annę Prus-Krzemińską, nauczycielkę Melanię Gońską. Tej ostatniej „Dziennik Bydgoski” zawdzięczał dodatek dla młodzieży i artykuły dotyczące historii Polski. Schemat każdego numeru był podobny. Braki z przydziałem papieru powodowały, że trzeba było zmieścić wszystkie ważne informacje na 2-4 stronach. Na pierwszej umieszczano informacje z ziem polskich, z frontów I wojny światowej (rubryka: Położenie wojenne), pamiętając, że bydgoszczan interesowała nie tylko ogólna sytuacja, ale z wielkim niepokojem śledzili informacje o armii niemieckiej, bo w niej służyło wielu ojców i synów. Wiadomości potoczne to kolejna cykliczna rubryka. Ostatnia strona przeznaczona była nekrologów i dla reklamodawców. Przeglądając numery z lat 1914-1920 zadziwia odwaga autorów i „niewaga” cenzorów. Jako przykład przywołajmy relację z bitwy pod Brzozą z czasów powstania wielkopolskiego, w którym w bardzo oskarżycielskim tonie przedstawiono niemieckie oddziały Grenzschutz (paramilitarnej organizacji zbrojnej)⁴.

³ Bez autora. (1932). Dwadzieścia pięć lat pracy „Dziennika Bydgoskiego” [Twenty-five years of work of „Dziennik Bydgoski”]. *Dziennik Bydgoski R. 26 (4.XII)*, s. 33.

⁴ Bez autora. (1919). O bitwie pod Brzozą [About the Battle of Brzoza]. *Dziennik Bydgoski R. 12 (25.I)*, s. 2.

Il. 3. Redakcja „Dziennika Bydgoskiego”, pośrodku siedzi Jan Teska, po jego prawej stronie Wincentyna Teska, lata międzywojenne, fotografia ze zbiorów Archiwum Państwowego w Bydgoszczy (zbiór: Archiwum doktora Andrzeja Boguckiego)

W opisywanym czasie funkcjonowała przy redakcji „Dziennika Bydgoskiego” księgarnia z polskimi wydawnictwami⁵ (b.a. Anons. Ciekawe powieści, 1916), a w „Dzienniku Bydgoskim” ukazywały się powieści w odcinkach. W analizowanym czasie były to fragmenty „Placówki” B. Prusa, „Bitwa pod Kircholmem” A. Kosińskiego, „Mrok” A. Krechowickiego. Dla „ucieczki” przed wojenną codziennością drukowano też w odcinkach powieści M. Twaina i T. G. Robertsa [13, s. 11-13]. W latach 1918-1920 jak zauważa D. Rudnicki, pojawiła się jako novum poetyka wcześniej nie prezentowana, czyli satyra, czego symbolem stała się fikcyjna postać Dziada Polikarpa, sztychającego z wad i przyzwyczajęń bydgoszczan [13, s. 11-13].

W latach 1918-1920 Wincentyna Teska zaangażowała się w działalność Polskiej Rady Ludowej na miasto Bydgoszcz i przedmieścia. Mieszkanie państwa Tesków zamieniło się w punkt przerzutowy dla ochotników idących na przełomie 1918/1919 roku do powstania wielkopolskiego, tutaj też przywożono z narażeniem życia rannych powstańców. W tej działalności Wincentyna Teska miała wsparcie Apolonii Ziółkowskiej i Stefanii

⁵ Bez autora. (1916). Anons. Ciekawe powieści [Advertisement. Interesting stories]. *Dziennik Bydgoski* R. IX (24.XII), s. 4.

Il. 4. Usypywanie Kopca Marszałka Józefa Piłsudskiego w Krakowie w 1934 roku przez członkinie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, pierwsza z prawej Wincentyna Teska, fotografia ze zbiorów Archiwum Państwowego w Bydgoszczy (zbiór: Archiwum doktora Andrzeja Boguckiego)

Tuchołkowej [9]. Kiedy sytuacja ustabilizowała się i redakcja „Dziennika Bydgoskiego” mogła być dumna ze swojego wkładu w odzyskanie niepodległości, bilans osiągnięć Wincentyny Teski był dodatni: wzrosła liczba czytelników (w tym prenumeratorów), wydawnictwo nie było zadłużone. W listopadzie 1920 roku postanowiono przekształcić wydawnictwo „Dziennik Bydgoski” w spółkę akcyjną (nie jest jasne, czy decyzję podjął Jan Teska, zaangażowany coraz intensywniej w życie polityczne czy była to wspólna decyzja małżonków). Wincentyna Teska oficjalnie była dyrektorem wydawnictwa, Jan Teska redaktorem naczelnym, ale bez prawa udziału w dochodach [8, s. 181]. Wincentyna Teska zapewniła sobie kontrolny pakiet akcji i była do wybuchu II wojny światowej we wrześniu 1939 roku główną akcjonariuszką „Dziennika Bydgoskiego” [5].

Anna Krzycka (1910-1991) – o kobietach dla kobiet

Chociaż za sukcesem koncernu prasowego ze Żnina stoi małżeństwo Alfreda i Anny Krzyckich. Sprawiedliwie pamięta się o tym, że wkład Anny Krzyckiej w Ilustrowany Dwutygodnik Kobiety „Moja Przyjaciółka” był niezaprzeczalny⁶. Ta „medialna wizjonerka” otrzymała szansę stworzenia czasopisma dla kobiet. Stało się tak dzięki, jak chce rodzinną

tradycja, jej osobistej wierze w sukces periodyku i solidnej analizie rynku medialnego skierowanego w latach 30. XX wieku do polskich kobiet. Skończył się kryzys gospodarczy w kraju, coraz więcej kobiet pracowało i mogło sobie pozwolić na „odrobinę luksusu” jakim było skierowane wyłącznie do nich pismo. Powolny spadek zatrudnienia służby sprzyjał sięganiu po poradniki – jak radzić sobie w domu, bez pomocy dodatkowej pary rąk [19, s. 16-17]. Zainteresowanie prasą kobietą w tym okresie wskazywało na tendencję wzrostową. Według Głównego Urzędu Statystycznego w 1926 roku ukazywało się sześć tytułów prasowych w segmencie periodyki dla kobiet, w 1929 roku było ich na polskim rynku dwadzieścia trzy, na przełomie 1938/1939 roku – trzydzieści dziewięć [10, s. 280-281]. Anna Wachowiak, zanim została panią Krzycką, dziennikarskie początki prawdopodobnie zawdzięczała kontaktom brata, Stanisława Wachowiaka (1890-1972), który zanim został posłem na Sejm i wojewodą pomorskim, był dziennikarzem. Rodzina Wachowiaków pochodziła ze Smolic w Wielkopolsce, dzieci była dziesiątka i żeby je utrzymać Ignacy Wachowiak i jego żona Małgorzata zdecydowali się na emigrację do Westfalii, gdzie Ignacy, jak wielu Polaków pracował w kopalni i gdzie urodziła się Anna, jedenasta pociecha. Stanisław, dzięki wsparciu Towarzystwa Pomocy Naukowej, studiował w Berlinie, Strasburgu, a w Monachium obronił doktorat. Jako student pisywał do „Wiarusa Polskiego” i „Głosu Górnika”⁷. Ich kolejny syn Andrzej (1892-1967) również studiował na niemieckich uniwersytetach w Monsterze i Strasburgu, a po powrocie do wyzwolonej ojczyzny, w 1920 roku pracował w poznańskiej redakcji „Prawdy”, organu Narodowego Stronnictwa Robotniczego⁸. Niewykluczone, że bracia mieli wpływ na drogę zawodową siostry, której udało się zdobyć wykształcenie na poziomie szkoły średniej w Inowrocławiu. Zatrudniona została w żnińskiej drukarni w 1933 roku. Dała się poznać jako „spokojna i kompetentna... wywierająca swój osobisty wpływ na redagowanie działu mody”. Swój pomysł na czasopismo dla kobiet „miała wręcz zarazić przyszłego męża, z którym już po ślubie, od 1934 roku wydawali „Moją Przyjaciółkę” razem” [18, s. 60].

⁶ Kowalski J. (2008). Anna, Ferdek i Przyjaciółka [Anna, Ferdek and a Friend]. Pobrane z: https://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/1,96856,5803975,Anna_Ferdek_i_Przyjaciolka.html (data dostępu: 11.08.2020).

⁷ Wierzejewski W. (2018). Wachowiak Stanisław. Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Wybór biogramów [Wachowiak Stanisław. Uprising in Wielkopolska. Selection of biographies]. Pobrane z: <https://pw.ipn.gov.pl/pwi/form/r37167943471,WACHOWIAK-Stanislaw.html> (data dostępu: 24.08.2020).

⁸ Kowalski M. (2011). Wachowiak Andrzej (1892-1967). Inicjator obchodów Święta Morza [Wachowiak Andrzej (1892-1967). The initiator of the celebration of the Sea Festival]. Pobrane z: <https://www.gdynia.pl/o-gdyni/gdynski-panteon,3576/wachowiak-andrzej-1892-1967,409546> (data dostępu: 24.08.2020).

Warto cofnąć się jeszcze do początków XX wieku, bo bez działalności oficyny wydawniczej ojca Alfreda Krzyckiego – Leona Krzyckiego (1875-1937) sukcesu z lat 30. XX wieku by nie było. Księgarz, introligator i drukarz Leon prowadził w Żninie niewielkie rodzinne przedsiębiorstwo od

Il. 5. Anna Krzycka w latach 30. XX wieku, fotografia ze zbiorów rodziny Anny i Alfreda Krzyckich

1901 roku. Kiedy w 1914 roku został wcielony do niemieckiego wojska, zakład prowadziła jego żona Maria Krzycka z domu Alejska (1882-1963) – kolejna kobieta, dzięki której udało się przetrwać najtrudniejszy czas. Po powrocie po wojnie do Żnina Leon odkupił od Adolfa Zachariasa w listopadzie 1920 roku jego drukarnię i redakcję dawnego „Zniner Zeitung”. Alfred Krzycki (1909-) po ukończeniu Szkoły Wydziałowej (szkoła średniego stopnia) w Żninie rozpoczął terminowanie w rodzinnej firmie. W 1932 roku przejął od ojca kierowanie drukarnią i wydawnictwem [18, s. 27-31].

Ryzyko niepowodzenia pisma dla kobiet istniało, ale od grudnia 1928 roku, czyli od momentu, kiedy do wydawanego przez żnińską oficynę „Pałuczana” dołączono bezpłatny dwutygodniowy dodatek „Pałuczanka”, wszystko wskazywało na to, że panie na taki dodatek czekały [18, s. 54]. Jego powodzenie dawało nadzieję na sukces samodzielnego dwutygodnika dla pań.

W artykule wstępnym „Mojej Przyjaciółki” z 10 stycznia 1934 roku redakcja przekonywała czytelniczki, że będą mogły zwracać się do pisma w każdej nurtującej je sprawie, że żaden list nie pozostanie bez odpowiedzi, że to one będą w ten sposób decydować o doborze tematów: „Jednym z głównych zadań pisma naszego będzie gorliwe staranie o nawiązanie serdecznego, silnego i trwałego węzła przyjaźni między kobietami wszystkich warstw i wszystkich zapatrywań. Życzeniem naszym jest, aby „Moja Przyjaciółka”, z chwilą gdy znajdzie się w czyimś domu, została zaraz i zupełnie rozumiana. W zamian za to dołożymy wszelkich sił, aby zrozumieć i pomoc nieść tym Czytelniczkom naszym, które zwrócą się do nas z całkowitą ufnością”⁹.

Na serdecznym kontakcie z czytelniczkami, na rubryce „My-kobiety-między sobą” oraz na intensywnej promocji zachęcającej do prenumeracji

⁹ Redakcja (1934). My-kobiety-między sobą. Z serca do serca-Między nami... [We women-among ourselves. From heart to heart-Between us]. *Ilustrowany Dwutygodnik Kobiety „Moja Przyjaciółka” nr 1 (10.I)*, s. 2.

wania pisma zasadzał się spektakularny sukces „Mojej Przyjaciółki”, wydawanej nie w stolicy II Rzeczypospolitej, nawet nie w wojewódzkim Poznaniu tylko w niewielkim pałuckim Żninie. Nad pierwszymi numerami „Mojej Przyjaciółki” czuwał doświadczony w branży wydawniczej Alfred Krzycki, ale po skompletowaniu zespołu redakcyjnego jego rolę przejęła żona, Anna Krzycka. Była redaktorką naczelną, współpracującą z redaktorką odpowiedzialną. Taką rolę pełniły Danuta Wrybkwowska, Maria Zemmlerówna (Józefiak), Zofia Zawadzka (Krzyżaniak). W zespole redakcyjnym pracowały też dziennikarki Mirania Galińska, Wanda Zielińska oraz trzy rysowniczkiczki Cecylia Kegelówna, Joanna Kwiatkowska, Jadwiga Zdrojewska. Prawdopodobnie wszystkie redaktorki „Mojej Przyjaciółki” przechodziły podobne szkolenie w żnińskiej redakcji, poznając wszystkie etapy pracy od korekty po opracowywanie zawartości czasopisma. Praca w „Mojej Przyjaciółce” była świetnym doświadczeniem. Pokazuje to przykład Danuty Wrybkwowskiej, która zdecydowała się w 1938 roku na założenie w Poznaniu zbliżonego w profilu pisma „Oszczędna Pani” [18, s. 67]. Państwo Krzyccy potrafili zaufać swoim dziennikarkom. Autorką bestselera wydawniczego „Praktyczna kuchnia domowa” była Danuta Wrybkwowska. Dla „Mojej Przyjaciółki”, oprócz żnińskiego zespołu redakcyjnego pisywali korespondenci. Jak udało się ustalić były to przeważnie dziennikarki, mieszkające na co dzień w Warszawie, Poznaniu, Lwowie i Krakowie. Stałymi współpracowniczkami były między innymi Maria Bureschowa (poznajska specjalistka od ogrodnictwa), Helena Bartoszek-Zastawniakowa (krakowska pisarka i publicystka, propagatorka literatury) [18, s. 70]. Jak zauważa Katarzyna Wodniak: „sama naczelną Anna Krzycka [wypróbowywała] zagadnienia dziergania na drutach, szorowania podłóg czy opieki nad dziećmi”. Dom, którym się zajmowała mieścił się w sąsiedztwie redakcji i mógł być miejscem, gdzie w praktyce Anna Krzycka sprawdzała drukowane później porady [18, s. 90].

„Moja Przyjaciółka” miała przejrzysty podział na działy, wypracowywany w toku prac redakcyjnych, na które jak wiemy duży wpływ miały czytelniczki. Spis zawartości rocznika 1938 obrazuje profil wydawnictwa: 1. Sprawy społeczne, wychowawcze, rodzinne obyczajowe; 2. Kobieta u

Il. 6. Okładka Ilustrowanego Dwutygodnika Kobięcego „Moja Przyjaciółka” z 10 sierpnia 1938 roku, za: <https://kpbc.umk.pl/publication/43704-dwutygodnik-kobiecey>, 1938.08.10 nr 15 (data dostępu: 24.08.2020)

Il. 7. Dziedzinniec Żnińskich Zakładów Wydawniczych, pierwsi z prawej Alfred i Anna Krzyccy, koniec lat 30. XX wieku, fotografia ze zbiorów rodziny Anny i Alfreda Krzyckich

nas i na szerokim świecie; 3. Powieść, nowele, poezje, felietony; 4. Recenzje książek i sylwetki literackie; 5. Korespondencja, reportaże, krajoznawstwo; 6. Artykuły okolicznościowe; 7. Dziecko; 8. Ogródek; 9. Wieś; 10. Moda; 11. Sport i wychowanie fizyczne; 12. Kosmetyka; 13. Higiena i zdrowie; 14. To i owo dla Panów; 15. My kobiety między sobą; 16. Co wypada a co nie; 17. Roboty ręczne; 18. Wnętrze; 19. Artykuły praktyczne; 20. Zwierzęta; 21. Dobra gospodyni; 22. Odpowiedzi redakcji; 23. Komunikaty ¹⁰.

Anna Krzycka doradzała w artykułach swojego autorstwa między innymi jak przygotować kącik dla nowonarodzonego dziecka i skompletować wyprawkę ¹¹. Przygotowywała dla czytelniczek korespondencje z pokazów mody w Paryżu, w których z entuzjazmem pisała tak: „Wszyscy bez wyjątku czują się w Paryżu dobrze, młodzi, starzy, biali i czarni” ¹².

W międzywojennym Żninie wizjonerstwo i rozmach działalności Żnińskich Zakładów Wydawniczych był wyjątkowy. Pomysły związane z nowym wydawnictwem dla pań czyli z „Rewią Mody” przerwała II wojna światowa, podobnie jak zaawansowane prace nad budową osiedla dla pra-

¹⁰ Bez autora. (1938). „Moja Przyjaciółka”. Spis rzeczy. Rok 1938 („My Friends”. Summary. 1938]. *Ilustrowany Dwutygodnik Kobiety „Moja Przyjaciółka” nr 1 (10.I)*, s. I-IV.

¹¹ Krzycka A. (1938). Oczekuję dziecka [I’m waiting for a baby]. *Ilustrowany Dwutygodnik Kobiety „Moja Przyjaciółka” nr 1 (10.I)*, s. 609-612.

¹² Krzycka A. (1937). Pawilon elegancji na Wystawie Paryskiej [The elegance pavilion at the Paris Exhibition]. *Ilustrowany Dwutygodnik Kobiety „Moja Przyjaciółka” nr 24 (25.XII)*, s. 589.

cowników koncernu, co upodabniało właścicieli do „oświeconych przedsiębiorców” takich jak Antonin i Tomáš Bata, którzy w Zlinie na czeskich Morawach oprócz fabryki obuwia zbudowali osiedle domów dla swoich pracowników, uzupełnione o infrastrukturę usługowo-edukacyjno-kulturalną [17, s. 145-200].

Podsumowanie

Okres aktywności zawodowej Wincentyny Teski przypadł na lata 1907-1939, a czas, w którym mogła sama decydować o profilu „Dziennika Bydgoskiego” przypadł na bardzo trudne lata I wojny światowej, odzyskiwania przez Polskę niepodległości i zabiegów o przyłączenie Bydgoszczy do II Rzeczypospolitej, co nastąpiło dopiero w 1920 roku po zwycięskim Powstaniu Wielkopolskim. Czas, w którym kierowała wydawnictwem narzucał wybór tematów, siłą rzeczy to „teatr wojny” podpowiadał dziennikarzom o czym mają informować czytelników. Po tym czasie widzimy proces odsuwania jej i jej współpracownic od prac redakcyjnych, wydaje się, że przeniosła swoje zaangażowanie w organizację wydawnictwa, w działalność żeńskiego oddziału „Sokoła”, w funkcjonowanie Średniej Szkoły Żeńskiej w Bydgoszczy. Informacje o jej zaangażowaniu społecznym i charytatywnym zawsze były w „Dzienniku Bydgoskim” odnotowywane, ale czy satysfakcjonowały Wincentynę Teskę? Tego się pewnie nie dowiemy. Nie pozostawiła pamiętników, nie zachowała się korespondencja, która mogłaby rzucić światło na jej osobistą działalność i na zaangażowanie, zawsze dyskretnie „zasłonięte” imieniem i nazwiskiem Jana Teski. Jednak pamiętajmy, że to ona odznaczona została krzyżem oficerskim Orderem Odrodzenia Polski „Polonia Restituta”¹³.

Mijający w połowie lat 30. XX wieku kryzys gospodarczy w Polsce i na świecie dawał nadzieję na to, że nawet ryzykowne przedsięwzięcia mają szansę zakończyć się sukcesem. Takie ryzyko podjęła Anna Krzycka, wspierana w swoich pomysłach przez męża Alfreda. Analiza numerów dwutygodnika uzmysławia, że redakcja tworzyła zespół, który dziś nazwalibyśmy „nowoczesnym”, gdzie w lekkiej i przystępnej formie podkreślano jak ważna jest dla czasopisma czytelniczka, że szanuje się ją i słucha – to też znamy z dzisiejszej prasy dla kobiet. Polskie powojenne czasopisma dla pań wiele „Mojej Przyjaciółce” zawdzięczają. Tym samym wiele zawdzięczają Annie Krzyckiej. Wincentyna Teska, to przykład kobiety pracującej na konto „Dziennika Bydgoskiego”, a ten utożsamiany

¹³ Bez autora.(1929). Ojczyzna nagradza zasłużonych. „Polonię Restitute” (krzyż oficerski) otrzymała p. redaktorowa Teskowa [The motherland rewards the distinguished. „Polonia Restituta” (officer’s cross) was given to Mrs.Teskowa]. *Dziennik Bydgoski R. 23 (30.XI)*, s. 8.

jest do dziś z postacią jej męża, z Janem Teską. Anna Krzycka, to partnerka męża – w życiu i w wydawnictwie.

Mimo odmiennych linii programowych, oba periodyki reprezentowały światopogląd patriotyczno-katolicki. W „Mojej Przyjaciółce” widać to wyraźniej, ale w artykułach kierowanych do czytelniczek „Dziennika Bydgoskiego” (cotygodniowy, jednostronicowy dodatek „Dla Naszych Pań”) skupiano się na poradnictwie, pielęgnowaniu życia domowego, kulinariach, zależnych od pór roku. Korzeni takiego podejścia do roli kobiety można upatrywać w utrwalanym wzorze Matki-Polki, która w zaborze pruskim miała do zrealizowania bardzo ważne zadanie – wychować dzieci w wierze katolickiej (w kontrze do wiary protestanckiej, utożsamianej z wiarą zaborcy) i w kulturze polskiej (nauka języka polskiego możliwa była tylko w domu). Radykalne poglądy feministyczne przyjmowane były niechętnie.

Po II wojnie światowej ani W. Teska, ani A. Krzycka nie wróciły do przedwojennej profesji. Miały na to wpływ przemiany polityczne w Polsce po 1945 roku. Oba wydawnictwa przestały funkcjonować. W nowej rzeczywistości prywatne drukarnie i wydawnictwa nie miały prawa bytu. „Dziennikowi Bydgoskiemu”, mimo programowemu odcięciu od „sanacyjnej” prasy z czasów II Rzeczypospolitej, wiele zawdzięczał ukazujący się w Bydgoszczy od października 1945 roku „Ilustrowany Kurier Polski” [1]. Chociaż rodzina Krzyckich od lutego 1945 roku czyniła starania o wznowienie wydawania „Mojej Przyjaciółki”, w nowych realiach politycznych było to niemożliwe. Wzorując się na „Mojej Przyjaciółce”, nie dbając o prawa autorskie, zaczęto wydawać ogólnopolskie pismo „Przyjaciółka” [18, s. 125].

Na koniec warto zastanowić się nad sposobami w jaki upamiętniono Wincyntyę Teskę i Annę Krzycką. W przestrzeni miejskiej Żnina o zasługach Leona, Alfreda i Anny Krzyckich przypomina od 2007 roku tablica (proj. Zbigniewa Dolskiego) ufundowana przez Żnińskie Towarzystwo Kulturalne i umieszczona na elewacji frontowej domu przy ul. Śniadeckich 15. Na trzech płaskorzeźbach widnieją wizerunki żnińskich wydawców, a pod nimi znalazł się tekst: W tym domu mieszkali Leon, Alfred, Anna Krzyccy drukarze, wydawcy prasy lokalnej i ogólnopolskiej w latach 1920-1939. Ludzie wielkiego serca, patrioci, społecznicy, zasłużeni dla rozwoju kultury Żnina, Pałuk i kraju. Od 2018 roku, na mocy uchwały Rady Miejskiej w Żninie imię Anny i Alfreda Krzyckich nosi Szkoła Podstawowa w Słębowie. W 2019 roku na ścianie szczytowej Muzeum Ziemi Pałuckiej w Żninie (ul. Admirala Józefa Unruga) pojawił się mural (autorzy Łukasz Towalewski „Tee Tos” i Piotr Strzałka) upamiętniający „Moją Przyjaciółkę”. Wincytyna Teska nie jest w żaden sposób upamiętniona w bydgoskim pejzażu miejskim. Tablica pamiątkowa

umieszczona na kamienicy przy ul. Długiej 52, gdzie w latach 1907-1920 mieściła się drukarnia „Dziennika Bydgoskiego”, przypomina tylko zasługi jej męża Jana Teski. Takie upamiętnienie w przypadku Anny Krzyskiej i jego brak, w przypadku Wincentyny Teski potwierdza tezę, że początek ich aktywności zawodowej, mimo, że dzieliło je kilkadziesiąt lat (początek XX wieku i lata 30. XX wieku) to w historii kobiet prawdziwa przepaść. Ich biografie pokazują jak dynamicznie zmieniało się miejsce kobiet w życiu zawodowym, w tym przypadku na odcinku kształtującym opinie i światopoglądy.

1. Długosz, J. (1995). Złote gody “Ilustrowanego Kuriera Polskiego” [Golden weeding “Ilustrowany Kurier Polski”]. In D. B. Rudnicki (Ed.). *Kalendarz Bydgoski* [Bydgoszcz Calendar] (Vol. 28, pp. 124-132). Bydgoszcz, Poland. [In Polish].
2. Jachowski J. (1981). Winiewicz Bolesław [Winiewicz Bolesław]. In A. Gąsiorowski (Ed.). *Wielkopolski Słownik Biograficzny* [Biographical Dictionary Wielkopolska] (p. 825). Warszawa; Poznań, Poland: PWN. [In Polish].
3. Kabaciński, R., Kotowski, W., & Wojciak, J. (1980). *Bydgoszcz: Zarys dziejów* [Bydgoszcz: A short history]. Warszawa, Poland: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne. [In Polish].
4. Kulpiński, H. (1979). Początki prasy pomorskiej. „Dziennik Bydgoski” [The beginnings of the Pomeranian press. „Dziennik Bydgoski”]. In S. Jakubowski, & J. Jaśkowiak (Eds.). *Kalendarz Bydgoski* [Bydgoszcz Calendar] (Vol. 12, pp. 128-136). Bydgoszcz, Poland. [In Polish].
5. Kutta, J. (1994). Teska Wincentyna Michalina [Teska Wincentyna Michalina]. In J. Kutta (Ed.). *Bydgoski Słownik Biograficzny* [Biographical Dictionary Bydgoszcz] (Vol. 1, pp. 110-111). Bydgoszcz, Poland: Kujawsko-Pomorskie Towarzystwo Kulturalne. [In Polish].
6. Łbik, L. (2010). Jedność w wielości. Mozaika regionalna województwa kujawsko-pomorskiego [Unity in multiplicity. Regional mosaic of the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship]. *Materiały do dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu*, 12, 9-14. [In Polish].
7. Łbik, L. (2014). Kujawsko-Pomorskie. Województwo o wielu obliczach [Kuyavian-Pomeranian Voivodeship. A province with many faces]. In S. Łaniecki (Ed.). *Ochrona dziedzictwa kulturowego na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. Doświadczenie, stan obecny, perspektywy* [Protection of cultural heritage in the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship. Experience, current state, perspectives] (pp. 36-46). Bydgoszcz, Poland: Wydawnictwo Margrafesen. [In Polish].
8. Mrozek, Z. (1989). Jan Teska. Szkic do portretu [Jan Teska. Sketch for a portrait]. In *Kalendarz Bydgoski* [Bydgoszcz Calendar] (Vol. 22, pp. 178-182). Bydgoszcz, Poland. [In Polish].
9. Nadolska, A. (2017). Konspiracja w spódnicy. Bydgoszczanki w wielkopolskim zrywie niepodległościowym 1918/1919 [Conspiracy in a skirt. Bydgoszczanki in the way to independence 1918/1919]. *Kronika Bydgoska*, 38, 221-232. [In Polish].

10. Paczkowski, A. (1980). *Prasa polska w latach 1918-1939* [Polish press in the years 1918-1939]. Warszawa, Poland: PIW. [In Polish].
11. Pepliński, W. (1987). Stan i potrzeby badań nad prasą pomorską [The state and needs of research on the Pomeranian press]. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 26(4), 23-39. [In Polish].
12. Petrikowski, P. (2009). *Kobieta i media: studia z dziejów emancypacji kobiet* [Woman and the media: studies in the history of women's emancipation]. Gdańsk, Poland: Wydawnictwo UG. [In Polish].
13. Rudnicki, D. B. (1991). „*Dziennik Bydgoski*” lata 1907-1920 [„*Dziennik Bydgoski*” 1907-1920]. Bydgoszcz, Poland: Instytut Wydawniczy „Świadectwo”. [In Polish].
14. Salmonowicz, S. (1987). *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa* [Prussia. History of the state and society]. Poznań, Poland: Książka i Wiedza. [In Polish].
15. Sokół, Z. (1983). Z badań nad polską prasą kobiecą w latach 1818-1939 [From research on the Polish women's press in 1818-1939]. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 22(3), 5-12. [In Polish].
16. Spaleniak, W. (1994/95). Prasa polska w Poznaniu w okresie zaborów (główne kierunki rozwoju) [The Polish press in Poznań during the partitions (main directions of development)]. In M. Kosman (Ed.). *Z dziejów prasy wielkopolskiej XIX-XX wieku* [From the history of the Wielkopolska press in the 19th-20th centuries] (Vol. 1, pp. 20-34). Poznań, Poland: Polski Dom Wydawniczy „Ławica”. [In Polish].
17. Szczerski, A. (2010). *Modernizacja. Sztuka i architektura w nowych państwach Europy Środkowo-Wschodniej 1918-1939* [Modernization. Art and architecture in the new countries of Central and Eastern Europe 1918-1939]. Łódź, Poland: Muzeum Sztuki w Łodzi. [In Polish].
18. Wodniak, K. (2020). „*Moja Przyjaciółka*” 1934-1939. *Przebój prasowy Żnińskich Zakładów Wydawniczych* [“*My Friend*” 1934-1939. The press hit of Żnińskie Zakłady Wydawnicze]. Bydgoszcz; Żnin, Poland: Wydawnictwo Wulkan w Żninie i Wydawnictwo UKW. [In Polish].
19. Wysocka, A. (2018). *One budowały Niepodległą. (Nie)zwykle kobiety z terenu dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego* [They built Independence. Women from the area Kujavian-Pomeranian Voivodeship]. Bydgoszcz, Poland: Wydawnictwo KPCK w Bydgoszczy. [In Polish].

Стаття надійшла 21.09.2020 р.

Агнешка ВИСОЦЬКА, доктор філософії (мистецтвознавство), викладач Університету Казимира Великого в Бидгощі (Бидгощ, Польща).

Жінки і четверта влада. Вінцентина Теска і Анна Кшицька — внесок в історію преси нинішнього Куявсько-Поморського воєводства.

У статті розповідається про двох піонерок польської преси, розглядаються їхні журналістські профілі та місце в історії преси Польщі.

Вінцентина Теска (1888–1957) разом зі своїм чоловіком Яном Тескою у важкий період історії Польщі в 1907 році заснувала в Бидгощі друкарню,

де була створена польськомовна газета «Дзеннік Бидгоський». У германізованому місті часопис відігравав культурну і реполонізуючу роль. Під час Першої світової війни Вінцентина Теска самостійно керувала видавництвом. Вона наймала письменників — Меланію Гонську, Стефанію Тухолкову. «Дзеннік Бидгоський» зосередився на відновленні польської мови, відзначав важливі для поляків історичні ювілеї, друкував тексти за романами видатних письменників — Генрика Сенкевича, Вінцента Пола, Марії Конопницької. «Дзеннік Бидгоський» заохочував людей приєднуватися до польських аматорських культурних і спортивних організацій. У 1918–1920 рр., коли вирішувалася доля міста (воно буде належати до Німеччини або до Польщі?), часопис сприяв повстанню на підтримку незалежності. У міжвоєнний період «Дзеннік Бидгоський» продовжував підтримувати національно-патріотичні погляди. Він входив у десятку найбільш продаваних щоденних газет в Польщі.

Анна Кшицька (1910–1991) — головний редактор і співредактор ілюстрованого двотижневика «Моя Подруга», першого польського журналу про стиль життя, який вона заснувала на початку 1930-х рр. разом зі своїм чоловіком Альфредом Кшицьким у містечку Жнін в Палуках. Це був приклад втілення «американської мрії». Успіх журналу був заснований на постійному контакті з читачами і чіткому розподілі на розділи. Читачі отримували докладні відповіді на свої запитання та могли самі обмінюватися досвідом на сторінках «Моєї Подруги». Анна Кшицька сама редагувала часопис і писала статті.

Пам'ять про обох героїнь в містах, де вони працювали, різна. Жнін пам'ятає шлюб Анни і Альфреда Кшицьких, Бидгощ жодним чином не згадує Вінцентину Теску.

Ключові слова: «Дзеннік Бидгоський», «Моя Подруга», преса, Жнін, Бидгощ.

Agnieszka WYSOCKA, Ph.D. (art history), lecturer Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland).

Women and fourth authority. Wincentyna Teska and Anna Krzycka – contribution to history in the Kujawsko-Pomorskie Voivodeship.

Article describes two pioneers women of modern Polish press. Wincentyna Teskowa (1888-1957) with her husband Janem Teską founded of printing house at difficult annexation time in 1907 in Bydgoszcz, in wich Polish „Dziennik Bydgoski” developed. Daily magazine in very germanized city played culture-forming and repolonization role. During the First World War Wincentyna Teska ran a publishing house on her one. She employed writers, polish language and history teachers – Melania Gońska, Stefania Tuchołkowa. „Dziennik Bydgoski” focused its attention on reminding the Polish language. The editors reminded about historic anniversaries important to Poles. The novels of prominent writers – Henryk Sienkiewicz, Wincenty Pol, Maria Konopnicka – were printed in episodes. „Dziennik Bydgoski” encouraged people to join Polish choirs, the „Sokół” gymnastic society, and amateur theaters. In the difficult years 1918-1920 for Bydgoszcz, when the fate of the city was decided (it will be in the German or Polish state), „Dziennik Bydgoski” contributed to supporting the independence activities. In

the interwar period, „Dziennik Bydgoski” continued to support national and patriotic attitudes. It was in the top ten best sold daily magazines in Poland.

Anna Krzycka (1910–1991) editor chief and co-editor of „Moja Przyjaciółka” is pioneer of Polish lifestyle magazines. In the early 1930s with her husband Alfred Krzycki she created powerful press in small Żnin in Pałuki as an exaple of „american dream” fulfilment. The magazine’s success is based on constant contact with readers and a clear division into sections. The readers’ questions were answered in great detail. They could also exchange advice themselves on the pages of „Moja Przyjaciółka”. Anna Krzycka edited the magazine and wrote articles herself.

Memory of both heroes in places where they worked is different. Żnin remembers about Anna i Alfred Krzycki marriage, Bydgoszcz doesn’t commemorate Wincentyna Teksowa in any way.

Key words: journalists, „Dziennik Bydgoski”, „Moja Przyjaciółka”, press, Żnin, Bydgoszcz.

UDC 929:004.67

<https://doi.org/10.15407/ub.20.135>

Marta ZAMBRZYCKA,
doktor nauk humanistycznych,
adiunkt Katedry Ukrainistyki,
Uniwersytet Warszawski
(Warszawa, Polska)
<https://orcid.org/0000-0002-2123-8531>
e-mail: m.e.zambrzycka@uw.edu.pl

AUTOBIOGRAFIA W ŚWIECIE CYFROWYM. PROJEKT AUTOBIOGRAFICZNY JA, NINA JANINY SOKOŁOWEJ

Artykuł dotyczy multimedialnego, autobiograficznego projektu *Ja, Nina* („Я, Ніна”) którego inicjatorką jest ukraińska dziennikarka Janina Sokołowa. Projekt składa się z trzech części: książki, filmu i teledysku. Artykuł dotyczy przede wszystkim książki *Ja, Nina*, napisanej we współautorstwie z Olgą Kuprian. Zasadniczym tematem tekstu jest analiza narracji autobiograficznej, która z tradycyjnej formy „zamkniętego” tekstu drukowanego przechodzi w powielany w mediach komunikat (wywiady z dziennikarką, wpisy na *Facebook*), a także kwestia niejednoznaczność relacji między tożsamością autora i bohatera w autobiografii z pogranicza świata literatury i mediów.

Słowa kluczowe: narracja autobiograficzna, rzeczywistość wirtualna, autor, symulakry, tekst.

Artykuł dotyczy analizy rozpoczętego w 2019 roku projektu *Ja, Nina* („Я, Ніна”) którego inicjatorką jest popularna ukraińska dziennikarka, aktorka i blogerka Janina Sokołowa. Projekt składa się z trzech części, do których należy: wydana w 2019 roku autobiograficzna książka Janiny Sokołowej „Я, Ніна”, napisana we współautorstwie z Olgą Kuprian, utwór muzyczny *Siódmy dzień* („Сьомий день”) oraz klip nagrany z zespołem *Druha Rika*, a także film fabularny, w którym Janina Sokołowa gra główną rolę. To ostatnie przedsięwzięcie jest obecnie w fazie realizacji. U podstaw projektu leży realne doświadczenie choroby nowotworowej, o której dziennikarka poinformowała w maju 2019 roku na swojej stronie w sieci społecznościowej *Facebook*. Napisała wówczas, że siedem miesięcy wcześniej dowiedziała się, o nowotworze i pokonała go, przechodząc ope-

rację usunięcia chorych organów oraz cykl zabiegów chemioterapii. W dalszej części artykułu skoncentruję się przede wszystkim na literackiej części projektu, czyli na książce *Ja, Nina*.

Książka Sokołowej/Kuprian ma formę tradycyjną, czyli drukowaną, nie można więc uznać jej bez zastrzeżeń za przykład coraz bardziej popularnego zjawiska literatury cyfrowej, jednocześnie powiązanie i przenikanie się tekstu z funkcjonującymi w przestrzeni wirtualnej przekazami, będącymi kontynuacją bądź komentarzem (a także dopełnieniem) książkowej narracji pozwala nazwać autobiografię *Ja, Nina* multimedialnym działaniem literackim, które Elżbieta Winiecka określiła jako praktyki o niejasnych granicach i nieoczywistym statusie [23, s. 20]. Zachęca to do analizy tego tekstu w szerokiej perspektywie literatury cyfrowej (czy raczej literatury w świecie cyfrowym), co postaram się częściowo zrealizować, ukazując niejednoznaczność relacji między tożsamością autora i bohatera w rzeczywistości z pogranicza literatury i świata mediów. Zagadnieniu temu poświęcę pierwszą część tekstu. W drugiej skoncentruję się na narracji, która z jednostkowej i zamkniętej w ramy tradycyjnego, drukowanego tekstu opowieści o realnym doświadczeniu choroby przechodzi w multiplikowany w mediach, otwarty (nieukończony/nie kończący się) komunikat, oparty na motywującym schemacie walki-zwycięstwa i posługujący się figurą silnej bohaterki.

(Auto)biografia w świecie cyfrowym

Jak słusznie zauważa Dominik Antonik, praktyka pisania autobiografii przez osoby rozpoznawalne medialnie zajmuje we współczesnej kulturze popularnej centralne miejsce i jest aktem nie tyle literackim co społecznym, ekonomicznym i kulturowym [1, s. 82]. Odwołując się do kontekstu polskiego autor konstatuje „wysyp popularnych autobiografii, które oparowały księgarnie i listy bestsellerów”, podkreśla też, że zjawisko to prowadzi do dewaluacji samego pojęcia autobiografii, która zaczyna oznaczać „każdy tekst stworzony z wykorzystaniem osobistej opowieści” [1, s. 82]. Antonik zwraca również uwagę na fakt, że przypadku autobiografii osób znanych nie da się pominąć kontekstu ekonomicznego, gdyż: „opowieści o sobie i rynek funkcjonują nierozłącznie w ramach złożonego systemu współczesnej kultury, a podmiot autobiografii jest dziś zarazem podmiotem ekonomii” [1, s. 81]. Wszystkie konstatacje polskiego badacza są niezwykle trafne, sądzę jednak, że warto dodać tu kontekst istnienia autorów (lub współautorów) i napisanych przez nich autobiografii w rzeczywistości cyfrowej (w mediach, telewizji, Internecie itp.).

Funkcjonowanie zarówno samej dziennikarki Janiny Sokołowej, jak i jej książki w świecie cyfrowym, stawia pytanie o zasadność określenia tego tekstu mianem autobiografii, nie jest bowiem jasne, czy referencja

dotyczy rzeczywistości realnej czy jej znaku, który można określić jako „osobowość medialna”. Samego tekstu książki nie można rozpatrywać w oderwaniu od pozostałych multimedialnych części projektu, nie można jej też wyabstrahować z cyfrowych narracji, na które składają się wypowiedzi Sokołowej, udzielane przez nią wywiady a także wpisy w sieciach społecznościowych. Opublikowane na Facebooku wyznanie dziennikarki oraz fotografia jej pozbawionej włosów głowy wzbudziły sensację i zawocowały lawiną komentarzy, wywiadów prasowych, telewizyjnych oraz internetowych udzielanych przez nią samą lub jej dotyczących¹. Stwierdzenie, że współczesna rzeczywistość zostaje zastąpiona znakiem, który jest jej doskonałym naśladownictwem, nie stanowi dziś żadnego novum. Jean Baudrillard już w latach osiemdziesiątych pisał, że żyjemy w „świecie niesamowicie podobnym do oryginału” [4, s. 19], który nie znajduje jednak referencji w rzeczywistości pozaznakowej. Ta nienowa konstatacja staje się aktualna w przypadku przekazu autobiograficznego znajdującego się na pograniczu literatury i świata mediów, w których z definicji „mapa poprzedza terytorium a lustrzane odbicie – odbijany obiekt” [25, s. 166].

Autorka-narratorka-bohaterka?

Jaka jest więc relacja między autorką (w tym wypadku współautorką) książki Janiną Sokołową – rozpoznawalną dziennikarką i aktorką, osobą bardzo aktywną w środkach masowego przekazu i mediach społecznościowych, a narratorką i bohaterką tekstu – Niną Sokił. Czytelnik otrzymuje książkę autorstwa Janiny Sokołowej zatytułowaną *Ja, Nina*, na okładce zaś widzi fotografię dziennikarki, która stanowiła ilustrację do wspomnianego wyżej wyznania na stronie Facebook [9]. Autobiografizm jest tu więc zarówno zdeklarowany autorsko jak i referencyjny, gdyż „opiera się na horyzoncie oczekiwań czytelnika posiadającego pewną wiedzę o biografii twórcy” [18, s. 166]. O tym, że tekst stanowi zapis intymny/autobiograficzny sugerować może zaimek „ja” w tytule, jak również narracja pierwszoosobowa. Jak pisze Phillippe Lejeune: „założona w autobiografii tożsamość narratora i głównego bohatera przejawia się najczęściej w użyciu gramatycznych form pierwszej osoby” [14, s. 32]. I choć w dalszej części słynnego *Paktu autobiograficznego* badacz rozważa różne warianty komplikujące tę prostą zależność między „ja” narratora a „ja” autora, wydaje się, że konwencja omawianej książki a także jej

¹ Nie jest to zresztą na gruncie ukraińskim zjawisko nowe by przypomnieć chociaż „Приватний щоденник” М. Matios, o czym pisała m.in. K. Jakubowska-Krawczyk w artykule *Dzienniki czasu rewolucji godności* [w:] „Slavia Orientalis”, LXVI nr 3, Warszawa 2017, s. 495-504.

„czytelnik modelowy” [7, s. 292] czyli osoba sięgająca po książkę przede wszystkim z powodu zainteresowania życiem rozpoznawalnej osoby a nie w poszukiwaniu głębi literackiej, zakładają odbiór tekstu, który można określić jako lekturę naiwną, a tym samym dokonującą pełnego utożsamienia osoby mówiącej w tekście z realnie istniejącą Janiną Sokołową.

Ten typ lektury narzucają też hasła reklamowe, znajdujące się na okładkach książki, oraz pozatekstowe wypowiedzi na łamach prasy, które głoszą, iż „Я, Ніна” to tekst będący szczerą „spowiedzią” znanej dziennikarki, „pierwszą ukraińską książką o chorej na raka osobie publicznej”. Na stronie internetowej propagującej projekt Sokołowej *yanina.life* dziennikarka deklaruje, iż chce opowiedzieć swoją osobistą historię, podzielić się tym, co przeżyła i wskazać odbiorcy drogę w poszukiwaniu sił i natchnienia. Sokołowa wyraża też nadzieję, że jej historia da siłę innym walczącym z rakiem osobom: „Вірю, що моя історія надихне тих, хто тільки зіткнувся з недугом і не знає, як до цього ставитися і де шукати допомоги, а також тих, хто вже зневірився і перестав боротися” [28]. Osnową projektu jest więc realne doświadczenie współautorki, o którym, po siedmiu miesiącach zmagania z chorobą, opowiedziała publicznie. Bezpośrednie przełożenie książkowej fabuły na rzeczywiste doświadczenia Sokołowej nadaje sformułowanym przez nią, zarówno tekstowym jak i pozatekstowym, refleksjom i poradom znaczenia i umacnia jej autorytet jako osoby mówiącej „z własnego doświadczenia”. Mocy jej słów nadaje więc przede wszystkim (jeśli nie wyłącznie) fakt, że narratorka jest utożsamiana z samą autorką.

Jednocześnie warto pamiętać, że „narracja to coś innego niż lustrzane odzwierciedlenie rzeczywistości, i coś więcej niż wierne opisywanie wytworów ludzkiej kreacji. Narracja zawsze jest w jakiś sposób oderwana od zdarzenia, jest „opowieścią / tekstem nacechowanym” [13, s. 25]. Konstatacja ta jest adekwatna w przypadku projektu Janiny Sokołowej, do którego wchodzi omawiana książka a także film fabularny oraz teledysk. Wszystkie części projektu to oparta na osobistym doświadczeniu forma autokreacji, balansująca – jak każde przełożenie doświadczenia na wypowiedź artystyczną – na granicy fikcji i narracji intymnej. Kreacyjny aspekt historii jest szczególnie istotny w kontekście jej funkcjonowania jako komunikatu medialnego. Przed pełnym utożsamianiem Janiny Sokołowej z narratorką książki „ostrzega” też zresztą (dość kokieteryjnie w świetle przytoczonych wyżej cytatów) sama dziennikarka, pisząc: „Не шукайте співпадінь із моїм життям. Їх там обмаль” [29]. Nieprzekładalność narracji na biografię jest tym istotniejsza, że zarówno autorka jak i jej tekst funkcjonują w świadomości społecznej przede wszystkim jako element kultury cyfrowej, która działając na prawach symulakrum „podważa różnicę pomiędzy tym, co *prawdziwe* i tym, co *falszywe*; tym, co *rzeczywiste* i tym, co *wyobrażone*” [4, s. 8]. Wydaje się więc, że rozważania z poziomu

„czy autorka mówi prawdę” i czy jest to jej „prawdziwa historia” tracą zasadność, gdyż chodzi nie o tożsamość w sensie esencjalnym lecz o wirtualną osobowość, swego rodzaju „autora jako markę”, o którym Dominik Antonik pisze w następujący sposób:

„Autor jako marka jest rodzajem sankcjonowanego społecznie wyobrażenia, jakie mamy na temat pisarza i jego twórczości, a wyobrażenie to powstaje w dynamicznym polu komunikacji – jest efektem tymczasowej stabilizacji krążących tekstów, praktyk odbiorczych, informacji, dyskusji, opinii i wizerunków, które wypełniają komunikację społeczną. Jest rodzajem tożsamości – wyłaniającej się w serii medialnych przepływów i transformacji – która przenika twórczość i wszystkie publiczne wystąpienia pisarza, choć nie jest z nimi tożsama” [2].

Wirtualna tożsamość nie prowadzi więc do autora w sensie osobowym lecz do rozumienia go jako „marki” [2]. Funkcjonowanie osobowości współautorki i jednocześnie bohaterki projektu *Ja, Nina* na prawach „marki” i znaku medialnego podkreślony został również za pomocą wizualnego aspektu przedsięwzięcia.

Wykorzystanie środków pozaliterackich (dźwięk, obraz, kadr) stanowi element charakterystyczny dla zjawisk łączących literackość z rzeczywistością cyfrową [23, s. 25]. Strona wizualna w sposób namacalny ukazuje problematyczność relacji między autorką-bohaterką Janiną Sokołową a jej medialnym znakiem. Dziennikarka wykorzystuje własne ciało jako element gry (gra rolę w filmie, bohaterkę teledysku, pozuje do fotografii), ekspozycja jej ciała nie przekracza jednak ani na chwilę narzuconych przez kulturę wizualną granic fizycznej reprezentacji, które narzucają kobiecie obowiązek pozostawania piękną nawet w ekstremalnej sytuacji choroby. Raka sugeruje tu wyłącznie brak włosów, pozostałe symptomy, charakterystyczne dla wyniszczającego organizmu nowotworu są ukryte pod makijażem, starannym ubiorem i wystudiuowanymi pozami. Realne ciało Sokołowej nie istnieje w tym przekazie – pozostaje wyłącznie cyfrowa ikona. Ewa Szczęsna w książce *Cyfrowa semiopoetyka* pisze o widocznej w mediach tendencji do estetyzacji przedmiotów przedstawianych, która stanowi nie tylko narzędzie przyciągania uwagi odbiorcy, lecz warunkuje również rozumienie samego przekazu. „Informacja odbierana jest przez filtr doświadczenia estetycznego” [21, s. 32] – stwierdza autorka. Dalej pisze, że zabieg estetyzacji wykorzystuje naturalną dla człowieka skłonność łączenia tego co piękne (albo chociaż ładne) z prawdą i rzeczywistością. Cytując badaczkę: „Estetyzacja technologiczna wykorzystuje <...> wywodzącą się jeszcze ze starożytności tendencję do wiązania szeroko pojętego piękna z dobrem i prawdą. Infor-

macja przedstawiona w formie miłej dla oka i ucha, a więc taka, której przypisać można wartość estetyczną wydaje się bardziej wiarygodna i pożądana niż ta, która pozbawiona jest tego waloru” [21, s. 34].

Podkreślana przez samą Sokołową niejednoznaczność relacji (współ)autorka-bohaterka staje się jeszcze bardziej widoczna w filmowej części projektu, która znajduje się obecnie w fazie realizacji. Dziennikarka raz określa swoją bohaterkę mianem „tej kobiety” (wyraźnie oddzielając tym samym autobiografię od fikcji), innym razem zaś mówi, że film jest opowieścią o jej życiu, a autobiografizm wpływa nawet na wybór pory roku w której planowane są zdjęcia do filmu i jest jednym z powodów pośpiechu w ich realizacji. Sokołowa obiecuje także, że filmowa historia będzie pełna wątków erotycznych, miłosnych, zazdrości, siły i walki z własnymi słabościami, a więc będzie fabularną opowieścią. Film ma być – jak mówiła dziennikarka w wywiadzie dla telewizji śniadaniowej kanału „1+1” – historią szczęśliwej kobiety, która w ciągu siedmiu miesięcy swojego życia dowiedziała się, co w życiu jest naprawdę ważne.

Tak daleko posunięta fabularyzacja i kreacja wydarzeń oraz samej osobowości bohaterki sprawiają, że pojęcie biografii staje w przypadku projektu Sokołowej pod znakiem zapytania. Klasyk teorii biografizmu Phillippe Lejeune zwracał wszak uwagę, że autobiografia to przede wszystkim „narzędzie konstruowania tożsamości, budowania własnego ja. Zauważył, że wyłaniająca się w akcie autobiograficznym tożsamość narracyjna to tożsamość siebie” [19, s. 266]. Teoretycy narracji związanych z doświadczeniem choroby wskazują zaś na fakt, że potrzeba odbudowania tożsamości poprzez opowieść nabiera szczególnego znaczenia w przypadku, gdy biografia zostaje zaburzona, a codzienność traci znajomy kształt (co dzieje się w przypadku ciężkiej choroby). Dążenie do przywrócenia ciągłości narracyjnej – twierdzi Iwona Boruszkowska – determinuje powstawanie opowieści o chorobach [5, s. 15-16]. Pojawia się jednak pytanie o jaką tożsamość chodzi w przypadku projektu Janiny Sokołowej. Na to pytanie dość trudno odpowiedzieć. Wydawać się może, że komunikat jakim jest projekt *Ja, Nina* dotyczy w zdecydowanie większej mierze medialnego znaku nie zaś dziennikarki w sensie osobowościowym, jednak, jak zauważa Wojciech Baluch w tekście *Nowe wymiary tożsamości*, wszechobecność mediów i ich przenikanie do wszystkich dziedzin życia współczesnego człowieka powoduje, że w świadomości potocznej fakt istnienia rzeczywistości cyfrowej zaciera się [3, s. 25]. Oznacza to, że w potocznym odbiorze coraz częściej zanika świadomość wirtualności przekazów a rzeczywistość cyfrowa oraz realna istnieją równolegle. Wydaje się, że konstatacja ta jest adekwatna w przypadku projektu *Ja, Nina*, w którym rzeczywistość w sensie esencjalnym zostaje zapośredniczona przez jej cyfrowy znak, który modeluje przekaz na własnych zasadach.

Poradnik dobrego życia – autobiografia jako otwarty komunikat

Fabularyzowana autobiografia Janiny Sokołowej – czyli pierwszoosobowa narracja o doświadczeniu choroby – wychodzi poza ramy drukowanej książki i znajduje kontynuację w rzeczywistości cyfrowej. Stała obecność Sokołowej w mediach (telewizja, rozgłośnie radiowe, prasa, Youtube, blog, media społecznościowe – FB, Instagram) udzielane przez nią wywiady i opowieści o swoich przeżyciach czynią z narracji chorobowej powstający na naszych oczach, dynamiczny tekst, który można określić – inspirując się wprowadzonym onegdaj przez Umberto Eco terminem – jako „dzieło otwarte” [8, s. 69]. W swoich wypowiedziach dziennikarka rezygnuje z typowego dla literatury balansowania między fikcją a rzeczywistością i zaczyna opowiadać bezpośrednio o sobie. Wydaje się więc, że paradoksalnie, prawdziwa autobiografia zaczyna się poza granicami tekstu pisanego, w zwerbalizowanej, multiplikowanej i utrwalonej cyfrowo serii wypowiedzi. Co charakterystyczne dla poetyki cyfrowej – ten „tekst otwarty” zakłada czynny udział odbiorcy [21, s. 41], który ma możliwość reagowania w formie wyrażenia określonej postawy wobec usłyszanej historii, komentowania jej, zadawania pytań lub krytyki.

Podobnie jak samej autorki nie należy utożsamiać z bohaterką/narratorką, tak i opowiadaną przez Sokołową historię trzeba oddzielić od biografii w sensie osobowym, a w każdym razie pamiętać, że charakterystyczny dla mediów system strukturyzowania informacji czyni z tej opowieści komunikat, który nie znajduje pełnej referencji w świecie poza cyfrowym. Jeśli, inspirując się perspektywą semiotyczną, przyjmiemy, że percepcja rzeczywistości zawsze jest zapośredniczona przez znak [24, s. 28], a język „naturalny” stanowi podstawowy filtr percepcyjny, zamykający użytkowników języka w określonym dogmacie poznawczym i interpretacyjnym [6, s. 28], cyfrowa opowieść o chorobie dziennikarki stanie się znakiem znaku, kolejnym poziomem modelowania. Jednym słowem narracja chorobowa staje się komunikatem skonstruowanym według dość prostego kodu, który opiera się na schemacie: nieszczęście-siła-walka-zwycięstwo-morał. Istotne jest również to, iż komunikat ten jest skierowany nie tyle do osób zmagających się z nowotworem lub też do ogółu społeczeństwa, lecz przede wszystkim do jego żeńskiej części.

Sokołowa i Kuprian wykorzystują w książce pole semantyczne choroby nowotworowej, narzucające kulturowym narracjom o niej metaforę militarną (walki, zwycięstwa lub klęski). Od czasów słynnego eseju Susan Sontag wiadomo, że rak to jedna z chorób najsilniej metaforyzowanych, a przez to będących nie tylko zjawiskiem medycznym ale w równym stopniu fenomenem kulturowym [15, s. 8]. Choroba nowotworowa funkcjonuje przede wszystkim jako synonim drapieżności, wrogości, „pożerania”, wyniszczania. Rak jest więc w większości dotyczących go nar-

racji „podstępny wrogiem”, „drapieżnikiem”, z którym toczy się bezwzględna walkę. Terminologia opisująca chorobę nowotworową odwołuje się najczęściej do określeń z dziedziny wojskowości [20, s. 10]. Taka metaforyka determinuje rozumienie procesu chorowania i wyzdrowienia jako walki i zwycięstwa a co za tym idzie wzmacnia medialny wizerunek Janiny Sokołowej (jej „markę”) który już wcześniej opierał się na obrazie kobiety bardzo silnej, niezłomnej, odważnej, mającej niewiarygodne pokłady energii. W przestrzeni publicznej funkcjonowała ona jeszcze przed chorobą jako bezkompromisowa odważna dziennikarka, która nie boi się mówić o trudnych i niebezpiecznych tematach, krytykować władzę, otwarcie wyśmiewać rosyjską propagandę i bronić wyznawanych przez siebie wartości. Przekaz odwagi sugeruje już hasło widniejące na okładce „Тепер я нічого не боюся.” Opowieść o postawie wobec choroby – zarówno w książce jak i w wypowiedziach publicznych Janiny Sokołowej składa się z kilku, powtarzanych komunikatów, dotyczących: niezłomności charakteru i niezwykłej siły psychicznej, postawy walki i niepoddawania się. Wszystkie wymienione elementy projektu „choroba nowotworowa Janiny Sokołowej” spięte zostały klamrą nabierającej coraz większego znaczenia tendencji do podkreślania roli i znaczenia kobiet w życiu społecznym w Ukrainie. Skierowana głównie do żeńskiego odbiorcy narracja maladyzna wykracza więc poza historię choroby i kreuje wizerunek silnej, niezależnej i niezłomnej kobiety, bardzo atrakcyjny we wciąż jeszcze zmagającym się z patriarchalnymi wzorcami społeczeństwie [11].

Skierowany przede wszystkim do żeńskiej części społeczeństwa komunikat wzmocniony został narracją, którą można określić jako motywującą², a która przybiera postać zestawu powtarzanych za każdym razem porad. Porady te układają się w ciąg haseł typu: „walczcie”, „nie poddawajcie się”, „życie chwilą”, „uczynicie swoje życie takim, za jakie warto walczyć”. Przekaz ten uzupełniony jest też autorską definicją nowotworu, który dziennikarka określa mianem „choroby braku miłości” i który – co oczywiste – nie ma żadnego związku z jakąkolwiek diagnostyką medyczną. Motywujące wypowiedzi Sokołowej współgrają ze wzrastającą dziś popularnością praktyk coachingowych, które w formie prostych wskazówek życiowych przenikają ze sfery działalności profesjonalnej do wszystkich dziedzin codziennej aktywności. Znaczenia nadaje wypowiedziom dziennikarki wyłącznie wiedza odbiorcy o realnej chorobie, którą przeżyła Sokołowa oraz jej niewątpliwy autorytet jako osoby nieprzeciętnej i profesjonalnej. Warto zauważyć, że postawy, które dziennikarka proponuje wcielić w życie doty-

² O podobnej roli bestsellera *Badania terenowe nad ukraińskim seksem* Oksany Zabużko wspomina Paulina Olechowska w artykule *Feminizm we współczesnej literaturze ukraińskiej?* [w:] „Studia Ucrainica Varsoviensia”, pod red. dr hab. I. Mytnik, nr 1/2013, s. 405.

czą zarówno osób cierpiących na nowotwory jak i niedoświadczonych żadną dysfunkcją. Ich uniwersalizm wynika między innymi z faktu, iż za podstawę mają świadomość kruchości i nieprzewidywalności ludzkiego życia. Współautorka projektu „Я, Ніна” stwierdza na przykład w wywiadzie:

„[Если у вас обнаружили рак], <...> нужно каждый день стараться жить так, чтобы получать удовольствие от жизни, и реализовывать то, что, возможно, вы не реализовывали перед этим <...> жить стоит каждый день, как последний, и тогда ты по крайней мере не будешь жалеть о том, что чего-то не сделал, не сказал, не почувствовал” [27].

W posłowniu książki czytamy zaś:

„<...> щастя залежить тільки від вас самих. <...> Живіть на повну. Ризикуйте, закохуйтеся, подорожуйте <...> Приймайте себе такими, якими ви є. Рак-дурак. Але він навчив мене любити і боротися. <...> Не відкладайте життя на потім. Живіть кожен день, як останній” [29, s. 204-205].

Autorki eksploatują więc poznawczy potencjał choroby konstruując swoją książkę na wzór poradnika. Nowotwór, który uświadomił narratorece wartość życia, nauczył cieszyć się chwilą, okazywać miłość i bliskość, ma stać się również narzędziem zmiany w życiu innych osób – potencjalnych czytelników. Świadczą o tym choćby umieszczone na okładkach informacje o książce, będące bezpośrednią obietnicą, skierowaną do odbiorców: „Ця історія змінить ваше життя <...> Вона – інструмент для пошуку себе та власних цінностей. <...> Бо собою ми стаємо тільки тоді, коли втрачаємо. Як зберегти себе й чому варто жити – моя сповідь. Надихніться... І любіть, щоб не сталося” [29].

Relacja między rzeczywistością cyfrową i „realną” nie jest jednostronna a świat cyfrowy trudno dziś określić jako wtórny wobec realnego. Relacja między tymi dwoma poziomami rzeczywistości jest zwrotna, funkcjonują one równolegle i wpływają na siebie wzajemnie. Poetyka każdego tekstu cyfrowego zakłada interaktywność i czynny udział odbiorcy, jest to wyraźnie widoczne również na przykładzie projektu autobiograficznego *Ja, Nina*, który dąży do wprowadzenia realnych zmian zarówno w rzeczywistości społecznej jak i w sferze postaw i wartości odbiorców. Poza „coachingowym” zestawem porad życiowych i afirmacją znaczenia kobiet w społeczeństwie, jednym z aspektów zarówno książki jak i pozostałych części projektu *Я, Ніна* jest kampania, mająca na celu uświadomienie Ukraincom sytuacji ludzi chorych oraz edukacja, gdyż reakcje strachu, niechęci, unikania znacznie pogarszają możliwości funkcjonowania społecznego osób z nowotworem. Problemy związane z nie-

odpowiednimi reakcjami przy spotkaniu z osobą chorą podkreśla dziennikarka zarówno w wywiadach jak i w samej książce [26]. W wywiadach zaś Sokołowa zauważa, że celem rozpoczętego przez nią projektu jest zmiana stosunku chorych na nowotwory do samych siebie – zarówno w płaszczyźnie życiowych postaw jak i w odniesieniu do własnego ciała. Projekt Janiny Sokołowej aspiruje więc do roli narzędzia zmian w świadomości społecznej i niewykluczone, że spełni tę rolę przynajmniej w jakiejś mierze. Na stronie yanina.life można przeczytać, że kampania dziennikarki to: „Проект, який змінює ставлення соціуму до онкохворих та хворих на рак до самих себе”. Sokołowa rozpoczęła akcję krwiodawstwa i zbierania od wolontariuszy włosów na peruki dla osób po chemioterapii, prowadzi również działania na poprawy warunków medycznych i zmian w prawie między innymi legalizację leczniczej marihuany. Warto zauważyć, za Ewą Szczęsną, że to oddziaływanie na rzeczywistość społeczną i w ogóle poza cyfrową jest charakterystyczną cechą medium Internetu [21, s. 19].

Książka Janiny Sokołowej i Olhi Kuprian należy zdecydowanie bardziej do kultury popularnej i świata mediów niż do przestrzeni literatury. Jej związek z rzeczywistością wirtualną podkreśla zarówno fakt, iż stanowi tylko jedną z kilku części multimedialnego projektu jak i poszerzenie pola narracji o pozatekstowe komunikaty (wywiady, wpisy, komentarze), publikowane w sieciach społecznościowych i mediach cyfrowych. Sprawia to, że analiza tego tekstu nie może przebiegać w granicach wyznaczonych przez tradycyjnie rozumiane literaturoznawstwo, lecz – jak postulują współcześnie sami badacze nowych zjawisk w literaturze – powinna obejmować szeroki zakres analiz z dziedziny antropologii kulturowej, komunikacji społecznej i nowych technologii cyfrowych. Jak zaznacza Maciej Maryl, na ostateczny kształt przekazów – również literackich – wpływa bowiem interakcja czynników technologicznych i społecznych [16, s. 159]. Projekt Janiny Sokołowej jest też ciekawym obiektem dla badań nad nowymi formami autobiografizmu, funkcjonującymi powszechnie w kulturze popularnej i znajdującymi wyraz w przestrzeni cyfrowej, zarówno w mediach społecznościowych jak i bardziej tradycyjnych – jak telewizja. Powszechność pisania o sobie unaocznia się zarówno we wspomnianym na wstępie wysypie tekstów autobiograficznych „osób znanych” jak i w zalewających Internet wpisach użytkowników „o sobie samych”. Konstatacja, że każda autobiografia czy narracja o sobie stanowi rodzaj kreacji nie jest odkrywczą, nabiera jednak świeżości w przypadku pytania o osobowość wirtualną i jej relacje z osobą w sensie esencjalnym.

1. Antonik, D. (2019). Przemysł autobiografii. Ghostwriting, kultura sławy i utowarowienie tożsamości [The Autobiography Industry. Ghostwriting, Fame Culture and Identity Commodification]. *Teksty Drugie, 1*, 80-105. <https://doi.org/10.18318/td.2019.1.6> [In Polish].
2. Antonik, D. (2016, February). Autor na miarę naszych czasów? [An Author of Our Times?]. *Znak, 729*, 92-99. Retrieved from <https://www miesiecznik.znak.com.pl/autor-na-miare-naszycz-czasow/> [In Polish].
3. Baluch, W. (2016). Nowe wymiary tożsamości – media, kultura popularna, rzeczywistość cyfrowa [New Dimensions of Identity – Media, Popular Culture, Digital Reality]. *Przestrzenie Teorii, 25*, 245-262. <https://doi.org/10.14746/pt.2016.25.11> [In Polish].
4. Baudrillard, J. (2005). *Symulakry i symulacja* [Simulacra and Simulation] (S. Królak (Trans.)). Warsaw, Poland: Sic! [In Polish].
5. Boruszkowska, I. (2016). *Defekty. Literackie auto/pato/grafie. Szkice* [Defects. Literary auto/pato/graphies. Sketches]. Cracow, Poland: WUJ. [In Polish].
6. Czerwiński, M. (2012). *Semiotyka dyskursu historycznego* [The Semiotics of Historical Discourse]. Cracow, Poland: WUJ. [In Polish].
7. Eco, U. (1987). Czytelnik modelowy [Model reader]. *Pamiętnik Literacki: Czasopismo Kwartalne Poświęcone Historii i Krytyce Literatury Polskiej, 78(2)*, 287-305. [In Polish].
8. Eco, U. (2008). *Dzieło otwarte. Forma i nieokreśloność w poetykach współczesnych* [The Open Work. Form and Indeterminacy in Contemporary Poetics] (L. Eustachiewicz, J. Gałuszka, A. Kreisberg, M. Oleksiuk, & K. Żaboklicki (Trans.)). Warsaw, Poland: W.A.B. [In Polish].
9. Gliniecka, M. (2017). Profil na Facebooku – awatar, wirtualna maska czy obraz siebie? O konstruowaniu tożsamości internetowej [Facebook Profile – Avatar, Virtual Mask or Self-Image? About Building an Internet Identity]. *Zarządzanie Mediami, 5(2)*, 89-103. <https://doi.org/10.4467/23540214ZM.17.007.7296> [In Polish].
10. Jakubowska-Krawczyk, K. (2017). Dzienniki czasu rewolucji godności [Diaries of the the Time of Revolution of Dignity]. *Slavia Orientalis, 66(3)*, 495-503. [In Polish].
11. Jakubowska-Krawczyk, K. (Ed.). (2013). *Kobieta we współczesnej kulturze ukraińskiej* [A Woman in Contemporary Ukrainian Culture]. Warsaw, Poland: UW. [In Polish].
12. Jakubowska-Krawczyk, K., & Olechowska, P., Romaniuk, S., & Zambrzycka, M. (Eds.). (2016). *Ciało i tożsamość w ukraińskiej kulturze, sztuce, literaturze, języku* [Body and Identity in Ukrainian Culture, Art, Literature and Language]. Warsaw–Ivano-Frankiivsk, Poland–Ukraine. [In Polish/In Ukrainian].
13. Kołodziej, J. H. (2017). Narratologia w badaniach komunikacji politycznej. Metodologiczne przymiarki [Narratology in the Study of Political Communication. Methodological Tries]. *Polityka i Społeczeństwo, 15(1)*, 21-32. <https://doi.org/10.15584/polispol.2017.1.2> [In Polish].
14. Lejeune, P. (1975). Pakt autobiograficzny [The Autobiographical Pact]. *Teksty: Teoria Literatury, Krytyka, Interpretacja, 5 (23)*, 31-49. [In Polish].

15. Łeńska-Bąk, K., & Sztandara M. (Eds.). (2009). *Wokół choroby, medycyny i praktyk leczniczych. Teorie – konteksty – interpretacje* [Around disease, medicine and healing practices. Theories – contexts – interpretations]. Opole, Poland: WUO. [In Polish].
16. Maryl, M. (2010). Technologie literatury: wpływ nośnika na formę i funkcje przekazów literackich [Literature Technologies: Influence of the Medium on the Form and Functions of Literary Messages]. *Pamiętnik Literacki*, 101(2), 157-178. [In Polish].
17. Olechowska, P. (2013) Feminizm we współczesnej literaturze ukraińskiej? [Feminism in Contemporary Ukrainian Literature?]. *Studia Ucrainica Varsovensia*, 1, 401-417. [In Polish].
18. Pokrywka, R. (2013). Powieść autobiograficzna – kariera pojęcia [Autobiographical Novel – Career of a Concept]. *Dzisiaj i Jutro Poetyki. Tematy i Konteksty*, 3 (8), 164-181. [In Polish].
19. Poznańska, J. (2013). Narracyjne konstruowanie tożsamości. O autobiografii Niny Berberowej [Narrative Construction of Identity. About the Autobiography of Nina Berberowa]. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*, 9, 265-278. [In Polish].
20. Sontag, S. (1999). *Choroba jako metafora. AIDS i jego metafory* [Illness as a Metaphor. AIDS and its Metaphors]. (J. Andres (Trans.)). Warsaw, Poland: Karakter. [In Polish].
21. Szczęsna, E. (2018). *Cyfrowa semiopoetyka* [Digital Semiopoetics]. Warsaw, Poland: IBL PAN. [In Polish].
22. Tobiasz-Adamczyk, B. (2012). “Życie w ramach” wyznaczonych chorobą nowotworową – rola socjologii medycyny [Living in the Frames Determined by Cancer – the Role of Medical Sociology]. *Przegląd Socjologiczny*, 61(2), 81-118. [In Polish].
23. Winięcka, E. (2020). *Poszerzanie pola literackiego. Studia o literackości w Internecie* [Widening the Literary Field. Studies of Literary in the Internet]. Cracow, Poland: Universitas. [In Polish].
24. Wysłouch, S. (2001). *Literatura i semiotyka* [Literature and Semiotics]. Warsaw, Poland: PWN. [In Polish].
25. Żukiewicz, P. (2008). Kondycja władzy w świecie postmodernistycznym. Refleksje inspirowane myślą Jeana Baudrillarda [The Condition of Power in the Postmodern World. Reflections Inspired by the Thought of Jean Baudrillard]. *Świat Idei i Polityki*, 8, 163-179. [In Polish].
26. Ivanova, A. (2019, June 3) “Rak – eto bolezn, kotoruiu mozhno pobedit tolko lyuboviu”, – Ianina Sokolova [“Cancer is a Disease that can Only be Defeated by Love” – Yanina Sokolova]. In *ELLE*. Retrieved from <https://elle.ua/ludi/interview/rak—eto-bolezn-kotoruyu-mozhno-pobedit-tolko-lyubovyu—yanina-sokolova> [In Russian].
27. Mne nichego ne daetsia legko. Ianina Sokolova v interviu NV – o borbe s rakom, podderzhke onkobilnyh i meditsinskom kannabise [Nothing Comes Easy for Me. Yanina Sokolova in an interview with NV – about the Fight Against Cancer, Support for Cancer Patients and Medical Cannabis]. (2020, January 2). In *NV*. Retrieved from <https://nv.ua/radio/forperspectiveshow/yanina-sokolova-otkrovenno-rasskazala-o-rake-podderzhke-bolnyh-medicinskom-kannabise-novosti-ukrainy-50062355.html> [In Russian].

28. Pro projekt [About Project]. (n. d.). In *Ya, Nina* [Me, Nina]. Retrieved from <https://yanina.life/about> [In Ukrainian].
29. Sokolova, I., & Kuprian, O. (2019). *Ya, Nina* [Me, Nina]. Kyiv, Ukraine: Knyholav. [In Ukrainian].

Стаття надійшла 15.08.2020 р.

Марта ЗАМБЖИЦЬКА, доктор гуманітарних наук, науковий співробітник кафедри україністики Варшавського університету (Варшава, Польща).

Автобіографія у цифровому світі. Автобіографічний проєкт «Я, Ніна» Яніни Соколової.

Стаття присвячена мультимедійному автобіографічному проєкту «Я, Ніна» української журналістки, актриси та блогерки Яніни Соколової, зокрема однойменній книжці, написаній Яніною Соколовою у співавторстві з Ольгою Купріяном. Проєкт, який було започатковано у 2019 році, складається з трьох частин: книжки, фільму та музичного кліпу. Основною темою статті є аналіз автобіографічного наративу, який з традиційної форми «закритого», друкованого тексту книжки переростає у відкрите (а тому нескінченне) повідомлення, що відтворюється та доповнюється новим змістом у ЗМІ (інтерв'ю з журналісткою, пости у Facebook). Важливим аспектом статті є також питання неоднозначного взаємозв'язку між особистістю авторки та головної героїні в автобіографічному проєкті, котрий належить до літератури й разом з тим функціонує в просторі сучасних медіа. У традиційному розумінні автобіографія — це історія автора про його життя, натомість у ситуації функціонування автобіографії в медіа-просторі, основною особливістю якого є створення віртуальної реальності, постає важливе питання: кого стосується описана історія — автора/оповідача чи його медіа-образу?

Яніна Соколова стверджує, що мета започаткованого нею проєкту — змінити ставлення хворих на рак до себе та поінформувати громадськість про їх становище. Тому її проєкт — це соціально значуща діяльність. Він також є цікавим об'єктом для дослідження нових форм автобіографії, якими зазвичай послуговується масова культура — як у соціальних мережах, так і в більш традиційних медійних засобах (телебачення). Популярність автобіографії очевидна: полиці книжкових магазинів наповнені автобіографічними історіями знаменитостей. Вона також виявляється в нових явищах, таких як обмін думками в Інтернеті (у соціальних мережах та блогах), публікаціях, де невідомі люди говорять про себе, своє життя, повсякденну діяльність. Ці нові форми автобіографічного письма є дуже цікавим предметом досліджень у галузі літературознавства, культурної антропології, психології та соціології.

Ключові слова: автобіографічний наратив, віртуальна реальність, автор, симулякри, текст.

Marta ZAMBRZYCKA, Ph.D. (Humanities), Adjunct, Ukrainica Department, Warsaw University (Warsaw, Poland).

Autobiography in the digital world. Autobiographical project Я, Ніна by Janina Sokolova.

The article concerns the multimedial, autobiographical project named *Ja, Nina* (“Я, Ніна”) which was initiated by Ukrainian journalist, actress and blogger Janina Sokolova. The project was launched in 2019 and it consists of

three parts: a book, a movie and a music video. The article concerns mainly the book *Ja, Nina*, written in co-authorship with Olha Kuprian, and the main topic is the analysis of the autobiographical narrative, which transforms from the traditional form of a “closed” printed text into an open (endless) message reproduced in the media (interviews with a journalist, Facebook entries, comments). An important aspect of the article is also the issue of the ambiguous relationship between the identity of the author and the hero in an autobiography from the borderland of literature and the world of media. In the traditional sense, autobiography is the author’s story about his life, in the case of mass media, that creates virtual reality, the important question is – who is the story about – the author/narrator, or his media image.

Janina Sokołowa claims that the aim of the project she has started is to change the attitude of cancer patients towards themselves and to make the public aware of the situation of people suffering from cancer. Her project is therefore a socially engaged activity. Janina Sokołowa’s project is also an interesting object for research on new forms of autobiography that are commonly used in popular culture, both in social media and in more traditional media – such as television. The popularity of autobiographical writing is evident if we will look at the shelves of bookstores – full of autobiographical stories from celebrities. The popularity of autobiography is also evident in new phenomena such as sharing on the Internet (on social media and blogs), posts where unknown people talk about themselves, their lives, thoughts and daily activities. These new forms of autobiographical writing are a very interesting subject of research in the field of literary studies, cultural anthropology, psychology and sociology.

Key words: autobiographical narrative, virtual reality, author, simulacra, text.

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ БІОГРАФІЇ

УДК 929:316.3

<https://doi.org/10.15407/ub.20.149>

*Володимир Іванович ПОПИК,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-8746-1026>
e-mail: popyk@nbuv.gov.ua*

ВІТЧИЗНЯНА БІОГРАФІКА В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО І ДУХОВНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано еволюцію уявлень про місце і роль біографіки в сучасному суспільстві, зміни ставлення до біографічної літератури та інформації, обумовлені процесами глобалізації, інформаційної революції, кризовими реаліями сучасного світового розвитку, настанням так званих «плинних часів» невизначеності, формуванням у цих умовах нових систем цінностей, життєвих стратегій і пов'язаних із ними пізнавальних інтересів активної частини вітчизняної читацької аудиторії. Зосереджено увагу на значенні біографічного знання для духовних пошуків і особистісного зростання наших сучасників, формування їх переконань та ідеалів, підтримки міжпоколінневої передачі моральних цінностей, досвіду і традицій, забезпечення їх трансформації, утвердження уявлень про органічний зв'язок людини з рідною землею. Окреслено завдання і шляхи подолання успадкованих від минулого стереотипів спрощеного й однобічного трактування діячів минулого. Наголошено на необхідності домогтися перетворення вітчизняної біографіки зі знаряддя пізнання історичного минулого в його обличчя і характерних образах на напрям науки і культури, завданням якого є осягнення людини, особистості в її багатовимірності та складності, обумовлених часом і надчасових, «вічних» вимірах. Конкретизовано завдання освоєння європейського й світового досвіду, збагачення творчого арсеналу вітчизняної

біографіки, використання нових форм біографічного письма, впровадження ефективних «м'яких» гуманітарних технологій промоції дослідницької, видавничої та інформаційно-комунікативної роботи з різними читацькими аудиторіями.

Ключові слова: біографіка, суспільні трансформації, інтерес до біографічного читання, сучасні вимоги до біографічної літератури, творчий інструментарій біографіки, заохочення біографічного читання.

Епохальні зрушення, що відбуваються нині майже в усіх сферах життя, обумовлюють глибинні трансформації самоусвідомлення сучасної людини, її світоглядних цінностей та ідеалів, прагнення до переосмислення досвіду минулих поколінь, становлення нових соціально-культурних і соціально-психологічних очікувань від сучасності та майбутнього. Значних перетворень зазнає внутрішній, суб'єктивний світ культури особистості, який формує індивідуальний життєвий простір, становить його гуманітарну оболонку. Закономірним результатом цих перемін є піднесення в суспільстві інтересу до світу людини в усіх його історичних і «вічних», надчасових вимірах, суперечливості й драматизмі, до окремої особистості, проблем її самореалізації, життєвого шляху, долі. Саме цим обумовлене загальне зростання зацікавленості біографікою у її найрізноманітніших формах і жанрах, загалом — біографічним знанням, біографічною інформацією.

Біографіці нині належить усе більше місце в гуманітарній культурі, в інтелектуальному й духовному житті суспільства. Тому світова наука і практика біографічної дослідницької та інформаційної роботи розглядають біографіку — **biography** — як явище науки і культури, яке потребує широких комплексних підходів, поглибленого осмислення проблем, завдань і подальших перспектив її поступу не лише й не так із позицій власне фахового «ремесла» біографів-дослідників, внутрішньої логіки й закономірностей процесів наукового поступу, як у загальному контексті сучасного суспільного, культурного, духовного розвитку. Водночас усе більше робиться для осягнення проблем біографіки також з погляду широкого загалу, який є читачем біографічної літератури й користувачем електронної біографічної інформації, що раніше зовсім недостатньо привертало до себе увагу дослідників. До цього крок за кроком наближається й вітчизняна соціогуманітаристика, поступово усвідомлюючи, що біографіка в Україні давно переросла межі суто наукової дисципліни, розвиток якої підпорядкований історичному дискурсу, завданням власне наукового поступу, а отже, результати наукової і літературної біографічної творчості мають більш ефективно залучатися в систему суспільних комунікацій [21].

Актуальність поглиблених досліджень усього спектра проблем місця, значення, ролі, завдань біографіки в житті сучасного суспільства, у розвиткові науки, освіти, культури, мистецтва обумовлена потребою нового суттєвого переосмислення змін набутого світовою і вітчизняною теоретичною думкою, дослідницькою, видавничою та інформаційною практикою досвіду й успадкованих від минулого уявлень та стереотипів, освоєння й запровадження, зокрема на рівні дієвих «м'яких» гуманітарних технологій, новітніх ефективних форм і методів роботи, які б відповідали розвинутим інтелектуальним і духовним запитам наших сучасників.

Стан розробки окресленого широкого кола проблем позначений у вітчизняній науці як помітними досягненнями на окремих напрямках, так і загальним відставанням у постановці та розв'язанні все нових і нових завдань, які з'являються на порядку денному в процесі сучасного, характерного високим динамізмом розвитку біографіки та інформаційної практики і часто залишаються поки що навіть недостатньо артикульованими для винесення їх на серйозне фахове обговорення.

Найбільш системними спробами узагальнення стану розвитку української біографіки та інформаційної роботи в цій галузі та осмислення найважливіших невирішених проблем і завдань на найближчий час стали впродовж останнього часу підготовлені Інститутом біографічних досліджень НБУВ колективні праці «Історична біографіка в Україні» (2019) [7] та «Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації» (2016) [5]. Чимало питань, пов'язаних з окремими напрямками біографічних досліджень, висвітлені в статтях учених майже з усіх регіонів України, надрукованих у збірнику наукових праць «Українська біографістика = Biographistica Ukrainica». Їх ґрунтовний аналітичний огляд міститься в опублікованій нещодавно статті Н. П. Марченко та В. В. Патик [14]. Значний інтерес щодо постановки (або імплементації у вітчизняній науці) важливих теоретичних і методологічних проблем біографічних досліджень становлять публікації різних років у «Наукових працях Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», а також у спеціальних випусках «Харківського історіографічного збірника» [23] й альманаху теорії та історії історичної науки «Ейдос» [8].

Важливі для осмислення сучасних проблем, завдань і перспектив розвитку вітчизняної біографіки положення містять і інші ґрунтовні праці, присвячені теоретичним та методологічним питанням історичних та філософських досліджень, опубліковані впродовж останніх десятиліть відомими вітчизняними вченими – монографії І. В. Голубович [6], В. І. Менжуліна [16], Т. М. Попової [22], статті

В. І. Онопрієнка [19], Л. І. Буряк [2], М. М. Будзар [1]. Водночас очевидно, що переважна більшість робіт теоретичного спрямування все ще традиційно зосереджена на питаннях дисциплінарного статусу біографіки/біографістики в межах історичного дискурсу, а також вдосконалення понятійного ряду, термінології, уточнення жанрової приналежності біографічних видань. Безперечно, такі праці важливі для розвитку дослідницького інструментарію та видавничої діяльності, але вони мало що можуть нині дати для розв'язання реальних нагальних завдань сучасної біографіки.

Болючою проблемою вітчизняної біографістики як наукового напрямку, присвяченого вивченню досвіду, теорії і методики біографічних досліджень, залишається переважаюче розуміння її лише як однієї зі спеціальних історичних дисциплін, тобто — загальна підпорядкованість історичному дискурсові. І як результат — відчутна замкненість на фахових проблемах, які не виходять за межі співтовариства істориків. Про причини й негативні наслідки цього явища вже доводилося писати [21]. Як певну реакцію на «ізоляціонізм» істориків-біографістів можна відзначити ґрунтовне декларування існування «філософської біографістики» як системи цілком самостійних широких поглядів із позицій гуманітаристики на проблеми біографіки [17], а також спроби обґрунтування правомірності розвитку низки так званих «галузевих біографістик» (наприклад: наукознавчої, педагогічної, медичної, сільськогосподарської, музичної тощо) з окремими власними теоретичними й методологічними підходами, покликаними відображати специфіку біографічних досліджень щодо тих чи тих сфер людської діяльності.

На наш погляд, час для пошуків дисциплінарної «самоідентифікації» біографістики минув. Зайве зосередження на цьому зусиль відволікає від завдань осмислення справді актуальних нині проблем біографічних досліджень, літературної та літературно-публіцистичної біографічної творчості, інтеграції і поширення біографічного знання в загальному контексті сучасного суспільного, інтелектуального, духовного поступу, які об'єктивно постали нині та які має розв'язувати спільними зусиллями наукове і творче співтовариство.

Життя настійно вимагає уважного погляду на проблеми біографіки з позицій суспільства, читацького загалу, якому адресована наукова й літературна продукція. Дослідники-біографісти, видавці біографічної літератури, фахівці інформаційної, зокрема бібліотечної, справи, як і всі, хто працюють у сфері гуманітарної науки, освіти та культури, мають усе більшою мірою враховувати швидкі й значущі зміни в духовній атмосфері українського суспільства. Воно вивільняється нині

із «зачарованого кола» пострадянської дійсності з її безперервним оглядом у минуле, постколоніальними й посттоталітарними травматичними переживаннями, пов'язаними з ними стереотипами мислення, міфами й симулякрами. На ці внутрішні зміни все виразніше накладаються потужні соціально-психологічні впливи «плинних часів» — загальної невизначеності, обумовленої світовою цивілізаційною кризою. На тлі недостатньої готовності значної частини українського суспільства до сприйняття суперечливих процесів глобалізації, інформаційної революції, утвердження постіндустріального суспільства, у розумі й серці наших співвітчизників відбувається кардинальний, психологічно досить непростий перегляд світоглядних цінностей, формування нових життєвих очікувань і стратегій.

Серед активної частини соціуму все більше утверджуються ідеали розбудови в самому собі сильної і самодостатньої особистості, з особливим акцентом на її індивідуальну відповідальність за власну долю і спроможність до самоствердження в боротьбі проти численних перешкод через волю, знання й, основне, «внутрішні інновації». Це обумовлює формування нового ставлення до проблем особистості, досвіду попередніх поколінь, їхніх цінностей та традицій, а отже, і нових пізнавальних, читацьких інтересів, зосереджених значною мірою на значущості історико-біографічної інформації для розбудови й реалізації власних життєвих стратегій.

Саме ця частина наших співвітчизників — людей нової формации — становить потенційне середовище читачів інтелектуальної, зокрема біографічної, літератури. Розбудовуючи в умовах суспільства, що змінюється, власну **нову ідентичність**, вони готові шукати духовну опору не лише на ґрунті сучасності — у прикладах здобутків і перемог успішних, талановитих людей, які «самі себе побудували», а й у життєвому досвіді, моральних цінностях та традиціях попередників, їхній здатності до обстоювання своїх ідеалів, протистояння життєвим обставинам. У таких читачів закономірно формуються принципово нові вимоги до біографічної літератури. Вони чекають на твори, у яких яскраво репрезентований досвід попередніх поколінь, що за своїми смислами не відходить у минуле, а, навпаки, актуалізується в умовах сьогодення, тобто досвід, звернутий обличчям до майбутнього. Освоєння його потрібно їм не для «самоосвіти» (як це було за «застійних» радянських часів), а для динамічного внутрішнього розвитку, для самоствердження.

Зазначені реалії висувають принципово нові вимоги до всієї справи біографічної творчості, книговидання, поширення біографічних знань — причому в усіх наукових і літературних формах та ін-

формаційних форматах. Насамперед це стосується проблеми головного, центрального персонажа вітчизняної біографіки. Тут варто коротко звернутися до аналізу його еволюції впродовж тридцятиріччя незалежності України.

Боротьба за утвердження національної державності, подолання тоталітарної спадщини в свідомості людей закономірно поставили в 90-х роках ХХ ст. у центр уваги дослідників-науковців, літераторів, ЗМІ, а також читацьких інтересів постаті провідників національного руху та визвольних змагань — гетьманів і полководців Козацької доби, діячів Українського національного відродження, Української революції 1917–1921 рр., які найбільше втілювали в собі ідеали борця, служіння Україні. Підготовлена Інститутом біографічних досліджень НБУВ колективна праця «Історична біографіка в Україні» (2019) [7] детально розкриває широку картину здобутків у поверненні до історичної пам'яті народу, культурного простору України кола постатей визначних українців. Суспільна атмосфера кінця ХХ — початку ХХІ ст. визначила як національний ідеал їхню відданість українській справі, зробила його основним і, по суті, безальтернативним мірилом значимості особи в історії та культурі, оцінювання всієї її діяльності, політичної, громадянської і творчої спадщини. Цьому чималою мірою сприяли й ідейні впливи наукових та культурологічних центрів української діаспори, які надавали в той час значну допомогу розвитку української гуманістики, відродженню історичних та культурних традицій.

Проте досить швидко смислові акценти української біографіки в розумінні суспільного ідеалу почали закономірно змінюватися. Розв'язання першочергових завдань утвердження суверенної України, національного відродження, повернення із забуття численних замовчуваних раніше імен, а також глибинні внутрішні процеси, що відбувалися в суспільно-політичному, соціальному, інтелектуальному й духовному житті українського суспільства, зокрема становлення нового покоління, яке виросло вже в умовах незалежності, обумовили суттєве розширення проблемно-тематичної спрямованості біографічних досліджень та публікацій, а також зміни самої системи цінностей, погляду на події і постаті минулого.

Пріоритет героїчних борців, чий образи все-таки були повернуті значною мірою обличчям у минуле, поступився місцем ідеалу творчої, креативної особистості, яка рухає суспільство в майбутнє, втілює в собі зв'язок попередніх поколінь із сучасністю. З'явилися численні наукові праці, зразки інтелектуальної біографіки non-fiction, художні твори, біографічна публіцистика, присвячені долі й спадщині провідних діячів науки і культури, письменникам, митцям. І тема служіння Батьківщині, національній справі як ідеалу українця набула якісно

іншого, більш глибокого, але значно менш пафосного й прямолінійного звучання. Основне — вона перестала бути тією єдиною віссю, навколо якої конструювалися біографії достойників. Це дало змогу звернутися до відтворення образів людей минулих епох у всій їх реальній складності й багатогранності, уникаючи того, що у вітчизняній публіцистиці здобуло назву «забронзовілість».

Завдяки цьому вже не історія відображалася в «людських вимірах» — їх було повернуто самим особистостям, персонажам біографічних творів, які позбулися одновимірності та схематизму. За цими змінами центральних персонажів вітчизняної біографіки, підходів до їх відображення яскраво проступає нове розуміння українцями суспільних ідеалів, у центрі яких віднині перебуває людська особистість.

Усе більше спостерігаємо, як суспільні зрушення останніх десятиліть відчутно відсунули в минуле з обрїю зацікавлень широкого загалу наших сучасників героїчні постаті Козацької доби, борців за незалежність першої половини ХХ ст., майже повністю і не завжди справедливо — діячів радянської історії, а також значною мірою, і це дуже прикро, — імена незаслужено забутих і замовчуваних або репресованих і затаврованих свого часу співвітчизників, для відновлення пам'яті яких так багато робилося в перші десятиліття незалежності. Теза, яка буквально «висіла у повітрі» й була влітку 2020 р. необачно прямолінійно озвучена депутаткою Іриною Верещук: «Сьогодні історія, крім самих істориків, нікому не потрібна»¹, — на превеликий жаль, багато в чому відображає настрої, досить поширені в нашому суспільстві.

Зазначені реалії закономірно по-новому ставлять питання: що потрібно робити задля того, аби імена, здобутки, людський досвід, традиції та моральні переконання діячів минулого, сповідувані ними цінності, їхнє розуміння своєї доби і погляд у майбутнє не залишилися поза духовним арсеналом сучасного українського суспільства? Яким має стати в наш час спрямування зусиль біографів щодо розвитку духовного зв'язку між нинішніми й минулими поколіннями, збереження й постійного переосмислення, нового прочитання їхніх цінностей, досвіду, традицій?

Особливо це стосується постатей тих епох, із якими нині відбувається дуже важливий для сучасного українського суспільства постій-

¹ Бандери ніколи не буде у «пантеоні» національних героїв України, – Верещук // То є Львів. 27.07.2020. URL: https://inlviv.in.ua/lviv/bandery-nikoly-ne-bude-u-panteoni-natsionalnyh-geroyiv-ukrayiny-vereshhuk?fbclid=IwAR1a2fPh26pEKLBSvJQ0l_F5Kkqv5LWudjwkm0LkWf-aywyWCGHELwHIRl

ний інтелектуальний і духовний діалог, — насамперед доби Української революції 1917–1921 рр. та Розстріляного відродження 20–30-х рр. минулого століття. Але, зрозуміло, не лише їх.

На нашу думку, є очевидним, і це невпинно підтверджується появою все нових ґрунтовних, талановито написаних книг, які здобувають суспільний резонанс, що центральним за своїм значенням персонажем української біографіки є і залишаться діячі культури, літератури й мистецтва, науки та освіти — тому, що саме цей пантеон достойників відповідає одночасно й особливостям вітчизняного історичного та культурного процесу, і характерові його сприйняття сучасним читаючим загалом. Натомість біографіка політичних, військових, релігійних діячів, представників промислових та ділових еліт минулого та сучасності, а також — техніки та інженерії, яка, безперечно, так само має посідати гідне місце в дослідницькій і видавничій справі, й надалі залишатиметься в читацьких інтересах дещо на других планах, знаходячи відображення переважно у виданнях, розрахованих на більш вузьке, часто — профільне коло читачів, та в довідковій літературі. Зауважимо, що цим вітчизняна біографіка традиційно відчутно різниться від біографіки багатьох зарубіжних країн — як географічно близьких до України, так і далеких.

Варто враховувати також, що коло персоналій, які викликають читацький інтерес, поступово все меншою мірою буде визначатися їхньою приналежністю до кола знакових імен, знайомих зі шкільної лави. Чимало з них поступово відходять до розряду «хрестоматійних». Більшого значення набуває запропоноване авторами інтелектуальне й духовне наповнення образу, відповідність героя ідеалам нашої доби, наявність у біографічному творі своєрідного «перегуку часів». Зрозумілою є і потреба посилення цільової спрямованості біографічних праць до певних конкретних читацьких аудиторій. Це особливо значиме в ситуації, коли помітна частина біографічної продукції все ще залишається безадресною, а отже — не наповненою тими особливими смислами, на які мають право очікувати ті чи ті групи читачів.

Для розкриття величезного людського потенціалу України «крізь віки» науковим установам та видавництвам важливо стимулювати подальше невпинне розширення кола імен персонажів біографічної літератури, зокрема, за рахунок постатей регіонального, місцевого звучання з так званих «другого» й «третього» рядів. На особливу увагу заслуговує також проблема повернення до надбання українській історії та культурі численних імен етнічних українців та вихідців із України різних національностей, які працювали на чужині й зробили помітний внесок у розвиток інших держав, народів і культур. Нині, в умовах нав'язаної Україні «гібридної війни» і так званої «війни імен»

як її складника, це набуває особливої актуальності, оскільки зарубіжна пропаганда все більше вдається до заперечення тісного зв'язку багатьох із них з Україною, замовчує участь в українських громадських, політичних, наукових і культурних ініціативах, що створює вкрай збіднене уявлення про долі та справжній діапазон спадщини наших співвітчизників.

Особливим завданням, яке потребує серйозної і вдумливої роботи, є пошук об'єктивних, збалансованих, позбавлених впливу біжучої політичної кон'юнктури підходів до конструювання правдивих образів представників різних сфер життя українського суспільства за імперських і радянських часів — і тих, хто відкрито або приховано конфліктував із панівними режимами, і тих, хто вимушено стояв на позиціях конформізму, зосередившись на плідній професійній діяльності, — а таких була переважна більшість. Із досвіду та спадщини діячів минулого потрібно використовувати й репрезентувати все позитивне й корисне для сучасної незалежної України. Невиправдане знецінення їхнього внеску в створення економічного й науково-технічного потенціалу, інтелектуального та морального капіталу українського суспільства негативно впливає на свідомість наших співгромадян усіх поколінь, створює питоме середовище для підступної антиукраїнської пропаганди.

Для всього розмаїття вітчизняної біографічної літератури — наукової, художньої, публіцистичної — першорядним за значимістю завданням нині є збагачення творчих методів біографічного письма, технік конструювання біографічних наративів, засобів донесення біографічного знання до різних читацьких аудиторій, упровадження раніше не використовуваних у вітчизняній практиці оригінальних авторських прийомів, які відкривають принципово нові можливості комунікації з читачем.

Упродовж останнього часу стала предметом обговорення у фаховому співтоваристві така проблема: як подолати застарілі стереотипи біографічного письма, зокрема романтичну глорифікацію персонажів, суцільний «позитив» у їх зображенні, який вже не відповідає складній духовній ситуації постмодерну, або так звані «лінійні», хронологічно-описові підходи до створення життєписів, придатні лише для «ілюстрування історії» одновимірними, застиглими в своєму розвитку образами носіїв певних незмінних ідеалів, а не для репрезентації постатей діячів минулого як яскравих і неповторних особистостей — у всій їх складності й суперечливості, багатовимірній «стереоскопічності», процесах громадянського й професійного становлення, драматичних пошуках, помилках і здобутках [4].

На часі також — ґрунтовне опрацювання питання: як позбутися невідповідної духові нашого часу орієнтації, що й досі тяжіє над багатьма дослідниками, на спадщину радянської та російської (старої і теперішньої) біографіки, яка багато в чому гальмує поступ дослідницької, видавничої та інформаційної роботи; а натомість надати пріоритет збагаченню її професійного арсеналу на шляхах освоєння сучасного європейського й світового науково-методичного і творчого досвіду, а також впровадити запропоновані з його урахуванням українськими вченими нові оригінальні форми і прийоми біографічного письма. На цю тему останнім часом з'являються цікаві напрацювання. Наприклад, значний інтерес становлять студії д-ра іст. наук проф. Л. І. Буряк (Інститут біографічних досліджень) щодо методу «біографічної інсталяції», спрямованого на розкриття образу та біографії героя оповіді в найсуттєвіших рисах і проявах шляхом створення багатовимірної й досить рухливої композиції, що складається з окремих часових, тематичних, смислових фрагментів [3]. Обґрунтуванню застосування нових творчих методів біографічного письма присвячені праці кандидатів іст. наук С. М. Ляшко та Н. П. Марченко (Інститут біографічних досліджень) [11], одеських учених канд. іст. наук Т. М. Попової [22], а також д-ра філос. наук проф. І. В. Голубович спільно з канд. філос. наук доц. Т. О. Крижановською².

Особливою мірою слід враховувати вплив на біографічну справу нової інформаційної парадигми, утвердженої сучасною мережевою культурою. Конкуренція електронних ресурсів з їх багатоваріантністю й постійною оновлюваністю інформації, запрошенням користувачів до співпраці в її створенні й використанні суттєво впливає на очікування читачів. І, відповідно, настійно змінює вимоги до біографічної книжки, уявлення про її характер та побудову. Нові реалії визначають можливість і бажаність представлення в друкованих працях різносторонньої інформації та альтернативних поглядів і оцінок, поєднання в одному виданні різних форматів подання матеріалів, наприклад: наукових досліджень, спогадів, щоденників, епістолярію, інших документів.

З огляду на ці вимоги, вдалою є здійснена останніми роками за діяльної участі вчених Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського підготовка цілої серії комплексних наукових і документальних видань, біобібліографій, присвячених видатним ученим ХХ століття, насамперед В. І. Вернадському, М. М. Боголюбову,

² Стаття І. В. Голубович та Т. О. Крижановської «Ірина Яківна Матковська: начерки до портрета в манері сфумато» друкується в цьому випуску «Української біографістики» (див. с. 55–67).

Б. Є. Патону [20]. Застосування в них мозаїчної структури викладу матеріалів дає змогу авторам і упорядникам вибудовувати з різно-рідних за змістом та характером «пазлів» цілісні образи вітчизняних діячів, репрезентувати особистості в усій притаманній їм багатогранності. Більше того — вести своєрідний діалог із читачами, психологічно залучати їх до активної співтворчості в конструюванні образів визначних особистостей. Подібним прикладом є також підготовлена в Інституті біографічних досліджень НБУВ С. М. Ляшко книжка, у якій вона представляє на розгляд читачам зібрання автобіографій учених-гумантаріїв, написаних за доби Розстріляного відродження [12]. Такі видання є досить ефективними для популяризації науки та її діячів, особливо зважаючи на те, що проблематика науки, пов'язана з конкретними дослідницькими напрямками, у «лінійному» викладі незрідка дуже складно сприймається поза межами вузької фахової аудиторії.

Усе більша частка в біографічному книговиданні та інформаційних ресурсах друкованих і електронних ЗМІ належить нині біографічним творам та матеріалам, створеним власне поза межами наукових досліджень у їх академічному, дисциплінарному розумінні, — художнім, художньо-публіцистичним, культурно-просвітницького та навчального призначення, зокрема розрахованим на дитячу та юнацьку аудиторію. Ця продукція позначена вдумливим використанням здобутків і досвіду новітньої світової біографіки. Найбільшою мірою це втілилося в стрімкому розвитку інтелектуальної літератури non-fiction. Переваги цього напрямку біографіки полягають у тому, що він надає авторам значно більший простір комунікації з читацькою аудиторією, ніж власне наукові історико-біографічні дослідження, створює можливості для гнучкого поєднання викладу документально достовірних історичних фактів із філософськими роздумами, дослідницькими гіпотезами і, певною мірою, авторським суб'єктивним поглядом на постаті минулого, мотивацію їхніх вчинків. Помітним здобутком інтелектуальної біографіки останніх десятиліть стали книжки В. О. Шевчука ³ та Л. В. Ушкалова ⁴, присвячені філософсько-культурологічному осмисленню постаті Григорія Сковороди з висоти нашого часу, та С. В. Тримбача, у центрі якої проблема ідентифікації Олександра Довженка в національному

³ Шевчук В. Пізнаний і непізнаний Сфінкс. Григорій Сковорода сучасними очима. Київ : Пульсари, 2008. 528 с. (Серія «Українці у світовій цивілізації»).

⁴ Ушкалов Л. Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. Київ : Дух і Літера, 2017. 368 с.

часопросторі⁵; есеї Р. Д. Горака про Ірину Вільде⁶; праця В. П. Агеевої як спроба нового прочитання постаті «(не)радянського» поета Миколи Бажана⁷ та чимало інших.

Серед біографічних видань, що належать до літератури non-fiction, усе більше таких, що написані на перетині документальних досліджень і публіцистики й порушують актуальні для сучасності питання, іноді навіть з певною провокативною інтригою. Такими є книжки М. Ф. Слабошпицького про Михайла Коцюбинського в колі його сучасників і однодумців⁸, П. М. Кралюка «Тасмний агент Микола Гоголь»⁹, спрямовані на те, щоб вивільнити постаті, усім знайомі зі шкільної лави, від ідеологічних муляжів, старих і нових міфів. Вдалою спробою застосувати нові форми й методи для створення портрета нашого сучасника стала підготовлена в Інституті біографічних досліджень НБУВ книжка канд. істор. наук Н. П. Марченко, присвячена видатному українському дитячому письменнику Володимирові Рутківському (нар. 1937) [13].

Загалом проблеми світоглядних орієнтирів, вибору героїв, а також жанрових особливостей, характерних рис біографічного письма в літературі non-fiction, успіхи й прорахунки вітчизняних авторів у цьому важливому спрямуванні біографічної літератури, яке все виразніше виходить нині на перші плани, потребують окремих спеціальних наукових досліджень істориків і літературознавців, філософів і культурологів, наукознавців і політологів, психологів і педагогів, фахівців із соціальних комунікацій. Лише такий комплексний підхід здатний забезпечити розуміння важливого феномену сучасної гуманітарної культури.

Суттєво важливою рисою вітчизняної біографічної літератури, яка, на думку дослідників, уже найбільш яскраво проявилася в новітніх виданнях для дітей та юнацтва, стало вдале застосування прийомів ненав'язливого мотивуючого стимулювання юного читача на прикладах життя неординарних творчих особистостей до внутрішнього зростання, самореалізації, формування замолоду власних дієвих життєвих стратегій [15].

⁵ Тримбач С. Олександр Довженко. Загибель богів : ідентифікація автора в національному часопросторі. Вінниця : Глобус-Прес, 2007. 800 с. (Серія «Студія 1+1»).

⁶ Горак Р. Кинути каменем : есеї про Ірину Вільде. Львів : Априорі, 2016. 540 с.

⁷ Агеева В. Візерунок на камені. Микола Бажан: життєпис (не)радянського поета. Львів : Вид-во Старого Лева, 2018. 496 с.

⁸ Слабошпицький М. Що записано в книгу життя : Михайло Коцюбинський та інші. Київ : Ярослав Вал, 2012. 496 с. (Серія «БУкЛіт»).

⁹ Кралюк П. Тасмний агент Микола Гоголь, або Про що розповідає «Тарас Бульба». Львів : Вид-во Старого Лева, 2016. 176 с.

Для української біографіки освоєння нових дієвих форм діалогу з постатями минулого та діалогу читача з автором, особливо в літературі для дітей та юнацтва, важливе ще й тим, що це з часом докорінно змінить читацькі запити, що своєю чергою суттєво вплине й на дослідницькі та видавничі плани тих, хто працює і на дорослу аудиторію.

Назрілим завданням є актуалізація біографічного знання в інтелектуальному і духовному житті сучасного суспільства, його поширення й популяризація із застосуванням найрізноманітніших форм і методів цієї роботи. Одним з них є організація випуску біографічних видань на засадничих принципах «публічної історії» — тобто опрацьованої на високому методичному рівні й адресно зорієнтованої науково-популярної продукції, журналів та збірників освітнього й розважального характеру, розрахованих на доволі широкий читацький загал. Нестача в Україні подібних видань призводить до того, що «пересічний» читач, який цікавиться минулим, нерідко змушений, на жаль, задовольняти свої пізнавальні інтереси за допомогою тенденційної літератури та електронних ресурсів проросійського або так званого «малоросійського» спрямування, що продовжує створювати в частини наших співгромадян викривлені, збіднені уявлення про минуле України, її місце у світовій цивілізації.

Останніми роками в цій сфері відбуваються помітні позитивні зрушення. Поряд із друкованими виданнями та електронними ресурсами, зорієнтованими переважно на високоінтелектуальну аудиторію, фахівців (щотижнева газета, а нині електронний проект «Дзеркало тижня» (<https://zn.ua/>), інтернет-ресурс «Historians» (<http://www.historians.in.ua/>)), успішно продовжують і розвивають свою діяльність ЗМІ високого рівня, тематично і за способом викладу матеріалів розраховані на більш широку аудиторію. Зокрема, історико-біографічній проблематиці в них належить помітне місце. Яскравими прикладами цього можуть бути систематичні історико-біографічні публікації газети «День», онлайн-ового суспільно-історичного науково-популярного видання «Історична правда» (<http://www.istpravda.com.ua>), Міжнародного інтелектуального часопису «Україна модерна» (<https://uamoderna.com/index.php>), матеріали інтернет-ресурсів «Лікбез: уроки історії» (<http://likbez.org.ua/ua/>). Багатообіцяючою подією стала нещодавня поява в межах науково-просвітницького проекту «Локальна історія» (Львів) першого вітчизняного «глянцевого» науково-популярного журналу «Локальна історія» (Львів), започаткування ним наприкінці 2019 р. онлайн-ової платформи (<https://localhistory.org.ua/>).

Принципова перевага подібних науково-популярних проєктів високого рівня над різного роду популярними комерційними «метеликами» (а їх таки чимало), розрахованими на масового читача, полягає в тому, що до них залучені фахівці високої кваліфікації, які здатні забезпечити їх належне ідейне спрямування та методичний рівень і враховують актуальні суспільні запити й новітні досягнення науки. Проте окремого спеціалізованого власне біографічного друкованого видання та мережевої платформи поки що не створено — це актуальне завдання на найближчий час. Тому, зокрема, заслуговує на увагу європейський і світовий досвід випуску популярних книг, серій біографічної літератури, брошур та журналів у місцевому контексті, а також популярної біографічної літератури розважального характеру, незрідка — із гострою провокативною фабулою. Подібні видання цілком виправдовують себе, формуючи в громадян яскравий пізнавальний інтерес до вітчизняного минулого, його неординарних постатей, створюючи в читачів відчуття різнобарв'я і повнокровності національного життя впродовж віків. Назрілою є також потреба започаткування серій біографічних видань для читачів різного віку, зокрема таких, які б давали їм зразки самореалізації і життєвих стратегій в окремих сферах діяльності, у молодому, зрілому й похилому віці.

Усе більшого значення для задоволення і суспільних (наукових, освітніх), і індивідуальних пізнавальних інтересів наших співвітчизників набуває розбудова електронних ресурсів біографічної інформації, присвячених як дічам минулого, так і нерозривно пов'язаному з ними — у контексті безперервного розвитку, продовження традицій — представленню сучасного людського потенціалу вітчизняної науки і культури. Загалом це — велика й багатопланова тема, якій присвячено вже чимало праць і яка потребує нині окремого спеціального розгляду, багато в чому — кардинального перегляду раніше напрацьованих дослідниками уявлень у зв'язку з дуже високою динамікою змін, що відбуваються в цій сфері — світоглядних, науково-методичних, технологічних, організаційних.

Зазначимо, що, відповідно до загальних тенденцій розвитку інформаційного середовища та його технологічного забезпечення, усе важливішим напрямом формування різноманітних за форматом, обсягом та призначенням біографічних інформаційних ресурсів — баз даних, архівів, спеціальних комунікативних платформ — стане, на нашу думку, впровадження інтерактивних форм організації їх розбудови за участю широкого кола спеціалістів та користувачів. Саме з урахуванням цього Інститут біографічних досліджень НБУВ, який здійснює формування фундаментального науково-інформаційного

ресурсу «Український національний біографічний архів» (УНБА, адреса в Інтернеті: biography.nbuv.gov.ua), виступив з ініціативою продовжити реалізацію проекту на основі розгортання діяльності всеукраїнської Віртуальної біографічної дослідницької лабораторії (ВБДЛ) за участю вчених і спеціалістів наукових установ, закладів вищої освіти, бібліотек, архівів, музеїв усіх регіонів України. Організаційними засадами такої співпраці можуть стати: підписання договорів про співробітництво НБУВ зі сторонніми установами й організаціями; персональне запрошення вчених і спеціалістів, підтримка громадських ініціатив; виконання спільних проектів за грантами від вітчизняних та зарубіжних фондів та організацій. Одним із кроків до розгортання ВБДЛ Інститут вважає започаткування Репозитарію персональних біобіографічних покажчиків діячів науки і освіти, що дало б змогу залучити до формування цього важливого інформаційного ресурсу безпосередньо укладачів біобіографій з усіх регіонів України.

Іншим важливим напрямом розгортання спільної роботи з інтеграції історико-біографічної інформації та поширення біографічних знань могло б стати започаткування бібліотеками та іншими закладами культури систематичного збирання й упорядкування так званих «народних архівів» спогадів, щоденників та епістолярію широкого загалу співвітчизників, інших матеріалів, що належать до так званої «кусної історії», з метою збереження та упорядкування документальних фондів, які є важливим свідченням епохи. З цього погляду значний інтерес становить обґрунтування завідувачкою відділу Інституту біографічних досліджень канд. іст. наук Н. І. Любовець ідеї започаткування пов'язаного з УНБА електронного всеохоплюючого ретроспективного Реєстру українських мемуарів, щоденників, епістолярію, поєднаного в міру можливого з повнотекстовими публікаціями, який би забезпечив орієнтацію дослідників і шанувальників минулого в обширі цих цінних джерел вітчизняної біографіки, зробив би їх доступними для читачів і дослідників. Це дасть змогу зберегти для нащадків пам'ять про дуже широке коло свідків і учасників буремних історичних подій минулого, перш за все — на локальному, місцевому рівні [9; 10].

У цілому наукові, культурологічні, бібліотечно-інформаційні та громадські ініціативи можуть дуже багато зробити для пропаганди серед широкого загалу, представників усіх поколінь інтересу до біографіки, заохочення біографічного читання, стимулювання аматорських — красназавчих, родовідних розшуків, локальної, «кусної» історії — зацікавлень. Для нашої країни, яка після пережитих лихоліть

XX століття змушена була повертатися з історичного безпам'ятства, де переважна більшість громадян і до цього часу не знає імен своїх предків у четвертому-п'ятому поколіннях, таке «прикладне» спрямування біографіки набуває нині особливого значення. Зокрема, і щодо протидії тим негативним впливам глобалізаційних процесів, які вже призвели до масового становлення в світі навроченого французьким футурологом Жаком Атталі ще на початку 90-х років XX ст. феномена «нового кочівника» — *номада*, байдужого до національних і культурних констант ¹⁰. Адже Україна історично належить до числа країн з дуже високим рівнем міграційної мобільності населення, а також ustalеними в багатьох поколіннях стереотипами успішної соціалізації наших співвітчизників у інших державах, в іноетнічних спільнотах.

Упродовж останніх років безліч різноманітних, оригінальних, а основне — відповідних запитам місцевих громад та різних вікових аудиторій, форм і методів пропаганди біографічного знання, підтримки аматорських історико-біографічних розшуків напрацювали в регіонах України бібліотеки всіх рівнів [18]. У майбутньому знання з локальної історії, про власний родовід має стати реальним елементом гуманітарної культури українців, як це є нині вже в більшості розвинутих країн світу.

Посилення уваги наукових установ, бібліотек, закладів освіти, органів місцевого самоврядування потребують різні аспекти підтримки біографічних досліджень, книговидавання та інформаційної діяльності в галузі поширення біографічних знань. Значний суспільний резонанс, який здобув започаткований Інститутом біографічних досліджень у 2018 р. щорічний Всеукраїнський бібліотечний «Біографічний рейтинг», засвідчив успіх справи, яка, по суті, стала впровадженням у цій сфері дієвої «м'якої» гуманітарної технології. Проте такі ініціативи потребують подальшого розвитку: систематичної організації в регіонах України науковими установами, закладами освіти, видавництвами, культурологічними осередками, бібліотеками всіх рівнів найрізноманітніших за форматами та тематикою комунікативних заходів, зокрема творчих зустрічей із дослідниками — авторами біографічних публікацій, спрямованих на заохочення до біографічного читання різних цільових аудиторій. Цій роботі може чимало посприяти започаткування щорічного широкого відзначення в Україні Всесвітнього дня біографа (16 травня), яке зусиллями Інституту біографічних досліджень уже починає входити в традицію.

¹⁰ Атталі Ж. Кочевники. *На порозі нового тисячелеття*. М. : Междунар. отношения, 1993. С. 46–60.

Метою біографіки, як і всіх інших спрямувань гуманітарної науки і культури — і в цьому полягає її суспільне призначення, має бути піднесення інтелектуального й духовного життя нашого громадянства, сприяння збереженню цінностей, досвіду й традицій попередніх поколінь, консолідації суспільства. Біографічному знанню належить помітне місце в соціалізації людини, формуванні її переконань і життєвих стратегій в умовах суспільства, яке трансформується в нелегких реаліях сучасного кризового розвитку, усвідомленні нашими співгромадянами свого нерозривного зв'язку з Батьківщиною.

Тому біографічні дослідження, уся справа інтеграції та поширення історико-біографічної інформації, розвитку комунікації між дослідниками, видавцями, бібліотеками, інформаційними центрами та іншими закладами культури, читацькими аудиторіями мають розглядатися як важлива сфера діяльності, безпосередньо пов'язана з формуванням та утвердженням у свідомості широкого загалу співвітчизників високих суспільних ідеалів як основи для громадянського згуртування й забезпечення поступального розвитку України.

Розширення біографічної дослідницької, видавничої та інформаційної роботи потребує ґрунтового теоретичного й методичного забезпечення. Нині йдеться, насамперед, про те, щоб зосередити зусилля на актуальних у науковому й суспільному плані проблемах місця, значення і характерних рис побутування історико-біографічної літератури та мережевих ресурсів біографічної інформації в інтелектуальному і духовному житті сучасної України, з'ясуванні масштабів їх читання/використання й особливостей сприйняття людьми різного віку, освітнього рівня, професій, політичних уподобань, жителями окремих частин нашої країни, представниками етнокультурних спільнот. Вивчення читацьких інтересів та очікувань щодо актуальної тематики й героїв вітчизняної біографіки, ставлення читачів до різних жанрів літератури та форм біографічного письма не лише становить теоретичний інтерес, а й має стати практичним дороговказом для дослідників, видавців, фахівців бібліотечно-інформаційної сфери.

Актуальним завданням є виявлення глибинних механізмів впливу історико-біографічної інформації на читацький загал, її взаємодії із суспільством, вироблення на цій основі пропозицій щодо найбільш ефективних в умовах сучасної України інформаційно-комунікативних стратегій поширення й пропаганди видавництвами, ЗМІ, установами науки, освіти і культури, зокрема бібліотеками, історико-біографічного знання як значимої частини вітчизняної гуманітарної культури, що важливо для зміцнення національної самоідентифікації співгромадян, політичної і соціокультурної консолідації українського суспільства, формування його ідеалів.

1. Будзар М. Проблема ідентичності як механізму конструювання соціальних практик особистості: до створення «інтелектуальної біографії» Григорія Галагана / Марина Будзар // Ейдос = Ejdos : альм. теорії та історії іст. науки. – Київ, 2014–2015. – Вип. 8. – С. 233–246. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=eidos/2014/8
2. Буряк Л. Реконструкції жіночих образів у контексті культурно-національних трансформацій мнемонічного простору / Лариса Буряк // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Київ, 2015. – Число 26–27. – С. 25–40. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/issue/sid/2015/26>
3. Буряк Л. І. Інсталяція як біографічний конструкт: Гнат Павлович Житецький / Л. І. Буряк // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 13–42. <https://doi.org/10.15407/ub.15.013>
4. Буряк Л. І. Збагачення творчого арсеналу біографічного письма. Біографічна література non fiction / Л. І. Буряк, С. М. Ляшко, Н. П. Марченко В. І. Попик // Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи : колективна монографія / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського ; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) та ін. – Київ, 2019. – С. 99–108.
5. Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації: проблеми формування й використання : колективна монографія / В. І. Попик (кер. проекту), Н. І. Любовець, О. М. Яценко, С. М. Ляшко та ін. ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2016. – 272 с. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002121>
6. Голубович И. В. Биография: силуэт на фоне Humanities : методология анализа в социогуманитарном знании / И. В. Голубович. – Одесса : ФЛП «Фридман А. С.», 2008. – 367 с.
7. Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи : колективна монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) та ін. – Київ, 2019. – 364 с.
8. Колесник І. Передмова. «Нова біографічна історія» як метод / Ірина Колесник // Ейдос = Ejdos : альм. теорії та історії іст. науки. – Київ, 2014–2015. – Вип. 8. – С. 7–13. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=eidos/2014/8
9. Любовець Н. І. Мемуарний потенціал ресурсів бібліотечного краєзнавства / Н. І. Любовець // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2015. – Вип. 12. – С. 359–376. <https://doi.org/10.15407/ub.12.359>
10. Любовець Н. І. Український мемуарій в інформаційному просторі: досвід та перспективи / Н. І. Любовець // Вітчизняні ресурси біографічної

- та біобібліографічної інформації: проблеми формування й використання : колективна монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) та ін. – Київ, 2016. – С. 199–221.
11. Ляшко С. М. Довідкова біографістика в контексті соціогуманітарного знання XXI ст. / С. М. Ляшко, Н. П. Марченко // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2012. – Вип. 34. – С. 465–476.
 12. Ляшко С. М. Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) Всеукраїнської академії наук : до 100-річчя Національної академії наук України / С. М. Ляшко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2018. – 532 с. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002183>
 13. Марченко Н. П. Володимир Рутківський: тексти долі : біогр. нарис / Н. П. Марченко ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2014. – 414 с.
 14. Марченко Н. П. «Українська біографістика = Biographistica Ukrainica»: фіксація та трансформація біографічного дискурсу в Україні / Н. П. Марченко, В. В. Патик // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2019. – Вип. 17. – С. 165–195. <https://doi.org/10.15407/ub.17.165>
 15. Марченко Н. П. Презентація біографічного знання в сучасних українських біографічних виданнях для дітей і підлітків / Н. П. Марченко // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2020. – Вип. 19. – С. 53–68. <https://doi.org/10.15407/ub.19.053>
 16. Менжулін В. Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні : монографія / Вадим Менжулін. – Київ : НаУКМА : Аграр Медіа Груп, 2010. – 455 с. – Режим доступу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10979>
 17. Менжулін В. Історико-філософська біографістика: провідні тенденції та віхи становлення / Вадим Менжулін // Наукові записки НаУКМА. – Київ, 2011. – Т. 115 : Філософія та релігієзнавство. – С. 18–25.
 18. Міщук С. М. Інформаційні ресурси регіональної біографіки обласних універсальних наукових бібліотек України / С. М. Міщук, Г. А. Міщук // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2016. – Вип. 14. – С. 263–276. <https://doi.org/10.15407/ub.14.263>
 19. Оноприенко В. Апории биографического письма и научная биография / Валентин Оноприенко // Ейдос = Ejdos : альм. теорії та історії іст. науки. – Київ, 2014–2015. – Вип. 8. – С. 55–66. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=eidos/2014/8
 20. Попик В. І. Біографіка української академічної науки у новітніх дослідженнях і публікаціях Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / В. І. Попик // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2019. – Вип. 17. – С. 132–150. <https://doi.org/10.15407/ub.17.132>

21. Попик В. І. Біографіка як феномен науки і культури / В. І. Попик // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біограф. дослідж. – Київ, 2020. – Вип. 19. – С. 15–32. <https://doi.org/10.15407/ub.19.015>
22. Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика / Т. Н. Попова. – Одесса: Бондаренко М. А., 2017. – 456 с.
23. Харківський історіографічний збірник. Вип. 6 : Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень / ред. С. Посохов ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 192 с.

REFERENCES

1. Budzar, M. (2014/2015) Problema identychnosti yak mekhanizmu konstruivannia sotsialnykh praktyk osobystosti: do stvorennia «intelektualnoi biohrafii» Hryhoriia Galagana [The problem of identity as a mechanism for constructing social practices of the individual: to create an “intellectual biography” of Gregory Galagan]. *Eidos = Ejdos: Historiographic Almanac*, 8, 233-246. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=eidos/2014/8 [In Ukrainian].
2. Buriak, L. (2015). Rekonstruktsii zhinochykh obraziv u konteksti kulturno-natsionalnykh transformatsii mnemonichnoho prostoru [Reconstructions of female images in the context of cultural and national transformations of the mnemonic space]. *Spetsialni Istorychni Dystsypliny: Pytannia Teorii Ta Metodyky*, 26-27, 25-40. Retrieved from <http://resource.history.org.ua/issue/sid/2015/26> [In Ukrainian].
3. Buriak, L. I. (2017). Instaliatsiia yak biohrafichnyi konstrukt: Hnat Pavlovych Zhytetskyi [Installation as a biographical construct: Hnat Pavlovich Zhytetskyi]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 15, 13-42. <https://doi.org/10.15407/ub.15.013> [In Ukrainian].
4. Buriak, L. I., & Liashko, S. M., Marchenko, N. P., & Popyk, V. I. (2019). Zbahachennia tvorchoho arsenalu biohrafichnoho pysma. Biohrafichna literatura non fiction [Enriching the creative arsenal of biographical writing. Biographical literature non fiction] In V. I. Popyk (Ed.). *Istorychna biohrafika v Ukraini: problemy, zavdannia i perspektyvy rozvytku doslidzhen, vydavnychoi ta informatsiinoi roboty* [Historical biography in Ukraine: problems, tasks and prospects for the development of research, publishing and informational work] (pp. 99-108). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Popyk, V. I. (Ed.). (2016). *Vitchyzniani resursy biohrafichnoi ta biobibliohrafichnoi informatsii: problemy formuvannia y vykorystannia* [Domestic resources of biographical and biobibliographic information: problems of formation and use]. Kyiv, Ukraine. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002121> [In Ukrainian].
6. Golubovych, I. V. (2008). *Biografia: siluet na fone Humanities: metodologiya analiza v sotsiogumanitarnom znanii* [Biography: Silhouette Against the Background of Humanities: Methodology of Analysis in Socio-Humanitarian Knowledge]. Odessa, Ukraine: FLP “Fridman A. S.”. [In Russian].
7. Popyk, V. I. (Ed.). (2019). *Istorychna biohrafika v Ukraini: problemy, zavdannia i perspektyvy rozvytku doslidzhen, vydavnychoi ta informatsiinoi ro-*

- boty* [Historical biography in Ukraine: problems, tasks and prospects for the development of research, publishing and informational work]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
8. Kolesnyk, I. (2014/2015). Peredmova. “Nova biohrafichna istoriia” yak metod [Preface. “New bibliographic history” as a method]. *Eidos = Ejdos: Historiographic Almanac*, 8, 7-13. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=eidos/2014/8 [In Ukrainian].
 9. Liubovets, N. I. (2015). Memuarnyi potentsial resursiv bibliotechnoho kraieznavstva [M memoir potential of library local history resources]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 12, 359-376. <https://doi.org/10.15407/ub.12.359> [In Ukrainian].
 10. Liubovets, N. I. (2016). Ukrainskyi memuarii v informatsiinomu prostori: dosvid ta perspektyvy [The Ukrainian memoirs in the information space: experience and perspectives]. In V. Popyk (Ed.). *Vityzhniani resursy biohrafichnoi ta biobibliohrafichnoi informatsii: problemy formuvannia y vykorystannia* [Domestic resources of biographical and biobibliographic information: problems of formation and use] (pp. 199-221). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 11. Liashko, S. M., & Marchenko, N. P. (2012). Dovidkova biohrafistyka v konteksti sotsiohumanitarnoho znannia 21 st. [Reference biography in the context of socio-humanitarian knowledge of the 21st century]. In *Naukovi Pratsi Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 34, 465-476. [In Ukrainian].
 12. Liashko, S. M. (2018). *Avtobiohrafichni dzherela Postiinoi komisii dlia skladannia Biohrafichnogo slovnyka diiachiv Ukrainy (1918–1933) Vseukrainskoi akademii nauk* [Autobiographical sources of the Standing Commission for compiling the Biographical Dictionary of Ukrainian figures (1918–1933) of the All-Ukrainian Academy of Sciences]. Kyiv, Ukraine. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002183> [In Ukrainian].
 13. Marchenko, N. (2014). *Volodymyr Rutkivskyi: teksty doli* [Volodymyr Rutkivsky: Texts of destiny]. Ternopil, Ukraine: Navchalna knyha–Bohdan. [In Ukrainian].
 14. Marchenko, N. P., & Patyk, V. V. (2019). “Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica”: fiksatsiia ta transformatsiia biohrafichnogo dyskursu v Ukraini [“Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica”: fixation and transformation of biographical discourse in Ukraine]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 17, 165-195. <https://doi.org/10.15407/ub.17.165> [In Ukrainian].
 15. Marchenko, N. P. (2020). Prezentatsiia biohrafichnogo znannia v suchasnykh ukrainskykh biohrafichnykh vydanniakh dlia ditei i pidlitkiv [Presentation of biographical knowledge in contemporary Ukrainian biographical publications for children and adolescents]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 19, 53-68. <https://doi.org/10.15407/ub.19.053> [In Ukrainian].
 16. Menzhulin, V. I. (2010). *Biohrafichni pidkhid v istoryko-filosofskomu piznanni* [Biographical approach in historical and philosophical cognition]. Kyiv, Ukraine: NaUKMA. Retrieved from <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10979> [In Ukrainian].

17. Menzhulin, V. I. (2011). Istoryko-filosofska biohrafistyka: providni tendentsii ta vikhy stanovlennia [Historical and philosophical biography: leading trends and milestones]. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 115, 18-25. [In Ukrainian].
18. Mishchuk, S. M., & Mishchuk, H. A. (2016). Informatsiini resursy rehionalnoi biohrafiki oblasnykh universalnykh naukovykh bibliotek Ukrainy [Information resources of the regional biographical science of regional universal scientific libraries of Ukraine]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 14, 263-276. [In Ukrainian].
19. Onoprienko, V. (2014/2015) Aporii biograficheskogo pisma i nauchnaia biografiia [Aporia for biographical writing and scientific biography]. *Eidos = Ejdos: Historiographic Almanac*, 8, 55-66. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I&S21STR=eidos/2014/8 [In Russian].
20. Popyk, V. I. (2019). Biografika ukrainskoi akademichnoi nauky u novitnikh doslidzhenniakh i publikatsiiakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Biography of Ukrainian academic of science in the latest research and publications of the Vernadsky National Library of Ukraine]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 17, 132-150. <https://doi.org/10.15407/ub.17.132> [In Ukrainian].
21. Popyk, V. I. (2020). Biografika yak fenomen nauky i kultury [Biography as a phenomenon of science and culture]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 19, 15-32. <https://doi.org/10.15407/ub.19.015> [In Ukrainian].
22. Popova, T. N. (2017). *Zhizneopisanie uchenogo-istorika na perekrestke istoriograficheskikh traditsii. Teoriia. Metodologiya. Praktika* [Biography of a Scientist-Historian at the Crossroads of Historiographic Traditions. Theory. Methodology. Practice]. Odessa, Ukraine: Bondarenko M. A. [In Russian].
23. Posokhov, S. (Ed.). (2003). *Kharkivskiy istoriografichnyi zbirnyk* (Vol. 6: Biografistyka v konteksti suchasnykh istorychnykh ta istoriografichnykh doslidzhen [Biography in the context of modern historical and historiographical research]). Kharkiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Стаття надійшла 06.10.2020 р.

Volodymyr POPYK, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Director of the Institute of Biographical Research, VNLU (Kyiv, Ukraine).

Domestic biography through intellectual and spiritual transformations of society.

The article analyzes the evolution of ideas about the role and place of biography in modern society, the changes in perception of biographical literature and information with regard to globalization, information revolution, the crisis nature of modern world development, the advent of “*liquid modernity*” and uncertainty, and the ensuing changes in values, life strategies and cognitive interests of proactive share of domestic readership. The importance of biographical knowledge in personal growth and spiritual quests of our contemporaries is highlighted, es-

pecially in shaping their ideals and beliefs, transmission of moral values, experience, and traditions between generations, ensuring the latter's transformation; affirming concepts of a person's organic connection to their homeland. The tasks and ways are outlined of overcoming the inherited stereotypes of simplified and one-sided historical figure interpretation. Emphasis is placed on the need to transform national biography studies as a historical tool for discovering the past in its particular faces and images into a scientific and cultural branch whose objective is to comprehend humanity, a person in their complexity and multiple dimensions, epoch-specific or universal. Concrete description is given for tasks in adopting international and European experience, enriching the creative arsenal of domestic biography, the use of new forms of biographical writing; in promotion of research, publishing, and communication with different readers with "soft" technologies from humanities introduced.

Key words: biography, social transformations, interest in biographical reading, modern requirements to biographical literature, creative tools of biography, encouragement of biographical reading.

УДК 82-94+303.6

<https://doi.org/10.15407/ub.20.172>

*Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу теорії та методики бібліографії
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-8811-6627>
e-mail: lyubovets@nbuv.gov.ua*

СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МЕМУАРНОГО ПРОСТОРУ: ЗАГАЛЬНИЙ ТА ЛОКАЛЬНИЙ ВИМІРИ

Розглянуто зміни сучасного мемуарного простору, які відбуваються на тлі новітніх усноісторичних практик в умовах цифрової гуманітаристики (англ. Digital Humanities, DH). Зазначено, що застосування методу усноісторичного інтерв'ю призвело до активного розвитку мемуарного жанру — спогаду-інтерв'ю, який отримав «нове дихання» в умовах DH. Результатом стало творення великої кількості історико-мемуарних праць, які представлені в національному просторі й у традиційних видавничих форматах, і в новітніх цифрових проєктах на загальному та локальних рівнях. Показано, що в умовах інформаційного суспільства мемуари розвиваються у двох площинах. З одного боку, це трансформація/зміна в жанрах та форматах представлення мемуарів, що втілюється в активному розвитку цифрових проєктів, в основі яких лежить жанр спогаду-інтерв'ю (аудіо, відео, транскрибований текст), з другого боку — це подальша еволюція мемуарів, яка відображається в розвитку вже відомих та випробовуваних протягом багатьох століть жанрів у класичному друкованому вигляді. З огляду на вимоги часу жанри та формати представлення мемуарів, спричинені кардинальними змінами дискурсів гуманітаристики, в умовах DH видаються як більш ефективна модель з погляду донесення «готового продукту» (мемуарів) до потенційного користувача. На практиці ці два напрями поєднуються та доповнюють один одного. Аналіз представлення мемуарів у загальних та локальних вимірах демонструє активний розвиток і ефективність упровадження нових та класичних форм і форматів мемуарів як у загальних, так і в локальних проєктах, ефективність яких зростає із залученням громадських ініціатив.

Ключові слова: мемуари, усноісторичні практики, спогад-інтерв'ю, цифрова гуманітаристика, загальний та локальний виміри.

Міждисциплінарність сучасних наукових досліджень усе більше стає основною вимогою часу. Історична наука за останні десятиліття поповнилася новими науковими напрямками (усна історія, локальна історія, соціальна історія, мікроісторія, історія повсякдення тощо) та методами, які значно збагатили українську історіографію. Завдяки цьому на перше місце вийшли культурологічно зорієнтовані розвідки, які демонструють відхід від соціально-економічних досліджень. Найбільші зміни в контексті трансформацій/еволюції сучасного мемуарного простору спричинили новітні наукові практики, які активно розвиваються в Україні в рамках усної історії [1; 3; 4] та все більше переорієнтовують історичні дослідження з часу на простір (з акцентом на соціокультурний контекст місцевої історії) в межах локальної історії [1]. Звісно, зміни мемуарного простору спричинили і цифровізація суспільства та глобалізаційні процеси. Відповіддю на ці виклики для гуманітаристики стало виникнення нового наукового напрямку — цифрової гуманітаристики (Digital Humanities, DH) ¹ — міждисциплінарної галузі досліджень, що об'єднує методики і практики гуманітарних, соціальних і обчислювальних наук. Її мета — вивчити можливості застосування та інтерпретації нових цифрових та інформаційно-комунікаційних технологій, систематичне використання цифрових ресурсів у гуманітарних і соціокультурних дослідженнях та освіті [13, с. 10]. Зокрема, має значення якраз гуманітарний зміст знання (на першому місці — логіка змісту, а не засобів), логіка гуманітарних досліджень, а не лише комп'ютерні технології. Однією із особливостей функціонування DH, що вказує на її величезний потенціал, є те, що до роботи над окремими проектами можуть долучатися не лише державні установи та науковці, а й усі охочі, незалежно від локації ². Основним елементом тут є чітка мотивація та наявність зацікавлених учасників. Різноманітні аспекти розвитку DH ³ вивча-

¹ Інші терміни: e-Humanities, e-Science, e-History, цифрові гуманітарні науки.

² Як свідчить практика, завдяки громадським ініціативам в Україні функціонує кілька проектів, направлених на відкриття для широкого загалу мемуарної спадщини (самостійне оцифрування архівних та книжкових колекцій, формування електронних бібліотек, репозиторіїв тощо).

³ Першим проектом DH став електронний офлайн-словник творів Томи Аквінського (Index Thomisticus) (лінк — <http://www.corpusthomaticum.org/it/index.age>), започаткований 1949 р. Новітнім проектом стало зібрання різноманітних відцифрованих даних у колекції культурної спадщини Європи — Європіана (Europeana) (лінк — <https://www.europeana.eu/en>), що містить мільйони відцифрованих творів мистецтва (музейних артефактів, книжок, картин, фільмів та музичних творів), у наповненні якого беруть участь національні бібліотеки світу. Свою місію електронна бібліотека вбачає в тому, що «полегшує людям використання культурної спадщини для освіти, досліджень, творчості та відпочинку» (<https://pro.europeana.eu/>).

ють і зарубіжні, і вітчизняні вчені. Зокрема, загальні проблеми цифрової гуманітаристики досліджують М. Таллер [16], Г. Можасва [13], В. Копанева [5], проблеми цифрової гуманітаристики в бібліотеці — Л. Костенко та О. Жабін [6], у сфері вищої освіти — О. Воскобойнікова-Гузєва [2], М. Чікарькова [19], О. Матвієнко та М. Цивін [12].

Аналіз останніх вітчизняних і зарубіжних досліджень. В історичному дискурсі за останні роки спостерігається підвищена увага, справній ажіотаж навколо вивчення спогадів, здебільшого джерелознавчого характеру [9]. Однак дослідники не порушували питання змін жанрів та форм репрезентації мемуарів у суспільстві з позицій нових наукових напрямів в історичній науці та ДН. Свого часу авторка досліджувала представлення мемуарів у інформаційному просторі України в цілому, як складової частини електронних ресурсів бібліотек та краєзнавчих ресурсів ⁴ і як унікального ресурсу в системі соціальних комунікацій [10]. Зокрема, було зазначено відсутність єдиного інформаційного ресурсу, який би вмщував українські мемуари, натомість виявлено кілька окремих, створених завдяки науковій та громадській ініціативі («Diasporiana», «Мислене древо», «Дисидентський рух в Україні») тощо) на класичних засадах (подання тексту мемуарів чи бібліографічних записів) та комунікаційну важливість мемуарів, їх здатність впливати на формування особистості, культурно-історичної пам'яті, національної ідентичності.

Мета статті. У контексті міждисциплінарного вивчення мемуарного простору з урахуванням здобутків сучасної історичної науки та ДН мету статті бачимо в дослідженні трансформації жанрових форм та репрезентацій мемуарів у сучасному національному просторі в загальному та локальних вимірах. Увагу зосередимо на виявленні та аналізі сучасних наукових та популяризаційних проєктів, що втілилися в класичних видавничих та цифрових задумах, метою яких є оприлюднення/творення мемуарів, здійснених із використанням методів усної та локальної історії та інструментарію ДН на загальному та локальному рівні. Розгляд проєктів буде здійснено за такими критеріями: мета, учасники, змістове/тематичне наповнення, методичні підходи, жанри мемуарів, цільова аудиторія. Використано системний підхід до визначення перспектив трансформацій в мемуарному про-

⁴ Див.: Любовець Н. І. Мемуарний потенціал ресурсів бібліотечного краєзнавства. *Українська біографістика*. 2015. Вип. 12. С. 359–376; Ї ж. Українські мемуари в сучасному інформаційному просторі. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2013. Вип. 37. С. 602–615; Ї ж. Мемуари як складова електронних ресурсів бібліотек: світовий досвід та перспективи створення вітчизняного електронного ресурсу «Українська мемуаристика». *Українська біографістика*. 2013. Вип. 10. С. 417–430.

сторі з позицій ДН. Застосовано методи контент-аналізу, компаративістики та узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Вивчення мемуарів як культурно-історичного феномену, важливого складника національного простору потребує супроводу провідних наукових центрів, науковців у міждисциплінарному зрізі та підтримки громадської ініціативи. Це дасть нагоду простежити зміни акцентів, що відбуваються з мемуарним простором на теренах сучасної України. Важливим поштовхом у процесі еволюції/трансформації мемуарів у сучасних умовах стали, з одного боку, імплементація в історичний дискурс наукового інструментарію усної історії та активний розвиток усноісторичних/польових досліджень, з другого — підвищена увага до просторових вимірів історичних досліджень, які перенесли увагу дослідників на регіональні й локальні соціуми. Зокрема, застосування методу інтерв'ю в усноісторичних практиках, якими послуговуються дослідники усної та локальної історії, призвело до активного розвитку мемуарного жанру — спогаду-інтерв'ю. Варто зазначити, що мемуарний жанр спогаду-інтерв'ю має свою історію в національній мемуарній традиції. Джерела його сягають 20–30-х рр. ХХ ст. Інтерес до цього жанру був спричинений потребою створення джерельної бази історичних досліджень для легалізації історії радянської держави. Ця тенденція розвинулась і в Україні, де було розпочато збирання усних свідчень у формі інтерв'ю учасників революційних подій. Основними темами було визначено події революцій 1905 р., 1917–1921 рр., історію фабрик та заводів, робітничого руху. Для збору усноісторичних свідчень у Харкові 1922 р. була створена спеціальна науково-дослідна Комісія з вивчення історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії (Істпарт) (у 1929 р. було реорганізовано в Інститут історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У), завданням якої було збирання й видання матеріалів з історії комуністичної партії, революційного руху, російських революцій та громадянської війни 1918–1920 рр. Для цього було засновано спеціальний друкований орган — журнал «Літопис революції» (1922–1933), на сторінках якого часто друкувалися спогади, зокрема отримані методом інтерв'ю (серед них так зване інтерв'ю «анкетним методом»). Окремо виходили збірки спогадів та документів. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. у зв'язку з тим, що радянська система відкидала індивідуальне трактування історичних подій та в ній панувала офіційна історіографія, ця діяльність стала неможливою. Традицію запису спогадів-інтерв'ю було поновлено після закінчення Другої світової війни, але записувалися лише спогади видатних діячів держави та культури, військових, які висвітлювали героїчну боротьбу радянського народу проти фашистської на-

вали, згодом — досягнення радянського режиму, та відповідали канонам офіційної історіографії. У 70–80-х рр. ХХ ст. стає популярним історичне інтерв'ю у форматі магнітофонних записів.

«Нове дихання» жанр спогаду-інтерв'ю отримав в умовах ДН. Результатом стало *творення* великої кількості історико-мемуарних джерел, які за інших обставин ніколи не з'явилися б, та подальша імплементація їх у соціогуманітарні дослідження та національний простір. Паралельно в еволюційному контексті продовжує розвиватися тенденція ретроспективного вивчення мемуарного спадку. Насамперед йдеться про роботу з уже існуючим текстом, тобто його оцифрування. Важливим видається не просто його відтворення (копії зображення), а надання можливості користувачу роботи з ним ⁵, що дасть змогу науковцям працювати з великими комплексами даних, аналізувати та верифікувати їх, адже нині великі масиви мемуарів недоступні для широкої спільноти через відсутність системної роботи у цьому напрямі. Окремі кроки здійснює Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського в контексті створення електронної бібліотеки «Україніка» [6] та Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого. Остання розвиває проект електронної бібліотеки «Культура України», яка вміщує і масив мемуарних джерел ⁶. Зважаючи на те, що ці ресурси мають комплексне спрямування та акумулюють усе культурне надбання України, досвід їх створення, функціонування, репрезентативність мемуарів заслуговує на окреме вивчення та потребує координаційних зусиль усієї бібліотечної спільноти.

Тенденцією, що все ширше розвивається в контексті трансформації сучасного мемуарного простору в загальному та локальному вимірах (яка побутує паралельно та часто переплітається з класичним представленням мемуарів у книжковому вигляді ⁷), стає можливість *творення* нового мемуарного тексту в межах новітніх наукових напрямів — усної та локальної історії. Проблема *творення* історичного джерела розглядається усною історією в контексті трьох груп усно-історичних джерел: усна традиція (в етнографії та фольклористиці — відомості про минуле, що передаються з вуст в уста, від покоління до покоління); усна біографія (розповіді про події з життя окремої людини, мета яких — схарактеризувати це життя і надати йому значення); усне історичне джерело (процес спогадів, свідчень, розповіді

⁵ З функцією їх подальшого розпізнавання.

⁶ На жаль, у тематичному покажчику електронної бібліотеки не виокремлено мемуари, спогади, щоденники тощо (див. <https://elib.nlu.org.ua/catalogue.html>), однак, використовуючи пошук, можна знайти потрібні матеріали.

⁷ Йдеться про ретроспективне видання мемуарів та видання спогадів сучасників.

не тільки ініціюється дослідником, а конструюється, моделюється, регулюється за допомогою наукового дослідного інтерв'ю [20, с. 44–45]). А залучення технологічних та технічних можливостей ДН, зокрема аудіозапис (відтворення голосу особи), відеозапис (відтворення голосу та зовнішнього вигляду, створення документальних фільмів), 3D-моделювання (створення віртуального образу, світу), застосування елементів картографування (аналіз мережевих зв'язків, який дає змогу з'ясувати й відтворити майже будь-які стосунки особи) тощо, дає змогу візуалізувати інформацію та надати їй багатовимірне звучання. Саме ДН дає змогу залучити до процесу *творення* історико-мемуарних джерел не лише державні та громадські інституції, а й окремі ініціативи в різноманітних просторових вимірах.

Спробуємо здійснити контент-аналіз ⁸ найбільш типових цифрових українських проєктів, в основі яких лежать мемуари в жанрі спогаду-інтерв'ю.

Загальний вимір

Нині з'являється велика кількість як археографічних видань мемуарних джерел, так і мемуарів сучасників, які представляють різноманітні професії та середовища ⁹. Цікавим з погляду трансформації й еволюції мемуарів на тлі інтересу наукової спільноти та суспільства в цілому до цього жанру української документалістики став процес *творення* масиву свідчень (з перспективою їх перетворення з часом у науковий текст) із залученням методу усної історії про події Революції гідності, зокрема проєкт «Майдан: усна історія» Українського інституту національної пам'яті (УІНП), який функціонує на загальнодержавному рівні [11]. Метою проєкту було проголошено зібрання відео- та аудіосвідчень активістів Євромайдану про події зими 2013–2014 рр., що дало можливість зафіксувати суб'єктивний досвід громадян через проведення «глибинних інтерв'ю» (спогадів-інтерв'ю) з активістами із різних середовищ Євромайдану та записати їх з допомогою аудіо- та відеотехніки ¹⁰. «Глибинне інтерв'ю», яке використовується в усноїсторичних практиках як якісний метод дослідження,

⁸ Контент-аналіз (від англ. *content* — зміст) — метод якісно-кількісного аналізу змісту документів з метою виявлення й вимірювання різних фактів і тенденцій, відображених в цих документах в їх соціальному контексті.

⁹ Див. Довгі списки Всеукраїнського бібліотечного «Біографічного рейтингу» 2018 та 2019 р.

(<http://biography.nbuv.gov.ua/rating/r2018/>; <http://biography.nbuv.gov.ua/rating/r2019/>), де представлена серед інших і мемуарна література в номінації «Джерела біографії».

¹⁰ Ці записи в перспективі мають стати основою для Архіву Майдану та будуть представлені в експозиції Музею Свободи / Музею Майдану (лінк — <https://old.uinp.gov.ua/page/muzei-maidanu>).

передбачає проведення індивідуальних інтерв'ю з невеликою кількістю респондентів для вивчення їхніх поглядів на конкретну ідею або ситуацію; та/або це вид інтерв'ю, у якому дослідник намагається зібрати інформацію, щоб ґрунтовно вивчити певний аспект, що характеризує респондента та/або його ставлення до конкретної ситуації, події, проблеми (почуття, мотиви, погляди, історії життя тощо) [7]. Резонансність подій Революції гідності, розуміння науковою спільнотою та громадянським суспільством потреби осмислити сучасні унікальні суспільні практики, започатковані Майданом, об'єднало навколо цього цифрового історико-мемуарного проекту зусилля УІНП, Українського католицького університету (УКУ), зарубіжних організацій. Зокрема, спогади збирали УІНП, Фонд збереження пам'яті Майдану, Київський університет імені Бориса Грінченка, Дослідний центр Східної Європи Бременського університету Німеччини, Каунаський університет імені Вітаутаса Великого, волонтери з різних міст України ¹¹.

У межах проекту було записано кілька сотень аудіо- та відеоінтерв'ю з учасниками Євромайдану та їх опонентами. Оприлюднені на YouTube-каналі УІНП матеріали проекту дадуть змогу сучасникам та наступникам поглянути на трагічні події 2013–2014 рр. очима їх безпосередніх учасників та реконструювати ситуацію, що стрімко змінювалася, через сприйняття представників різних професій, середовищ, віку, з різних регіонів України, які розповідають про ключові події тієї зими та про свою участь у них. Нині маємо можливість ознайомитися лише з частиною зібраного матеріалу — 21 спогад-інтерв'ю, розміщений на YouTube-каналі у форматі відеозапису ¹². Навіть цей масив документального матеріалу у формі спогаду-інтерв'ю дає інформацію про *індивідуальний досвід* респондентів. Зміст спогадів є не простим (фотографічним) відбитком пережитого, а складним симбіозом елементів прожитого минулого, «забування» інших моментів, що, в цілому, створює зв'язок між минулим і сьогоденням та є проєкцією майбутнього [15, с. 165], що робить його унікальним, як унікальним є життя кожної людини ¹³. Такий проект став можливий

¹¹ Див.: YouTube канал Ukrainian Institute of National Remembrance (лінк — <https://www.youtube.com/channel/UCv7GvZiPMU7OWZdPkmeH3Qw/search?query=%D0%9C%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D0%BD>). Станом на 20.04.20 р.

¹² Див.: <https://www.youtube.com/channel/UCv7GvZiPMU7OWZdPkmeH3Qw/search?query=%D0%9C%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D0%BD.%D0%A3%D1%81%D0%BD%D0%B0+%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F> (станом на 20.04.2020 р.).

¹³ Серед респондентів бачимо Любомира Гузара, Мирослава Поповича, активістів Майдану — Інну Неродик, Олега Юрченка та інших.

на тлі уваги наукової спільноти до особи «як дійового агента історії, а до особистісного досвіду — як до базової соціокультурної цінності суспільства» [18]. Результатом цього проекту стало формування комплексу сучасних історичних/мемуарних/біографічних джерел, які стануть основою для подальших соціогуманітарних досліджень, що потребують специфічного дослідницького інструментарію.

Значення цього проекту не вичерпується лише увагою до формування історико-мемуарної бази для майбутніх досліджень, а має глибші наслідки, які лежать у площині, так би мовити, «соціальної терапії», яка дасть змогу досягти порозуміння між різними групами в суспільстві — й активними причіниками, й опонентами протестних подій. Чим ширше буде коло осіб, залучених до цього проекту, тим цей процес буде ефективнішим для суспільства, адже дасть нагоду проілюструвати розмаїття історичного досвіду, багатогранність подій, різноплановість наслідків, неможливість однозначних оцінок, а за цим — усвідомити потребу пошуку складніших рішень, компромісів та шляхів для суспільного діалогу. Усноісторичний спогад-інтерв'ю важливий і для самого оповідача, насамперед для самоідентифікації, адже повертає людям, які робили та переживали історію, центральне місце в ній, даючи можливість «заговорити на повний голос» [16, с. 15], та водночас є методом позбавлення від посттравматичної пам'яті.

У межах цифрового проекту, робота над яким нині перебуває в стадії опрацювання великих масивів записаних аудіо- та відеоматеріалів, що потребує значних матеріальних вкладень, було паралельно розпочато видавничий проект, до участі в якому залучені представники регіональних вишів, місцевих телерадіокомпаній та активісти. Проект набув всеукраїнського масштабу із залученням іноземних інституцій, зокрема методичної допомоги від усноісторичного польського осередку «Карта». Група координаторів видавничого проекту розробила уніфіковані методологічні підходи до проведення інтерв'ю. Ураховувалися особливості кожного регіону, напрацьовано методичні матеріали на семінарах та тренінгах із питань, присвячених проведенню інтерв'ю, формуванню питальника, кола опитуваних тощо.

Результатом роботи стало видання серії збірок спогадів із загальною назвою «Майдан від першої особи» (вийшло три випуски, формування яких відбувалося за окремими критеріями). Перший випуск «Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності» (Київ, 2015) репрезентував історію Майдану через спогади 45 безпосередніх учасників. Матеріал згруповано за середовищами — журналісти, студенти, правозахисники, координатори, підприємці, священики, самооборона, політики, волонтери, митці, автомайдан, затяті, медики,

сміливці, авторитети. Спогади-інтерв'ю різних за статтю, віком та формою участі осіб дають змогу читачеві побачити Майдан як самоорганізовану соціальну спільноту, а належність до того чи того середовища відображено в специфіці рефлексій (її тематичному спрямуванні) на події. Зокрема, відомий моральний авторитет Любомир Гузар дає загальну оцінку Майдану: «...це внутрішній переворот, вияв того, що всередині, у серцях людей назріло. І воно показалося» (с. 316) — та окреслює завдання, які стоять перед нацією: «Тепер велике завдання, щоби молоді люди виростили такими як треба. То не проста справа, дуже багато ще треба працювати, щоби наші школи, університети займалися таким вихованням» (с. 319). Мирослав Попович оцінює значення згадуваних подій, зазначаючи, що Майдан був моментом переходу, який назавжди зробив нашу психіку здатною «...подолати мертвотну атмосферу, що її створює безмежна влада» (с. 312). Оксана Забужко говорить про вплив подій на масову свідомість: «От як раптом Шевченко став всім зрозумілий. Раптом стало зрозуміло, про що це. Це не слова, не текст, це про нас сьогоднішніх, це про тебе, про мене, це про те, що тут зараз діється» (с. 306). Священики (отець Петро Жук, отець Микола Мишевський, архієпископ Стефан Негребецький) згадують про участь Церкви в протестних подіях, організації Духовної ради Майдану, виступи священиків зі сцени. Медики більше зосереджені на організації медичної допомоги тощо. Структурування спогадів з погляду окремих середовищ, кордони яких досить умовні й не завжди пов'язані з професійною діяльністю, дають змогу подивитися на події з різних точок і побачити різні виміри Майдану, що робить їх ґрунтовним джерелом для майбутніх досліджень та засобом суспільної комунікації.

Другий випуск збірника «Майдан від першої особи. Мистецтво на барикадах» (Київ, 2016) репрезентував спогади митців різних жанрів, видів та напрямів мистецтва, що відображають їхній суб'єктивний досвід пережитого та узагальнені міркування про роль мистецтва в Революції гідності. Прикметно, що укладачам вдалося перенести емоції митців на папір, скориставшись для транскрибування¹⁴ спеціальною методикою: вони зберегли стилістику мовлення оповідачів («фірмові» слова, завдяки яким мовлення є упізнаваним), незакінчені речення, просторічні звороти, риторичні питання. Цінність випуску подвійна, адже він уміщує не лише цікаві історії різних людей, а й водночас демонструє мистецтво Революції гідності.

¹⁴ Транскрибування — розшифрування тексту для найточнішого передавання на письмі всіх відтінків вимови (звуків) з тими змінами, яких звук зазнає в процесі мовлення, за допомогою спеціальних графічних знаків.

До третього випуску збірника «Майдан від першої особи. Регіональний вимір. Ч. 1–3»¹⁵ (Київ, 2017–2018) увійшли фрагменти спогадів учасників і очевидців протестних акцій у регіонах, які відбувалися під час Революції гідності, що дало можливість реконструювати події місцевих майданів через спомини учасників та залучити їх до загальнонаціонального наративу. Фрагменти спогадів у збірнику доповнено документальними матеріалами — дописами із соцмереж, агітаційним матеріалом, світлинами, які дають змогу простежити особливості перебігу акцій у регіонах. Важливим складником видавничого проекту стало залучення думок опонентів¹⁶.

Проект «Майдан: усна історія» продемонстрував величезний потенціал спогаду-інтерв'ю як мемуарного жанру в сучасних умовах, що стало відповіддю на суспільний запит на персоніфіковану історію країни — з погляду окремої людини чи групи як основи для національної ідентичності. З другого боку — залучення досвіду учасників подій до майбутніх наукових практик дасть змогу зрозуміти його та відтворити в історичних реконструкціях. Проект, започаткований з ініціативи УІНП, завдяки участі небайдужої громадськості досяг найбільшого результату, який втілюється у виході книжкової серії. Але великий усноісторичний мемуарний наратив (зафіксований в аудіо- та відеоформаті) ще чекає на наукове опрацювання, зокрема транскрибування, аналіз та інтерпретацію отриманих за допомогою інтерв'ювання текстів, що потребує виваженого комплексного підґрунтя та методичного інструментарію з позицій сучасної гуманітаристики. Ще й досі можна погодитися з думкою В. Яремчука, що усна історія у нас майже не вийшла за межі суто джерельних, а не аналітичних праць [21, с. 33], особливо це стосується новітньої тематики.

Проект «Майдан: усна історія» логічно продовжився в новому цифровому вимірі — проекті «Музей Свободи / Музей Майдану» (лінк — <http://maidanmuseum.org/uk>), започаткованому 2014 р. Його учасники, використовуючи можливості ДН, надали нового звучання тематиці Революції гідності, візуалізуючи події. Зокрема, було створено цифрові колекції: «Інформаційний простір», «Боротьба», «Побут», «Творчість», «Символіка», «Бібліотека Музею Майдану», розроблено маршрут «Місця Революції Гідності», музейні інсталяції тощо. Такий формат значно розширив можливості поширення інформації серед потенційних користувачів та її інтерпретації. Зокрема, на-

¹⁵ Частина випуску подаються за назвами областей, розташованими в алфавітному порядку: перша частина третього випуску (2017) містить розділи від Автономної Республіки Крим до Луганської області; друга (2018) — від Львівської до Чернігівської; третя (2018) складається з 25 розділів за кількістю регіонів України.

¹⁶ Хоча відсоток цей досить малий.

уковці все частіше застосовують візуальний підхід (образ, вигляд, портрет, ландшафт тощо) та методи фіксації інформації (аудіо-, відео-запис, фото-, кінозйомка) у наукових розвідках, адже візуальні джерела містять унікальний пласт інформації, що відображає особливості матеріальної культури, соціальних типажів, поведінкових моделей і відносин.

Локальний вимір

Увага наукової спільноти до локальної історії змінила акценти з політичної історії на дослідження соціальних і культурних просторів, а розвиток усноісторичних практик сприяв появі цифрових проєктів, якими опікуються здебільшого окремі особи чи невеликі колективи. Грунтовною основою цих проєктів є мемуари в жанрі спогаду-інтерв'ю, записані за допомогою аудіо- чи відеотехніки, які створюють історичний та автобіографічний наратив з акцентом на локальну історію.

Показовим є львівський проєкт «Локальна історія» (лінк — <http://localhistory.org.ua/pro-proekt/>), який реалізовує Українська Галицька Асамблея (УГА) з 2013 р. Метою було проголошено дослідження минулого крізь історію локальних місць — сіл та містечок Західної України¹⁷ для «руйнування стереотипів та усталених міфів, що породжені не лише окупаційними владами, а й окупованим суспільством» та формування української ідентичності [14]. Учасники проєкту, а це молоді люди віком до 40 років, які об'єднали навколо себе небайдужих активістів (зі шкіл, вишів), збирають свідчення старожилів (аудіо- та відеофіксація), які були учасниками та очевидцями важливих історичних подій минулого століття, відновлюють (оцифровують) давні світлини й документи, що дасть змогу повновартісно відтворити національно-культурне та повсякденне життя галицьких сіл та містечок. Проєкт має цілком практичне просвітницьке спрямування, зокрема, його учасники за результатами польових досліджень готують та передають громадам виставки та буклети з історії їхніх місцевостей тощо. Девізом цього чітко окресленого локального цифрового проєкту можна вважати слова його засновників: «Ми бачимо українську історію яскравою та живою, яка надихає на успішне майбутнє» [14], що об'єднує навколо нього активну та цілеспрямовану частину суспільства, яка вмє активно діяти, а це робить його живим та соціально затребуваним.

Варто відзначити складну й цікаву архітектоніку цього ресурсу, яка доносить різноманітними технічними засобами ДН-інформацію про історичне минуле краю. Мемуарний складник подано у формі

¹⁷ До проєкту ввійшли 16 сіл Львівської області.

тексту, відеозапису та ілюстровано світлинами оповідачів у рубриці «Очевидці» (лінк — <http://localhistory.org.ua/ochevydtsi/>) із загальною назвою «Діти війни». Тема свідчень-інтерв'ю (нині представлено 15 оповідей, із них 9 — жінок і 6 — чоловіків від 1917 до 1931 року народження) — події Другої світової війни, національний рух опору (ОУН–УПА) та репресії радянської влади проти діячів націоналістичного підпілля. Перед нами життя людей, дитячі роки яких припали на міжвоєнний період, доросле життя — на роки Другої світової війни та післявоєнні сталінські репресії, радянські часи. Це й згадки про участь їхніх родичів у УГА, УСС та особиста участь в ОУН та УПА. Кожен спогад травматичний, бо повертає оповідачів до часів, коли вони терпіли катування та знущання від радянської влади за участь в ОУН–УПА. Тому методика проведення усноісторичних практик має неабиякий оздоровчий ефект (соціальна терапія), адже через пошук забутих або витіснених фрагментів історії відбувається порозуміння між поколіннями¹⁸ та різними групами в суспільстві, консолідація місцевих громад.

У цілому проект «Локальна історія» має науково-просвітницький характер і дає змогу відтворити через індивідуальний досвід старожилів локальний вимір ключових історичних подій, повсякденне життя і побут людей, соціальні зміни в суспільстві та їх вплив на світогляд населення краю, згуртувати громади навколо спільної історії. А завдання істориків — успішно реконструювати та вводити в обіг нові легітимні суб'єкти та агентів своїх національних історій [18, с. 11].

Цікавим видається і досвід подальшого розвитку проекту, в якому на засадах ДН було об'єднано зусилля науковців, режисерів-документалістів, сценаристів, звукорежисерів, спеціалістів із військових реконструкцій, редакторів, композиторів для створення документально-ігрових фільмів з історії України першої половини ХХ ст., які також стали його частиною. У рубриці «Документалістика» розміщено п'ять документальних фільмів про історичні події: «Хроніка УПА 1942–1954» (частини 1–2); «Срібна Земля. Хроніка Карпатської України 1919–1939»; «Золотий вересень. Хроніка Галичини 1939–1941»; «Легіон. Хроніки УГА 1918–1919». Сюжетні лінії створено на основі спогадів очевидців, які допомагають краще зрозуміти мотивацію та дії безпосередніх учасників історичних подій. Усні історії / спогади-інтерв'ю в цих фільмах відкривають нетрадиційний, яскраво виражений індивідуальний погляд на боротьбу УГА, УСС, УПА, дають змогу відчутти атмосферу та дух епохи, виконуючи перш за все культурно-просвітницьку місію, яка була заявлена як основна.

¹⁸ Інтерв'ю проводять, як правило, студенти.

Межі проекту було розширено й за рахунок відновлення старих фото та задіяння їх в історичних розвідках. Нині це стало можливим завдяки візуалізації історії, цьому завданню слугує розділ проекту «Старі фото» (лінк — <https://localhistory.org.ua/stari-foto/>), використання яких у сучасних умовах набуло нового звучання¹⁹. Грунтовності проекту додають документальні матеріали, вміщені в розділі «Реєстр» (лінк — <https://localhistory.org.ua/reyestr/>), де подано короткі біографічні відомості про жителів сіл Львівської області, які були вбиті, репресовані та доля яких невідома.

На тлі підвищеного інтересу до подання локальної історії через візуалізовані спогади (у форматі відеозапису, документального фільму, тексту) та фотодокументи, що значно збільшило їх імплементацію в культурно-освітній простір та об'єднало громадськість, ініціатори проекту запропонували і традиційний спосіб донесення своїх посилів до аудиторії та започаткували перший в Україні науково-популярний глянцевиий журнал «Локальна історія», який має значний успіх²⁰. Його складником стали, зокрема, матеріали, зібрані усноісторичним методом у селах та містечках Галичини, які дають змогу відтворити повсякденне життя і побут людей, зафіксувати структурні зміни в суспільстві та їх вплив на світогляд населення краю, та інтерв'ю із сучасниками²¹, дослідження, репортажі, фотопроекти, мистецькі розвідки.

Висновки. Отже, у сучасних умовах інформаційного суспільства національний мемуарний простір розвивається у двох площинах. З одного боку, це трансформація (від лат. *transformatio* — зміна, перетворювання виду, форми, істотних властивостей) у жанрах та форматах представлення мемуарів, що втілюється в активному розвитку жанру спогаду-інтерв'ю (в аудіо-, відеоформаті, тексті) у межах усноісторичних практик, із другого боку — це подальша еволюція (від лат. *evolutio* — розгортання, поступовий розвиток сутності зі збереженням її якості в процесі кількісних змін) мемуарів, розвиток уже відомих та випробовуваних протягом багатьох століть жанрів у класичному друкованому вигляді. Зважаючи на вимоги часу, жанрові

¹⁹ Вони згруповані в рубрики: Військо польське, Кооперативи, Різдво у таборах, Сільські музики, Товариство «Просвіта» у міжвоєнний час, Сільські вертепи, Галицьке весілля, Дитячі садки — захорони.

²⁰ На сьогодні вийшло 18 випусків. Анонс див.: <http://localhistory.org.ua/magazines/> (2018 р. — 2 випуски; 2019 р. — 12; 2020 р. — 6).

²¹ У журналі вміщені також інтерв'ю із сучасними лідерами думок: Сергієм Плохієм, Олею Гнатюк, Ізою Хруслінською, Сергієм Жаданом, Мустафою Джемілевим, Міхаелем Мозером, Миколою Мушинкою, Ахтемом Сеїтаблаєвим, Романом Вашуком, Тімоті Снайдером, Андрієм Куликовим та Наталею Яковенко.

зміни та формати представлення мемуарів, спричинені трансформаційними процесами, видаються більш ефективною моделлю з погляду донесення «готового продукту» (мемуарів) до потенційного користувача. На практиці ці два напрями здебільшого поєднуються та доповнюють один одного.

Актуалізація жанру спогаду-інтерв'ю в нинішніх умовах обумовлена їх інформаційно-комунікаційним та джерелознавчим складником. Адже в процесі інтерв'ювання відбувається порозуміння між поколіннями та різними групами в суспільстві, його консолідація через пошук забутих або витіснених фрагментів історії та творення авторитетних усноісторичних джерел з історії України ХХ — початку ХХІ ст. Обґрунтованим видається дослідження колективних травматичних спогадів як моменту їх детравматизації (коли травма переростає в історію) та реінтеграції суспільства на основі спільних культурних цінностей, культурної різноманітності та прийняття Іншого.

Робота з усноісторичним джерелом потребує розробки спеціальних методів (усне інтерв'ю, опитування, фокус-група) та методик (глибинне, вільне, наративне, неформалізоване інтерв'ю) збору й аналізу інтерв'ю з тим, аби подальша їх інтерпретація в наукових розвідках була репрезентативною та адекватною вибраним методам.

У перспективі подальшого розвитку в площині імплементації в наукові дослідження потребують усноісторичні джерела, створені в жанрі спогаду-інтерв'ю, які дають досліднику ексклюзивний матеріал, в основі якого лежить персональний досвід, що подає історичні події і контексти в проекції минуле — сучасне — майбутнє. Завдання істориків — успішно реконструювати та вводити в обіг нові авторитетні історичні джерела національної історії.

Аналіз представлення мемуарів у загальних та локальних вимірах демонструє активний розвиток і ефективність впровадження нових форм і форматів мемуарів у названих проектах. Водночас дієвість їх зростає із залученням громадських ініціатив.

1. Верменич Я. В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації / Я. В. Верменич ; наук. ред. В. А. Смолій ; Інститут історії України НАН України. — Київ, 2012. — 284 с.
2. Воскобойнікова-Гузєва О. Цифрова гуманітаристика в системі вищої освіти Канади / О. Воскобойнікова-Гузєва // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. — Київ, 2019. — Вип. 2. — С. 58–62. <https://doi.org/10.28925/1609-8595.2019.2.5862>
3. Грінченко Г. Г Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України) / Г. Г. Грінченко, І. В. Реброва, І. М. Романова // Український історичний журнал. — 2012. — № 4. — С. 172–187.

4. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / Оксана Кісь // Україна модерна. – Київ–Львів, 2007. – Число 11. – С. 7–21.
5. Копанєва В. Становлення цифрової гуманітаристики / В. Копанєва // Вісник Книжкової палати. – 2018. – № 6. – С. 42–45.
6. Костенко Л. Цифрова гуманітаристика в бібліотеці: від е-каталогу до наукометрії / Л. Костенко, Т. Симоненко, О. Жабін // Бібліотечний вісник. – 2018. – № 4. – С. 3–9. <https://doi.org/10.15407/bv2018.04.003>
7. Кузяків О. Глибинні інтерв'ю, як метод збору інформації в соціологічному дослідженні: Що потрібно знати «не-соціологу»? / О. Кузяків // Discover. Share. Learn. – 25.04.2018. – Режим доступу: https://www.sli-deshare.net/IER_Kyiv/ss-94982341 – Назва з екрана.
8. Любовець Н. І. Мемуари як складова електронних ресурсів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського / Н. І. Любовець // Actual aspects of development in the context of globalization: Abstracts of IX International Scientific and Practical Conference (23–24 March 2020). – Florence, 2020. – С. 240–244.
9. Любовець Н. І. Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації / Н. І. Любовець // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2016. – Вип. 13. – С. 28–50. <https://doi.org/10.15407/ub.13.028>
10. Любовець Н. І. Видавничі серії українських мемуарів у контексті соціальних комунікацій / Н. І. Любовець // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2020. – Вип. 19. – С. 101–120. <https://doi.org/10.15407/ub.19.101>
11. Майдан: усна історія // Український інститут національної пам'яті. – Режим доступу: <https://old.uinp.gov.ua/page/maidan-usna-istoriya> – Назва з екрана.
12. Матвієнко О. Цифрова гуманітаристика як методологічна основа розвитку ІТ-освіти у вищих навчальних закладах культури / О. Матвієнко, М. Цивін // Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері. – Київ, 2018. – Вип. 2. – С. 26–36. <https://doi.org/10.31866/2617-796x.2.2018.155658>
13. Можаяєва Г. В. Digital Humanities: цифровой поворот в гуманитарных науках / Г. В. Можаяєва // Гуманитарная информатика. – 2015. – № 9. – С. 8–23. <https://doi.org/10.17223/23046082/9/1>
14. Про проект // Локальна історія. – Режим доступу: <http://localhistory.org.ua/pro-proekt/> – Назва з екрана. – (Дата звернення: 10.07.2020).
15. Серєда В. Усна історія як метод і методологія: деякі проблеми створення та інтерпретації усної історичних джерел / В. Серєда, Л. Малєс // Україна модерна. – Київ–Львів, 2007. – Число 11. – С. 159–165.
16. Таллер М. Дискусии вокруг «Digital Humanities» / М. Таллер // Историческая информатика. Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании. – 2012. – № 1. – С. 5–13.
17. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пол Томпсон ; пер. с англ. М. Коробочкин, Е. Криштоф. – М. : Весь мир, 2003. – 367 с.

18. Ханенко-Фрізен Н. У пошуках суб'єкта. Усна історія у плюралістичному світі / Наталія Ханенко-Фрізен // У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело : зб. наук. ст. / за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків, 2010. – С. 11–24.
19. Чікарькова М. Цифрова гуманітаристика у сучасних вищих навчальних закладах: західний та український досвіді впровадження / М. Чікарькова // Актуальні питання гуманітарних наук. – Дрогобич, 2019. – Вип. 23, Т. 3. – С. 168–172. <https://doi.org/10.24919/2308-4863.3/23.166830>
20. Щеглова Т. К. Устная история : уч. пособие / Т. К. Щеглова. – Барнаул : АлтГПА, 2011. – 364 с.
21. Яремчук В. Нові напрями світової історичної думки та соціальний двигун історіописання в сучасній Україні / В. Яремчук // *Scriptorium poststrum*. – 2017. – № 2 (8). – С. 130–138. – Режим доступу: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/304/135> – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Vermenych, Ya. V. (2012). *Lokalna istoriia yak naukovyi napriam: tradytsii y innovatsii* [Local history as a scientific direction: traditions and innovations] (V. A. Smolii, Ed.). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Voskoboinikova-Huzieva, O. (2019). Tsyfrova humanitarystyka v systemi vyshchoi osvity Kanady [Digital Humanities in Canada's Higher Education System]. *Neperervna Profesiina Osvita: teoriia i praktyka*, 2, 58-62. <https://doi.org/10.28925/1609-8595.2019.2.5862> [In Ukrainian].
3. Hrinchenko, H. H., Rebrova, I. V., & Romanova, I. M. (2007). Usna istoriia v postradianskykh doslidnytskykh praktykakh (na prykladi suchasnykh Bilorussii, Rosii ta Ukrainy) [Oral history in post-Soviet research practices (on the example of modern Belarus, Russia and Ukraine)]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 4, 172-187. [In Ukrainian].
4. Kis, O. (2007). Usna istoriia: stanovlennia, problematyka, metodolohichni zasady [Oral history: formation, problems, methodological basis]. *Ukraina Moderna*, 11, 7-24. [In Ukrainian].
5. Kopanieva, V. (2018). Stanovlennia tsyfrovoyi humanitarystyky [The rise of digital humanities]. *Visnyk Knyzhkovoї Palaty*, 6, 42-45. [In Ukrainian].
6. Kostenko, L., Symonenko, T., & Zhabin, O. (2018). Tsyfrova humanitarystyka v bibliotetsi: vid e-katalohu do naukometrii [Digital humanities in the library: go to the e-catalog to the scientometrics]. *Biblioteknyi Visnyk*, 4, 3-9. <https://doi.org/10.15407/bv2018.04.003> [In Ukrainian].
7. Kuziakiv, O. (2018, April 25) Hlybynni interv'iu, yak metod zboru informatsii v sotsiologichnomu doslidzhenni: Shcho potribno znaty «ne-sotsiologu»? [In-depth interviews as a method of collecting information in a case study: What does a “non-sociologist” need to know?] In *Discover. Share. Learn*. Retrieved from https://www.slideshare.net/IER_Kyiv/ss-94982341 [In Ukrainian].
8. Liubovets, N. I. (2020, March). Memuary yak skladova elektronnykh resursiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Memoirs as a component of electronic resources of the Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Actual aspects of development in the context of globalization. Abstracts of IX International Scientific and Practical Conference* (pp. 240-244). Florence, Italy [In Ukrainian].

9. Liubovets, N. I. (2016). Novitnia istoriohrafia vitchyznianoj memuarystyky: do problemy terminolohii ta klasyfikatsii [Modern historiography of the national memoirs: the problem of terminology and classification]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 13, 28-50. <https://doi.org/10.15407/ub.13.028> [In Ukrainian].
10. Liubovets, N. I. (2020). Vydavnychi serii ukrainskykh memuariv u konteksti sotsialnykh komunikatsii [Publishing series of Ukrainian memoirs in the context of social communications]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 19, 101-120. <https://doi.org/10.15407/ub.19.101> [In Ukrainian].
11. Maidan: usna istoriia [Maidan: Oral history]. (n. d.). In *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. Retrieved from <https://old.uinp.gov.ua/page/maidan-usna-istoriia> [In Ukrainian].
12. Matviienko, O., & Tsyvin, M. (2018). Tsyfrova humanitarystyka yak metodolohichna osnova rozvytku IT-osvity u vyschykh navchalnykh zakladakh kultury [Digital humanities as a methodological basis of IT-education development in higher educational institutions of culture]. *Tsyfrova Platforma: Informatsiini Tekhnolohii v Sotsiokulturnii Sferi*, 2, 26-36. <https://doi.org/10.31866/2617-796x.2.2018.155658> [In Ukrainian].
13. Mozhaeva, G. V. (2015). Digital Humanities: Tcifrovoi povorot v humanitarnykh naukakh [Digital Humanities: A digital turn in the humanities]. *Gumanitarna Informatika*, 9, 8-23. <https://doi.org/10.17223/23046082/9/1> [In Russian].
14. Pro proekt [About the project]. (n. d.). In *Lokalna istoriia*. Retrieved July, 10, 2020, from <http://localhistory.org.ua/pro-proekt/> [In Ukrainian].
15. Sereda, V., & Males, L. (2007). Usna istoriia yak metod i metodolohiia: deiaki problemy stvorennia ta interpretatsii usnoistorychnykh dzherel [Oral history as a method and methodology: Some problems of creating and interpreting oral historical sources]. *Ukraina Moderna*, 11, 159-165. [In Ukrainian].
16. Taller, M. (2012). Diskussii vokrug "Digital Humanities" [Controversies around the Digital Humanities]. *Istoricheskaia Informatika. Informatsionnye Tekhnologii i Matematicheskie Metody v Istoricheskikh Issledovaniakh i Obrazovanii*, 1, 5-13. [In Russian].
17. Tompson, P. (2003). *Golos proshlogo. Ustnaia istoriia* [The voice of the past. Oral history] (M. Korobochkin, & E. Krishtof, Trans.). Moscow, Russia: Ves mir. [In Russian].
18. Khanenko-Frizen, N. (2010). U poshukakh subiekta. Usna istoriia u pluralnomu sviti [In search of a subject. Oral history in a plural world]. In H. Hrinchenko, & N. Khanenko-Frizen (Eds.). *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriia yak teoriia, metod ta dzherelo* [In Search of Voice: Oral History as Theory, Method, and Source] (pp. 11-24). Kharkiv, Ukraine. [In Ukrainian].
19. Chikarkova, M. (2019). Tsyfrova humanitarystyka u suchasnykh vyschykh navchalnykh zakladakh: zakhidnyi ta ukrainskyi dosvidy vprovadzhennia [Digital humanities in modern universities: western and ukrainian experience of implementation]. *Aktualni Pytannia Humanitarnykh Nauk*, 23(3), 168-172. <https://doi.org/10.24919/2308-4863.3/23.166830> [In Ukrainian].
20. Shcheglova, T. K. (2011). *Ustnaia istoriia*. Barnaul, Russia: AltGPA. [In Russian].

21. Yaremchuk, V. (2017). Novi napriamy svitovoi istorychnoi dumky ta sotsialnyi dyvahun istoriopysannia v suchasni Ukraini [New directions of world historical thought and the social engine of historiography in modern Ukraine]. *Scriptorium Nostrum*, 2(8), 130-138. Retrieved from <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/304/135> [In Ukrainian].

Стаття надійшла 15.07.2020 р.

Nadiia LYUBOVETS, Candidate of Historical Sciences, Head of Department, Institute of Biographical Research, VNLU (Kiev, Ukraine).

Modern transformations of memoir space: General and local measurements.

Changes in the modern memorial space that are taking place against the backdrop of the latest oral history practices in DH are considered. It is noted that the use of the method of oral historical interviews has led to the active development of the memoir genre – memories – interviews that received a “new breath” in DH. The result was the creation of a large number of historical and memoirs, which are presented in the national space, both in traditional publishing formats and the latest digital projects at the general and local levels. It is noted that in the conditions of the information society, memoirs develop in two planes. On the one hand, this is a transformation/change in the genres and presentation formats of memoirs, which was embodied in the active creation and development of digital projects based on memories – interviews (audio, video, transcribed text), on the other hand, this is a further evolution of memoirs, which is displayed in the further development of the genres in classical printed form, already known and tested over many centuries. Given the requirements of the time, genres and presentation formats of memoirs caused by dramatic changes in the discourses of humanities in DH are issued as a more effective model in terms of conveying the “finished product” (memoirs) to a potential user. In practice, these two areas are combined and complement each other.

The prospect is seen in the active implementation of memoirs in the research and national information space in the genre of memories – interviews on the history of Ukraine. 19th century as an exclusive material in which historical events and contexts are presented through personal experience in projection past – present – future. Researchers are faced with the task of developing methods and techniques for collecting and analyzing interviews so that their further interpretation in scientific research is representative and adequate. Analysis of the presentation of memoirs in general and local dimensions demonstrates the active development and effectiveness of introducing new and classical forms and formats of memoirs in general and local projects, the effectiveness of which increases with the involvement of public initiatives.

Key words: memoirs, oral histories, interview interviews, DH, general and local measurements.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ БІОГРАФІКИ

УДК 929

<https://doi.org/10.15407/ub.20.190>

*Сергій Іванович ПОСОХОВ,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історіографії,
джерелознавства та археології
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна
(Харків, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-1390-0625>
e-mail: sposokhov@karazin.ua*

ТОП-ОСОБИ ХАРКІВСЬКОГО ЛОКУСУ, АБО ПРО РОЛЬ ІМЕН У КОНСТРУЮВАННІ ОБРАЗІВ МІСТА *

На основі аналізу путівників по місту Харкову здійснено спробу виокремити постаті, які можна вважати ТОП-особами («найбільш видатними особами») місцевої історії. З цієї метою була побудована база даних та запропонована методика підрахунків. Разом із фіксацією імені особи зазначалися й соціальна чи професійна характеристики. У результаті аналізу визначено перелік історичних осіб, які передовсім формують «обличчя Харкова». У підсумку також зазначено, що ТОП-особи здебільшого презентують Харків як місто науки, освіти, культури та засвідчують його приналежність до України.

Ключові слова: путівники по місту, Харків, видатні особи, просопографія.

* Статтю підготовлено в межах реалізації Міжнародного наукового проекту «Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» (<https://cityface.org.ua/>), який здійснюється завдяки фінансовій підтримці Програми імені Ковальських та Програми вивчення сучасної України Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Едмонтон, Канада).

Актуальність. Образи міста формуються завдяки різноманітним чинникам, а їх «прочитання» залежить від реципієнта, тобто того, хто намагається їх осягнути. Для когось більш важливим моментом є архітектурні споруди, які «формують обличчя міста». Хтось приділяє більше уваги пам'ятникам, музеям або історичним подіям, які «визначили долю міста». Деякі схильні відрізняти міста за їхніми функціональними характеристиками: «індустріальне», «прикордонне», «студентське», «культурна столиця» та ін. Ми звернемо увагу на роль імен видатних уродженців чи мешканців, які також можуть формувати той чи інший образ міста. Утім, виникає питання: хто, коли і як виокремив такого роду ТОП-осіб. Вочевидь, їх перелік можна виявити, якщо проаналізувати наявні в місті пам'ятники, мурали, урбаноніми, назви установ та організацій, меморіальні дошки тощо. До того ж важливо розуміти, що список ТОП-персон завжди буде досить рухливим. Хоча пам'ятник чи меморіальна дошка вже тривалий час можуть «засвідчувати» високий статус тієї чи іншої особи, але на якомусь етапі ця постать може вже «випасти» з ТОП-списку. Тобто зазначена система імен являє собою досить динамічну структуру. Під впливом різноманітних обставин деякі особи можуть «впливати з небуття» і ставати «новими зірками», а колишні герої можуть «випасти з поля зору».

Вочевидь, останнім часом досить активно відбуваються процеси конструювання позитивного іміджу міст. З формуванням привабливого образу міста пов'язують перспективи його розвитку, на цій основі намагаються утвердити певну міську ідентичність. У багатьох містах України, зокрема й у Харкові, спостерігається своєрідний «комемораційний бум», коли місцева влада, шукаючи переваги свого міста, віднаходить місцевих героїв, вартих вшанування, а потім здійснює серію заходів: встановлення пам'ятників, найменування міських об'єктів, створення меморіальних музеїв тощо. Але подекуди це робиться без урахування традицій, попередніх практик. Почасти спостерігається намагання написати абсолютно нову історію міст, із новими героями та новими досягненнями. Ясна річ, що цей процес є також природним, тим більше враховуючи жорсткі ідеологічні рамки, які в радянський час іноді не дозволяли навіть назвати ім'я певного видатного діяча. І все ж краще, коли ми маємо спадкоємність у цьому плані, тобто коли з покоління в покоління мешканці з гордістю визначають ті ж самі імена своїх «видатних земляків». Саме послідовність місцевої політики пам'яті може стати надійною основою формування позитивного іміджу міста, а усталеність відповідних культурних практик стабілізувати суперечливі процеси, пов'язані із трансформаціями міської ідентичності. Тому, перш ніж розпочати

шукати «нові привабливі імена», спочатку слід визначити тих, хто раніше був на цьому «п'єдесталі». Зокрема, це можна зробити, якщо взяти до уваги путівники по містах. Зазвичай саме вони дають можливість з'ясувати «погляд на себе та свої переваги». Це стосується також «найбільш шанованих осіб» місцевої історії.

Мета статті полягає в тому, щоби на основі путівників по Харкову визначити список ТОП-персон місцевої історії на різних етапах розвитку міста, зафіксувати, як змінювався цей список, виявити тих, хто стабільно був присутній у ньому, а після цього з'ясувати, як ці імена увічнені в міському просторі нині.

Історіографія. Путівники як один із жанрів популярної (нехудожньої) літератури нині вже потрапили до поля зору дослідників-істориків. Зокрема, зверну увагу на науковий проект естонських учених, який був присвячений вивченню образів Естонії і естонців в путівниках ХІХ — першої половини ХХ ст. Реалізація цього завдання виявилася неможливою без осмислення специфіки путівника як жанру. У зв'язку з цим у 2007 р. в Тарту був проведений міжнародний науковий семінар «Путівник як семіотичний об'єкт». Були опубліковані праці, у яких автори схарактеризували жанрові особливості путівників [11, с. 8–9]. Серед інших почали вивчати й путівники по містах. Такі джерела останнім часом привернули до себе увагу й українських фахівців. Зокрема, відзначимо серію статей К. Дисі [7 та ін.]. До цих джерел звернулися співробітники Центру міської історії у Львові [24]. Розпочалося вивчення й харківських путівників [19].

Джерела. Нині в нашому розпорядженні є більше тридцять путівників по місту Харкову. У цій статті було проаналізовано 24 видання. Окрім одного, усі путівники вийшли друком у Харкові й, отже, вони є одним із варіантів саморепрезентації міста. Зрозуміло, що більшість цих видань була опублікована в радянський час (16), а перше таке видання вийшло друком ще 1881 р. [26]. А втім, одразу варто наголосити, що цей путівник ще має чимало спільного з тими довідково-інформаційними виданнями, які з'явилися дещо раніше — у 1860-ті роки (статистико-інформаційний щорічник «Памятная книжка Харьковской губернии», статистико-інформаційний збірник «Харьковский календарь») ¹. У подальшому можна спостерігати поступове формування більш чітких ознак цього типу видання. Перші радянські путівники з'явилися в Харкові наприкінці 1920-х років. За хронологією виокремлено чотири типи путівників: кінця ХІХ — по-

¹ Звичайно, можна згадати й більш ранні «описи» губернії та міста, як-от «Топографическое описание Харьковского наместничества» кінця ХVІІІ ст. (1788) чи працю С. І. Кованька «Описание Харьковской губернии» (1857).

чатку ХХ ст., 1920–1930-х років, 1950–1980-х; 1990-х — до сьогодні. У статті аналізувалися путівники загального характеру, тобто за межами дослідження залишилися тематично й територіально обмежені путівники (на кшталт «Харків юридичний», «Харків: центр освіти, науки, культури» чи «Революційні пам'ятки Харкова», «Пам'ятні місця революційних подій Київського району м. Харкова» тощо). Зрозуміло, що проаналізовані видання також відрізняються — за обсягом, спрямуванням, структурою, стилем викладу матеріалу. Найвні відмінності здебільшого пов'язані із зацікавленнями авторів путівників. Наприклад, автор першого путівника І. А. Устінов [26] частіше згадував акторів, а в путівнику по Харкову, який вийшов друком у 1915 р. [31], пріоритет надано художникам (тут основний акцент зроблено на характеристиці музеїв та колекцій живопису). Однак, не наголошуючи на цих відмінностях, згадки тих чи тих осіб було розглянуто як єдиний масив даних.

Методика дослідження. Методика дослідження базується на принципі контент-аналізу: коли ступінь важливості певної сутності корелює з кількістю її згадок у дискурсі. Зокрема, імена, які спостерігаються на сторінках путівників, заносились у відповідну базу даних (використання бази даних для реалізації зазначеної мети й становить *новизну* роботи). Вона була створена в системі управління базами даних (СУБД) Microsoft (MS) Access 2010. Ще на початку дослідження були визначені принципи побудови бази даних (з урахуванням особливостей путівників усіх періодів). Вона містить два поля — «особи» і «згадки». У першому полі фіксувалися імена, які згадуються на сторінках путівників, у другому — оцінки, які супроводжують певне ім'я. У полі, де фіксувалося ім'я, також зазначалася певна соціальна чи професійна характеристика особи (вчений, військовий, архітектор, державний діяч тощо). Зауважимо, що до бази даних не залучалися імена, які траплялися у назвах згаданих на сторінках путівників урбанонімів, назвах підприємств та організацій, церков, нагород, а також імена літературних персонажів, героїв кінофільмів та ін. У полі «згадки», залежно від характеру згадки про ту чи ту особу, зазначався певний коефіцієнт: якщо ім'я згадувалося без оцінок — це коефіцієнт 1 (1 бал), поєднання з такими епітетами як «відомий», «визначний» та подібні — коефіцієнт 2 (2 бали), більш-менш докладна характеристика діяльності, передовсім з погляду впливу на розвиток міста — коефіцієнт 3 (3 бали)². У підсумку це дало змогу створити певну ієрархічну систему імен і виокремити

² Наявність персонального фото на сторінках путівника чи згадка про пам'ятник певному діячеві також оцінювалася коефіцієнтом 3.

«ТОП-осіб». Враховуючи зазначені вище хронологічні блоки, це уможливило побачити зазначену систему імен у динаміці, коли деякі особи в певні періоди «випали» з кола лідерів, а інші потрапили до цього списку. Також важливо було зафіксувати зсуви щодо збільшення чи зменшення уваги до певної категорії осіб (йдеться про соціальну та професійну характеристику).

Основна частина. Розглянемо послідовно результати аналізу путівників і почнемо з **кінця XIX — початку XX ст.**

Загалом до бази даних із цих 4 путівників [6; 10; 26; 31] потрапила інформація про 659 осіб. Якщо порахувати соціальний стан та професійні ознаки, то більше уваги автори путівників приділили державним діячам, місцевим губернаторам та міським головам, іншим посадовцям, військовим, починаючи ще з козацьких часів (загалом таких 151 особа, або майже 23 %). Наступну сходинку посіли вчені, керівники освітніх закладів та вчителі (89), після того — художники (78), актори, антрепренери, режисери, диригенти (71), церковні діячі (59), купці та підприємці (45), письменники (39), благодійники (37), медики (35), архітектори (27). Хоча, на перший погляд, домінування «можновладців» очевидне, втім, якщо звести до купи «представників вільних професій», то ця група переважить інші. Симптоматичною є досить висока кількість згадок імен науковців та освітян, що, вочевидь, пов'язано з утвердженням образу Харкова як університетського міста. Важливо також відзначити високу частоту згадок імен медиків. До цієї групи потрапили як лікарі, так і професори медицини (відповідно, частка вчених може бути ще збільшена). Ясна річ, що серед благодійників часто називали заможних людей (або купців/підприємців, або дружин губернатора тощо). Відповідно, ця група також може бути розподілена між іншими. Утім, на нашу думку, виокремлення цих груп важливе з погляду того, що, наприклад, високий відсоток згаданих медиків також свідчить про певний імідж міста як медичного центру (до речі, у путівниках спеціально виокремлено розділ, який присвячено медичним закладам). Акцент на діяльності благодійних товариств та окремих осіб може свідчити про те, що в суспільстві набували значення громадська та приватна ініціативи.

Помітно, що на початку XX ст. у путівниках усе менше згадували державних діячів та місцевих адміністраторів, а більше — художників, архітекторів, науковців. Принаймні, якщо серед ТОП-10 перших двох путівників переважну більшість (70 %) становлять державні та церковні діячі, а решта — це здебільшого купці та актори, то вже в путівнику 1905 р. до групи лідерів не увійшов жоден державний діяч, а серед церковних діячів лише ті, хто відзначився своєю працею на ниві просвіти та науки. У ТОП-10 путівника 1915 р. не потрапив жоден зі

світських та церковних адміністраторів, до цієї групи увійшли лише архітектори, вчені, просвітники, художники, письменники.

Сумарний рейтинг всіх осіб дає змогу легко виокремити першу десятку лідерів (за кількістю балів): імператриця Катерина II (27), письменник Григорій Квітка-Основ'яненко (26), громадський діяч і просвітитель В. Н. Каразін (22), імператор Олександр I (21), генерал-губернатор С. О. Кокошкін (17), митрополит Філарет (Гумілевський) (16), перший харківський єпископ Христофор (Сулима), архітектор Є. О. Васильєв, підприсемер та меценат В. І. Пащенко-Тряпкін (по 14), імператор Петро I та намісник А. Я. Леванідов (по 13). Утім, цього недостатньо для з'ясування переліку «місцевих героїв». Зокрема, якщо взяти до уваги лише коефіцієнт 3, пов'язаний із фіксацією ролі певної особи в історії Харкова, то рейтинг матиме дещо інший вигляд: В. Н. Каразін (15), С. О. Кокошкін (12), архітектор О. М. Бекетов, а також лікар-філантроп В. А. Франковський (по 9), професор медицини В. Ф. Грубе, губернатор П. П. Дурново, купець Ф. С. Карпов, мистецтвознавець професор Є. К. Редін (по 6), решта — 3 і менше. Якщо згадку із коефіцієнтом 1 можна вважати певною мірою випадковою, то з коефіцієнтом 2 такою вважати вже не можна. Відповідно, якщо ми порахуємо показники осіб у розділах «коефіцієнт 2» та «коефіцієнт 3», то, здається, і отримаємо «справжні ТОП-10» харківського списку імен на кінець XIX — початок XX ст.: В. Н. Каразін (17), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (14), С. О. Кокошкін (14), В. А. Франковський (11), А. Я. Леванідов (10), О. М. Бекетов (9), Олександр I, Ф. С. Карпов, Катерина II, перший харківський губернатор Є. О. Щербінін (по 8). Однак і в цьому разі можливі як сумніви, так і корективи. Вочевидь, високий рейтинг певній особі міг забезпечити лише один із путівників. Щоби цього не сталося, треба врахувати «вагу» тієї чи іншої особи в конкретному путівнику. Відповідно, з наведених переліків випадають такі особи, як Карпов, Кокошкін, Леванідов. Те саме можна було б сказати й про О. М. Бекетова, але в цьому разі слід врахувати, що він став помітною фігурою міського життя лише наприкінці XIX ст., і його ім'я об'єктивно не могло потрапити, наприклад, у путівник 1881 р. Тобто не слід обмежуватися формальною верхньою десяткою, а взяти до уваги й тих осіб, які мають дещо нижчий рейтинг. Серед таких осіб можна натрапити й на тих, хто і нині називається серед визначних особистостей в історії міста. Це насамперед перший попечитель Харківського навчального округу С. Й. Потоцький, підприємець М. Х. Гельферіх, перший харківський осадчий Іван Каркач, засновник Харківського колегіуму Єпіфаній Тихорський та інші. Водночас дивує низький «рейтинг» Григорія Сковороди, Івана Сірка, Іллі Рєпіна, Г. П. Данилевського,

І. І. Слатіна та деяких інших осіб. І це при тому, що навіть деякі об'єкти міського середовища вже тоді отримали відповідні назви (що свідчить про визнання результатів діяльності цих людей): міська офтальмологічна лікарня імені Л. Л. Гіршмана, музичне училище імені І. І. Слатіна, лікарня з невідкладної допомоги імені Д. Л. Донець-Захаржевського.

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. список «місцевих героїв» у Харкові лише почав формуватися. Саме цим можна пояснити відсутність деяких відомих осіб у ТОП-10. Почасти це пов'язано також із тим, що й сам жанр путівника ще не набув завершеності, а перші путівники скоріше нагадували інформаційні довідники, були тематично незбалансовані. Це був початковий етап складання «місцевого пантеону».

1920–1930-ті рр. Після буремного періоду 1917–1920 рр. жанр путівників відновився вже в інших суспільно-політичних умовах. Це суттєво позначилося як на змісті, так і на формі цих видань. У статті для аналізу використовувалося п'ять видань зазначеного часу [4; 12; 17; 21; 27]. Вони являють собою невеличкі брошури кишенькового формату й маленького обсягу, папір та ілюстрації — низької якості. Це скоріше інформаційно-довідкові видання, аніж путівники по місту, бо часто інформація (адреса, телефон тощо) про певні структури займає більшу частину обсягу. У виданні 1927 р. характеристики міста відведено лише дві сторінки. У трьох виданнях зазначені автори. Чотири написані українською мовою (між іншим, зазначимо, що тоді використовували назву «провідник»), видання 1932 р. має і російськомовний варіант. У структурі путівників цього часу з'явилися такі рубрики, як «заводи та фабрики», «революційні події» (до речі, у другій половині 1930-х років вийшли друком спеціальні путівники, присвячені саме революційним подіям, але вони не використовувалися для аналізу в нашій статті [20; 22]).

У п'яти зазначених путівниках згадано 191 особу. У цілому можна стверджувати, що особам автори путівників цього часу не приділяли значної уваги. Із п'яти путівників лише в одному, виданні 1931 р. [12], маємо достатньо імен (183 згадки), натомість в інших — лише близько 20 (звичайно, така диспропорція може суттєво впливати на адекватність результату).

Подекуди в путівниках цього часу кілька сторінок тексту не містять жодного імені. Натомість дуже часто наводяться цифри, які мають засвідчити темпи будівництва чи зростаючу кількість робітників. Взагалі підвищена увага до соціально-економічного розвитку дещо знеособила історію. Часто йдеться про людей «взагалі». Особливістю періоду є й те, що згадки імені часто супроводжувалися не-

гативними характеристиками. Тобто, якщо в попередній та наступні періоди в путівниках, зазвичай, згадуються «видатні особи», якими пишаються чи мають пишатися містяни, то в цей час досить часто згадують і «реакціонерів» (і не лише, скажімо, губернаторів, а й, наприклад, журналістів). Подекуди навіть імена таких осіб подані відповідним чином, як-от «Микола Палкін» (імператор Микола I) [27, с. 5], або схарактеризовані відповідними словами (губернатора Оболенського названо «самодур» [12, с. 135]). Це було зумовлено загальним підходом, який втілювався в таке твердження: «Історію Харкова треба гостро розмежувати на два періоди — до Жовтневої революції й після Жовтня» [27, с. 3]. Ясна річ, що «відштовхування» від минулого зумовило активне використання чорної фарби при зображенні дореволюційного Харкова й діячів того часу.

Однак у середині 1930-х років стосовно імен позначилася й інша тенденція. Чи не вперше серед цих видань у путівнику 1934 р. названо повністю ім'я і по батькові (йдеться про П. П. Постишева) [17, с. 13], а про Сталіна, який до цього в путівниках не згадувався, сказано як про «любимейшого вождя рабочего класса» [17, с. 9]. До речі, у першій половині 1930-х років іменами сучасників почали називати різноманітні об'єкти та структури: Харківський електромеханічний завод імені Сталіна, Харківський станкобудівельний завод імені Косіора, Харківський велозавод імені Петровського, Сад імені Постишева, Науково-дослідний інститут історії української культури імені Багалія тощо.

Почасти складно характеризувати «професійні» чи «соціальні» ознаки осіб, згаданих на сторінках цих путівників: скажімо, професора Журавського згадали не як науковця, а у зв'язку із сутичкою між ним та студентами (симпатії автора, звісно, на боці студентів) [12, с. 132]. Вочевидь, у цьому разі йдеться про «казенних» професорів. Так само складно інколи оцінити внесок певної особи в розвиток міста. Наприклад, зазначається, що академік Бекетов збудував у дореволюційний час найбільші будинки в Харкові, але водночас вони схарактеризовані так: «Цим будинкам властиві дріб'язкова пишність декоративних способів у дусі ренесансу й барокко при деякій важкості мас, що й відповідало новому стилю буржуазії» [4, с. 49].

Однак деякі кількісні підрахунки, зроблені на основі бази даних, дають можливість помітити й інші моменти. Зокрема, можна стверджувати, що переважають згадки імен державних та політичних діячів, революціонерів та повстанців (загалом 63 імені). Серед них третина — це революціонери та повстанці (21). Утім, досить часто згадуються губернатори (8), попечителі (5), воєводи (4), тобто діячі дореволюційного часу (звісно, як уже зазначалося, переважно з не-

гативними характеристиками). На другому місці — імена діячів культури (32, переважно театральні діячі), письменники (32), вчені та освітяни (22), військові (16, з них 9 — козаки). У путівниках цього часу згадано лише чотири архітектори та шість медиків, лише два купці та один механік.

За кількістю згадок імена розташувалися таким чином: В. Н. Каразін (17), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (12), І. І. Срезневський (10), П. П. Гулак-Артемівський (8), М. І. Костомаров (7), Т. Г. Шевченко та легендарний засновник міста козак Харко (по 6), перший осадчий Іван Каркач (5). Для порівняння зазначимо, що автори путівників згадали Артема 4 рази, а Леніна — 3. За кількістю балів список суттєво не змінився: Каразін (32), Квітка-Основ'яненко (17), Срезневський (14), Гулак-Артемівський (11), Костомаров та Харко (по 10), Іван Каркач (9), Сковорода (9), Артем (8), Шевченко (6).

Тож очевидно, хоча в цей час на місто дивилися переважно крізь призму нещодавніх політичних подій, протиставляючи сучасне й минуле, за кількістю згадок імен попереду опинилися діячі науки, освіти та культури. Результати політики українізації виявилися в тому, що першість мають імена діячів українського національного відродження 1820–1830-х років. Також слід згадати про увагу авторів до козацької доби в історії міста.

До пізнього радянського періоду (**1950–1980-ті роки**) належать одинадцять із проаналізованих путівників. Деякі з них неодноразово перевидувалися. Цей період для зручності обробки матеріалу³ було розподілено на два етапи: 1) кінець 1950-х — середина 1970-х років; 2) середина 1970-х — кінець 1980-х років. Утім, можна стверджувати, що путівники цього часу мають багато спільного. Йдеться про загальну спрямованість та стилістику викладу матеріалу. У порівнянні з попереднім періодом вони мають більш привабливий вигляд, супроводжуються фотографіями (близько 20 на видання), зокрема й кольоровими (із одинадцяти — у трьох). Більшість путівників вийшло російською мовою. Помітна така тенденція: кінець 1950-х — 1960-ті роки — українською, від початку 1970-х — російською мовою. Подекуди надано паралельний переклад англійською (або є розлогі анотації англійською та німецькою мовами). До речі, кольорові фотографії та паралельний переклад англійською мовою бачимо вже в путівнику 1958 р.

Кінець 1950-х — середина 1970-х рр. Загалом до бази даних із 6 путівників цього етапу [2; 8; 9; 15; 23; 28] потрапила інформація

³ Технічну роботу щодо внесення інформації до бази даних з цих путівників допомагали здійснити М. Аристархова та О. Сергієнко.

про 887 осіб. Якщо поррахувати соціальний стан та професійні ознаки, то більше уваги автори цих путівників приділили діячам мистецтва (до цієї групи увійшли актори, співаки, композитори, режисери, диригенти, балерини, хореографи) — 238 (26,8 %). Наступну сходинку, майже з однаковим результатом, посіли науково-педагогічні працівники та архітектори/скульптори: відповідно 141 (15,9 %) та 128 (14,4 %). На третій сходинці розташувалися державні й політичні діячі (зокрема партійні, комсомольські, а також революціонери) — 116 (13 %). Зауважимо, що серед них лише 14 — із дорадянського періоду. Нижче опинилися письменники, журналісти — 85 (9,6 %). Потім ідуть робітники — 61 (6,9 %), військові — 36 (4 %), медики — 27 (3 %), спортсмени — 16 (1,8 %) та ін. До речі, вартій уваги той факт, що серед імен тепер згадали й спортсменів.

За кількістю згадок серед лідерів представлені такі імена: В. Ленін (61), Артем (55), О. Бекетов (51), Т. Шевченко (35), М. Руднєв (25), М. Фрунзе (23), Г. Петровський (22), Ф. Держинський (20), В. Каразін (19), О. Пушкін (18), робітники-революціонери І. Котлов та Ю. Тіняков (по 17), Я. Свердлов, архітектор Є. Васильєв та письменник Г. Квітка-Основ'яненко (по 16). Як бачимо, із тієї когорти, яка фігурувала у путівниках дорадянської доби, в цьому списку представлені лише четверо діячів.

Сумарний рейтинг усіх осіб (за кількістю балів) суттєво не впливає на розташування імен: В. Ленін (81), О. Бекетов (75), Артем (66), Т. Шевченко (56), М. Руднєв (37), В. Каразін (35), Я. Свердлов (28), О. Пушкін (28), Г. Петровський (26), Ф. Держинський та М. Фрунзе (по 25), І. Котлов (24), Ю. Тіняков (23), Г. Квітка-Основ'яненко (21), М. Барабашов, М. Гоголь, Є. Васильєв, В. Данилевський (по 20). Нижче опинилися А. Макаренко (19), М. Бекетов та С. Орджонікідзе (по 18), В. Маяковський, В. Воробйов, І. Мечников, Л. Гіршман (по 15), решта ще нижче.

Якщо взяти до уваги лише коефіцієнти 2 та 3 (тобто вилучити «технічну» згадку), то список буде таким: О. Бекетов (43), Т. Шевченко (36), В. Каразін (30) Артем (22), М. Руднєв та Я. Свердлов (по 21), В. Данилевський (20), М. Барабашов (19), А. Макаренко (18), І. Мечников (16).

Середина 1970-х — кінець 1980-х рр. Загалом до бази даних із 5 путівників цього етапу [1; 3; 5; 13; 16] потрапила інформація про 1039 осіб.

Якщо поррахувати соціальний стан та професійні ознаки, то більше уваги автори цих путівників приділили архітекторам/скульпторам — 329 осіб (31,6 %), діячам мистецтва (до цієї групи увійшли актори, співаки, композитори, режисери, диригенти, балерини, хореографи) —

199 (19,1 %) та військовим (серед них партизани, підпільники) — 132 (12,7 %). Наступну сходинку, майже з однаковим результатом, посіли науково-педагогічні працівники та письменники/поети — відповідно 96 (9,2 %) та 91 (8,8 %). Далі йдуть державні та політичні діячі (у тому числі партійні, комсомольські, а також революціонери) — 78 (7,5 %). Зауважимо, що серед них лише п'ятеро з дорадянського періоду. Потім ідуть робітники — 49 (4,7 %), інженери/конструктори — 28 (2,7 %), медики — 14 (1,3 %) та ін. Отже, у порівнянні з попередніми двома десятиліттями зростає увага авторів до архітекторів та військових і, відповідно, трохи впала до інших категорій.

За кількістю згадок серед лідерів представлені такі імена: О. Бекетов (63), В. Ленін (22), Артем (Ф. Сергєєв) (21), Т. Шевченко (19), Е. Черкасов ⁴ (18), В. Співачук ⁵ (18), Б. Клейн ⁶ (16), Ф. Держинський, Г. Петровський (по 15), архітектори Є. Васильєв, В. Величко, М. Овсянкін ⁷, П. Чечельницький ⁸ (по 14), В. Каразін (13), архітектор В. Костенко (12). У цьому списку представлено лише четверо діячів дорадянського періоду. Через те, що велику увагу надано архітектурним об'єктам, стає зрозумілим, чому більше половини з названих імен — архітектори. Мабуть, у деяких випадках стає очевидною також певна кон'юнктурність («цеховий принцип відбору») в згадках про осіб, які представляли архітектурну галузь.

Список лідерів за кількістю балів такий: О. Бекетов (68), Артем (33), Т. Шевченко (29), Г. Сковорода (28), В. Каразін (26), В. Ленін (26), П. Ярославський (22), І. Рєпін (20), А. Макаренко (19), Е. Черкасов (18), М. Скрипник (18), В. Співачук (18), Г. Петровський та Є. Васильєв (по 17). У цьому разі суто харківські діячі вже становлять більше половини наведеного списку, і такий рейтинг склався завдяки більш докладним характеристикам їхньої діяльності.

Якщо взяти до уваги лише другий та третій коефіцієнти, тоді лідерами стають Г. Сковорода (28), В. Каразін (22), Т. Шевченко (20), Артем та І. Рєпін (по 19), А. Макаренко (15), С. Васильківський (13), Д. Багалій, М. Барабашов, М. Руднев, П. Ярославський (по 12).

Цікаво подивитися, як змінювалася трійка лідерів від путівника до путівника (за кількістю балів). Путівник 1976 р.: Т. Шевченко,

⁴ Черкасов Е. Ю. (1927–1996) — головний архітектор Харкова.

⁵ Співачук В. О. (1931– ?) — головний архітектор інституту «Харківметрпроєкт».

⁶ Клейн Б. Г. (1918–2009) — архітектор, працював в інституті «Харківпроєкт».

⁷ Овсянкін М. Ф. (1922–2009) — скульптор.

⁸ Чечельницький П. Г. (нар. 1942) — головний архітектор Українського державного проєктного інституту «Укрміськбудпроєкт».

Л. Брежнев, Артем; путівник 1984 р.: В. Малишев ⁹, О. Крамов ¹⁰, Б. Котляров ¹¹; путівник 1985 р.: О. Бекетов, В. Співачук, Б. Клейн / П. Ярославський; путівник 1986 р.: О. Бекетов, Артем, Г. Петровський; путівник 1988 р.: Г. Сковорода, І. Репін, В. Каразін.

Отже, пізній радянський період відзначається тим, що путівники перенасичені іменами, які часто наведені без коментарів та пояснень. Підвищена увага до архітектурних об'єктів зумовила переважання згадок імен архітекторів та констатуючий характер згадки. Утім, наприкінці 1980-х років автори путівників вже не так кон'юнктурно відобразили роль певних осіб в історії міста та регіону.

Доба незалежної України. Було проаналізовано чотири сучасні путівники [18; 29; 30; 32] загального характеру ¹². Вони мають привабливий вигляд (кольорові фото, оригінальний дизайн), здебільшого видані російською мовою, але з'явилися й путівники англійською. Зрозуміло, що ці видання також відрізняються між собою — за обсягом, спрямуванням, структурою, мовою та стилем викладу матеріалу. Найвні відмінності здебільшого пов'язані зі складом авторів путівників. До речі, з поміж чотирьох текстів лише один має одноосібний характер (путівник 2008 р. [18]), решта — колективний. Важливо зазначити, що в деяких випадках, очевидно, укладачі користувалися довідками, які надавали певні структури (особливо це помітно в путівнику, який був виданий у 2007 р. [29]). У путівнику 2017 р. [32] взагалі не зазначено авторів-укладачів. Тож, вочевидь, текст певною мірою являє собою компіляцію, а ініціатори видання, ймовірно, вважали, що деякі відомості є загальновідомими і не потребують фіксації авторського внеску. За фахом автори-укладачі є архітекторами, істориками, мистецтвознавцями. Це також визначало вектори певних уподобань. Останній з аналізованих путівників (2017 р.) фактично має додатки, де зазначено роль певних етнічних спільнот в історії міста (євреїв, караїмів, поляків, німців, вірмен, латишів). Однак, не акцентуючи на відмінностях, які вирізняють зазначені путівники між собою, згадки тих чи тих осіб було розглянуто як єдиний масив даних.

⁹ Малишев В. О. (1902–1957) — нарком (міністр) транспортного машинобудування СРСР.

¹⁰ Крамов О. Г. (1885–1951) — актор, режисер, педагог, художній керівник Харківського російського драматичного театру імені О. С. Пушкіна.

¹¹ Котляров Б. І. (1911–1989) — поет, прозаїк, публіцист.

¹² Тобто, як уже зазначено, за межами дослідження залишилися тематично й територіально обмежені путівники (на кшталт «Харків юридичний», «Харків: центр освіти, науки, культури» тощо).

Загалом до бази даних із цих 4 путівників потрапила інформація про 1054 особи. У кожному з путівників імена людей згадувалися в середньому 460 разів: від 344 [30] до 640 [18]. Взагалі можна казати про те, що сучасні путівники (як і в пізній радянський період) переважені іменами.

Якщо порахувати соціальний стан та професійні ознаки, то більше уваги автори путівників приділили діячам мистецтва (загалом 361 ім'я): акторам (148), художникам (80), композиторам (33), співакам (29), диригентам (14) та ін. На другому місці (173 згадки) — архітектори (149) та скульптори (24). На третьому — письменники (загалом 122). Такий рейтинг професій можна пояснити тим, що в згадках про театри домінують саме відомості про авторів та виконавців. Творчий внесок таких осіб досить складно «виміряти», вважається, що ім'я говорить само за себе, і в довідках про діяльність закладів культури зазвичай наводиться чимало імен. Почасті переважування згадок про цих осіб може пояснюватися намаганням представити місто як центр високої культури, надати аргументи про те, що оскільки тут виступали відомі театральні зірки, то місто не було провінційним. До речі, останнім часом помітна тенденція більше уваги звертати на акторів кіно, які відомі сучасному широкому загалу (Л. Биков, Л. Гурченко, Н. Фатєєва, О. Яковлева). Почасті з аналізом репертуару театрів пов'язана й висока частка згадок про письменників. Утім, ці імена також часто використовуються в характеристиці фондів бібліотек. Оскільки зазвичай подорож містом передбачає ознайомлення з архітектурними об'єктами та пам'ятниками, то часті згадки імен архітекторів та скульпторів легко пояснити. Високий рейтинг мають науковці та педагоги — 104 імені. Наприкінці списку опинилися інженери та конструктори (17), військові (17), медики (16). У порівнянні з радянським часом зменшилася увага до державних та політичних діячів (63), у той час як зросла до спортсменів та тренерів (59). Тепер значно частіше, ніж раніше, згадують підприємців та купців (58), а також церковних діячів (21).

За кількістю згадок серед лідерів представлені переважно імена архітекторів: архітектор О. М. Бекетов (79), Т. Г. Шевченко (31), архітектор О. І. Ржепішевський (24), художник С. І. Васильківський (22), архітектор А. А. Тон (21), архітектори Є. О. Васильєв та В. В. Величко (по 20), архітектор Б. Г. Михаловський (18), архітектор Б. М. Корнієнко (17), співачка К. І. Шульженко (17).

Сумарний рейтинг усіх осіб (за кількістю балів) суттєво інший. Список ТОП-20 за кількістю балів такий: О. М. Бекетов (99), В. Н. Каразін (62), Т. Г. Шевченко (51), І. І. Мечников (36), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та Г. С. Сковорода (по 35), С. І. Васильківський (33),

М. Л. Кропивницький (32), О. І. Ржепішевський (31), Д. І. Багалій та Л. Д. Ландау (по 29), П. П. Гулак-Артемівський (28), Є. О. Васильєв та М. Хвильовий (по 26), М. М. Синельников (25), Х. Д. Алчевська (25), М. П. Барабашов та К. І. Шульженко (по 24), В. В. Величко, Л. Курбас та І. М. Бугримова (по 23).

Якщо взяти до уваги другий та третій коефіцієнт, то лідерами стають: В. Н. Каразін (53), І. І. Мечников (34), Г. С. Сковорода (33), Т. Г. Шевченко (32), О. М. Бекетов (31), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (30), М. Л. Кропивницький (29), П. П. Гулак-Артемівський (28), Д. І. Багалій та Л. Д. Ландау (по 27). Якщо порівнювати лише третій коефіцієнт, то лідерами стають В. Н. Каразін (45), О. М. Бекетов (29), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та Т. Г. Шевченко (по 24), М. П. Барабашов, Л. Ф. Биков та М. Хвильовий (по 18), Д. І. Багалій та Г. С. Сковорода (по 15), Х. Д. та О. К. Алчевські, І. М. Бугримова, П. П. Гулак-Артемівський, Л. Курбас, І. І. Мечников (по 12).

Зрештою, можна говорити про беззаперечні ТОП-10 «харківських імен» на сучасному етапі, які за абеткою розташуватися так: Д. І. Багалій, О. М. Бекетов, П. П. Гулак-Артемівський, В. Н. Каразін, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, М. Л. Кропивницький, Л. Д. Ландау, І. І. Мечников, Г. С. Сковорода, Т. Г. Шевченко. Про високий авторитет цих осіб свідчать й інші маркери: у Харкові встановлено пам'ятники цим діячам, на їх честь названі вулиці та університети. Утім, зрозуміло, «харківськими» деяких із цих осіб можна назвати лише умовно. Якщо взяти до уваги місце народження/смерті (поховання) та місце основної діяльності, то з цього списку вочевидь випадають Т. Г. Шевченко та Л. Д. Ландау. Як відомо, Т. Г. Шевченко жодного разу не був у Харкові. Значною мірою увага до постаті Тараса Григоровича авторів/укладачів путівників пов'язана з тим, що саме в нашому місті за ініціативи родини Алчевських на подвір'ї їхньої садиби було встановлено перший пам'ятник поету (скульптор В. Беклемішев, 1899 р.), а також кращий, на думку багатьох мистецтвознавців, пам'ятник Великому Кобзареві (скульптор М. Манізер, 1935 р.). Разом із Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком, П. П. Гулаком-Артемівським та М. Л. Кропивницьким ім'я Т. Г. Шевченка засвідчує «українськість» Харкова. Імена Нобелівських лауреатів І. І. Мечникова та Л. Д. Ландау підтверджують статус Харкова як центру науки та «студентської столиці», хоча «харківський період» обох був вельми нетривалим. Історик Д. І. Багалій постає в ролі «харківського літописця» і, на нашу думку, саме тому потрапляє до ТОП-осіб.

Загальні підрахунки свідчать про те, що лише В. Н. Каразін увійшов до ТОП-груп усіх періодів та етапів. О. М. Бекетов та Г. Ф. Квітка-Основ'яненко є тими діячами, які увійшли до ТОП-10 імен путівників

дорадянського, радянського та пострадянського часу. Високий рейтинг мають Т. Г. Шевченко та Г. С. Сковорода, які представлені серед лідерів усіх періодів, окрім дорадянського.

У підсумку, п'ятірка лідерів вочевидь має такий вигляд (за абеткою): О. М. Бекетов, В. Н. Каразін, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Г. С. Сковорода, Т. Г. Шевченко¹³. Це підтверджують й інші маркери. У Харкові встановлено два пам'ятники О. М. Бекетову, його іменем названо Харківський національний університет міського господарства, вулицю та станцію метро; у місті встановлено три пам'ятники та стелу на честь Г. С. Сковороди, його іменем названо Харківський національний педагогічний університет та вулицю; пам'ятником (одним із перших у місті) та меморіальною дошкою вшановано В. Н. Каразіна, його іменем названо Харківський національний університет та вулицю. У Харкові є вулиці й пам'ятники на честь Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та Т. Г. Шевченка.

Враховуючи, що Т. Г. Шевченко не мав прямого стосунку до міста Харкова (про що вже йшлося), у списку «харківських героїв» залишається чотири персони. Зазначимо, що популяризація деяких із цих імен (особливо О. М. Бекетова) активно відбувається останнім часом. До речі, хоча беззаперечно знаковою архітектурною спорудою міста вважається Держпром, а Харків називають «столицею конструктивізму» [14], тим не менш, згідно з путівниками, «обличчя міста» фактично сформував архітектор О. М. Бекетов, який є представником модерну. Помітна певна невідповідність і в оцінках зазначених людей. Так, у процесі декомунізації у Харкові з'явилися вулиці Бекетова та Сковороди, але розташовані ці вулиці на окраїнах міста. На загальноукраїнський рівень з названих чотирьох осіб на сьогодні вийшов лише Григорій Сковорода, про що красномовно свідчить 500-гривнева купюра з його зображенням. Імовірно, відзначення 300-річчя з дня його народження ще додасть ваги цій постаті на місцевому і загальнонаціональному рівнях. Утім, за певних обставин, імена В. Н. Каразіна та Г. Ф. Квітки-Основ'яненка також можуть вийти на більш високі рейтингові місця. Принаймні 250-річчя цих діячів, яке також відзначатимуть найближчими роками (відповідно, у 2023 та 2028 р.), вочевидь, сприятиме усвідомленню значення цих осіб в історії та піднесенню їхніх імен не тільки в «міщевому пантеоні». Вважаємо, що серед осіб, які нині із зрозумілих причин «випали» із сучасних ТОП-10, але варті уваги, — такі персони, як А. С. Макаренко та І. Ю. Репін. Поступово піднімаються сходишками

¹³ До речі, за результатами опитування 2008 р. п'ятірка лідерів була такою: Г. Сковорода, Д. Багалій, І. Репін, І. Мазепа, І. Мечников (див.: [25]).

рейтингу імена режисера Леся Курбаса, акторів Л. Ф. Бикова та Л. М. Гурченко. Враховуючи роль «музичного повороту», перспективним, з погляду практик саморепрезентації міста, бачиться ім'я композитора І. О. Дунаєвського.

Якщо розглянути верхню частину списку, який виник внаслідок аналізу путівників, то впадає в око відсутність імен інженерів, конструкторів та винахідників, організаторів виробництва та підприємців, хоча традиційно і раніше, і нині писали й пишуть про Харків як потужний індустріальний центр і його особливу роль в розвитку машинобудування. Харків інколи називають «містом військової слави», але відповідні імена згадуються побіжно. Так само, на нашу думку, недостатньо уваги приділено медикам, хоча значення Харкова як медичного центру з-поміж інших міст України складно переоцінити. Серед ТОП-імен майже немає жінок. Лише на сучасному етапі в другій десятці трапляються прізвища просвітительки Х. Д. Алчевської, співачки К. І. Шульженко та циркової актриси, дресирувальниці І. М. Бугримової. Спостерігається поступове збільшення «ваги» імен спортсменів, проте поки що жоден з них не увійшов у ТОП-групу. Також можна помітити невідповідність між наведеним вище списком ТОП-осіб та переліком нових пам'ятників, чимала кількість яких була встановлена в останні кілька років у міському парку імені Т. Шевченка та в так званому Саду скульптур. Імовірно, ініціатори встановлення пам'ятників передусім намагалися позначити зв'язок Харкова з широко відомими особами, залишаючи поза увагою роль цих осіб в історії міста.

Отже, можна зазначити, що список осіб, які стали «обличчям Харкова», поступово сформувався. Вочевидь, вони презентують Харків передовсім як місто науки, освіти, культури. Важливо наголосити, що переважна частина цих осіб безсумнівно засвідчує приналежність Харкова до України. Почасті це є результатом певної політики пам'яті. Утім, вважаємо, що «унормування»/«врегулювання» списку цих «видатних осіб» на місцевому, а тим більше центральному, рівні є недоречним. Зрозуміло, такий список складався поступово. Цей процес не виключає цілеспрямованих дій певних людей чи структур, але, водночас, передбачає й певну легітимізацію з боку містян. Головне, щоби нині на перетині зацікавлень конкретних осіб чи груп людей та уподобань широкого загалу також враховувалася й думка фахівців-експертів, які можуть всебічно схарактеризувати роль тієї чи тієї особи в історії міста.

1. Андреева Г. К. Знакомьтесь — Харьков : путеводитель / Г. К. Андреева, В. В. Олейник. — Харьков : Прапор, 1976. — 134 с.
2. Андреева Г. К. Харьков за один день : две экскурсии по городу без экскурсовода / Г. К. Андреева, В. В. Олейник. — Харьков : Прапор, 1972. — 79 с.

3. Бородулин В. Г. Харьковщина туристическая : 22 экскурсионных маршрута : путеводитель / В. Г. Бородулин, А. И. Лурье, Н. Н. Саппа. – Харьков : Прапор, 1988. – 243 с.
4. Бразуль С. Столиця України Харків : короткий провідник для екскурсанта / С. Бразуль. – Харків : ДВУ, 1930. – 92 с.
5. Герасименко Ю. Г. Встречи с Харьковом : путеводитель / Ю. Г. Герасименко. – Харьков : Прапор, 1984. – 63 с.
6. Гусев А. Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях : историко-справочный путеводитель / А. Н. Гусев. – Репринт. воспр. изд.: Харьков : Тип. Адольфа Дарре, 1902. – Харків : САГА, 2008. – 274 с.
7. Диса К. Л. Образ модерного міста у путівниках по Києву межі XIX–XX ст. / К. Л. Диса // Живучи в модерному місті : Київ кінця XIX — середини XX століть / упоряд. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. – Київ : Дух і Літера, 2016. – С. 82–95.
8. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Харьков : Прапор, 1974. – 319 с.
9. Дьяченко Н. Т. Харьков : путеводитель / Н. Т. Дьяченко, М. В. Уманский, В. В. Олейник. – Харьков : Прапор, 1967. – 215 с.
10. Екатеринослав и Харьков — 1905 г. : иллюстрированный путеводитель / ред. Я. Будилов. – Репринт. воспр. изд.: Харьков : Тип.-литогр. И. М. Варшавчика, 1905. – Харків : САГА, 2007. – 148 с.
11. Киселева Л. Некоторые итоги «Путеводительного проекта» / Л. Киселева, Л. Пильдт, Т. Степанищева // Travel guide as a semiotic object. – Tartu : University Press, 2008. – С. 7–14. – Режим доступа: <https://docplayer.ru/71143108-Nekotorye-itogi-putevoditelnogo-proekta.html>
12. Кушнаренко І. Місто Харків та його околиці : довідник / І. Кушнаренко. – Харків : Рад. шк., 1931. – 143 с.
13. Лейбфрейд А. Ю. Харьков: архитектура, памятники, новостройки : путеводитель / А. Ю. Лейбфрейд, В. А. Реусов, А. А. Тиц. – Харьков : Прапор, 1985. – 151 с.
14. Михайлов Г. Харків столиця конструктивізму : фотоальбом / Г. Михайлов, В. Бисов. – Харків : Дім реклами, 2019. – 180 с.
15. Немчонок Б. Я. Харків. Пам'ятні історичні місця : короткий путівник / Б. Я. Немчонок, О. Л. Сарана. – Харків : Прапор, 1967. – 159 с.
16. Орленко И. А. Туристу о Харькове = Kharkov. A tourist's guidebook : путеводитель / И. А. Орленко. – Харьков : Прапор, 1986. – 167 с.
17. Павликовский В. К. Харьков : несколько слов о городе и его экскурсионных объектах / В. К. Павликовский. – Харьков : Обл. Совет «Укратур», 1934. – 34 с.
18. Парамонов А. Ф. Харьков. Харьковская область : путеводитель / А. Ф. Парамонов. – Харьков : Библекс, 2008. – 256 с.
19. Посохов С. І. Початок формування «харківського пантеону» (на матеріалах путівників другої половини XIX — початку XX ст.) / С. І. Посохов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. Історія. – Харків, 2020. – Вип. 57. – С. 74–87.
20. Провідник по історичних місцях революційних подій у Харкові. – Харків : Укр. центр. музей революції, 1937. – 51 с.
21. Провідник по Харкову з назвами вулиць та планом міста. – Харків : Харк. наук. т-во, 1927. – 80 с.

22. Револуційні пам'ятки Харкова : довідник для дитячих екскурсій та військовозованих вилазок і походів. – Харків : Обл. дит. екскурс.-турист. станція, 1936. – 8 с.
23. Решетов А. Добро пожаловать в Харьков : путеводитель / А. Решетов. – М. : Центр. реклам.-информ. бюро «Турист», 1978. – 14 с.
24. Склокіна І. Путівники як джерело / І. Склокіна // Центр міської історії. – 30.12.2019. – Режим доступу: <https://www.lvivcenter.org/updates/guide-books-as-a-source/> – Назва з екрана. – (Дата звернення: 10.08.2020).
25. Г. Скворода стал победителем проекта «Главные харьковчане — звезды Слобожанщины» // Status Quo. – 17.04.2008. – Режим доступа: https://www.sq.com.ua/rus/news/kultura/17.04.2008/gskovoroda_stal_pobeditelem_proekta_glavnye_harkovchane_zvezdy_slobozhanshiny/ – Название с экрана. – (Дата обращения: 10.08.2020).
26. Устинов И. А. Описание г. Харькова : путеводитель / И. А. Устинов. – Репринт. воспр. изд.: Харьков : Тип.-литогр. И. В. Попова, 1881. – Харків : САГА, 2007. – 362 с.
27. Харків : короткий провідник по столиці України. – Харків : [б. в.], 1932. – 48 с.
28. Харків : путівник. – Харків : Обл. вид-во, 1958. – 191 с.
29. Харьков и Харьковская область : путеводитель. – Харьков : [б. и., б. д]. – 233 с.
30. Харьков : путеводитель / С. Посохов, О. Денисенко, И. Байда, Д. Долгополов. – Харьков : Золотые страницы, 2004. – 178 с.
31. Харьков : путеводитель для туристов и экскурсантов. – Репринт. воспр. изд.: Харьков : Тип.-литогр. И. М. Аничкина, 1915. – Харків : САГА, 2007. – 179 с.
32. [Zgurska J.]. Kharkiv : tourist prospect / [J. Zgurska, I. Baida]. – Kharkiv : Golden Pages, 2017. – 176 p.

REFERENCES

1. Andreeva, G. K., & Oleinik, V. V. (1976). *Znakomtes – Kharkov: putevoditel* [Meet – Kharkiv: Travel guide]. Kharkiv, Ukraine: Prapor. [In Russian].
2. Andreeva, G. K., & Oleinik, V. V. (1972). *Kharkov za odin den : dve ekskursii po gorodu bez ekskursovoda* [Kharkiv in one day: Two city tours without a guide]. Kharkiv, Ukraine: Prapor. [In Russian].
3. Borodulin, V. G., & Lure, A. I., Sappa, N. N. (1988). *Kharkovshchina turistichekaia : 22 ekskursionnykh marshruta : putevoditel* [Kharkiv tourist region: 22 excursion routes: Guide]. Kharkiv, Ukraine: Prapor. [In Russian].
4. Brazul, S. (1930). *Stolytsia Ukrainy Kharkiv : korotkyi providnyk dlia ekskursanta* [The capital of Ukraine Kharkiv: A short guide for tourists]. Kharkiv, Ukraine: DVU. [In Ukrainian].
5. Gerasimenko, Iu. G. (1984). *Vstrechi s Kharkovom : putevoditel* [Meetings with Kharkiv: Travel guide]. Kharkiv, Ukraine: Prapor. [In Russian].
6. Gusev, A. N. (2008). *Kharkov: ego proshloe i nastoiashchee v risunkakh i opisaniakh: istoriko-spravochnyi putevoditel* [Kharkiv: Its past and present in drawings and descriptions: Historical reference guide]. Kharkiv, Ukraine: SAGA (Reprint: Kharkiv: Tip. Adolfa Darre, 1902). [In Russian].
7. Dysa, K. L. (2016). *Obraz modernoho mista u putivnykakh po Kyievu mezhi 19–20 st.* [The image of the modern city in guides to Kyiv at the turn of the

- 19th-20th centuries]. In O. Betlii, K. Dysa, O. Martyniuk (Eds.). *Zhyvuchy v modernomu misti: Kyiv kintsia 19 – seredyny 20 stolit* [Living in a modern city: Kyiv of the late 19th - mid 20th centuries] (pp. 82-95). Kyiv, Ukraine: Dukh i Litera. [In Ukrainian].
8. Diachenko, N. T. (1974). *Ulitsy i ploshchadi Kharkova* [Streets and Squares of Kharkiv]. Kharkiv, Ukraine: Prapor. [In Russian].
 9. Diachenko, N. T., Umanskii, M. V., & Oleinik, V. V. (1967). *Kharkov: putevoditel* [Kharkiv: Travel guide]. Kharkiv, Ukraine: Prapor. [In Russian].
 10. Budilov, Ia. (Ed.). (2007). *Ekaterinoslav i Kharkov – 1905 g.: illiustrirovaniyi putevoditel* [Ekaterinoslav and Kharkiv – 1905: An illustrated guide]. Kharkiv, Ukraine : SAGA (Reprint: Kharkiv: Tip.-litogr. I. M. Varshavchika, 1905). [In Russian].
 11. Kiseleva, L., Pild, L., & Stepanishcheva, T. (2008). Nekotorye itogi “Putevoditelnogo proekta” [Some results of the “Guidance Project”]. In *Travel guide as a semiotic object* (pp. 7-14). Tartu, Estonia: University Press. Retrieved from <https://docplayer.ru/71143108-Nekotorye-itogi-putevoditelnogo-proekta.html> [In Russian].
 12. Kushnarenko, I. (1931). *Misto Kharkiv ta yoho okolytsi: dovidnyk* [The city of Kharkiv and its environs: Handbook]. Kharkiv, Ukraine: Rad. shk. [In Ukrainian].
 13. Leibfreid, A. Iu., Reusov, V. A., & Titc, A. A. (1985). *Kharkov: arkhitektura, pamiatniki, novostroiki: putevoditel* [Kharkiv: Architecture, monuments, new buildings: Travel guide]. Kharkiv, Ukraine: Prapor. [In Russian].
 14. Mykhailov, H., & Bysov, V. (2019). *Kharkiv stolytsia konstruktivizmu* [Kharkiv is the capital of constructivism]. Kharkiv, Ukraine: Dim reklamy. [In Ukrainian].
 15. Nemchonok, B. Ya., & Sarana, O. L. (1967). *Kharkiv. Pamiatni istorychni mistsia: korotkyi putivnyk* [Kharkiv. Memorable historic sites: A quick guide]. Kharkiv, Ukraine: Prapor. [In Ukrainian].
 16. Orlenko, I. A. (1986). *Turistu o Kharkove = Kharkov. A tourist's guidebook* [To the tourist about Kharkov = Kharkov. A tourist's guidebook]. Kharkiv, Ukraine: Prapor. [In Russian].
 17. Pavlikovskii, V. K. (1934). *Kharkov: neskolko slov o gorode i ego ekskursionnykh obektakh* [Kharkiv: A few words about the city and its excursion sites]. Kharkiv, Ukraine: Obl. Sovet “Ukrature”. [In Russian].
 18. Paramonov, A. F. (2008). *Kharkov. Kharkovskaia oblast: putevoditel* [Kharkiv. Kharkiv region]. Kharkiv, Ukraine: Bibleks. [In Russian].
 19. Posokhov, S. I. (2020). Pochatok formuvannia “kharkivskoho panteonu” (na materialakh putivnykiv druhoi polovyny 19 – pochatku 20 st.) [The beginning of the formation of “Kharkov pantheon” (based on guides of the second half of the 19th – early 20th centuries.)]. *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu imeni V. N. Karazina. Ser. Istoriia*, 57, 74-87. [In Ukrainian].
 20. *Providnyk po istorychnykh mistsiakh revoliutsiinykh podii u Kharkovi* [Guide to the historical sites of revolutionary events in Kharkiv]. (1937). Kharkiv, Ukraine: Ukr. tsentr. muzei revoliutsii. [In Ukrainian].
 21. *Providnyk po Kharkovu z nazvamy vulyts ta planom mista* [Guide to Kharkiv with street names and city plan]. (1927). Kharkiv, Ukraine: Khark. nauk. t-vo. [In Ukrainian].
 22. *Revoliutsiini pamiatky Kharkova: dovidnyk dlia dytiachykh ekskursii ta viskovizovanykh vylazok i pokhodiv* [Revolutionary sights of Kharkiv: A guide

- for children's excursions and paramilitary raids and campaigns]. (1936). Kharkiv, Ukraine: Obl. dyt. ekskurs.-turyst. stantsiia. [In Ukrainian].
23. Reshetov, A. (1978). *Dobro pozhalovat v Kharkov: putevoditel* [Welcome to Kharkiv: Travel guide]. Moscow, Russia: Tcentr. reklam.-inform. biuro "Turist". [In Russian].
 24. Sklokina, I. (2019, December 30). Putivnyky yak dzherelo [Travel guides as a source]. In *Center for Urban History*. Retrieved from <https://www.lviv-center.org/updates/guide-books-as-a-source/> [In Ukrainian].
 25. G. Skovoroda stal pobeditelem proekta "Glavnye kharkovchane – zvezdy Slobozhanshchiny" [G. Skovoroda became the winner of the project "The main Kharkiv citizens are the stars of Slobozhanshchina region"]. (2008, April 17). In *Status Quo*. Retrieved from https://www.sq.com.ua/rus/news/kultura/17.04.2008/gskovoroda_stal_pobeditelem_proekta_glavnye_harkovchane_zvezdy_slobozhanshchiny/ [In Russian].
 26. Ustinov, I. A. (2007). *Opisanie g. Kharkova: putevoditel* [Description of Kharkiv: Travel guide]. Kharkiv, Ukraine: SAGA (Reprint: Kharkiv: Tip.-litogr. I. V. Popova, 1881). [In Russian].
 27. *Kharkiv: korotkyi providnyk po stolytsi Ukrainy* [Kharkiv: Short guide to the capital of Ukraine]. (1932). Kharkiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 28. *Kharkiv: putivnyk* [Kharkiv: Travel guide]. (1958). Kharkiv, Ukraine: Obl. vyd-vo. [In Ukrainian].
 29. *Kharkov i Kharkovskaia oblast: putevoditel* [Kharkiv and Kharkiv region: Travel guide] (n. d.). Kharkiv, Ukraine. [In Russian].
 30. Posokhov, S., Denisenko, O., Baida, I., & Dolgoplov, D. (2004). *Kharkov: putevoditel* [Kharkiv: Travel guide]. Kharkiv, Ukraine: Zolotyie stranitsy. [In Russian].
 31. *Kharkov: putevoditel dlia turistov i ekskursantov* [Kharkiv: A travel guide for tourists and sightseers]. (2007). Kharkiv, Ukraine: SAGA, 2007 (Reprint: Kharkiv: Tip.-litogr. I. M. Anichkina, 1915). [In Russian].
 32. Zgurska, J., & Baida, I. (2017). *Kharkiv: Tourist prospect*. Kharkiv, Ukraine: Golden Pages. [In English].

Стаття надійшла 03.09.2020 р.

Sergiy POSOKHOV, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Historiography, Source Studies and Archeology, V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine).

TOP-persons of the Kharkiv locus, or The role of names in the construction of city images.

Based on the analysis of modern guides to the city of Kharkiv, the author made an attempt to single out those people who can be considered TOP-person ("most outstanding people") in local history. In total, the author analyzed 24 guides from the end of the 19th century and up to the present. The names found on the guide pages have been recorded in the appropriate database. The author stated the principles of construction of this database and possible interpretations of the obtained results. It contains two fields – "faces" and "mentions". In the first box, those names found on the guide pages were recorded, and in the second box, those ratings that accompany a specific name were recorded. Along with fixing a person's name, a social or professional characteristic (scientist, military, architect, states-

man, etc.) was also mentioned. In the “mention” field, depending on the nature of the mention of a person, a coefficient was stated: if the name was mentioned without a rating, it is a factor #1 (1 point), a combination with such epithets as “known”, “prominent” and the like – a factor #2 (2 points), more or less a detailed characteristic of the activity, first of all from the point of view of impact on the development of the city – factor #3 (3 points). As a result, it allowed to create a certain hierarchical name system and to separate “TOP-person” of them. In the long run, it will allow you to see a system of names in the dynamics, when some persons will fall out of the list of leaders at certain periods and others will be included in this list. It will also be important to capture changes in terms of increasing or decreasing attention to a particular category of people (social and professional characteristics). As a result of the analysis, the author identified a list of those historical figures who primarily form the “face of Kharkiv”. The top five looks like this (in alphabetical order): O. M. Beketov, V. N. Karazin, G. F. Kvitka-Osnovyanenko, G. S. Skovoroda, T. G. Shevchenko. These persons present Kharkiv mostly as a city of science, education, culture and certify its affiliation with Ukraine.

Key words: city guides, Kharkiv, outstanding people, prosopography.

УДК 929/32-027.21

<https://doi.org/10.15407/ub.20.211>

*Ігор Іванович СТАМБОЛ,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри бібліотекознавства та інформології
Інституту журналістики
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3099-3862>
e-mail: ihorstambol@ukr.net*

ПОЛІТИЧНА БІОГРАФІЯ: СУЧАСНИЙ ВИМІР

У статті на базі європейських, американських та австралійських досліджень проаналізовано підходи до поняття «політична біографія» та продемонстровано основні питання, що цікавлять науковців та авторів за цією проблематикою. З'ясовано, що найбільше зацікавлення цим жанром демонструють західні демократичні країни, а більш авторитарні суспільства, зокрема більшість слов'янських країн, не надто вдосконалюють теорію в цьому напрямі. Першість у теорії політичної біографії належить дослідникам із Великої Британії, США та Австралії, де вже кілька століть розвиваються власні школи політичної біографії. Західні дослідники чітко формулюють визначення цього біографічного напрямку, наполягають на його перевагах і актуальності та створили кілька посібників із теоретичними та практичними порадами для зацікавлених у політичній біографії. Крім публікацій практичних досліджень, присвячених політикам, а також джерел — мемуарів та епістолярію, у цих країнах дослідники цікавляться взаємовпливами сучасних традицій політичних життєписів з античними пам'ятками. Помітну тенденцію в теорії становить виявлення взаємовпливу між політичними науками, історією та життєписами політиків, причому більшість авторів вважають біографію дуже важливим доповненням до інших напрямів дослідження політики. Ще одним важливим аспектом, зокрема автобіографічного жанру, дослідники вважають його практичне застосування в політиці, що демонструє досвід президентських виборів у США. Свідченням модернізації та сучасності цього жанру біографії є його взаємозалежність із літературою, театром, телебаченням і, що особливо показово — із соціальними мережами. Нині вже цілком очевидно, що «цифровий сторітелінг» — це значущий складник політичної біографії, яку проектує сам політик, тобто це явище майже тотожне з політичними автобіографіями, які також варто залучати як джерело для написання політичної біографії.

Ключові слова: політична біографія, політики, мемуари, теорія біографії.

Багатовікова традиція біографічних текстів спричинила появу великої кількості жанрів і напрямів життєписів. Серед них одним із найбільш захопливих для читачів та пізнавальним для усвідомлення суспільно-політичних процесів є біографія політика. Адже досвід діяча, який через певні обставини опинився в авангарді державного управління, торкається всіх без винятку громадян тієї чи тієї країни. Його рішення (або їх, за умови колективного портрета), суб'єктивні судження та дії впливають на долі поколінь країни, регіону або й цілого світу. Проте підхід до такого жанру біографіки не є однорідним у світі. Причиною цього є різні умови формування національних культур, науки та книговидавничого процесу.

Очевидно, що якісний аналіз діяльності політичного діяча та висновки про його внесок сприяють піднесенню політичної культури, тому слабкість такого жанру призводить до протилежних наслідків. Тож виникає питання, наскільки у світі теоретично і практично реалізовані знання та аналітика про політиків? У перспективі відповідь на це питання дасть змогу з'ясувати, і до якого з напрямів належить українська біографіка, але наразі варто спочатку проаналізувати теоретичні досягнення національних біографічних наративів західних країн. Тому мета статті — висвітлити основні теоретичні підходи до поняття і проблематики «політичної біографії». Завдання полягають в огляді історіографії питання, з'ясуванні тенденцій підходу до визначення «політична біографія» у світі, окресленні основних проблемних моментів у розвитку жанру.

Для розв'язання поставлених завдань було залучено низку досліджень переважно британських, американських та австралійських авторів. Найвагомими теоретичними працями з теорії політичної біографії є «Австралійські політичні життєписи: хроніки політичних кар'єр і адміністративних історій» [8] та «Роутледжський міжнародний посібник з наративу та життєпису» [30], у яких розв'язано низку проблем національних та міжнародних наративів і містяться практичні поради до написання політичних життєписів. Розвідки Т. Арклай, В. Барассі, Т. Карвера, Т. Качераускаса, Г. Рендерса, Б. Пімлота, П. О'Браєна та інших присвячено окремим теоретичним та практичним питанням жанру.

Більшість вітчизняних напрацювань із теорії біографістики не концентрують увагу на понятті «політична біографія». До політиків минулого здебільшого застосовується історико-біографічний метод, а в контексті аналізу урядових чи партійних справ йдеться переважно про «громадсько-політичну діяльність», яка часто поєднує в українських наукових реаліях інтелектуальну біографію, історію ідей, історію повсякдення та участь у громадських рухах [1]. Тому поширеним

поняттям для одноосібних та колективних біографій є «політичні діячі». Про що ж саме йдеться? Визначення «політичної діяльності» міститься в дослідженнях, пов'язаних із політичними науками. Зокрема, це «одна із форм суспільної активності, діяльність соціальних суб'єктів, яка має на меті впливати на прийняття політичних рішень, реалізація своїх (політичних) інтересів» [3, с. 70].

Поряд із цим визначенням у політології побутує ще майже тожне: «публічна політична діяльність», що за напрямками здійснення поділяється на: державну, партійну, громадсько-політичну, комунікаційно-інформаційну; за політичним простором розрізняються зовнішньополітична, внутрішньополітична; за специфікою сфер — військова, культурна, освітянська та ін. Крім того, дослідники виділяють різні рівні публічної політичної діяльності: «політичну участь», що втілюється у виборах, мітингах, маніфестаціях, страйках тощо, а також — «публічну політичну діяльність» у законодавчих, виконавчих та судових органах, у політичних партіях, рухах, громадських об'єднаннях тощо. У закордонній політичній науці під словосполученням «public policy» також розуміється сфера політичного управління, підконтрольна громадськості [6, с. 108]. Беручи до уваги ці визначення, можна з'ясувати, що саме є предметом дослідження вітчизняних біографістів, які досліджують політичну діяльність.

Якщо поверхово оглянути українські біографічні видання (зокрема, у базі даних, утвореній «довгими списками» Всеукраїнського бібліотечного «Біографічного рейтингу» (<http://biography.nbuv.gov.ua/rating/>)), помітно, що українські автори зовсім не вживають словосполучення «політична біографія». Вочевидь, це можна пояснити бажанням біографів не обмежуватися лише політикою і презентувати всю багатогранність постаті, незважаючи на те, що «вінцем» діяльності більшості осіб «першого ешелону» була саме політична діяльність. Імовірно також, що дуже скомпрометоване за останні десятиліття серед української громадськості поняття «політика», що часто сприймається як синонім корупції та бездіяльності, саме тому й оминається в назвах.

Але досить часто можна натрапити на визначення «політичний портрет», що є синонімом до «політичної біографії». Щороку з'являється досить багато мемуарів та автобіографій політиків минулого, що за тематичною наповненістю можуть вважатися «політичними мемуарами». У царині вітчизняних філософських наук трапляються дослідження, пов'язані з поняттям «людини політичної» — концептом, що дуже залежить від політичної культури та основ суспільства, адже місце людини в демократичній і тоталітарній системі — кардинально різні [4]. Але це поняття більше стосується світоглядних основ, а не біографічного наративу.

Дещо відрізняється ситуація в найближчих сусідніх слов'янських народів: чехів, словаків, поляків та росіян. Визначення «політична біографія» є досить численним у назвах життєписів політиків. Поняття можна зрідка побачити в теоретичних біографічних працях, але переважно мова йде про діяльність у політиці як складник історичної біографії. Водночас у російській історичній енциклопедії наведено спробу з'ясування початку політичної біографії — від Аристотеля та його учня Аристоксена (IV ст. до н. е.). Розвитку політичної біографії у давню добу, на думку авторів статті, перешкоджала часта змінюваність політиків, тому лише з IV ст. до н. е. стали з'являтися біографії древніх царів — Александра Македонського, Пірра чи римського диктатора Сулли. Саме Пірра називають ймовірним автором першої політичної автобіографії [5]. Незважаючи на великі багатотомні масиви власне біографій російських політиків, російська біографістика загалом майже не торкається теоретичних аспектів жанру, активно користуючись перекладами іноземних напрацювань [2]. Трапляються лише поодинокі судження, уміщені в передмовах до політичних життєписів, як, наприклад, у біографії Сталіна автор зазначає, що «політична біографія передбачає вивчення взаємовпливу лідера та системи, уособлюваної лідером держави та суспільства» [7, с. 1].

Зовсім протилежна ситуація склалася в західній (США, Європа, Канада та «цивілізаційно-західна» Австралія) та частково азіатській і африканській науці. Західні дослідження чітко виокремлюють саме політичний наратив у дослідженні життєписів. Цей аспект співвідноситься з іншими, ширшими за жанровим наповненням напрямками, такими як релігійна, гендерна, колоніальна або ж сімейна (просопографічна) біографіка [30]. За тематикою теоретичні питання, які актуалізувалися в закордонних дослідженнях, можна розділити на сім умовних груп: визначення поняття «політична біографія», історичні аспекти розвитку цього напрямку досліджень, характеристика напрямку, методологія написання політичної біографії, взаємозв'язок напрямку з іншими дисциплінами, практичне значення політичної біографії та інновації, пов'язані з цим жанром.

Визначення поняття «політична біографія» взяв на себе один із найвідоміших сучасних теоретиків біографістики Ганс Рендерс: термінологічна концепція «літературна біографія» — не більше ніж життєва історія з літературними якостями письменника, тому, за схожим принципом, «політична біографія», загалом, це біографії політиків. Водночас, як літературна біографія ніколи не обходиться без приділення уваги творам предмета дослідження, так і політична біографія без докладного розгляду політичних ідей постаті є абсурдом [28]. Проте є, на думку Г. Рендерса, і відмінність: письменник — це зірка,

яку люблять і якою захоплюються, у той час як «політик — у кращому разі, хороший, надійний службовець. Більшість із приватного життя політика є суттєвим і має політичні наслідки, у той час коли життя письменника лише відповідне до творів, які він написав. Образ політика — це відбиток його ідей» [28, с. 216].

Австралієць Джоффрі Болтон також наводить визначення: «Політична біографія — це вікно у попередній світ політичної практики. Через це вікно ми бачимо політику очима і досвідами індивідуальних суб'єктів. Ми стежимо за їх діями та бездіяльністю, спостерігаємо їхню поведінку, досвід їхнього світу на віддалі. Часто ми долучаємо інсайдерські сторони — їхні спостереження, роздуми, розуміння та мотивацію. Ми читаємо події з погляду їхньої вигоди або інтерпретацій» [8, с. XI].

Дж. Болтон трохи змінює акцент, внівши провокативне і, вочевидь, популярне твердження: «Справжні інтелектуали не пишуть політичних біографій. Бо біографія як жанр є підозрілою, через типову хронологічність викладу, а політична біографія — удвічі підозріліша через ересь „великої людини в історії”» [8, с. 1]. Так, можна погодитись, що вказане «не модно» для сучасних, все більш вужчих досліджень, але це не зовсім справедливо, адже, за словами Дж. Болтона, «якби прем'єром Британії у 1940 році став не В. Черчіль, а Ел Гор переміг на виборах у 2000 році — світ був би беззаперечно інакшим» [8, с. 1]. Окрім того, політична біографія, через значну кількісну перевагу чоловіків у політиці, є точно «гендерно упередженою», і це теж, як і постійне моралізаторство, не служить їй на користь в очах «сучасних інтелектуалів». Тому Дж. Болтон вдався до такого порівняння: «Тих, хто практикує політичну біографію, можна порівняти зі старомодним майстром в альпійському селі, що наполегливо вирізає годинники із зозулею, за перевіреними часом методами, тоді як у великому місті, у долині нижче, фабрика «Swatch» щодобово випускає нові яскраві вироби, які рясніють всіма свіжими інноваціями з лабораторій культурологічних досліджень та постмодернізму. Та все ж цікаво, що політична біографія виживає» [8, с. 1].

Звісно, це лише найпомітніші спроби визначення поняття, і в кожній праці, присвяченій політиці, можна знайти авторське трактування. Так само, як і визначення історичного коріння та аспектів розвитку цього напрямку досліджень фрагментарно трапляється в різних працях, що не ставлять за мету простежити історіографію питання.

На велику працю з коментарями та пошуком жанрових особливостей заслужив один із яскравих авторів політичних біографій діячів давньогрецького та римського періоду античний історик Корнеліус

Непот [25]. Традиція античної біографічної літератури часто аналізується західними авторами, зокрема, в 2012 році вийшла монографія Томаса Хегга, де зазначено в тому числі певні аспекти політичних життєписів грецьких та римських політиків [17].

Крім того, про історію та традицію становлення напряму свідчать видання багатотомного «Словника політичних біографій», де зібрані основні постаті партійної та урядової галузі, що виходить у Великій Британії у кембриджському видавництві. За тією ж традицією видавалися подібні словники політиків Мексики та Індонезії [23]. Окремо варто відзначити і досвід створення політичної біографії південноафриканських діячів [16].

Бен Пімлот, який, за свідченнями його наступників, підняв політичну біографію в Британії на новий рівень, у 1990 році ставив питання про майбутнє цього напряму біографіки [27]. Б. Пімлот демонструє зміни в підходах британської політичної біографії на прикладі двох книжок, присвячених королеві Вікторії: «забронзовілій» у попередніх біографіях і більш приземленій, із реальними рисами, авторства Літтона Стрейчі. Наступним руйнівником біографічних стереотипів став Міхаель Голройд, який довершив справу Л. Стрейчі, припинивши «молитися на відомих людей», і вдався до пошуку дрібниць у біографіях, які об'єкти досліджень старанно приховували за життя. Подальшу епоху британської політичної біографії Б. Пімлот називає «пост-голройдівською». Ставлячи питання щодо етичності викриття приватного в житті політика, він стверджує: політичний портрет завжди є «букетом, де суспільні та приватні риси переплітаються» [27, с. 222].

Дисертацію на тему ролі політичної теорії в біографії захистив американський дослідник Вільям Стал, де, серед іншого, докладно розбирає ставлення філософів до цього питання. Зокрема, він розглянув відому теорію «біополітики» Мішеля Фуко, яка визначає людину як складник «живого» політичного організму, а її повсякденне життя — як об'єкт аналізу та використання з боку держави. У подальшому така теорія, на думку В. Штала, посприяла «біографізуванню політики», зокрема пошуку політичного складника в житті пересічних людей, та ще одному явищу — «демократизування біографії», тобто розуміння рівноправності впливу кожної біографії на політику, про що писав ще один теоретик — Жак Рансьєр [33, р. 141–162].

Зацікавлення науковців дослідженням життєписів політиків спричинило появу значної кількості розвідок, що характеризують цей напрям. Зокрема, британський та австралійський дослідник Род Роудс визначив такі традиції вітчизняної політичної біографії (political life history): «надгробна» біографія (апологетика «великих і добрих»),

розділення громадського та приватного життя, життєписи без теорії (біографії політиків часто пишуть політологи, які не звертають уваги на теорію біографістики), об'єктивні свідчення та факти (нові свідчення для історичного знання), характери (аналіз особистості, зокрема психоаналіз) та розповіді (storytelling; поєднання фактів із мистецько-літературним складником) [29, с. 162–166].

Новою тенденцією, яку вбачає Р. Роудс, є «поворот до інтерпретацій», що має оживити «застиглу» британську біографічну традицію. Цей поворот має відбуватися не шляхом появи нових звичаїв чи напрямів, а нового і ширшого інтерпретування вже усталених: надмогиляна має трансформуватися до трактування ілюзій (бо власна вирішальна роль — лише ілюзія, тому варто дивитися на досягнення певної постаті з позицій детермінізму), життя треба пов'язати з теоріями (варто дивитися на постать та її дії в контексті світоглядних течій та культурного коду, які притаманні оточенню та періоду), від фактів — до мереж інтерпретацій (Р. Роудс пропонує перевіряти гіпотези під різним кутом зору), від характерів — до життєвих міфів та ситуативних пунктів (варто розглядати постать крізь мережу міфів і вірувань, яких вона набула в соціумі, та розуміти, що постать інтерпретує певні ситуації саме крізь власні «стереотипи»), розповіді мають набувати варіативності (тобто біограф має шукати найліпший писемний жанр, у якому постать буде зображено найліпше) [29, с. 166–170].

Серед гендерних особливостей політичної біографії дослідниця Мінеке Бош на прикладі політичних портретів голландського жіночого руху підтвердила відому тенденцію, що жіночі політичні біографії значно відрізняються від чоловічих. Зокрема, набагато більше приділяється уваги сімейному стану жінки-політика та ролі у вихованні дітей [10]. М. Керен на прикладі багатьох життєписів ізраїльського політика Д. Бен-Гуріона пропонує типологію для класифікації біографічних даних, що заснована на двох критеріях: «орієнтація» (визначається загальним підходом біографа до суб'єкта) та «фокус» (перспектива, яку вибирає біограф в якості контексту досліджень) [19].

Однією з найвагомійших праць, де опрацьовано чимало теоретичних аспектів, пов'язаних із політичною біографією, є колективна монографія австралійських учених, присвячена їхній вітчизняній біографії. Варто зазначити, що австралійська біографічна школа значно відрізняється від британської. Зокрема, автор вступної частини Джоффри Болтон стверджує, що австралійська політична біографія точно не має такого «гігантизму», як британська, і точно «не прагне показати політиків минулого велетнями, на протигагу пігмеем

сучасності» [8, с. 9]. Питання «що таке хороша політична біографія?», яке порушує австралійське видання з теорії місцевої біографістики, зводиться авторами до теми публікації і продажів, адже немає сенсу писати біографії, які ніхто не прочитає і не буде купувати [8, с. 103]. Видавці невеликих демократичних країн, стверджують австралійські дослідники, не здатні покривати витрати на біографічну продукцію, пов'язану з політиками, бо попит не надто великий, на відміну від ринків США й Британії. Інша справа — книжка про відомого спортсмена чи актора. Окрім того, є проблема з мемуарною літературою: часто найбільш високі посадовці не мають часу на ведення щоденників, а представники окремих політичних напрямів не можуть писати вчасно мемуари, бо йдуть працювати в приватні компанії, як це трапляється з лібералами в Австралії [8, с. 105].

Щодо методології написання політичної біографії, то однією з найпомітніших статей є праця Террелла Карвера. Він визначив кілька пунктів (нарративів), підбираючи які, біографіст має бути дуже сумлінним. Це біографічний нарратив (тобто методологія); межі нарративу (хронологічний, проблемний, ціннісний підходи тощо); час нарративу (біограф пише у своїй культурно-ціннісній парадигмі); образи і драматургія; мета нарративу (демонстрація ідей, оточення, трагічності, повчання тощо); нарратив та досвід (автор має усвідомлювати, який досвід буде нести читачу написана ним біографія); традиція нарративу (відповідно до шкіл, часу та політичних уподобань) [12].

Так само поодинокими є дослідження, що стосуються взаємозв'язку політичної біографіки з іншими дисциплінами. Зокрема, Патрік О'Браєн звертає увагу на те, що більшість політичних біографій, через обставини та авторське бачення, варто більше захищувати до «життєпису політиків», що, хоч і стосуються політичної сфери, але зберігають більшість загальних основ історичної науки [27, с. 51]. Як і Б. Пілмот, П. О'Браєн апелює до відмінностей між науковим підходом до політичної біографії та «газетною», журналістською. Остання покликана зробити галас, сенсацію і не має довготривалого ефекту, а наукова біографія, за словами дослідника, дає вагоміші аргументи і не викриває певні, незручні факти лише заради сенсацій. Семюель Джонсон, класик британської біографістики, виробив у цьому контексті навіть певне правило для біографістів: «Обходь дрібниці, але шукай важливості дрібниць» [цит. за: 26, с. 52].

Своєрідним є погляд литовського дослідника Томаса Качераускаса на взаємозв'язок біографії та історії народів. Зокрема, він стверджує, що окрема біографія є чинником політичного тіла (братерства), тобто серйозні політичні рішення, такі як Люблінська унія, детерміновані певними суб'єктивними (біографічними) факторами. Тому й причи-

ною занепаду держав, на його думку, можна вважати певні міжособистісні мотиви аристократії, що не могли адекватно відповідати на виклики часу [18].

Практичне значення політичної біографії викликає значно більше зацікавлення в західній біографістиці. Причину цього розкриває, зокрема, твердження канадця Філіпа Маршана, який вважає, що політична біографія, незважаючи на конкуренцію тематики в політичних науках (економічні, соціальні аспекти тощо), має великі перспективи, адже чи не найліпше сприяє конструюванню минулого, завдяки хорошим біографіям політиків [24]. Іспанська дослідниця Ізабель Бурдіель, простеживши взаємозв'язок політичної історії та біографії, зазначає, що «олюднення» історії веде до ширшого плюралізму в її сприйнятті та кращому розумінні суб'єктивного в політиці [11].

Американець Бартолом'ю Спарроу порушує питання: навіщо політологам потрібно писати політичну біографію діячів недавнього минулого? У його статті вміщено відповідь: це дає можливість досягнути багато практичних аспектів політики на прикладі однієї особи, указати на причиново-наслідкові зв'язки, зробити гіпотези щодо подій, документи про які ще не скоро будуть відкритими. Крім того, самі політичні біографії, за словами Б. Спарроу, наближені до художнього жанру, що сприяє розширенню читацької аудиторії [32].

Використання політичної біографії в різноманітних політичних процесах досить популярне. Наприклад, це явище в посткомуністичній Європі є предметом масштабного польсько-американського дослідження із залученням, зокрема, українських джерел [34]. Питання про роль автобіографічних матеріалів політиків у сучасному виборчому процесі США порушила Сідоні Сміт [31]. За її спостереженнями, президентські вибори 2008 року перетворилися на боротьбу (політичних) автобіографій. Гіларі Клінтон у мемуарах «Living history» («Жива історія»), крізь власний досвід дружини, матері, борчині за права жінок тощо, демонструвала, якою буде жінка-президент США: «інноватор, якого дочекалося суспільство» [31, с. 5]. Барак Обама до виборів мав у своєму доробку два автобіографічні нариси «Dreams from My Father» («Мрії мого батька») та «The Audacity of Hope» («Сміливість надії»), у яких показав себе як образ зібраних «мрій» Америки, надій та ідей її населення. Джон Мак-Кейн мав цілу серію з п'яти книг, із яких найбільш знаковими Сідоні Сміт вважає «Faith of My Fathers» («Віра моїх батьків») і «Worth the Fighting For» («Вартє, аби за це боротися»). У цих книжках політик демонстрував на власному прикладі (та на прикладі своїх предків) бездоганну ідентичність служителя власному народові [31, с. 7–8]. Тож, на думку авторки дослідження, політики швидко вивчили, наскільки важливою

є хороша автобіографічна історія. Проте знати, який саме наратив буде переможним для виборів, — досить складно.

Ще одне американське дослідження актуалізує значення персонального підходу у вивченні політики, ставлячи питання «Чи була би політика США саме такою, якби на виборах було обрано іншого кандидата?». У цьому контексті було виокремлено три основні напрями-аргументи, до яких апелюють біографи, котрі вивчають діяльність політиків: 1) біографічні (особистісні) фактори можуть впливати на основні переконання та цінності політичних лідерів — вони є основою світогляду і визначають пріоритети в політичних процесах; 2) біографічні чинники можуть впливати на компетенцію та навички політика, тобто визначають його «якість» як лідера — ці навички й досвід можуть допомогти досягти результатів в особистих цілях (наприклад, переобрання) або сприяти поліпшенню життя суспільства (наприклад, економічне зростання); 3) біографічні фактори можуть формувати стимули лідерів дотримуватися конкретних програм та обіцянок, наприклад, політик, який має зв'язки у фінансовій сфері, не захоче розчарувати своїх партнерів у цій галузі тощо; 4) біографічні чинники впливають на сприйняття політика іншими, зокрема розуміння його вмінь, статусу та суспільно-політичної орієнтації. Такі оціночні сприйняття можуть опосередковано формувати поведінку самого політика [20].

Зовсім інший практичний аспект політичної біографії, який можна використовувати у викладацькій практиці, демонструє дослідження Сари Комбеллік-Бідні [13, с. 4]. Її підхід полягає в наповненні викладання політичної науки історіями про певні феномени, які студенти знають із власного життєвого досвіду. Цей варіант політичного аспекту життя вона називає «political life story» (політична історія життя), яку варто відрізнити від політичної біографії, адже мова йде не про життєпис політика, а про формування життя пересічних людей під впливом політики. Отже, дослідниця виводить ще один дуже перспективний напрям біографіки, оскільки пов'язаних суто з політикою постатей — меншість, у той час коли залежать від політики всі. Ключовим у такому підході є вираз «усе політичне є персональним» [13, с. 5]. Іншими словами, це політична повсякденна історія, дослідження і розуміння якої в Україні могло б змінити ставлення суспільства до політики та зробити його відповідальнішим під час виборів.

Звісно ж, біографіка не може бути обмежена лише книжковою формою, тим більше такий її популярний напрям, як політичні життєписи. Серед досліджених на Заході інноваційних форм, проблематиці політичної біографії в літературі та кіно та її впливу на соціум в період виборів присвячено кілька розвідок. Зокрема, стверджу-

ється, що біопіка має більший вплив на суспільство через легкість сприйняття, але вона часто виходить за межі документальності [21]. Це стосується і жанру політичного біопіка, створеного на французькому телебаченні: більшість біографічних фільмів, присвячених відомим місцевим політикам, зроблено за драматичними канонами і в контексті авторського сприйняття. Хоча в останні десятиліття, з використанням більшої кількості архівних матеріалів, достовірність поліпшується [14]. Зазнає впливу від наративу політичної біографії і сучасний театр, адже режисери, шукаючи теми, наближені до суспільних проблем, не можуть оминати постатей, які відіграють визначну роль у державних процесах [15].

Однією з найновітніших тем для політичної біографіки є соціальні мережі, які постають як джерелом біографіки, так і впливовим інструментом на політичній арені. Їх роль у виборах президента Австрії у 2016 році, опрацювавши 504 пости в мережі «Інстаграм», продемонстрували Карін Лібхарт та Петра Бернхардт [22]. «Політичний сторітелінг» (таким є авторське визначення контенту сторінки), який посприяв перемозі Александра Ван дер Беллена, авторки поділила на кілька типів, виходячи із завдань, які було покладено на візуальний ряд: 1) висвітлення біографії кандидата (біографічна стратегія), 2) представлення його передвиборної команди (командна стратегія) та 3) презентація кандидата в якості відповідної посадової особи (діюча стратегія). Інше дослідження висвітлює нові можливості для політичних біографів, які розкривають перед ними залучення матеріалів політиків із соціальних мереж [9]. Фактично нині немає сумнівів, що «цифровий сторітелінг» — це значний складник політичної біографії, яку проектує сам політик, тобто це явище майже тотожне із політичними автобіографіями.

Отже, наприкінці варто зазначити, що, незважаючи на присутність в українській та слов'янській гуманітаристиці досліджень політичної біографії, теоретичних напрацювань у цьому напрямі зовсім мало. Першість у теорії політичної біографії належить дослідникам з Великої Британії, США та Австралії. Вони досить чітко формулюють визначення цього біографічного напрямку, наполягають на його перевагах і актуальності. Ними створено кілька посібників із теоретичними і практичними порадами для зацікавлених політичною біографією. Окрім публікації практичних досліджень, присвячених політикам, а також джерел — мемуарів та епістолярію, у зазначених країнах дослідники цікавляться взаємозв'язками сучасних традицій політичних життєписів із античними пам'ятками, характеризують різновиди політичних біографій та їх жанрові особливості. Значну тенденцію в теорії становить з'ясування взаємозв'язку між політич-

ними науками та історією і життєписами політиків, причому більшість авторів вважають біографію дуже важливим доповненням до інших напрямів досліджень політики. Ще одним важливим аспектом, зокрема автобіографічного жанру, дослідники вважають його практичне застосування в політиці, що демонструє досвід президентських виборів у США. Свідченням модернізації і сучасності цього жанру біографіки є його взаємозалежність із літературою, театром, телебаченням і, що особливо показово, із соціальними мережами. Окрім того, рівень розвитку політичної теорії та практики є значним свідченням політичної культури та демократичного розвитку, тому становлення цього напрямку досліджень в Україні надзвичайно потрібне в контексті «оздоровлення» постколоніального й посттоталітарного суспільства.

1. Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації: проблеми формування й використання : колективна монографія / В. І. Попик (кер. проекту), Н. І. Любець, О. М. Яценко, С. М. Ляшко та ін. ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2016. – 272 с.
2. Историческая биография: современные подходы и методы исследования : сб. обзоров и реф. / РАН, ИНИОН, Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. истории, Центр гуманитар. науч.-информ. исслед. Отд. языкознания ; отв. ред. Дунаева Ю. В. – М., 2011. – 172 с.
3. Левченко О. Щодо визначення категорій політична активність, діяльність, участь та поведінка: критерії розбіжності // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 13. – С. 70–75.
4. Леськів М. Плюралізм концепцій у дослідженні поняття «людина політична» у політичній науці ХХ–ХХІ століть / М. Леськів // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. – Львів, 2017. – Вип. 15. – С. 163–169.
5. Мосолкин А. В. Биография // Российская историческая энциклопедия / гл. ред. А. О. Чубарьян. – М., 2015. – Т. 2. – С. 596–597.
6. Пухкал О. Г. Публічна та державна політика: єдність та відмінності / О. Г. Пухкал, О. В. Гомоляко // Інвестиції: практика та досвід. – 2017. – № 24. – С. 106–112.
7. Хлевнюк О. Жизнь как краткий курс. Источники к биографии Сталина / О. Хлевнюк // Soviet History Discussion Papers. – 2013. – № 1. – С. 1–9. – Режим доступу: https://perspectivia.net/receive/ploneimport_mods_00011425
8. Australian political lives: chronicling political careers and administrative histories / eds.: Tracey Arklay, John Nethercote, John Wanna. – Canberra : ANU E Press, 2006. – 130 p. <https://doi.org/10.22459/APL.10.2006>
9. Barassi V. Social media time, identity narratives and the construction of political biographies / Veronica Barassi, Lorenzo Zamponi // Social Movement Studies. – 2020. – Vol. 19, No. 5–6. – P. 592–608. <https://doi.org/10.1080/14742837.2020.1718489>

10. Bosch M. Gender and the Personal in Political Biography: Observations from a Dutch Perspective / Mineke Bosch // *Journal of Women's History*. – 2009. – Vol. 21, No. 4. – P. 13–37. <https://doi.org/10.1353/jowh.0.0109>
11. Burdiel I. Historia política y biografía: más allá de las fronteras / Isabel Burdiel // *Ayer*. – 2014. – Vol. 93. – P. 47–83.
12. Carver T. Methodological Issues in Writing a Political Biography / Terrell Carver // *Journal of Political Science*. – 1992. – Vol. 20, No. 1. – P. 3–13.
13. Combellick-Bidney S. The political is personal: Using political life narratives to engage students / S. Combellick-Bidney // *PS: Political Science & Politics*. – 2015. – Vol. 48, Is. 4. – P. 617–620. <https://doi.org/10.1017/S1049096515000864>
14. Fontanel R. French Television and Political Biography / R. Fontanel // *Biography*. – 2018. – Vol. 41, No. 3. – P. 613–629. <https://doi.org/10.1353/bio.2018.0062>
15. Giovannelli M. Biografie politiche sulla scena contemporanea / Maddalena Giovannelli // *Letteratura e letteratura*. – 2019. – No. 13. – P. 67–76. <https://doi.org/10.19272/201909801005>
16. Goolam V. Chota Motala. The Making of a South African Political Biography / Vahed Goolam // *Politikon*. – 2019. – Vol. 46, Is. 2. – P. 175–191. <https://doi.org/10.1080/02589346.2019.1611219>
17. Hägg T. *The Art of Biography in Antiquity* / Tomas Hägg. – Cambridge : Cambridge University Press, 2012. – 498 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139061322>
18. Kačerauskas T. Biography and political fight / Tomas Kačerauskas // *Logos (Lithuania)*. – 2008. – Vol. 54. – P. 28–39.
19. Keren M. Biography and historiography: The case of David Ben-Gurion / Michael Keren // *Biography*. – 2000. – Vol. 23, No. 2. – P. 332–351. <https://doi.org/10.1353/bio.2000.0012>
20. Krčmaric D. Studying Leaders and Elites: The Personal Biography Approach / Daniel Krčmaric, Stephen C. Nelson, Andrew Roberts // *Annual Review of Political Science*. – 2020. – Vol. 23. – P. 133–151. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-050718-032801>
21. Letort D. Introduction to Political Biography in Literature and Cinema / Delphine Letort, Joanny Moulin // *Biography*. – 2018. – Vol. 41, No. 3. – P. 607–612. <http://doi.org/10.1353/bio.2018.0061>
22. Liebhart K. Political Storytelling on Instagram: Key Aspects of Alexander Van der Bellen's Successful 2016 Presidential Election Campaign / Karin Liebhart, Petra Bernhardt // *Media and Communication*. – 2017. – Vol. 5, No 4. – P. 15–25. <http://doi.org/10.17645/mac.v5i4.1062>
23. Liu H. *Indonesia – Indonesian Political Biography: In Search of Cross-Cultural Understanding*. Edited by Angus McIntyre. Clayton, Victoria: Centre of Southeast Asian Studies, Monach University, 1993. Pp. xi, 327, Illustrations / H. Liu // *Journal of Southeast Asian Studies*. – 1995. – Vol. 26, Is. 2. – P. 445–447. <https://doi.org/10.1017/S002246340000727X>
24. Marchand Ph. *Lost art of political biography* : [SA2 Edition] / Philip Marchand // *Toronto Star*. – 1993, Nov 13. – P. J1.
25. Moles J. *Nepos and Biography – Joseph Geiger: Cornelius Nepos and Ancient Political Biography*. (Historia Einzelschriften, 47.) Pp. 128. Stuttgart: Franz Steiner, 1985. DM 44 / J. Moles // *The Classical Review*. – 1989. – Vol. 39, Is. 2. – P. 229–233. <https://doi.org/10.1017/S0009840X00271515>

26. O'Brien P. K. Political Biography: A Polemical Review of the Genre / Patrick K. O'Brien // *Biography*. – 1998. – Vol. 21, No. 1. – P. 50–57. <https://doi.org/10.1353/bio.2010.0058>
27. Pimlott B. The Future of Political Biography / Ben Pimlott // *Political Quarterly*. – 1990. – Vol. 61, Is. 2. – P. 214–224. <https://doi.org/10.1111/j.1467-923X.1990.tb00812.x>
28. Renders H. The Personal in the Political Biography / Hans Renders // *Theoretical Discussions of Biography: Approaches from History, Microhistory, and Life Writing* / eds.: Hans Renders, Binne de Haan. – Leiden : Brill, 2014. – P. 216–221. https://doi.org/10.1163/9789004274709_018
29. Rhodes R. A. W. Theory, Method and British Political Life History / R. A. W. Rhodes // *Political Studies Review*. – 2012. – Vol. 10, Is. 2. – P. 161–176. <https://doi.org/10.1111/j.1478-9302.2011.00236.x>
30. *The Routledge International Handbook on Narrative and Life History* / eds.: I. Goodson, A. Antikainen, P. Sikes, M. Andrews. – London : Routledge, 2017. – 666 p. <https://doi.org/10.4324/9781315768199>
31. Smith S. Autobiographical Discourse in the Theaters of Politics / Sidonie Smith // *Biography*. – 2010. – Vol. 33, No. 1. – P. v–xxvi. <https://doi.org/10.1353/bio.0.0149>
32. Sparrow B. Why Would a Political Scientist Write a Biography? / Bartholomew Sparrow // *Perspectives on Politics*. – 2016. – Vol. 14, Is. 4. – P. 1101–1111. <https://doi.org/10.1017/S1537592716003078>
33. Stahl W. S. Acts of identity: A political theory of biography : Ph.D. in Political Science dissertation / William Samuel Stahl ; University of California. – Los Angeles, 2018. – 190 p.
34. Tunkis P. J. Political Biographies and Electoral Outcomes Across Post-Communist Europe / Peter J. Tunkis, Joshua Kjerulf Dubrow // *Problems of Post-Communism*. – 2017. – Vol. 64, Is. 2. – P. 63–64. <https://doi.org/10.1080/10758216.2016.1251735>

REFERENCES

1. Popyk, V. I. (Ed.). (2016). *Vitchyzniani resursy biohrafichnoi ta biobibliohrafichnoi informatsii: problemy formuvannia y vykorystannia* [Domestic resources of biographical and biobibliographic information: problems of formation and use]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Dunaeva, Iu. V. (Ed.). (2011). *Istoricheskaia biografiia: sovremennye podkhody i metody issledovaniia* [Historical biography: Modern approaches and research methods]. Moscow, Russia. [In Russian].
3. Levchenko, O. (2008). Shchodo vyznachennia katehorii politychna aktyvnist, diialnist, uchast ta povedinka: kryterii rozbizhnosti [Regarding the definition of categories of political activity, activity, participation and behavior: Criteria for disagreement]. *Suchasna Ukrainska Polityka. Polityky i Politolohy pro Nei*, 13, 70-75. [In Ukrainian].
4. Leskiv, M. (2017). Pliuralizm kontseptsii u doslidzhenni poniattia “liudyna politychna” u politychnii nautsi 20–21 stolit [Pluralism of concepts in the study of the concept of “political man” in the political science of 20th-21th centuries]. *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Seriiia Filoz.-Politoloh. Studii*, 15, 163-169. [In Ukrainian].

5. Mosolkina, A. V. (2015). Biografiia [Biography]. In A. O. Chubarian (Ed.). *Rossiiskaia istoricheskaia enciklopediia* [Russian Historical Encyclopedia] (Vol. 2., pp. 596-597). Moscow, Russia. [In Russian].
6. Pukhkal, O. H., & Homoliako, O. V. (2017). Publichna ta derzhavna polityka: yednist ta vidminnosti [Public and state policy: unity and differences]. *Investytsii: Praktyka ta Dosvid*, 24, 106-112. [In Ukrainian].
7. Khlevnyuk, O. (2013). Zhizn kak kratkii kurs. Istochniki k biografii Stalina [Life as a short course. Documents on Stalin's biography]. *Soviet History Discussion Papers*, 1, 1-9. Retrieved from https://perspectivia.net/receive/ploneimport_mods_00011425 [In Russian].
8. Arklay, T., Nethercote, J., & Wanna, J. (Eds.). (2006). *Australian political lives: chronicling political careers and administrative histories*. Canberra, Australia: ANU E Press. <https://doi.org/10.22459/APL.10.2006> [In English].
9. Barassi, V., & Zamponi, L. (2020). Social media time, identity narratives and the construction of political biographies. *Social Movement Studies*, 19(5-6), 592-608. <https://doi.org/10.1080/14742837.2020.1718489> [In English].
10. Bosch, M. (2009). Gender and the Personal in Political Biography: Observations from a Dutch Perspective. *Journal of Women's History*, 21(4), 13-37. <https://doi.org/10.1353/jowh.0.0109> [In English].
11. Burdiel, I. (2014). Historia política y biografía: más allá de las fronteras. *Ayer*, 93, 47-83. [In Spanish].
12. Carver, T. (1992). Methodological Issues in Writing a Political Biography. *Journal of Political Science*, 20(1), 3-13. [In English].
13. Combellick-Bidney, S. (2015). The political is personal: Using political life narratives to engage students. *PS: Political Science & Politics*, 48(4), 617-620. <https://doi.org/10.1017/S1049096515000864> [In English].
14. Fontanel, R. (2018). French Television and Political Biography. *Biography*, 41(3), 613-629. <https://doi.org/10.1353/bio.2018.0062> [In English].
15. Giovannelli, M. (2019). Biografie politiche sulla scena contemporanea. *Letteratura e letterature*, 13, 67-76. <https://doi.org/10.19272/201909801005> [In Italian].
16. Goolam, V. (2019). Chota Motala. The Making of a South African Political Biography. *Politikon*, 46(2), 175-191. <https://doi.org/10.1080/02589346.2019.1611219> [In English].
17. Hägg, T. (2012) *The Art of Biography in Antiquity*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139061322> [In English].
18. Kačerauskas, T. (2008). Biography and political fight. *Logos*, 54, 28-39. [In Lithuanian].
19. Keren, M. (2000). Biography and historiography: The case of David Ben-Gurion. *Biography*, 23(2), 332-351. <https://doi.org/10.1353/bio.2000.0012> [In English].
20. Krcmaric, D., Nelson, S. C., & Roberts, A. (2020). Studying Leaders and Elites: The Personal Biography Approach. *Annual Review of Political Science*, 23, 133-151. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-050718-032801> [In English].
21. Letort, D., & Moulin, J. (2018). Introduction to Political Biography in Literature and Cinema. *Biography*, 41(3), 607-612. <http://doi.org/10.1353/bio.2018.0061> [In English].

22. Liebhart, K., & Bernhardt, P. (2017). Political Storytelling on Instagram: Key Aspects of Alexander Van der Bellen's Successful 2016 Presidential Election Campaign. *Media and Communication*, 5(4), 15-25. <http://doi.org/10.17645/mac.v5i4.1062> [In English].
23. Liu, H. (1995). Indonesia – Indonesian Political Biography: In Search of Cross-Cultural Understanding. Edited by Angus McIntyre. Clayton, Victoria: Centre of Southeast Asian Studies, Monach University, 1993. Pp. xi, 327, Illustrations. *Journal of Southeast Asian Studies*, 26(2), 445-447. <https://doi.org/10.1017/S002246340000727X> [In English].
24. Marchand, Ph. (1993, Nov 13). Lost art of political biography: [SA2 Edition]. *Toronto Star*, p. J1. [In English].
25. Moles, J. (1989). *Nepos and Biography – Joseph Geiger: Cornelius Nepos and Ancient Political Biography*. (Historia Einzelschriften, 47.) Pp. 128. Stuttgart: Franz Steiner, 1985. DM 44. *The Classical Review*, 39(2), 229-233. <https://doi.org/10.1017/S0009840X00271515> [In English].
26. O'Brien, P. K. (1998). Political Biography: A Polemical Review of the Genre. *Biography*, 21(1), 50-57. <https://doi.org/10.1353/bio.2010.0058> [In English].
27. Pimlott, B. (1990). The Future of Political Biography. *Political Quarterly*, 61(2), 214-224. <https://doi.org/10.1111/j.1467-923X.1990.tb00812.x> [In English].
28. Renders, H. (2014). The Personal in the Political Biography. In H. Renders, & B. de Haan (Eds.). *Theoretical Discussions of Biography: Approaches from History, Microhistory, and Life Writing* (pp. 216-221). Leiden, Netherlands: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004274709_018 [In English].
29. Rhodes, R. A. W. (2012). Theory, Method and British Political Life History. *Political Studies Review*, 10(2), 161-176. <https://doi.org/10.1111/j.1478-9302.2011.00236.x> [In English].
30. Goodson, I., Antikainen, A., Sikes, P., & Andrews, M. (Eds.). (2017). *The Routledge International Handbook on Narrative and Life History*. London, UK: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315768199> [In English].
31. Smith, S. (2010). Autobiographical Discourse in the Theaters of Politics. *Biography*, 33(1), v-xxvi. <https://doi.org/10.1353/bio.0.0149> [In English].
32. Sparrow, B. (2016). Why Would a Political Scientist Write a Biography? *Perspectives on Politics*, 14(4), 1101-1111. <https://doi.org/10.1017/S1537592716003078> [In English].
33. Stahl W. S. (2018). *Acts of Identity: A Political Theory of Biography* (PhD in Political Science dissertation). University of California, Los Angeles, CA. [In English].
34. Tunkis, P. J., & Dubrow, J. K. (2017). Political Biographies and Electoral Outcomes Across Post-Communist Europe. *Problems of Post-Communism*, 64(2), 63-64. <https://doi.org/10.1080/10758216.2016.1251735> [In English].

Стаття надійшла 28.08.2020 р.

Ihor STAMBOL, Candidate of Historical Sciences, Docent, Department of Library Studies and Informology, Institute of Journalism, Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine).

Political biography: The modern dimension.

The article, based on world researches, analyzes the approaches to the concept of “political biography” and clarifies the main issues of interest to scholars and authors to this issue. It has been found that Western democracies show the greatest

interest to this genre, while more authoritarian societies, including most Slavonic countries, do not improve their theory in this direction. Leadership in the theory of political biography belongs to researchers from Great Britain, the United States and Australia, where their own schools of political biography have been developing for several centuries. Western researchers clearly formulate the definition of this biographical direction, insist on its benefits and relevance, and they have created several manuals with theoretical and practical advice for those interested in political biography. In addition to publishing practical researches on politics, as well as sources: memoirs and epistolary, in these countries, researchers are interested in the relationship of modern traditions of political biographies with ancient sources, characterize the types of political biographies and genre features. A significant trend in theory is the elucidation of the relationship between political science, history and biographies of politicians, with most authors considering biography to be a very important complement to other areas of political studies. Another important aspect, in particular the autobiographical genre, researchers consider its practical application in politics, which demonstrates the experience of the US presidential election. Evidence of the modernization and modernity of this genre of biography is its interdependence with literature, theater, television and, most importantly, with social networks. Today, there is no doubt that “digital storytelling” is a significant component of political biography, which is designed by the politician himself, and this phenomenon is almost identical to political autobiographies, which should also be used to write political biographies.

Key words: political biography, politicians, memoirs, biography theory.

ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА КРІЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІКИ

УДК 39:911.3(=161.2:1-87)
<https://doi.org/10.15407/ub.20.228>

*Олександр Євгенович МУЗИЧКО,
доктор історичних наук,
доцент кафедри історії України
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
(Одеса, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-8019-2254>
e-mail: sandro06@ukr.net*

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ДМИТРА БУЧИНСЬКОГО

Стаття присвячена дослідженню життєвого шляху та внеску в українську культурологію представника третьої (післявоєнної) хвилі української еміграції в Іспанії Дмитра Григоровича Бучинського (1913–1963). Він належав до націоналістичної, християнсько-консервативної течії української думки та громадського життя, що домінувала в українській еміграції в другій половині ХХ ст. Основним його досягненням було те, що в когорті численних талановитих і яскравих постатей української еміграції він спромігся стати самотнім, оригінальним мислителем. Це передусім було зумовлено іспанським культурним ґрунтом, на якому тривала значна частина його життя. Учений намагався поєднати християнський світогляд із завданнями плекання мілітарного, героїчного, рішучого українця, який, обороняючи свої інтереси, може вдатися й до дій, що видаються несумісними з релігійною мораллю. Але важке українське сьогодення й надалі актуалізує цю проблему.

Ключові слова: Д. Бучинський, українці в Іспанії, культурологічні дослідження, християнський консерватизм, український націоналізм.

Дослідження кінця ХХ — початку ХХІ ст. продемонстрували, що українська еміграція та діаспора спромоглася у важких умовах створити яскравий, різнобарвний, культурний простір, що був альтернативою сумної, сірої реальності советської колонії «УСРСР», у якій українська культура була перетворена на ерзац, додаток до панівної російської. Найбільш вражаючим у доробку митців та вчених діас-

пори є чіткий україноцентризм, етнополітичний патріотизм. На жаль, великий потенціал цього світогляду не використаний у сучасній Україні й дотепер. Утім, незважаючи на значний доробок уже кількох поколінь діаспорознавців, не всі постаті творців української діаспорної культури рівномірно осягнуті.

Метою нашої статті є дослідження внеску в українську культурологію представника третьої (післявоєнної) хвилі української еміграції, тривалий час мешканця Іспанії Дмитра Григоровича Бучинського (1913–1963). На сучасному етапі, в умовах кількісного та якісного зростання української спільноти в Іспанії, нещодавно відбулося належне вшанування Д. Бучинського як своєрідного деміурга-засновника для місцевих українців [21]. Проте історіографічний доробок щодо його біографії лишається вузьким. У кількох енциклопедичних статтях перелічено основні факти його життєвого шляху та найважливіші праці [16; 23]. Жодної комплексної наукової статті про цього діяча нам виявити не вдалося. Єдиним аспектом, який вивчений на належному рівні, є тема «Д. Бучинський як шевченкознавець», точніше — дослідник релігійного світогляду Тараса Шевченка [19; 20; 26; 27]. Відповідна монографія вченого вже неодноразово перевидавалася в Україні в екстрактах та повністю [11; 12; 13].

Задля повноцінного наукового аналізу та реконструкції біографії Д. Бучинського ми суттєво розширили джерельну базу. Основною групою джерел є наративні: праці Д. Бучинського, некрологи про нього, матеріали преси, зокрема газети «Свобода» (США).

Методологічна основа статті ґрунтується на комплексі фундаментальних загальнонаукових принципів — історизму, об'єктивності, науковості, — використання яких доповнене низкою спеціально-історичних методів, зокрема: конкретно-пошукового, когнітивного, просопографічного, проблемно-хронологічного, історико-аналітичного, історико-статистичного, історико-системного, структурно-функціонального, порівняльного, описового.

Д. Бучинський народився в нинішньому Буцацькому районі Тернопільської області в селянській родині. Закінчив Чортківську гімназію у 1933 р., студіював філософію в Люблінському католицькому університеті в 1935–1939 рр. та короткий час теологію в єзуїтській школі у Дубно [25]. Брав участь у кооперативному русі. Період Другої світової війни наразі залишається білою плямою в біографії діяча.

У 1945–1948 рр. Д. Бучинський скінчив філософський курс в Українському вільному університеті (Мюнхен). Ступінь доктора філософії одержав за працю «Філософічна думка Т. Шевченка». Науковим керівником роботи був професор І. Мірчук [33, с. 359]. У 1949 р. розпочався найбільш плідний період життя вченого — іспанський. До за-

вершення Другої світової війни в Іспанії не існувало української спільноти, там узагалі мало знали про Україну та українців. До формування української громади долучилися студенти та священники. Певний розголос мали богослужіння, проведені отцем Миколою Когутом [28].

Д. Бучинський оселився в Мадриді, де працював бібліотекарем, редактором українського відділу «Радіо Насьональ». Для радіопередач він написав 1569 текстів та 1320 коментарів. Працював у Центрі орієнтальних студій. Був одним із чільних авторів видання «Oriente Europeo». Завдяки налагодженню співпраці з його видавцем — ученим, священником Сантьяго Мурілло, часопис присвячував багато уваги українському питанню. Д. Бучинський був членом-кореспондентом УВАН, звичайним членом НТШ, брав участь у конференціях товариства в Торонто та Римі [17, с. 93].

На початок 1950-х років, зокрема через діяльність Д. Бучинського, українська громада в Іспанії вже мала певні досягнення: радіопередачі, видання 13 номерів бюлетеню «Листи з Іспанії», проведення низки просвітницьких заходів, налагодження контактів з іншими українськими еміграційними центрами та з іспанською інтелігенцією, деякі представники якої зайняли прихильну позицію до України. Наприклад, Володимир Дорошенко у своєму фундаментальному виданні творів Т. Шевченка дякував Д. Бучинському серед осіб, «які охоче йшли мені назустріч» [22, с. 362].

Родина (дружина, син та донька) були помічниками Д. Бучинського не лише в побуті, а й у роботі. Наприклад, на сторінках часопису «Київ» було опубліковано твір іспанського письменника українською мовою в перекладі його дружини, Івонни Бучинської, та з коментарем Д. Бучинського [29].

У 1954 р. Д. Бучинський уперше висвітлив історію та сучасний стан українців в Іспанії. Незважаючи на значні труднощі, він з оптимізмом окреслював життя громади: «Живемо всі у братній згоді, намагаємося всі наші сили спрямовувати на спільну працю, та перебуваючи в духовій єдності з нашою еміграцією в цілому світі. Бувають і між нами маленькі розходження думок, але це буває на тлі чужих інтриг або на тлі не-підпорядкованих громаді виступів одиниць. Під оглядом матеріальним наша громада найбідніша, але під оглядом моральним, як цілість, вона на всіх робить гарне враження. Часом відчуваємо цю моральну силу ми самі» [5, с. 257].

Усі сучасники визнавали основною заслугою Д. Бучинського те, що за недовге життя він встиг встановити дуже розгалужені контакти в науковому та громадському середовищах. Ознайомленню іспанців з українською культурою сприяли чотири виставки, що їх організував він у Мадриді, де експонувалися українські книжки,

преса та марки [30, с. 61]. Зокрема, тематична виставка 1957 р. у Національній бібліотеці була присвячена українським жінкам та дитині. Важливе значення для репрезентації української культури мали видані каталоги виставок за редакцією Д. Бучинського [31].

Твір Д. Бучинського про християнський світогляд Т. Шевченка високо оцінював патріарх Йосип Сліпий [24, с. 54]. Це зумовило якісний стрибок у кар'єрі діяча: 1963 р. його запросили викладати на філософічно-гуманістичний факультет Українського католицького університету св. Климента Папи у Римі на посаду професора романістики. Але 4 листопада 1963 р. життя Д. Бучинського раптово обірвалося. На смерть іспанського українця відгукнулося з жалем багато видань. Попри схвальну і часто захоплену характеристику діяча, лише один автор вдався до концептуальної короткої оцінки: «Д. Бучинський був націоналістом, твердо стояв на становищі ідеї визвольної боротьби українського поневоленого народу, за його звільнення з під усякої окупації, за відновлення незалежної соборної Української Держави. Він був глибоко релігійною людиною, щиро виконував Христові заповіді, любив ближнього, а понад усе — свій народ і Україну» [25, с. 55].

Основним здобутком Д. Бучинського був його великий, навіть вражаючий, інтелектуальний доробок. У 1950-х — на початку 1960-х років він опублікував близько 1500 статей, 200 з яких — іспанською мовою. Географія періодичних видань, у яких з'являлися статті вченого, така простора, що по ній можна вивчати історію української діаспорної преси. Найбільше він співробітничав з американською (Канада, США), німецькою та британською українською пресою. Основною темою Д. Бучинського як літературознавця було дослідження світогляду Т. Шевченка. На думку М. Лупак, головна шевченкознавча монографія цього науковця «на тлі інших діаспорних студій відзначається систематичністю, аргументованістю, цілісним викладом [20, с. 33].

Символічним було його звернення до постаті української письменниці іспанського походження Наталени Королевої [8]. Окреме значення мають коментовані переклади на українську мову іспанських поетів, прозаїків та публіцистів, а також переклади з української мови (зокрема, староукраїнської, як-от «Слово про Ігорів похід») на іспанську. Звертався вчений і до історичної тематики, наприклад до таких специфічних тем, як історія філателії та колекціонування. Однією з перлин його творчості був великий нарис з історії української книги на тлі історії українського національного руху [9; 10]. Цей текст було видано й іспанською мовою та високо оцінено згодом видатним українським істориком Я. Ісаєвичем [32; 18, с. 28, 29]. Найзмістовнішою частиною нарису вважаємо огляд історії та тогочасного стану україн-

ського еміграційного книговидання. Автор підносить досягнення української еміграції, зокрема наголошуючи на тому, що, на відміну від УССР, де немає жодної видатної письменниці, на чужині українці мають таких талановитих жінок зо два десятки [10, с. 22].

Ще один зріз інтелектуального доробку — публіцистичні статті, які висвітлювали тогочасні події життя іспанської української громади та Іспанії загалом. Утім, і в цих статтях Д. Бучинський досить часто торкався перехресних тем.

Найціннішими для характеристики світогляду Д. Бучинського є статті, які так і можна назвати — світоглядні, тобто такі, що поєднували в собі елементи політологічного та культурологічного аналізу й відображали погляди автора на магістральні шляхи розвитку України. Ці статті мають найважливіше значення для реконструкції поглядів Д. Бучинського на особливості розвитку української культури та шляху України загалом.

В еміграційній та діаспорній думці другої половини ХХ ст. була поширена полеміка щодо приналежності України або до східної, або до західної цивілізацій і, як певний компроміс, тези про Україну як країну «між Сходом та Заходом». Вочевидь, більшість авторів схилилися до думки про окцидентальність України, Московію як ворожий до неї світ, від якого вона має дедалі більше дистанціюватися. До того ж більшість аналітиків були прибічниками ідеї про зумовленість появи більшовизму-комунізму в СРСР усією попередньою деспотичною та імперіалістичною історією Росії. В одній зі статей, з показовою назвою «Моторошний крематорій» (йшлося про єство Росії), Д. Бучинський висловив аналогічні ідеї, засуджуючи колоніальне становище українського народу в СРСР [3]. В іншій статті він спеціально присвятив увагу фальшуванню комуністичним режимом в СРСР Т. Шевченка, вихолощування з його творчості та біографії національного духу [14].

Проте в кількох статтях він закликав не ідеалізувати й Захід, що має власні проблеми, пов'язані з негативними процесами дегероїзації, матеріалізму, бездуховності (сучасна ситуація в країнах ЄС та США показує, що ці проблеми тільки поглибилися). У його працях непоодинокі випадки критичних «стріл» на адресу Заходу. Наприклад, одну з таких «стріл» він випустив у контексті розповіді про долю українського книговидання: «Ніхто нам нічим не допоміг, а навпаки, держави західної Європи підтримали московських імперіалістів і за це їх сьогодні Господь карає, поставивши їх перед небезпекою московського комунізму» [9, с. 38]. Д. Бучинський запевняв, що Україна ніколи не сприймала західноєвропейські ідеї примітивно, просто запозичуючи, а творчо переробляла їх на власному ґрунті. І в середині

XX ст., на його думку, українці зберегли більший дух боротьби та героїки, передусім втілений в УПА [2].

В умовах середини 1950-х років, коли в українських політичних колах ще існували сподівання на визволення України за допомогою Заходу, Д. Бучинський закликав покладатися на власні сили, зокрема, в галузі культури прагнути до створення високих зразків, плекання власних видатних поетів та письменників: «Нас не цікавить універсальний геній, бо не віримо в людську універсальність. Нас цікавить наш геній, наш добрий дух, який надихнув би нас нашими рідними, конструктивними, традиційними ідеями, що не були б противні Богові, що були б у згоді із вселюдськими ідеалами добра, краси і правди; щоб ми, а не хтось інший, були світлим прикладом „во язицїх”» [6, с. 12]. Цей заклик надзвичайно актуальний у наш час, коли панують тенденції лівого космополітизму і є загроза не лише русифікації, а й нівеляції української духовності та світогляду.

Згадка про те, що національні ідеали не можуть суперечити Божественним ідеалам, не є фігурою мови або просто епізодом у світогляді Д. Бучинського. Ця ідея, що так яскраво відбилася в діяльності ще Кирило-Методіївського братства, була провідною в його творчості. Він неодноразово наголошував у найвідомішій своїй книзі та інших статтях на широкому релігійному, християнському світогляді Т. Шевченка. Д. Бучинський різко заперечував тезу про буцімто антикатолицький світогляд Кобзаря [15].

У системі світоглядних цінностей Д. Бучинського ідея українського месіанства, зумовленого провіденціалізмом, посідала провідне місце: «Своїм невільничим плачем, своїми муками на власній землі український народ заслужив собі перед Богом великого достоїнства вільної людини... . Ми з раба стали вільною людиною не через сліпий випадок фізичної натури, а через велику ласку Божу. Це дійсно Боже Провидіння штовхнуло нас на шлях героїв, і ми здобулись на колосальний чин, виповідаючи послух усім нашим ворогам» [2].

Д. Бучинський присвятив окрему статтю проблемі співвідношення патріотизму та релігійності. Він критикував тих представників української культури в еміграції, хто, відійшовши від ідей Т. Шевченка, піддався невинуватому страху, що «літературний, мистецький, науковий твір, в якому згадати Боже ім'я, тратить свою літературно-мистецьку чи наукову вартість, що це Боже ім'я зводить його до звичайного казання, негідного ні автора ні читача» [1, шп. 21]. Виховання християнина, а одночасно ревного оборонця рідної землі, він вважав обов'язком інтелігенції, бо, на його переконання, «найбільший патріотизм, без глибокої віри в Боже справедливість, в Його допомогу, без віри у святість і правість своїх чинів, — це патріотизм на

глиняних ногах, який повалить найслабший ворожий вітер. Нашій Землі і народові паралітиків не треба, не треба нам недовірків, проти яких боровся Шевченко, бо безвірники в Бога, силою свого безвір'я, не можуть бути неустрашимими хрестоносцями, яких славна Україна й сьогодні жажде» [1, шп. 21–22].

Закликаючи українців і надалі плекати видатне значення книжної культури, читання та писемності, Д. Бучинський теж апелював до Бога: «Єдина можливість приготувляти духовну страву для України й для себе — це використовувати можливості свободи слова у вільному світі. Треба дякувати Богові, що ми спромоглися частину наших духовних скарбів урятувати з московської пащі й тепер можемо їх перевидавати, треба дякувати Богові, що кілька десятків наших майстрів слова виминули фізичного знищення, і треба вкінці дякувати Йому, що не всі ми піддалися спокусам матеріалізму, що є між нами добродії, що дбають про українську книжку. <...> ...Подумаймо й глибоко застановімся над словами св. Письма: „Що тобі з того, коли здобудеш всі скарби світу, а душу свою занапастиш?“» [7, с. 4].

В іншій статті, посилаючись на історичний досвід, у стилі донцовського «Духу нашої давнини» Д. Бучинський наголошував: «Бог і Батьківщина — це все, що може бути найцінніше для людини, родини й народу. <...> Епоха карликів ніколи не може породити героїв-богачів і, коли тільки в нас слабла віра, тоді саме ми починали заграчувати посмак державного життя й не були здібні на жертви. <...> Сьогоднішня наша боротьба — це боротьба за християнську віру й самостійну державу» [4].

Отже, за світоглядом та діяльністю Д. Бучинський належав до націоналістичної, християнсько-консервативної течії української думки та громадського життя, що домінувала в українській еміграції третьої хвилі в другій половині ХХ ст. Як у діяльності кожної творчої особистості, у житті Д. Бучинського можна зауважити різноманітні впливи. Проте вважаємо його головним досягненням те, що в когорті численних талановитих та яскравих постатей української еміграції він спромігся стати самобутнім, оригінальним автором, що відображено в його текстах. Це передусім було зумовлено тим іспанським культурним ґрунтом, на якому тривала значна частина його життя. Більшість думок Д. Бучинського щодо розвитку української культури й нині напрочуд актуальні. Учений намагався поєднати християнський світогляд із завданнями плекання мілітарного, героїчного, рішучого українця, який, в обороні своїх інтересів, спроможний і до дій, що можуть видатися несумісними з релігійною мораллю. Але важке українське сьогодні й надалі актуалізує цю проблему. Завданням подальших біографічних пошуків щодо постаті Д. Бучин-

ського має стати віднаходження епістолярію та інших его-документів, що суттєво збагатять наші уявлення про специфіку його поглядів. З другого боку, цінні факти можуть містити й нововиявлені актові джерела, що, зокрема, дадуть змогу доповнити дані про обставини життя діяча в період Другої світової війни, перші роки еміграції періоду Ді-Пі. Усі обставини, відображені в цих джерелах, впливали на формування ідей Д. Бучинського — одного з провідних українських європейців другої половини ХХ ст.

1. Бучинський Д. Мудрість і держава / Дмитро Бучинський // Наша культура. – 1952. – Число 6. – Шп. 21–23.
2. Бучинський Д. Ювілей героїчного підпілля / Дмитро Бучинський // Український самостійник. – 1952. – 13 липня. – С. 3.
3. Бучинський Д. «Моторошний крематорій» / Дмитро Бучинський // Свобода. – 1953. – 16 вересня. – С. 2, 3.
4. Бучинський Д. Коли віра й держава в небезпеці... / Дмитро Бучинський // Шлях перемоги. – 1955. – 2 жовтня. – С. 3.
5. Бучинський Д. Українці в Іспанії / Дмитро Бучинський // Українці у Вільному Світі : ювілейна книга Українського народного союзу з нагоди 60-річчя : 1894-1954 / ред.: Л. Мишуга, А. Драган. – Джерзі Сіті, 1954. – С. 254–262.
6. Бучинський Д. У мандрах по рідній Трої (Передмова) / Дмитро Бучинський // Енеїда модерна / Леонід Полтава. – Лондон, 1955. – С. 7–20.
7. Бучинський Д. «Хто книги читає, той говорить з Богом» / Дмитро Бучинський // Шлях перемоги. – 1955. – 18 вересня. – С. 3, 4.
8. Бучинський Д. Заслуги Наталени Королевої / Дмитро Бучинський // Наше життя. – 1958. – Число 11. – С. 3.
9. Бучинський Д. Доля української книжки / Дмитро Бучинський // Авангард. – 1962. – Число 1. – С. 26–38.
10. Бучинський Д. Доля української книжки (закінчення) / Дмитро Бучинський // Авангард. – 1962. – Число 2. – С. 9–24.
11. Бучинський Д. Християнсько-філософська думка Тараса Шевченка / Дмитро Бучинський. – Мадрид ; Лондон, 1962. – 256 с.
12. Бучинський Д. Християнсько-філософська думка Тараса Шевченка / Дмитро Бучинський // Хроніка-2000 : український культурологічний альманах. – Київ, 2000. – Вип. 39–40 : Україна: філософський спадок століть. Т. 2. – С. 551–562.
13. Бучинський Д. Християнсько-філософська думка Тараса Г. Шевченка / Дмитро Бучинський // Українська філософська діаспоріана : антологія / укладач А. Бурий ; передмова М. Кашуби. – Дрогобич, 2017. – С. 372–379.
14. Бучинський Д. Вкладання Шевченка в імперіялістичні рамки / Дмитро Бучинський // Українські вісті. – 1963. – 17 березня. – С. 1.
15. Бучинський Д. Справжній Шевченко / Дмитро Бучинський // Українські християнські вісті. – 1963. – № 1. – С. 9–10.
16. Доценко Р. Бучинський Дмитро Григорович / Р. Доценко // Енциклопедія сучасної України. Т. 3 : Біо–Бя. – Київ, 2004. – С. 675–676.
17. Жуковський А. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі / А. Жуковський. – Львів ; Париж, 2000. – 139 с.

18. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів, 2002. – 520 с.
19. Кравець Я. Іспанське прочитання Тараса Шевченка (до 150-х роковин смерті поета) / Ярема Кравець // Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови: зб. наук. пр. – Львів, 2012. – Вип. 19. – С. 294–305.
20. Лупак М. І. Шевченкознавство української діаспори (1945–1991): христологічний аспект : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 «Українська література» / М. І. Лупак ; Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. І. Франка, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Дрогобич ; Львів, 2019. – 227 с.
21. Любченко К. Українська Іспанія в постатях: Дмитро Бучинський / Квітка Любченко // Стожари : інформ. портал українців світу. – 27.04.2018. – Режим доступу: <https://archive.svitua.org/istoriya/vydatni-ukraintsi/item/7273-ukrainska-ispaniia-v-postatiakh-dmytro-buchynskiy.html>. – Назва з екрана.
22. Повне зібрання творів Т. Шевченка. Т. XIV : Показчик видань Шевченкових творів : першодруки й окремі видання та спис літератури про них / зібрав і впорядкував Володимир Дорошенко. – Чикаго, 1961. – 505 с.
23. Романюк Т. Бучинський Дмитро / Т. Романюк // Наукове товариство імені Шевченка : енциклопедія. Т. 2 : Бібл–Вес / відп. ред. О. Купчинський. – Київ ; Львів ; Тернопіль, 2014. – С. 448–449.
24. Рудницький Л. Іван Франко й Андрей Шептицький: до історії взаємознання двох велетнів духа / Л. Рудницький // Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.). Т. 1. – Львів, 2008. – С. 54–66.
25. Савчук П. Пам'яті д-ра Дмитра Бучинського / Павло Савчук // Фенікс. – 1964. – Зош. 12. – С. 54–55.
26. Сенета М. Христологічний досвід прочитань шевченкознавчих праць Дмитра Бучинського та Івана Огієнка / Марія Сенета // Вісник Львівського університету. Серія філологічна: зб. наук. пр. – Львів, 2018. – Вип. 67, Ч. 1. – С. 118–130.
27. Степовик Д. Християнство Тараса Шевченка / Дмитро Степовик. – Жовква : Місіонер, 2014. – 392 с.
28. Українці в Іспанії // Українська думка. – 1947. – 5 липня. – С. 5.
29. Фрагосо дель Торо Х. Зустріч з хресною мамою / Хесус Фрагосо дель Торо ; авторизов. пер. Іванни Бучинської // Київ. – 1951. – № 6. – С. 271–274.
30. Яримович В. Нарис історії української студентської громади та українських поселень в Іспанії (1946–1996) / В. Яримович, О Білик, М. Волинський. – Філадельфія ; Мадрид, 1997. – 196 с.
31. Buchynskyy D. Bibliografía Ucrainiana : 1945–1961 / Dmytro Buchynskyy ; Ministerio de Educación Nacional, Dirección General de Archivos y Bibliotecas. – Madrid, 1962. – 311 p.
32. Buchynskyy D. Pasado y presente del libro ucraniano : Estudio bibliográfico-histórico / D. Buchynskyy. – Toronto ; Madrid, 1962. – 59 p.
33. Universitas Libera Ucrainensis: 1921–2011 / упоряд. Уна Пацке, Микола Шафовал, Роман Яремко. – Мюнхен : Український Вільний Університет, 2011. – 828 с.

REFERENCES

1. Buchynskiy, D. (1952). Mudrist i derzhava [Wisdom and state]. *Nasha kultura*, 6, 21-23. [In Ukrainian].
2. Buchynskiy, D. (1952, July 13). Yuvilei heroichnogo pidpillia [Anniversary of the heroic underground]. *Ukrainskyi samostiinyk*, p. 3. [In Ukrainian].
3. Buchynskiy, D. (1953). "Motoroshnyi krematorii" ["Terrible crematorium"]. *Svoboda*, pp. 2, 3. [In Ukrainian].
4. Buchynskiy, D. (1955, October 2). Koly vira y derzhava v nebezpetsi... [When faith and the state are in danger...]. *Shliakh peremohy*, p. 3. [In Ukrainian].
5. Buchynskiy, D. (1954). Ukraintsi v Espanii [Ukrainians in Spain]. In L. Myshuha, A. Drahan (Eds.). *Ukraintsi u Vilnomu Sviti* [Ukrainians in the free world] (pp. 254-262). Jersey City, NJ. [In Ukrainian].
6. Buchynskiy, D. (1955). U mandrakh po ridnii Troi (Peredmova) [In travels on native Troy (Foreword)]. In L. Poltava. *Eneida moderna* [The modern Aeneid] (pp. 7-20). London, UK. [In Ukrainian].
7. Buchynskiy, D. (1955, September 18). "Khto knyhy chytaie, toi hovoryt z Bohom" ["Who reads books he speaks to God"]. *Shliakh peremohy*, p. 3, 4. [In Ukrainian].
8. Buchynskiy, D. (1958). Zasluhy Nataleny Korolevoi [Natalena Koroleva's merits]. *Nashe zhyttia*, 11, 3. [In Ukrainian].
9. Buchynskiy, D. (1962). Dolya ukrayinskoyi knyzhky [The fate of the Ukrainian book]. *Avanhard*, 1, 26-38. [In Ukrainian].
10. Buchynskiy, D. (1962). Dolia ukrainskoi knyzhky (zakinchennia) [The fate of the Ukrainian book (ending)]. *Avanhard*, 2, 9-24. [In Ukrainian].
11. Buchynskiy, D. (1962). *Khrystyiansko-filosofska dumka Tarasa Shevchenka* [Taras Shevchenko's christian-philosophical thought]. Madrid, Spain; London, UK. [In Ukrainian].
12. Buchynskiy, D. (2000). Khrystyiansko-filosofska dumka Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko's christian-philosophical thought]. *Khronika-2000*, 39-40(2), 551-562. [In Ukrainian].
13. Buchynskiy, D. (2017). Khrystyiansko-filosofska dumka Tarasa H. Shevchenka [Taras G. Shevchenko's christian-philosophical thought]. In A. Buryi (Comp.) *Ukrainska filosofska diasporiana : Antolohiia* [Ukrainian philosophical diasporiana: Anthology]. Drohobych, Ukraine. (pp. 372-379). [In Ukrainian].
14. Buchynskiy, D. (1963, March 17). Vkladannia Shevchenka v imperiialistychni ramky [Putting Shevchenko in the imperialist framework]. *Ukrainski Visti*, p. 1. [In Ukrainian].
15. Buchynskiy, D. (1963). Spravzhnii Shevchenko [The real Shevchenko]. *Ukrainski Khrystyianski Visti*, 1, 9-10. [In Ukrainian].
16. Dotsenko, R. (2004). Buchynskiy Dmytro Hryhorovych [Buchynsky Dmytro Grygorovych]. In *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of modern Ukraine] (Vol. 3, pp. 675-676). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
17. Zhukovskiy, A. (2000). *Narys istorii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Yevropi* [Essay on the history of the Shevchenko Scientific Society in Europe]. Lviv, Ukraine; Paris, France. [In Ukrainian].
18. Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy* [Ukrainian book publishing: origins, development, problems]. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

19. Kravets, Ya. (2012). Ispanske prochyttannia Tarasa Shevchenka (do 150-kih rokovyn smerti poeta) [The Spanish reception of Taras Shevchenko (to the 150th death anniversary)]. *Visnyk of the Lviv University. Series Foreign Languages, 19*, 294-305. [In Ukrainian].
20. Lupak, M. I. (2019). *Shevchenkoznavstvo ukrainskoi diaspory (1945-1991): khrystolohichnyi aspekt* [Shevchenko studies of the Ukrainian diaspora (1945-1991): Christological aspect]. (PhD dissertation). Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University; Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
21. Liubchenko, K. (2018, April 27). Ukrainska Ispaniia v postatiakh: Dmytro Buchynskiy [Ukrainian Spain in figures: Dmytro Buchynskiy]. In *Stozhary*. Retrieved from <https://archive.svitua.org/istoriya/vydatni-ukraintsi/item/7273-ukrainska-ispantiia-v-postatiakh-dmytro-buchynskiy.html> [In Ukrainian].
22. Doroshenko, V. (Comp.). (1961). *Povne zibrannia tvoriv T. Shevchenka. T. 14: Pokazhchyk vydan Shevchenkovykh tvoriv* [Complete collection of works by Taras Shevchenko. Vol. 14: Index of publications of Shevchenko's works]. Chicago, IL. [In Ukrainian].
23. Romaniuk, T. (2014). Buchynskiy Dmytro [Buchynskiy Dmytro]. In O. Kupchynskiy (Ed.). *Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. Entsyklopediia* [Shevchenko Scientific Society. Encyclopedia] (Vol. 2, pp. 448-449). Kyiv; Lviv; Ternopil, Ukraine. [In Ukrainian].
24. Rudnytskyi, L. (2008). Ivan Franko y Andrei Sheptytskyi: do istorii vzaie-mopoznannia dvokh veletniv dukha [Ivan Franko and Andrei Sheptytsky: to the history of mutual knowledge of two giants of the spirit]. In *Ivan Franko: dukh, nauka, dumka, volia* [Ivan Franko: spirit, science, thought, will] (Vol. 1, pp. 54-66). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
25. Savchuk, P. (1964). Pamiati d-ra Dmytra Buchynskoho. *Feniks, 12*, 54-55. [In Ukrainian].
26. Seneta, M. (2018). Khrystolohichnyi dosvid prochyttan shevchenkoznavchykh prats Dmytra Buchynskoho ta Ivana Ohienka [Christological experience of reading D. Buchynskiy's and I. Ohienko's works in Shevchenko studies]. *Visnyk of the Lviv University. Series Philology, 67*(1), 118-130. [In Ukrainian].
27. Stepovyk, D. (2014). *Khrystyianstvo Tarasa Shevchenka* [Christianity of Taras Shevchenko]. Zhovkva, Ukraine: Misioner. [In Ukrainian].
28. Ukraintsi v Espanii. (1947, July 5). *Ukrainska Dumka*, p. 5. [In Ukrainian].
29. Frago del Toro, J. (1951). Zustrich z khresnoiu mamoiu [Meeting with the godmother] (Ivanna Buchynska, Trans.). *Kyiv, 6*, 271-274. [In Ukrainian].
30. Yarymovych, V., Bilyk, O., & Volynskiy, M. (1997). *Narys istorii ukrainskoi studentskoi hromady ta ukrainskykh poselen v Espanii (1946-1996)* [Essay on the history of the Ukrainian Student Community and Ukrainian settlements in Spain (1946-1996)]. Philadelphia, PA; Madrid, Spain. [In Ukrainian].
31. Buchynskiy, D. (1962). *Bibliografia Ucrainiana: 1945-1961*. Madrid, Spain. [In Spanish].
32. Buchynskiy, D. (1962). *Pasado y presente del libro ucraniano: Estudio bibliografico-historico*. Toronto, Canada; Madrid, Spain. [In Spanish].
33. Patzke, U., Szafowal, M., & Yaremko, R. (Comps.). (2011). *Universitas Libera Ucrainensis: 1921-2011*. Munich, Germany. [In Ukrainian, in German].

Стаття надійшла 20.07.2020 р.

Oleksandr MUZYCHKO, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, History of Ukraine Department, Odessa I. I. Mechnikov National University (Odessa, Ukraine).

Ukrainian culture in Dmytro Buchynsky's creative work.

The article is devoted to the study of the life path and contribution to the Ukrainian cultural studies of the representative of the third (post-war) wave of Ukrainian emigration in Spain, Dmytro Buchynsky (1913-1963). D. Buchynsky's main achievement was his great, even impressive, intellectual work. In the 1950s and early 1960s, he published about 1,500 articles, 200 of which were in Spanish. The geography of periodicals in which the scientist's articles appeared is so extensive that it is possible to study the history of the Ukrainian diaspora press. The leading theme of D. Buchynsky's works was his main branch: literary studies. All contemporaries recognized the main merits of D. Buchynsky that during his short life he managed to establish very extensive contacts in the scientific and social circles. Four exhibitions organized by D. Buchynsky in Madrid, where Ukrainian books, press and stamps were exhibited, contributed to the acquaintance of Spaniards with Ukrainian culture. It is concluded that D. Buchynsky belonged to the nationalist, Christian-conservative trend of Ukrainian thought and social life, which dominated in the second half of the twentieth century. in the Ukrainian emigration. His main achievement was that in the cohort of numerous talented and outstanding figures of the Ukrainian emigration, he turned into a distinctive, original thinker. This was primarily due to the Spanish cultural soil, on which a significant part of his life took place. The scientist tried to combine the Christian worldview with the tasks of educating a militaristic, heroic, resolute Ukrainian, who, in order to protect his interests, can resort to actions that may be incompatible with religious morality. The complex current Ukrainian realities actualizes this problem.

Key words: D. Buchynsky, Ukrainians in Spain, cultural studies, Christian conservatism, Ukrainian nationalism.

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 929Пилишенко:94(477)”19”
<https://doi.org/10.15407/ub.20.240>

*Тарас Степанович ВІНЦКОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
(Одеса, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>
e-mail: taras.ist@gmail.com*

ВАСИЛЬ ПИЛИШЕНКО: НАРИС БІОГРАФІЇ ЧЛЕНА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті досліджується біографія військового моряка, активного учасника Української революції 1917–1921 рр., урядовця УНР Василя Пилишенка. Проаналізовано наукову спадщину з теми, вивчено широкий комплекс джерел, частина яких запроваджується в науковий обіг уперше. На основі евристичної роботи автор дійшов висновків про роль В. Пилишенка в організації національних парамілітарних утворень в Одесі, його участь у діяльності урядових структур УНР, у громадсько-політичному житті української громади Волині. Фрагментарно висвітлюється життя В. Пилишенка після міграції до США.

Ключові слова: Василь Пилишенко, Поділля, Чорноморський флот, Одеса, УНР, США.

Автори колективної монографії «Чорноморська хвиля Української революції», працюючи над біографіями окремих діячів, зіштовхнулися з традиційною для багатьох сюжетів проблемою. Вона пов'язана з розпорошеністю та фрагментарністю джерел, що суттєво ускладнило повноцінну реконструкцію життєпису акторів революційної епохи. До таких діячів належав військовий моряк Василь Пилишенко, участь якого в подіях столітньої давнини довелося поєднати з фрагментами діяльності іншого «подвижника революційного поступу в українському війську» — прапорщика Петра Вербицького [15, с. 171–184].

Прикметно, що майже до остаточного завершення роботи над текстом нам достеменно не було відоме правильне написання прізвища

одного з героїв дослідження, поаяк у літературі й джерелах він фігурував і як Пілішенко, і як Пелішенко [8, с. 61, 65, 70]. В одній із попередніх праць також зверталася увага й на той факт, що на кораблях Російського імператорського флоту служив офіцер Михайло Васильович Пілішенко [2, с. 22], що за браком інформації на той час давало підстави розмірковувати або про можливу ідентифікацію двох різних осіб, або про хибний друк у відповідних документах ініціалів військовослужбовців. Тим більше жодної згадки про нього/них нам не вдалося відшукати в енциклопедіях та довідкових виданнях, зокрема й спеціалізованих, В. Верстюка і Т. Осташко [1], Я. Тинченка [10; 11]. Єдиним винятком стала розвідка запорізького автора І. Гриценка [5], але вона була оприлюднена дещо пізніше, і до неї не увійшли матеріали з «Чорноморської хвилі Української революції» [4, с. 19]. Згодом доопрацьований фрагмент про В. Пилишенка був уміщений у науково-популярному виданні [6, с. 192–198]. Інші праці, присвячені цьому діячу революційного періоду, нам невідомі.

Ключовим моментом у з'ясуванні ономастичних характеристик стало звернення до україномовних видань Північної Америки, де вміщувалася різноманітна інформація про відомих представників діаспори, до яких належала родина В. Пилишенка, котрий тоді залишався єдиним ветераном українських військово-морських сил, що брав участь у революції [9, с. 22]. Вихід у світ згаданої монографії спричинився до подальших приємних несподіванок та дослідницьких перспектив, адже автора тексту відшукала онука героя розповіді К. Колцьо, яка походить із Рочестера (штат Нью-Йорк, США) і працює у Весліанському університеті (Wesleyan University). Оскільки вона із робочими й приватними візитами часто відвідувала Україну, то в один з таких приїздів нам вдалося особисто познайомитися в Одесі, а в телефонному режимі поспілкуватися з її батьком й сином В. Пилишенка — Володимиром (Мірком). Зустріч із професором Вол. Пилишенком, відомим у США художником-графіком ¹, відбулася влітку 2018 р. у Львові. Невимушена бесіда мала й практичний результат, оскільки Вол. Пилишенко передав копії частини особистого архіву, за допомогою яких можна доповнити і скоригувати біографію Вас. Пилишенка.

Отже, мета нашої розвідки — розширити знання про життєвий шлях одного з активних учасників Української революції в Одесі,

¹ Навесні 2019 р. у Дніпрі з ініціативи міського голови Б. Філатова відбулися громадські слухання щодо створення Бібліотеки української діаспори імені сенатора Джона Маккейна. Більшу частину з 5 тис. одиниць подарував закладу Вол. Пилишенка (*День*. 2019. 10 травня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/100519-gromadskist-dnipra-pidtrymala-stvorennya-biblioteku-imeni-dzhona-makkeyna> (дата звернення: 06.02.2020)).

члена Центральної Ради В. Пилишенка. Цьому має слугувати реалізація таких дослідницьких завдань: переосмислити наявний науковий доробок, проаналізувати нові джерела особового походження, сформулювати струнку схему біографії зазначеного діяча.

Дата і рік народження В. Пилишенка й досі викликають розбіжності. В одних випадках, наприклад у газетах «Народна воля»² і «Times Union»³, зазначається 13 (1) січня 1889 р. або просто 1889 р. [6, с. 192], в інших — 1891 р.⁴. Навіть у двох версіях автобіографії, написаних 14 квітня 1965 р. і 18 грудня 1971 р., знаходимо різні роки. Автор писав, що побачив світ у с. Мухівці Брацлавського повіту Подільської губернії, відповідно, 13 (1) січня 1891 р. і 1890 р. У шлюбній метриці натрапляємо альтернативні дату та місце народження — 14 (2) січня 1891 р. у Немирові⁵. Вважаємо, що місцем народження все-таки слід вважати Мухівці поблизу Немирова, а рік народження 1891 р., оскільки в некролозі його вік прив'язувався до зазначеної цифри⁶. За словами Вол. Пилишенка, народження четвертого сина на свято Василя Великого викликало в батька Михайла і мами Агафії своєрідну колізію, адже вони одного зі старших синів вже назвали Василем. Вони прийняли рішення не відступати від традиції іменувати дітей на честь відповідного святого, лише дещо скоригували ім'я на Василько. Позаяк усі чотири брати мали стосунок до морської справи, а в офіційні документи вписували лише повну назву імені, то дослідники мають перспективи мати справу відразу з двома Василями Михайловичами Пилишенками, хоча доля старшого Василя залишається невідомою.

Герой нашої оповіді освіту отримав у Немирівській гімназії, а 1912 р. його мобілізували до Російського імперського флоту [9, с. 22]. Спочатку юнак проходив підготовку на Чорному морі, у 1913 р. його відправили до старшинської школи в Санкт-Петербурзі. Із жовтня 1913 р. до 28 лютого 1914 р. у складі команди крейсера «Росія» взяв участь в одному із закордонних походів кораблів флоту до США. Шлях ескадри проліг через Німеччину, Великобританію, Францію, острів Мадейру, Азорські острови, Ямаїку (м. Кінгстон). Місцем призначення в Сполучених Штатах став Ньюпорт (штат Вірджинія). Північна Америка справила незабутнє враження на 24-річного В. Пилишенка, бо моряки часто бували на березі «...і купували там різні ласощі, по дешевших цінах, як в Росії». Очевидно, ще більші емоції

² *Народна Воля* (Скрентон). 1977. 15 грудня.

³ *Times Union* (Rochester, N.Y.). 1989. July 25.

⁴ *The Brockport Post* (USA). 1989. July 25.

⁵ Особистий архів В. Пилишенка.

⁶ *Свобода* (Нью-Йорк). 1989. 18 липня.

переповнювали трьох матросів, котрі вирішили назавжди залишитися в США і не повернулися на борт судна ⁷.

Для В. Пилишенка реалії довоєнного життя передбачали складання іспиту і продовження служби в складі екіпажу панцерника «Синоп», що ніс вахту на Севастопольському рейді. Запорізький автор звернув увагу, що приблизно тоді ж до флоту мобілізують одного з братів — Михайла. Йому випало служити на мінному загороджувачі «Бештау», із портом приписки в Одесі [6, с. 192–193]. Указана репліка пояснює ту особливість, що в одному з документів періоду революції М. Пилишенка, станом на 14 (1) грудня 1917 р., подавали водночас і як боцмана «Синопу», і як електротехніка «Салгіру», і як члена виконкому Одеської української морської ради (далі — ОУМР) ⁸. Вочевидь, у відповідний текст закралася помилка, а насправді йшлося про обох Пилишенків, котрі служили на цих суднах.

За словами І. Гриценка, восени 1914 р. брати Пилишенки пройшли бойове хрещення під час активізації воєнних дій на Чорному морі з боку флотів Німецької та Османської імперій. У 1916 р. «Синоп» передислокували із Севастополя до Одеси, тут розташувався штаб Дунайської флотилії, що охороняла північно-західне узбережжя Чорного моря [6, с. 193]. Саме в Одесі В. Пилишенко довідався про повалення царату. Наразі достеменно невідомо, коли він став членом УСДРП [13, с. 393] і севастопольського гуртка «Кобзар» [6, с. 193], але наративні джерела повідомляють, що боцман «Синопу» з перших днів Української революції долучився до громадсько-політичної діяльності. Зокрема, під час проведення одного з перших віче української громади Одеси, яке відбулося 1 квітня (19 березня) 1917 р., військовий моряк виступив із промовою, у якій порівнював старий і новий лад, закликав матросів і солдатів українського походження до праці на користь рідної землі ⁹. Окрім цього, В. Пилишенко входив до Одеської ради робітничих депутатів та представників армії й флоту ¹⁰, став головою судового комітету «Синопу». Разом із В. Чехівським та І. Романченком

⁷ Особистий архів В. Пилишенка.

⁸ ЦДАВО України, ф. 1705 (Штаб Одеської військової округи), оп. 1, спр. 6 (Телеграфні розпорядження Центральної ради і головного командуючого Румунським фронтом про об'єднання Південно-Західного і Румунського фронтів в Український та невиконання наказів головнокомандуючого Криленка і представників радянської влади. Про формування українських національних військових частин і визнання Центральної Ради. Універсал Центральної Ради і списки членів Одеського виконавчого комітету ради Солдатських депутатів 9 листопада і Військового комітету 31 березня), арк. 125.

⁹ *Одесский листок*. 1917. 20 марта.

¹⁰ Держархів Одеської області, ф. Р-3829 (Одеська рада робітничих депутатів і представників армії флоту), оп. 1, спр. 54, арк. 3, 27.

був делегатом від одеського осередку на Всеукраїнському з'їзді УСДРП, який відбувався в Києві протягом 16–18 (3–5) квітня 1917 р.¹¹ Активну участь молодшого офіцера в подіях початку революції підтверджував у своїх споминах інженер з Одеси Г. Гришко: «Далі вже почався рух серед моряків, од яких був у нас членом Ради мічман Пелешенко чи Пелішенко, добре не пам'ятаю» [7, с. 186].

Не дивно, що саме В. Пилишенка військові моряки Чорноморського флоту делегували для участі в роботі Всеукраїнського національного конгресу. Уже 19 (6) квітня, у перший день роботи конгресу, голова Центральної Ради М. Грушевський окремо виділив прибуття на захід представника Чорноморського флоту «матроса»¹² В. Пилишенка», котрий делегувався від команди броненосця «Синоп» і посів почесне місце у президії форуму. Під час привітального слова той сказав, що всі українці цього флоту дали слово активно підтримувати «українські інтереси» [12, с. 53]. Через десятиліття мічман В. Пилишенко детальніше переповідав свій виступ: «Високий Конгресе! Українці-Чорноморці, які послали мене на Конгрес, наказали мені передати Вам щирий привіт! (Ці слова викликали бурю оплесків). Чорноморці також доручили мені передати Вам запевнення, що вони будуть боронити волю України активно! (На залі овації, оклики «Слава Чорноморцям!»). Чорне море споконвіку належало Україні і воно мусить бути Українським!»¹³. Не дивно, що його кандидатура 21 (8) квітня була затверджена до другого складу Центральної Ради. В. Пилишенко разом з прапорщиком О. Кушем увійшли від Одеського українського військового коша (далі — ОУВК) до українського передпарламенту [12, с. 65], хоча в політичних дискусіях під час проведення сесій Центральної Ради він себе не проявив. Тому до складу Центральної Ради, затвердженого 21 (8) серпня, В. Пилишенко не увійшов [1, с. 210–211].

Посилання на ОУВК потребує певного уточнення, позаяк у номері газети «Нова Рада» від 16 (3) травня 1917 р. вміщено замітку «Звіт про створення Одеського військового коша», де йшлося про його конструювання 9 травня (26 квітня). Насправді процес згуртування військових навколо свого лідера І. Луценка розпочався на місяць раніше [3, с. 107], а вказана дата була лише верхньою хронологічною межею організаційних зусиль. Отже, В. Пилишенко став членом ОУВК до 9 травня (26 квітня), а керівна структура коша, Одеська українська військова рада (далі — ОУВР), взялася за самоорганізацію

¹¹ Особистий архів В. Пилишенка.

¹² У стенограмі військове звання вказано помилково.

¹³ *Народна Воля* (Скрентон). 1977. 8 грудня.

військовослужбовців-українців у межах потужного руху по «українізації російського війська». Позаяк діяльність коша поширювалася на територію Одеської військової округи, Чорноморського флоту і Румунського фронту, то до сфери інтересів керівництва ОУВК належали й військові моряки. А репліку про делегування В. Пилишенка до Центральної Ради від флоту слід сприймати радше як констатацію факту, а не вказівкою до дії [14, с. 259–260].

За пізнішими споминами, він був делегатом одного з двох Всеукраїнських військових з'їздів, що проходили у травні — червні 1917 р., а також делегований на місячні курси політичних наук, організовані в Петрограді з ініціативи російських урядовців. Характеризуючи стан справ в Одесі в 1917 р., В. Пилишенко наголошував вагому роль В. Чехівського, В. Голубовича, І. Липи, І. Луценка, С. Шелухина, Г. Єлчанинова, В. Змієнка, Р. Поплавка, О. Сахно-Устимовича, М. Омеляновича-Павленка, яких називав видатними діячами¹⁴.

До листопада 1917 р. його ім'я зникає з відомих нам джерел різноманітного походження і повертається в контексті подальшої боротьби за спадщину флоту колишньої Російської імперії. ОУВР миттєво відреагувала на заклик Києва негайно приступити до українізації Чорноморського флоту. 14 (1) листопада на загальному зібранні ОУВР під головуванням М. Шевченка представник Балтійського флоту констатував, що на кожному кораблі є десятки українців, організованих радою в Гельсінгфорсі, котрі бажають перевестися на Чорне море. А вже 17 (4) листопада моряки судових команд Одеського рейду на своїх зборах ухвалили створити при ОУВР Одеську українську морську раду в складі 15 осіб. Після додаткових консультацій і виборів вона була сформована на цьому ж зібранні. Її головою став В. Пилишенко, заступником Харченко, писарем Ф. Дзигора [15, с. 179]. Орієнтовно у цей час В. Пилишенко також був комісаром військово-морського порту Одеси¹⁵.

Зростання авторитету В. Пилишенка в політичному середовищі Одеси засвідчили й події грудня 1917 р., коли в місті відбулося перше в період революції збройне протистояння між Червоною гвардією та гайдамаками. Приводом для виступу пробільшовицьких сил стала дискусія щодо перспектив надсилання на землі Області війська Донського армійських підрозділів, позаяк там розгорталася боротьба між частинами генерала О. Каледіна та Ради народних комісарів Росії. Більшість членів ОУВР на своєму засіданні від 12 грудня (29 листопада) підтримали позицію уряду В. Винниченка про невтручання у справи на Дону, що стимулювало Червону гвардію спробувати захопити важливі

¹⁴ Особистий архів В. Пилишенка.

¹⁵ Там само.

об'єкти інфраструктури Одеси, але їхня акція була придушена підрозділами армії УНР. Компромідом стало намагання створити в Одесі коаліційний тимчасовий об'єднаний орган із координаційними функціями в боротьбі з провокаціями та анархією. Із цією метою 15 (2) грудня відбулося спеціальне зібрання ОУВР, курінних, сотенних комітетів і осередків українських соціалістичних партій, на якому присутні дійшли згоди про злиття ОУВР із радами робітничих, солдатських, матроських і селянських депутатів. Цю структуру неофіційно називали «комітетом 10-ти», у якому по 5 осіб представляли кожен зі сторін. Від українського політичного табору до неї увійшли В. Чехівський (від УСДРП), П. Базилевич (УПСР), М. Іванівський (ОУВР), Гудзій (гайдамацький курінь) і В. Пилишенко (ОУМР) [15, с. 179–180].

Про свої функції в «комітеті 10-ти» останній згадував так: «...роботу я почав з того, що зажадав, щоб мені дали три вантажних авта. В кожному повинно бути по чотири скоростріли і по 10 матросів обслуги. На „вахті“ по черзі було одно авто, а інші два „відпочивали“. Якщо з якогось місця телефонували про грабж чи іншого роду безчинство, чергове авто негайно спішило з допомогою. Такі випадки траплялися часто, особливо один був цікавий. Оті дезертири якось натрапили на великий склад французького коньяку. Виламавши двері, стали пробувати коньяк тут же на місці. В скорому часі тих аматорів коньяку зібралася така сила, що я послав туди одне авто, а потім друге. Не було ради, я мусив викликати пожежну команду і тільки холодною водою з брандспойтів удалося розігнати той натовп п'яних людей» [9, с. 26].

Утім, створена інституція залишилася недієвою, відтак перспективи В. Пилишенка перетворитися на повноцінну політичну фігуру загальноміського рівня були примарними. Тим більше, у грудні з нез'ясованих наразі причин відбулася заміна голови ОУМР. Новим очільником морської ради став Ф. Босій [15, с. 182], а його попередник зосередився на інших життєвих справах, про які маємо надто скупу інформацію. На початку 1918 р. внаслідок більшовицького повстання В. Пилишенко залишає Одесу й переїжджає до Херсона, де його ідентифікували як відому постать українських військових структур південного регіону й заарештували. Екс-голова ОУМР провів два тижні в тюрмі, де утримували політичних в'язнів. За його ж словами, місцеві патріоти України підготували план утечі В. Пилишенка, який передбачав організацію нападу на в'язницю. Але в останній момент він зірвався через те, що один з учасників акції не з'явився у відповідний час у потрібному місці. Оскільки тюремна адміністрація запідозрила певну діяльність навколо закладу, то негайно перевела важливого арештанта до іншого корпусу, який призначався для кри-

мінальних злочинців. Там колишнього військового моряка утримували найімовірніше аж до початку квітня 1918 р., доки в Херсон вступили війська країн Четвертого союзу¹⁶.

Згадуючи цей період своєї біографії, В. Пилишенко зазначав, що, вийшовши на волю, він відразу отримав призначення головного крайового комісара Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній С. Комірного на посаду повітового комісара Єлисаветградського повіту Херсонської губернії¹⁷. Але в новому для себе статусі адміністратор перебував зовсім недовго, бо Херсонський губернський комісар Г. Нянчур, котрий офіційно приступив до виконання своїх обов'язків 20 квітня 1918 р., у своєму першому наказі по губернії, у якому містилася низка пунктів, що роз'яснювали нові принципи діяльності місцевих органів влади УНР, призначив іншого керівника Єлисаветградського повіту. На тимчасових умовах ним став Г. Дахно¹⁸. А мічман В. Пилишенко, згідно з наративними джерелами, відбув до Севастополя, де 29 квітня 1918 р. взяв участь у піднятті українського прапора на щоглі «Синопу»¹⁹.

У період гетьманської Української Держави В. Пилишенко працював інспектором-контролером Хлібного бюро Подільської губернії. Під час антигетьманського повстання став заступником голови Головного інспектора військ УНР²⁰. У 1919 р. перебував на службі урядів Української республіки, переміщався разом із ними до західного регіону країни залежно від зміни лінії фронту в умовах російсько-української війни. У Станіславі був призначений членом Законодавчої державної комісії комісарів УНР. У серпні 1919 р. українська армія розпочала наступ проти денікінців на одеському напрямку, а В. Пилишенко одержав посаду комісара Одеського повіту. Утім, до головного пункту призначення українські підрозділи не добралися, тому адміністратор не встиг розпочати виконання своїх обов'язків. Відступаючи на захід республіки разом з частинами Дієвої армії УНР, урядовець у листопаді 1919 р. на станції Деражня (нині в Хмельницькій області) потрапив у полон до Сімферопольського офіцерського полку Збройних сил Півдня Росії. Доля полоненого мала вирішитися в радикальний спосіб, який В. Пилишенко описував так: «Мене тоді вночі вивели в поле троє озброєних вояків, щоб розстріляти, але я чудом

¹⁶ Особистий архів В. Пилишенка.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Херсонские губернские ведомости*. 1918. 30 апреля.

¹⁹ *Народна Воля* (Скрентон). 1977. 8 грудня.

²⁰ За дослідженням І. Гриценка — заступник голови Головного інформаційного бюро армії УНР [6, с. 195].

врятуватися. Після того я подався в свою рідну околицю в район міста Немирова»²¹.

Повернувшись до рідного села, В. Пилишенко залишився дієвим учасником складних і почасти трагічних епізодів революції, коли наявність значної частини людей зі зброєю нівелювала цінність життя пересічних мешканців, особливо якщо державні інституції виявлялися зруйнованими. Елемент випадковості міг стати як загрозливим, так і рятівним чинником для багатьох громадян, навіть коли вони залишалися пасивними глядачами історичної драми. Така ситуація була характерною для більшості регіонів України в 1919–1920 рр., а один з епізодів потрапив до автобіографії досліджуваної постаті. Наведемо його з несуттєвою коректурою: «...до мого батька приїхала делегація від єврейської громади м. Немирова з проханням, щоб я їх рятував, бо отаман повстанців хоче зробити погром. Я зараз же з ними поїхав і вмовив отамана Волинця²² не робити того, і він, взявши якусь там грошову нагороду, вернувся до Гайсина, не заподіявши жодної шкоди в Немирові»²³.

Змальований епізод став мотивацією для створення в Немирові Комітету охорони порядку в місті. Аналогічна структура планувалася в Гайсині, що розташовувався в кількох десятках кілометрів від Немирова і де теж відчувався брак влади. Але одночасне охоплення Гайсином військовослужбовцями 286-го піхотного полку Червоної армії й прибуття до міста В. Пилишенка призвело до чергового арешту останнього. Неминучої страти вдалося уникнути завдяки випадковості, оскільки командиром полку виявився його односелець і шкільний товариш Омудевич, син священика, що мав парафію в Мухівцях. Автобіографія колишнього моряка інформує про ще один критичний епізод у низці трагічних і щасливих випадковостей. Позаяк вказаний полк незабаром залишив Немирів, рухаючись у район Жмеринки, то экс-чиновник УНР залишився без опіки. Відтак комісар міста невдовзі віддав наказ заарештувати В. Пилишенка «...з наміром розстріляти — і знову я чудом врятувався»²⁴.

Отже, тезу про те, що він був учасником Першого зимового походу Армії УНР [6, с. 195], ставить під сумнів сам автор споминів. У цьому

²¹ Особистий архів В. Пилишенка.

²² Мабуть, ідеться про Ананія Волинця (1894–1941), який у 1919 р. був організатором і керівником повстанського руху на Гайсинщині, Брацлавщині й Немирівщині, командир Гайворонського полку армії УНР, підполковник (*Енциклопедія історії України. Т. 1 : А–В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. С. 605*).

²³ Особистий архів В. Пилишенка.

²⁴ Там само.

ж контексті варто звернути увагу й на наступну репліку В. Пилишенка, де колишній військовий стверджував про повернення на державну службу після опанування Правобережною Україною підрозділами польської та української армій наприкінці весни 1920 р.: «...дійшла чутка, що в Винниці Український Уряд. Я зараз подався до того Уряду за інформацією...» Отримавши відповідні інструкції, він приступив до виконання доручень на посаді «Представника Українського Уряду при командуванні військ польських», зокрема 6-ї армії (командир — генерал В. Івашкевич), з правом відновлювати систему адміністративної влади УНР в тих місцевостях, які звільняли від більшовиків. За його словами, ще одним завданням стало вирішення можливих непорозумінь між місцевим населенням і польськими військовими ²⁵.

Невдала польсько-українська військова кампанія проти армій більшовицької Росії фактично унеможливлювала перспективи В. Пилишенка мешкати на теренах рідного Поділля, позаяк він міг стати об'єктом репресій з боку чинної влади. Відтак влітку 1920 р. урядовець вирушив до Станіслава, де затримався протягом певного проміжку часу, виконуючи визначені для нього з боку уряду УНР «особливі доручення». Згодом (або після підписання перемир'я 12 жовтня 1920 р., або внаслідок укладення Ризького мирного договору 18 березня 1921 р. між Польщею та РСФРР) подолянин, у статусі «уповноваженого від міністерства з дотримання законності й порядку переходу» переїхав далі на захід, опинившись у місті Мелець (нині в Підкарпатському воєводстві, Польща). Там він короткий проміжок часу опікувався роботою в рамках існування державних інституцій УНР в екзилі, але незабаром, найімовірніше у 1921 р., перебрався на Волинь ²⁶.

Цей період життя колишнього військового моряка реконструював І. Гриценко. Ми доповнимо його окремими епізодами, здебільшого за допомогою документів з особистого архіву досліджуваного діяча. Оселившись на Волині, В. Пилишенко не відійшов від громадсько-політичного життя. У 1922 р. став інструктором й організатором української громади Кременецького повіту Волинського воєводства. Під час виборів до сенату Польщі підтримував «блок національних меншин». Більшу частину часу впродовж 1920–1930-х років мешкав в с. Поромів Володимир-Волинського повіту (нині це Іваничівський район Волинської області). Тут він 21 листопада 1924 р. одружився з місцевою учителькою та організаторкою сільського жіноцтва, донькою священника Порфирія Лопуховича та його дружини Марфи —

²⁵ Особистий архів В. Пилишенка.

²⁶ Там само.

28-річною Галиною. У подружжя народилося двоє синів — Олесь і Володимир (28 липня 1934 р.). Маючи організаторські здібності, В. Пилишенко відкрив споживчу крамницю, заснував «Просвіту» і головував у ній, налагодив передплату українськомовної преси, створив драматичний гурток. Оскільки для вистав не знайшлося відповідного приміщення, то В. Пилишенко побудував будинок на 300 місць. Не забував і про благополуччя родини, купивши землю та звівши власне помешкання. Активна громадська позиція колишнього урядовця УНР і його «невияснена державна приналежність» викликали занепокоєння польської влади, яка була зацікавлена в максимально швидких темпах інтеграції земель із переважаючим українським населенням. Тому напередодні Другої світової війни В. Пилишенка заарештувала поліція, а 6 серпня 1939 р. Волинський повітовий староста прийняв рішення про депортацію підозрілої особи до Варшави [6, с. 195].

Переживши воєнне лихоліття в окупованій столиці Польщі, родина В. Пилишенка в 1945 р. опинилася в таборі для переміщених осіб в Ашафенбурзі (Німеччина). Там він був референтом «суспільної опіки» і головою «Просвіти». Далі шлях родини проліг до США. Василь, його дружина Галина і син Володимир ²⁷ 9 червня 1950 р. оселилися в Рочестері, ставши активними діячами української діаспори, про що детальніше писав І. Гриценко [6, с. 195–197]. Колишній військовий моряк десятки років мешкав у США, відійшовши в засвіти 16 липня 1989 р. На той час він залишався єдиним ветераном українських військово-морських сил, що брали участь у революції ²⁸. За бойові заслуги вже на еміграції (не пізніше 1958 р.) отримав військове звання старшого лейтенанта. Нагороджений Залізним хрестом, Хрестом Симона Петлюри, Воєнним Хрестом УНР, відзначений Хрестом Комбатанта [6, с. 195, 196].

Отже, протягом тривалого проміжку часу постать В. Пилишенка залишалася відомою лише за межами УРСР/України, навіть попри те, що його ім'я фігурувало в одній із перших узагальнювальних праць з історії окресленої епохи, автором якої був Д. Дорошенко. Це суттєво впливало на стан наукової оцінки його ролі в подіях Української революції 1917–1921 рр. Перші спроби сформувавши матрицю політичної біографії військового моряка зробили автори з Північної Америки, котрі в 1960–1980-х роках публікували невеликі розвідки про життєвий шлях старшого лейтенанта флоту УНР здебільшого в українськомовній, інколи в англомовній пресі США. Активний про-

²⁷ Син Олесь залишився в СРСР, загинув у Воркуті.

²⁸ Юнак (Торонто). 1967. Число 4 (квітень). С. 6.

цес переосмислення подій Російської та Української революцій, що охопив більшу частину академічної спільноти на рубежі ХХ–ХХІ ст., не привів до миттєвого залучення В. Пилишенка в списки тих осіб, які стали об'єктами дослідницьких практик. Лише в 2010-х роках одеський та запорізький автори здійснили спробу реконструкції біографії урядовця УНР, поступово вводячи до наукового обігу нові джерела. Суттєву допомогу в цьому процесі відіграли матеріали особистого архіву В. Пилишенка та його сина Володимира, які заповнили окремі лакуни в змалюванні політичного портрета діяча. Вони також засвідчили, що частина документів може зберігатися в архівосховищах Польщі.

Аналіз наявної наукової літератури і джерел дають усі підстави зробити висновок, що В. Пилишенко був серед тих осіб, хто з перших днів революції взяв активну участь у згуртуванні української громади Одеси в межах державотворчих процесів. Він долучився до процесу українізації Чорноморського флоту, був членом Центральної Ради, делегатом партійних та професійних з'їздів, входив до різноманітних комітетів, створюваних у революційну епоху, обіймав адміністративні посади в структурах урядів УНР протягом 1918–1921 рр. Вийшовши у відставку, продовжував здійснювати подвижницьку діяльність на ниві громадсько-політичної та культурницької самоорганізації українського населення Волині, де він мешкав у міжвоєнний період. Решту життя провів у США, залишаючись активістом української діаспори Північної Америки.

1. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради : біогр. довід. / В. Верстюк, Т. Осташко ; НАН України. – Київ, 1998. – 256 с.
2. Вінцовський Т. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.) : наук.-попул. нариси / Т. Вінцовський, Є. Джумига, А. Мисечко. – Одеса : Фенікс, 2010. – 154 с.
3. Вінцовський Т. Іван Митрофанович Луценко (1863–1919): український націєтворець / Т. Вінцовський, О. Музичко. – Київ : Гамазин, 2013. – 352 с.
4. Гриценко І. Василь Пилишенко — останній ветеран фльоти УНР / Ігор Гриценко // Свобода. – 2012. – № 26–27. – С. 19.
5. Гриценко І. Забуті герої українського флоту / Ігор Гриценко // Морська держава. – 2012. – № 2. – С. 43–46.
6. Гриценко І. В. Український Державний Флот в 1917–1919 рр.: історія його становлення, військово-політичної боротьби та занепаду / І. В. Гриценко. – 2-е вид., допов. – Київ : Видавець Олег Філюк, 2018. – 228 с.
7. Гришко Г. 1917 рік в Одесі. (Спомини з часів визвольних змагань) / Г. Гришко // Розбудова нації. – 1930. – Число 5–6. – С. 128–135 ; Число 7–8. – С. 178–187 ; Число 9–10. – С. 237–245 ; Число 11–12. – С. 281–292.

8. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : в 2 т. Т. 1 : Доба Центральної Ради / Дмитро Дорошенко ; упоряд. К. Ю. Галушко. – Київ : Темпора, 2002. – 320 с.
9. Пилишенко В. Чорноморці в Українській Революції / В. Пилишенко // Альманах Українського народного союзу на 1977 рік. – Джерсі-Сіті ; Нью-Йорк : Свобода, 1977. – С. 22–28.
10. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 1 / Ярослав Тинченко. – Київ : Темпора, 2007. – 536 с.
11. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 2 / Ярослав Тинченко. – Київ : Темпора, 2011. – 424 с.
12. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня — 9 грудня 1917 р. / упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1996. – 591 с.
13. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. / упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1997. – 422 с.
14. Український національно-визвольний рух: березень — листопад 1917 року : документи і матеріали / упоряд. В. Верстюк [та ін.]. – Київ : Видавництво Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
15. Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. : монографія / Т. С. Вінцовський, О. Є. Музичко, В. М. Хмарський, А. І. Мисечко, Т. Г. Гончарук ; відп. ред. В. М. Хмарський. – Одеса : ТЕС, 2011. – 586 с.

REFERENCES

1. Verstiuk, V., & Ostashko, T. (1998). *Ditachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady* [Figures of the Ukrainian Central Council]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Vintskovskiy, T., Dzhumyha, Ye., & Mysechko, A. (2010). *Ukrainski militarini formuvannia v Odesi v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 – kviten 1918 rr.)* [Ukrainian militia units in Odesa in the days of the Central Rada (March 1917 – April 1918)]. Odesa, Ukraine: Feniks. [In Ukrainian].
3. Vintskovskiy, T., & Muzychko, O. (2013). *Ivan Mytrofanovych Lutsenko (1863-1919): ukrainskyi natsiietvorets* [Ivan Lutsenko (1863-1919): Ukrainian building a nation]. Kyiv, Ukraine: Hamazyn. [In Ukrainian].
4. Hrytsenko, I. (2012). Vasyl Pylyshenko – ostannii veteran floty UNR [Vasyl Pylychenko is the last veteran of the UNR fleet]. *Svoboda*, 26-27, 19. [In Ukrainian].
5. Hrytsenko, I. (2012). Zabuti heroi ukrainskoho flotu [Forgotten Heroes of the Ukrainian Navy]. *Morska Derzhava*, 2, 43-46. [In Ukrainian].
6. Hrytsenko, I. V. (2018). *Ukrainskyi Derzhavnyi Flot v 1917-1919 rr.: istoriia yoho stanovlennia, viiskovo-politychnoi borotby ta zanepadu* [Ukrainian Navy in 1917-1919: history of its formation, military-political struggle and decline] (2nd ed.). Kyiv, Ukraine: Vydavets Oleh Filiuk. [In Ukrainian].
7. Hryshko, H. (1930). 1917 rik v Odesi (Spomyny z chasiv vyzvolnykh zmahhan) [1917 in Odesa (Memories from the time of the liberation contest)]. *Rozbudova Natsii*, 5-6, 128-135; 7-8, 178-187; 9-10, 237-245; 11-12, 281-292. [In Ukrainian].

8. Doroshenko, D. (2002). *Istoriia Ukrainy 1917-1923 rr. T. 1: Doba Tsentralnoi Rady* [History of Ukraine 1917-1923. Vol. 1: The era of the Central Council] (K. Yu. Halushko, Comp.). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
9. Pylyshenko, V. (1977). Chornomortsi v ukrainskii revoliutsii [The Black Sea Fleet in the Ukrainian Revolution]. In *Almanakh Ukrainiskoho Narodnoho Soiuzu na 1977 rik* [Almanac of the Ukrainian National Association for the year 1977] (pp. 22-28). Jersey City, NJ; New York, NY: Svoboda. [In Ukrainian].
10. Tynchenko, Ya. (2007). *Ofiterskyi korpus Armii Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky (1917-1921). Kn. 1* [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917-1921). Vol. 1]. Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
11. Tynchenko, Ya. (2011). *Ofiterskyi korpus Armii Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky (1917-1921). Kn. 2* [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917-1921). Vol. 2]. Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
12. Verstiuk, V. F. et al. (Comps.). (1996). *Ukrainska Tsentralna Rada: Dokumenty i materialy: u 2 t. T. 1*. [Ukrainian Central Council: Documents and materials: vols. 1-2] (Vol. 1). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
13. Verstiuk, V. F. et al. (Comps.). (1997). *Ukrainska Tsentralna Rada: Dokumenty i materialy: u 2 t. T. 2*. [Ukrainian Central Council: Documents and materials: vols. 1-2] (Vol. 2). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
14. Verstiuk, V. et al. (Comps.). (2003). *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh: Berezen – lystopad 1917 roku: Dokumenty i materialy* [Ukrainian National Liberation Movement: March – November 1917: Documents and Materials]. Kyiv, Ukraine: Vydavnytstvo Oleny Telihy. [In Ukrainian].
15. Vintskovskiy, T. S., Muzychko, O. Ye., Khmarskyi, V. M., Mysechko, A. I., & Honcharuk, T. H. (2011). *Chornomorska khvylya Ukrainiskoi revoliutsii: providnyky natsionalnoho rukhu v Odesi u 1917-1920 rr.* [The Black Sea Wave of the Ukrainian Revolution: Leaders of the National Movement in Odesa in 1917-1920] (V. M. Khmarskyi, Ed.). Odesa, Ukraine: TES. [In Ukrainian].

Стаття надійшла 24.09.2020 р.

Taras VINTSKOVSKYI, Doctor of Historical Sciences, Professor, History of Ukraine Department, Odessa I. I. Mechnikov National University (Odessa, Ukraine).

Vasyl Pylyshenko: Essay of the biography of a member of the Central Council.

The article examines the biography of a sailor, an active participant in the Ukrainian Revolution of 1917-1921, Vasyl Pylyshenko. Based on the heuristic work, the author concluded that for a long time the figure of V. Pylyshenko remained known only out off the USSR/Ukraine, which significantly affected the state of scientific assessment of his role in the events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921. To form a matrix of the sailor's political biography was made by authors from North America, who in the 1960s and 1980s published small investigations into the life of a senior lieutenant in the UPR fleet, mostly in the Ukrainian-language, sometimes English-language, USA press.

It is proved that the active process of rethinking the events of the Russian and Ukrainian revolutions, which covered most of the academic community at the turn of the 19th-21st centuries, did not lead to the immediate inclusion of V. Pylyshenko in the lists of those who became objects of research practices. Only in 2010 authors from Odesa and Zaporizhzhya attempted to reconstruct the biography of the UPR government official, gradually introducing new sources into scientific circulation. Significant assistance in this process was played by the materials of the personal archives of V. Pylyshenko and his son Volodymyr, which filled some gaps in the depiction of the political portrait of the studied figure.

According to the results of the research, it was established that V. Pylyshenko was one of those people who took an active part in uniting the Ukrainian community of Odesa within the state-building processes from the first days of the revolution. He joined the process of Ukrainization of the Black Sea Fleet, was a member of the Central Council, a delegate to party and professional congresses, was a member of various committees created during the revolutionary era, held administrative positions in the governments of the UPR during 1918-1921. After retiring, he continued to carry out ascetic activities in the field of socio-political and cultural self-organization of the Ukrainian population of Volyn, where he lived in the interwar period.

Key words: Vasyl Pylyshenko, Podillia, Black Sea Fleet, Odesa, Ukrainian People's Republic, USA.

*Олена Леонідівна СОКУР,
кандидат наук із соціальних комунікацій,
старший науковий співробітник
Інституту бібліотекознавства НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9861-3283>
e-mail: sokuro@ukr.net*

УКРАЇНСЬКИЙ БІБЛІОГРАФ К. І. СКОКАН: ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Розглянуто життєвий, трудовий шлях і творчий доробок Катерини Єронімівни Скокан (1920–1977) — українського бібліографа, шевченкознавця, автора, співавтора, упорядника ґрунтовних бібліографічних праць, співробітника відділу бібліографії Центральної наукової бібліотеки (нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, НБУВ), де вона працювала з 1945 по 1977 р. на посадах бібліотекаря, бібліографа, старшого бібліографа, завідувача сектору, старшого редактора, головного бібліографа. Досліджено її вагомий внесок у розбудову вітчизняної бібліографії. Виявлено та проаналізовано бібліографічні праці, автором і співавтором котрих вона була, які залишаються важливими джерелами цінної наукової інформації. Зроблено висновок про потребу подальшого більш ґрунтовного дослідження бібліографічної спадщини К. І. Скокан.

Ключові слова: К. І. Скокан, Ю. О. Меженко, бібліографія, бібліографічний покажчик, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Цього року виповнилося сто років від дня народження Катерини Єронімівни (Єронімівни) Скокан (1920–1977) — українського бібліографа, шевченкознавця, автора, співавтора, упорядника ґрунтовних бібліографічних покажчиків творчої спадщини Тараса Шевченка та Максима Рильського, наукової — Агатангела Кримського, Петра Ляценка та Костя Гуслистого, бібліографічного редактора біобібліографій та бібліографій видатних українських учених ¹, автора статей із питань теорії та методики бібліографії, рецензій на бібліографічні праці тощо. К. І. Скокан — дружина та помічниця видатного бібліографа, бібліотекознавця, книгознавця, літературознавця Юрія Олексійовича Меженка.

К. І. Скокан

У період незалежності України активно розвивається порівняно новий напрям вітчизняного бібліотекознавства, пов'язаний із дослідженням внеску знаних фахівців у розвиток бібліотечної науки і практики. Досліджуються постаті фундаторів українського бібліотекознавства — Д. І. Багалія, Д. А. Балики, Л. Ю. Биковського, В. Ф. Іваницького, І. І. Кревецького, С. І. Маслова, Ю. О. Меженка, К. І. Рубинського, С. П. Постернака, С. О. Сірополка, М. І. Ясинського та інших. Важливим напрямом є висвітлення доробку сучасних дослідників — Т. В. Добко, Л. А. Дубровіної, Г. І. Ковальчук, Т. І. Ківшар, М. С. Слободяника та інших. За твердженням М. С. Слободяника, сучасні дослідження створюють базу для підготовки фундаментальної праці, присвяченої внеску в бібліотечну науку України її фундаторів і провідних сучасних учених [8, с. 20].

¹ М. Т. Рильський : бібліогр. покажч. 1907–1965 / АН УРСР, ЦНБ ; уклад. К. Є. Скокан ; відп. ред. С. А. Крижанівський. Київ : Наук. думка, 1970. 520 с.; *Кость Григорович Гуслистий* / АН УРСР ; уклад. К. І. Скокан. Київ : Наук. думка, 1972. 55 с. (Сер. «Біобібліографія вчених УРСР»); *Украинская литература. Дооктябрьский период* : рек. указ. / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина, АН УССР, Гос. публ. б-ка ; сост.: И. З. Бойко, М. В. Булавицкая, А. М. Гимельфарб, Л. И. Гольденберг, А. А. Кунина, Е. И. Скокан ; науч. ред. А. И. Киселев ; под общ. ред. А. А. Куниной. М., 1957. 181 с.; *Петр Иванович Лященко. 1876–1955* : библиогр. указ. / сост.: Г. П. Киктенко, Е. И. Скокан ; отв. ред. Д. Ф. Вирник. Киев, 1961. 64 с. (Сер. «Ученые УССР / АН УССР»); *Т. Г. Шевченко* : бібліогр. літ. про життя і творчість, 1839–1959 : в 2 т. Т. 1 : (1839–1916) / АН УРСР, Держ. публ. б-ка ; відп. ред. Є. П. Кирилук ; склали: І. З. Бойко, Г. М. Гиммельфарб, О. Д. Кізлик, Є. С. Кравченко, К. Є. Скокан, Л. В. Беляева. Київ, 1963. 424 с.; *Т. Г. Шевченко* : бібліогр. літ. про життя і творчість. 1839–1959 : в 2 т. Т. 2 : (1917–1959) / АН УРСР, Держ. публ. б-ка ; відп. ред. Є. П. Кирилук ; склали: І. З. Бойко, Г. М. Гиммельфарб, М. В. Булавицька, Л. В. Беляева, К. Є. Скокан. Київ, 1963. 604 с.; *Леся Українка* : бібліогр. покажч. 1884–1970 / АН УРСР, ЦНБ, Львів. наук. б-ка ; уклад.: М. В. Булавицька, М. О. Мороз ; відп. ред. М. Д. Деркач ; бібліогр. ред.: Л. В. Беляева, К. І. Скокан. Київ : Наук. думка, 1972. 391 с.; *А. Ю. Крымський* : бібліогр. покажч. (1889–1971) / АН УРСР, ЦНБ ; уклад.: Н. М. Деркач, Н. М. Ісаєва, Г. М. Мартиненко, К. І. Скокан ; відп. ред. О. Є. Засенко. Київ : Наук. думка, 1972. 168 с.; *Центральна наукова бібліотека* : покажч. літ., 1970–1974 рр. / АН УРСР, ЦНБ ; уклад.: К. І. Скокан, О. Я. Лук'яненко, М. К. Погребняк, Н. О. Шемець ; відп. ред. С. К. Гутянський. Київ, 1975. 51 с.; *Ювілейна Ленініана України* : покажч. літ., серп. 1968–1971 рр. / АН УРСР, ЦНБ ; уклад.: К. І. Скокан, Т. А. Балабушевич, П. Х. Беляєва, Ю. Л. Гунченко, Р. С. Жданова, В. С. Кабкова. Київ : Наук. думка, 1978. 356 с.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що в Україні немає біобібліографічного ресурсу, який містив би і біографічну інформацію про вітчизняних бібліографів, і про їхній доробок. Ми погоджуємося з думкою О. М. Яценка, що складність в укладанні пов'язана, перш за все, з міжгалузевим характером досліджень та недостатньою скоординованістю дій, адже інформація розпорошена по бібліотеках, архівах, приватних колекціях [14, с. 225–226]. По-друге, на наше переконання, це питання недостатньо висвітлюється як на професійних форумах, так і серед громадськості. Тому узгодження теоретичних питань із методики формування такого ресурсу, підготовка списку персоналій та розподіл між виконавцями є одним з актуальних завдань сучасного вітчизняного бібліографознавства.

Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого працює над реалізацією наукового проекту «Українська бібліотечна енциклопедія». «Це перша спроба в історії вітчизняної бібліотечної галузі заявити про себе у форматі систематизованого зводу концептуально організованих і апробованих відомостей» [4]. Цей проект зручний для використання, інформативний, є максимально актуалізованим науково-довідковим ресурсом, адресованим не лише бібліотечним фахівцям, а й широкому загалу, як і було задумано організаторами.

У межах проекту формується розділ «Персоналії», який містить статті про науковців, організаторів бібліотечної справи, бібліотечних фахівців-практиків, чия діяльність вплинула на становлення та розвиток вітчизняної бібліотечної справи, а також про сучасних фахівців бібліотечної справи. В «Українській бібліотечній енциклопедії» висвітлено доробок відомих бібліографів, зокрема В. С. Бабича, І. О. Вовченко, М. Ф. Грідіної, Я. Р. Дашкевича, К. І. Скокан, Я. І. Стешенка, В. В. Шпілевич та інших. Схарактеризовано бібліографічну діяльність знаних науковців — Я. Д. Ісасвича та П. А. Тутковського.

В архіві Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається особова справа К. І. Скокан. У відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України в особовому фонді Ю. О. Меженка зберігаються її щоденники, які вона вела майже все життя і які є цінним джерелом з історії бібліотечної справи, книгознавства, бібліографії, а також історії найбільшої книгозбірні України. Власний особовий фонд К. І. Скокан відсутній.

Народилася Катерина Ієронімівна 7 квітня 1920 р. у станиці Полтавській Кубанської області (нині Краснодарський край Російської Федерації). У 1922 р. родина, рятуючись від репресій, переїхала на Чернігівщину в місто Остер, де батьки спочатку вчителювали в міс-

цевій школі, а пізніше батько був завідувачем місцевої метеорологічної станції, а мати працювала там спостерігачем.

У 1938 р. закінчила Остерську середню школу № 1 і стала студенткою фізико-математичного факультету Київського державного університету. Через кілька місяців навчання Катерина Ієронімівна склала екстерном іспити на філологічний факультет того ж закладу і вже з наступного 1939 р. стала студенткою філологічного факультету за спеціальністю «російська мова і література».

Від початку війни К. І. Скокан повернулася до батьків в Остер і жила там до кінця окупації Кисва. Цей період вона згадувала неохоче, а штамп «перебував на окупованій території» супроводжував її все життя.

Зі щоденника, запис від 10 травня 1960 р.: *«Снова несколько раз услышала фразу: была на оккупированной территории; да что ей война, разве она ее знает. Старею: раньше такие слова вызывали возмущение, а сейчас горечь, запрятанную глубоко. Значит не простили, не забыли?! <...> Вы много рассказываете о трудностях и ужасах эвакуации и бомбежки. Да, это так. А вы знаете, что с сентября 1941 г. по сентябрь 1943 г. моя жизнь вычеркнута. Я пытаюсь припомнить что это было и не могу. Просто на меня надвигается черная пелена и я ничего не помню»* [2, № 2888, арк. 2].

З січня 1944 р. вона продовжила навчання в університеті. А вже 1 жовтня 1945 р. з дипломом випускниці філологічного факультету та направленням на роботу Катерина Ієронімівна прийшла працювати у Бібліотеку Академії наук (нині НБУВ) на посаду бібліотекаря і залишилася тут на все життя.

У 1945 р. Бібліотеку очолив Ю. О. Меженко, якому було доручено повоєнне відродження найбільшої книгозбірні України. Як зазначав Я. Р. Дашкевич, Юрій Олексійович був видатною постаттю культурного відродження післяреволюційних років, один з перших керівників Всенародної бібліотеки України (1920–1922), фундатор досліджень з історії української книжки — перший директор Українського наукового інституту книгознавства (1922–1931), засновник журналу європейського рівня «Бібліологічні вісті» (1923–1930), творець найбільшої у світі колекції шевченкіани (15 тис. од. зберігання), людина невсипущої енергії і твердих переконань [1].

За ініціативою Юрія Олексійовича при Бібліотеці Академії наук відкрилися заочні відділення Московського та Ленінградського інститутів культури, що дало змогу здобувати фахову освіту з бібліотечної справи та формувати штат кадрів вищої кваліфікації без відриву від основного місця роботи. Це сприяло підвищенню кваліфікації співробітників та удосконаленню бібліотечно-бібліографічних процесів

загалом. Як писав Я. Н. Прайсман, «утворення при Бібліотеці точки учбово-консультаційного пункту Московського або Ленінградського Бібліотечного Інституту сприятиме поширенню серед співробітників заочного навчання і зростанню кількості заочників» [5, с. 62].

Недавня випускниця Київського державного університету, Катерина Ієронімівна стала студенткою заочного відділення факультету бібліографії Московського бібліотечного інституту ім. В. Молотова (нині Московський державний інститут культури), який закінчила 1948 р. дипломованим бібліографом, отримавши другу вищу освіту.

У відділі бібліографії Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (ЦНБ АН УРСР, нині НБУВ) К. І. Скокан пропрацювала все життя — від 1945 до 1977 р. — на посадах бібліотекаря, бібліографа, старшого бібліографа, завідувача сектору, старшого редактора, головного бібліографа. Вона є автором і співавтором багатьох бібліографічних праць, які й нині залишаються важливими джерелами цінної наукової інформації.

Під час роботи в Бібліотеці К. І. Скокан одноосібно підготувала ґрунтовний бібліографічний покажчик творчої спадщини М. Т. Рильського, у якому всі залучені матеріали опрацьовано *de visu*, а ті, які не вдалося розшукати, позначено зірочкою. У покажчику також відображено матеріали, які впродовж багатьох років збирала бібліограф В. В. Шпілевич й передала Катерині Ієронімівні для використання [7, с. 4].

К. І. Скокан працювала над персоналією Максима Тадейовича не випадково, адже вона знала його особисто. У її щоденниках збереглося багато записів про роботу над покажчиком у київській квартирі поета й на дачі в Голосієво.

Зі щоденника, запис від 23 серпня 1967 р.: *«Забрала додому всю роботу по Рьльському и работала днем и ночью. Все же кое-что сделала, но еще осталось много. Никак я не окончу этой работы»* [2, № 2900, арк. 33].

У бібліографічному покажчику «М. Т. Рильський» було враховано всі матеріали, які становлять літературну спадщину видатного поета й розкидані по численних збірках та періодичних виданнях, щоб допомогти науковцям, викладачам вишів, учителям, бібліотекарям у вивченні та популяризації багатоманітної спадщини, що охоплює літературну, наукову та громадську діяльність видатного українця.

Зі щоденника, запис від 17 грудня 1967 р.: *«Меня охватывает отчаяние. Сколько времени сижу целыми днями над «Рьльским», а конца не видно. <...> Вот сижу дома, беру отпуск за свой счет и работаю, работаю день и ночь»* [2, № 2900, арк. 51].

Треба зазначити надзвичайну скрупульозність Катерини Ієронімівної як укладача, адже в описі видань творів М. Т. Рильського вра-

ховано прізвища всіх осіб, які брали участь у виданні (співавтор, редактор, упорядник, ілюстратор, автор приміток тощо), скрізь зазначено наклад, повністю наведено зміст кожного видання, за наявності вказано присвяти автора тощо. У хронологічному порядку подано рецензії на окремі видання, які вміщено після їх опису.

Загалом покажчик складається з шести розділів, які становлять дві основні частини бібліографії: перші п'ять розкривають багатогранну творчість М. Т. Рильського (окремі видання творів; твори у збірниках та періодичних виданнях; твори в перекладах російською; М. Т. Рильський — редактор; М. Т. Рильський — перекладач), у шостому розділі зібрано літературу про життя та творчість поета. Як писала К. І. Скокан, «разом взяті, вони допоможуть дослідникам більш повно, конкретніше і яскравіше уявити собі багатогранний талант М. Т. Рильського» [7, с. 4].

Головний бібліограф К. І. Скокан також одноосібно уклала покажчик наукової спадщини дослідника української культури та етнографії Костя Григоровича Гуслистого (видання вийшло у серії «Бібліографія вчених УРСР»), у якому вичерпно представлено наукову, педагогічну і громадську діяльність відомого вченого, члена-кореспондента АН УРСР. Відомий шевченкознавець, член-кореспондент Всеукраїнської академії наук Євген Степанович Шаблювський підготував вступну статтю до покажчика, у якій висвітлив життєвий шлях і науковий доробок ученого [13].

Вагомим здобутком К. І. Скокан-бібліографа є участь у підготовці відомої двотомної бібліографії про життя та творчість Т. Г. Шевченка, яку укладали співробітники бібліографічного відділу Державної публічної бібліотеки АН УРСР (нині НБУВ) та співробітники Львівської бібліотеки АН УРСР (нині Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника). За визначенням укладачів, «бібліографічний покажчик „Тарас Григорович Шевченко. Література про життя і творчість” (т. 1 — 1839–1916 рр., т. 2 — 1917–1959 рр.) є спробою складання однієї з частин зведеної наукової шевченківської бібліографії» [12, с. 3].

Під час укладання покажчика за весь охоплений період 1839–1959 рр. було опрацьовано каталоги й фонди Державної публічної бібліотеки АН УРСР, Львівської бібліотеки АН УРСР, найбільших бібліотек тодішнього Радянського Союзу, архівів та музеїв. Також зібрано й опрацьовано наявні бібліографічні покажчики, загальні бібліографічні огляди, замітки, прикнижкові, внутрішньотекстові й підрядкові бібліографії з різних видань, «Літописи друку» УРСР та СРСР, які реєструють книги, статті, рецензії. Укладачі-бібліографи ретельно переглянули численні періодичні українські видання — літературно-мистецькі і громадсько-політичні журнали, збірники й аль-

манахи, українські центральні й обласні газети, провідні радянські періодичні видання. Важливо, що весь поданий у бібліографії матеріал описаний *de visu*, лише в поодиноких випадках, якщо література описувалася за джерелами, укладачі позначили її у відповідних місцях зірочкою. Усього зареєстровано записів у першому томі понад 5000, у другому — близько 7000 назв. Матеріали в покажчику — анотовані, за винятком тих випадків, коли назва книги або статті визначає зміст матеріалу. В анотаціях розкрито зміст збірників, монографій, які мають назви розділів, наукових записок і журналів, повністю або частково присвячених Т. Г. Шевченкові. А хронологічний порядок розміщення матеріалів відображає історію створення бібліографії видатного українця.

Катерина Ієронімівна не раз була керівником груп з укладання бібліографічних покажчиків, зокрема й присвяченого науковій та творчій спадщині видатного українського вченого-сходознавця, славіста, історика, перекладача, письменника, одного з фундаторів Всенародної бібліотеки України (нині НБУВ), Всеукраїнської Академії наук (нині Національна академія наук України), академіка АН УРСР, заслуженого діяча науки України Агатангела Юхимовича Кримського.

Зі щоденника, запис від 13 жовтня 1968 р.: *«Во вторник окончила редакцию «Ленин и Украина». Вот, думаю, как хорошо, теперь гонка и нервничание окончились и можно будет спокойно заняться фондами, наукой. Так нет, буквально на следующий день «выскочила» новая тема и к тому же сверхурочная — «Крымский». И снова все эти дни мысль об этой работе не покидает меня. Как да что, кто будет делать? К тому же в этой работе я буду «керівником», а я так не люблю «керувати». Единственно утешаю себя тем, что сама буду делать большую часть работы. А это очень трудная и сложная работа»* [2, № 2902, арк. 5].

У 1972 р. побачив світ бібліографічний покажчик, присвячений видатній доньці українського народу Лесі Українці, бібліографічну редакцію якого здійснювала і К. І. Скокан. Працювала й над бібліографічним покажчиком, присвяченому науковій спадщині члена-кореспондента Академії наук СРСР та академіка АН УРСР Петра Івановича Лященка. У 1975 р. була керівником групи з підготовки бібліографічного покажчика літератури за 1970–1974 рр. публікацій співробітників ЦНБ АН УРСР, а покажчик «Ювілейна Ленініана України» вийшов у світ уже після її смерті в 1978 р.

Катерина Ієронімівна була ініціатором, керівником та співавтором науково-допоміжних бібліографічних покажчиків, які ввійшли в золотий фонд української бібліографії й високо оцінені на сторінках вітчизняної та зарубіжної преси. Усі покажчики, над якими працю-

вала Катерина Ієронімівна, вирізняються скрупульозним відбором матеріалів та ретельністю в опрацюванні поданих джерел. У бібліографічних описах якнайширше розкрито зміст та специфіку кожного видання, які майже всі опрацьовувалися *de visu*.

Працюючи завідувачкою сектору каталогів Державної публічної бібліотеки АН УРСР, К. І. Скокан була членом Бібліотекознавчої комісії, яка входила до складу Бібліотечної ради при Президії Академії наук УРСР (Постанова Президії Академії наук Української РСР від 15 січня 1964 р. № 12 «Про реорганізацію Бібліотечної комісії при Президії АН УРСР у Бібліотечну раду при Президії АН УРСР») [3, с. 80–84].

Цікавим є запис у щоденнику від 9 грудня 1969 р.: «*Ст. Кор. (Степан Корнійович Гутянський — директор ЦНБ АН УРСР у 1969–1979 рр. — О. С.) предложил мне место его заместителя. <...> Я могу хорошо работать, люблю работу, но руководить я не умею и не хочу. Добра от этого ни мне, ни библиотеке не будет, только зло, т. к. как администратор я завалю работу, а мой уход из отдела завалит библиографическую работу. Ст. Кор., как умный человек это понял и согласился*» [2, № 2904, арк. 18].

Катерина Ієронімівна мала громадське навантаження — читала лекції з улюбленої бібліографії в товаристві «Знання» та для слухачів курсів підвищення кваліфікації.

Зі щоденника, запис від 22 грудня 1960 р.: «*Мой отдых — работа. Здесь я нахожу успокоение, благодарность, моральное удовлетворение. <...> Я очень люблю свою работу, библиографию. Для ее пропаганды я готова работать день и ночь. <...> Благодарность получаю, вижу, как нравится людям моя лекция, вижу, что понятие библиографии перестает быть для них абстрактным, заинтересовывает. Эта благодарность, интерес — дороже денег. Я бы все свои знания, всю себя отдала людям, лишь бы знать, что нужна им*» [2, № 2888, арк. 7].

Зі щоденника, запис від 24 лютого 1961 р.: «*Прошло уже две лекции. Интересно. Мне кажется, я бы была пламенным пропагандистом, уж очень я люблю рассказывать о любимой моей библиографии. Конечно, эти лекции стоят нервов и напряжения. Каждый день работаю много. Все хочется, чтоб было интересно, чтоб чего не пропустить и в то же время не надоесть слушателям*» [2, № 2888, арк. 11].

У 1961 р., після смерті Ольги Олександрівни Готт, дружини Ю. О. Меженка, яку Катерина Ієронімівна знала особисто, вона почала ним опікуватися: допомагала по господарству та виконувала обов'язки секретаря. Згодом погодилася стати його дружиною. «Безкорислива, великої душі людина, Катерина Ієронімівна не лише доглядала за хворим, а в останні роки життя майже безпорадним Юрієм

Олексійовичем, але і вела його листування, картотеку шевченкіани, переписувала підготовлені до друку його праці», — пише дослідниця бібліографічної спадщини Юрія Меженка Н. В. Стрішенець [11, с. 101]. «„Дружина” Меженка Катя (очевидно — формальна) — дуже зрівноважена, культурна і привітна людина. Вони на „Ви”. Очевидно, вона також впливає сприятливо на Меж[енка] — та стримує його капризний характер» — зі щоденникових записів Ярослава Романовича Дашкевича [6, с. 52–53].

Зі щоденника, запис від 18 березня 1961 р.: «...кончилась жизнь человека. И под угрозой жизнь второго человека. ...А как же богатейшая и ценнейшая коллекция? Так ведь библиография Шевченка и не сделана. Кто ее окончит? Конечно, найдутся люди. Но мне почему-то кажется, что на мне лежит моральная ответственность за эту работу» [2, № 2888, арк. 17].

Під впливом чоловіка — видатного бібліографа Ю. О. Меженка — Катерина Ієронімівна розробляла методику складання біобібліографічних покажчиків. В особовому фонді Ю. О. Меженка зберігається фрагмент роботи К. І. Скокан «До методики складання біобібліогра-

Святкування 70-річчя Юрія Олексійовича Меженка 18 червня 1962 р.
Сидять: К. Скокан, Ю. Меженко, С. Кирилюк, М. Шумило.
Стоїть: Б. Антоненко-Давидович.

фічних показчиків», але сторінки, де викладено суть методики, не збереглися (з 16 сторінок відсутні з 6-ї до 14-ї) [10].

Зі щоденника, запис від 14 жовтня 1964 р.: *«Дни бегут. И за эти годы я услышала много интересного, что надо было бы записать. <...> Это его воспоминания и мысли о литературе, театре, музыке, библиографии. Какие встречи! Какие воспоминания! А сколько встреч и с какими интересными людьми! И все это забывается, уходит в вечность»* [2, № 2900, арк. 3].

Після смерті чоловіка (Ю. О. Меженко помер у 1969 р.) Катерина Ієронімівна впродовж 1970 та 1971 рр. передала до архіву Інституту літератури Академії наук УРСР творчу спадщину великого бібліографа. «Про подальшу долю бібліотеки й архіву Юрія Олексійовича, які після його смерті перейшли до його вдови К. Є. Скокан, Ярослав Романович [Дашкевич] довідувався від спільних знайомих киян. Доля Меженкової вдови склалася трагічно: вона пережила чоловіка всього на вісім років, і, страждаючи від самотності й недуг, продовжувала спродувати цінні книжки, впускаючи додому лише одного знайомого букініста» [6, с. 62].

Після смерті Катерини Ієронімівни в 1977 р. книжки й документи, що ще залишилися, було перевезено до Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, про що дізнаємося з листа Федора Сарани до Ярослава Дашкевича від 5 грудня 1979 р.: *«...рештки книг, які залишилися вже після смерті К. І. Скокан, перевезено у ЦНБ АН УРСР, їх опис зроблено у відділі бібліографії»* [6, с. 62–63].

Дослідниця спадщини Юрія Меженка Н. В. Стрішенець висловила сумнів щодо цілості збереженої і переданої колекції: *«Доля колекції однак мало зрозуміла. За відомостями Ф. К. Сарани, її було перевезено до Бібліотеки Академії наук. Скоріше за все, вона була розпорощена після смерті власника»* [11].

У щоденнику К. І. Скокан є запис від 17 липня 1965 р., який свідчить про те, що Ю. О. Меженко ще за життя почав розпродувати свою багату бібліотеку: *«И опять вчера чуть не плакала. Эта мания продажи книг меня убивает. Продана вся укр[аинская] лит[ература]. Мне будет просто стыдно смотреть людям в лицо. <...> Я ведь так люблю Смольча. Ни одной книги нет. Тут я еще себя тешу тем, что потом куплю и Смольча и Лесю [Украинку] и Котляревського. А специальные, библиограф[ические] изд[ания]? Ведь их я никогда и нигде не куплю»* [2, № 2900, арк. 18].

Катерина Ієронімівна не мала дітей, її дітьми, покликком душі та радістю була Бібліотека й улюблена бібліографія. Вона все життя працювала, і останнім записом в її особовій справі є виписка з Наказу 111-к від 29.11.1977 р.: *«Тов. Скокан К. І. — головного бібліографа*

науково-бібліографічного відділу з 26 листопада ц. р. виключити зі списків ЦНБ АН УРСР у зв'язку зі смертю».

За багаторічну плідну працю Катерину Ієронімівну відзначено численними грамотами та подяками, зокрема Президії Верховної Ради УРСР. Але найбільшою нагородою для неї стала велика шана бібліотечної, наукової і творчої спільноти, адже її діяльність високо оцінювали колеги-бібліографи, літературознавці, письменники [9].

Кажуть, що людина жива, поки про неї пам'ятають. Пам'ять про Катерину Ієронімівну живе в її бібліографічних працях, яким вона присвятила все своє життя. Зі щоденника, запис від 13 грудня 1968 р.: *«А для мене перше — бібліотека. Это мой дом, моя семья, моя жизнь»* [2, № 2902, арк. 7].

З ім'ям К. І. Скокан пов'язаний значний етап розбудови української бібліографії в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. Своєю багаторічною плідною працею вона разом з іншими бібліографами творила національний бібліографічний контент, популяризуючи український здобуток у світі. Катерина Ієронімівна упродовж усього життя слугувала українській науці загалом і бібліографії зокрема, її непересічна постать та багата бібліографічна спадщина потребують подальших досліджень.

1. Дашкевич Я. Пам'яті Юрія Меженка / Я. Дашкевич // Сучасність. – 1992. – № 10. – С. 116–123. – Режим доступу: http://shron2.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1992_N10_378.pdf
2. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів та текстології. – Ф. 191 : Архів Ю. О. Меженка.
3. Інформаційно-бібліотечна рада Національної академії наук України: історія діяльності, документи і матеріали / НАН України, Інформ.-біблі. рада НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; авт.-упоряд.: А. А. Свобода, Г. І. Солоіденко, Т. Л. Кулаковська ; відп. ред. О. С. Онищенко. – Київ, 2013. – 142 с.
4. Науковий проект «Українська бібліотечна енциклопедія» / Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого. – Режим доступу: <http://ube.nlu.org.ua/AboutProject>
5. Прайсман Я. Н. Наше навчання / Я. Н. Прайсман // Журнал Бібліотеки Академії Наук УРСР. – 1946. – № 1. – С. 59–62.
6. Сварник Г. І. Юр Меженко і Ярослав Дашкевич: службові, творчі та особисті взаємини / Г. І. Сварник // «І тільки незмінна книга!» : зб. статей до 120-річчя від дня народження Юрія Олексійовича Меженка (1892–1969). – Київ, 2013. – С. 45–70.
7. Скокан К. Від укладача / К. Скокан // М. Т. Рильський : бібліогр. покажч., 1907–1965 / АН УРСР, ЦНБ ; уклад. К. Є. Скокан ; відп. ред. С. А. Крижанівський. – Київ : Наук. думка, 1970. – С. 3–4.
8. Слободяник М. С. Українське бібліотекознавство на зламі століть / М. С. Слободяник // Українське бібліотекознавство (1991–2008) : наук.-допом. бібліогр. покажч. / М-во культури і туризму України, Держ. закл.

- «Нац. парлам. б-ка України»; уклад.: М. С. Слободяник, О. А. Політова; наук. ред. та авт. вступ. ст. М. С. Слободяник; відп. за вип. Т. І. Вилегжаніна. – Київ, 2010. – С. 5–20.
9. Сокур О. Катерина Ієронімівна (Єронімівна) Скокан — бібліограф українського письменства / Олена Сокур // Бібліотечний вісник. – 2020. – № 2. – С. 50–52. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2020_2_11
 10. Сокур О. Л. Скокан Катерина Ієронімівна (Єронімівна) / О. Л. Сокур // Українська бібліотечна енциклопедія : наук. проект / Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого. – 04.01.2019. – Режим доступу: [http://ube.nlu.org.ua/article/Скокан_Катерина_Ієронімівна_\(Єронімівна\)](http://ube.nlu.org.ua/article/Скокан_Катерина_Ієронімівна_(Єронімівна))
 11. Стрішенець Н. В. Бібліографічна спадщина Юрія Меженка / Н. В. Стрішенець. – Київ, 1997. – 144 с.
 12. Т. Г. Шевченко : бібліогр. літ. про життя і творчість, 1839–1959 : в 2 т. Т. 1 : (1839–1916) / АН УРСР, Держ. публ. б-ка; відп. ред. Є. П. Кирилюк; склали: І. З. Бойко, Г. М. Гиммельфарб, О. Д. Кізлик, Є. Є. Кравченко, К. Є. Скокан, Л. В. Беляєва. – Київ, 1963. – 424 с.
 13. Шаблювський Є. С. Короткий біографічний нарис та характеристика основних праць К. Г. Гуслистого / Є. С. Шаблювський // Кость Григорович Гуслистий / АН УРСР; уклад. К. І. Скокан. – Київ : Наук. думка, 1972. – С. 3–8.
 14. Яценко О. М. Місце і роль біобібліографічної діяльності в стратегії розвитку сучасних бібліотек / О. М. Яценко // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2018. – Вип. 16. – С. 225–237. <https://doi.org/10.15407/ub.16.225>

REFERENCES

1. Dashkevych, Ya. (1992). Pamiati Yuriiia Mezhenka [In memory of Yuri Mezhenko]. *Suchasnist*, 10, 116-123. Retrieved from http://shron2.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1992_N10_378.pdf [In Ukrainian].
2. Fond 191 : Archive of Yu. O. Mezhenko. Shevchenko Institute of Literature of National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Svoboda, A. A., Soloidenko, H. I., & Kulakovska, T. L. (Comps.). (2013). *Informatsiino-bibliotечna rada Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: istoriia diialnosti, dokumenty i materialy* [Information and Library Council of the National Academy of Sciences of Ukraine: History of activities, documents and materials] (O. S. Onyshchenko, Ed.). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Naukovyi proekt “Ukrainska bibliotечna entsyklopediia” [Research project “Ukrainian Library Encyclopedia”] (n. d.). In *The Yaroslav the Wise National Library of Ukraine*. Retrieved from <http://ube.nlu.org.ua/AboutProject> [In Ukrainian].
5. Praisman, Ya. N. (1946). Nashe navchannia [Our training]. *Zhurnal Biblioteky Akademii Nauk URSR*, 1, 59-62. [In Ukrainian].
6. Svarnyk, H. I. (2013). Yur Mezhenko i Yaroslav Dashkevych: sluzhbovi, tvorchi ta osobysti vzaiemyny [Yur Mezhenko and Yaroslav Dashkevych: business, creative and personal relationships]. In *“I tilky nezminna knyha!”* [“And only an unchanging book!”] (pp. 45-70). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

7. Skokan, K. (1970). Vid ukladacha [From the compiler]. In K. Ye. Skokan (Comp.), S. A. Kryzhanivskiy (Ed.) *M. T. Rylskiy: bibliohr. pokazhch., 1907-1965* [M. T. Rylskiy: Bibliographic index, 1907-1965] (pp. 3-4). Kyiv, Ukraine: Nauk. dumka. [In Ukrainian].
8. Slobodianyuk, M. S. (2010). Ukrainske bibliotekoznavstvo na zlami stolit [Ukrainian library science at the turn of the century]. In M. S. Slobodianyuk, & O. A. Politova (Comps.), M. S. Slobodianyuk (Ed.). *Ukrainske bibliotekoznavstvo (1991-2008)* [Ukrainian Library Science (1991-2008)] (pp. 5-20). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Sokur, O. (2020). Kateryna Ieronimivna (Yeronimivna) Skokan – bibliohraf ukrainskoho pysmenstva [Kateryna Ieronymivna (Yeronymivna) Skokan is bibliographer of Ukrainian literature]. *Bibliotekhnii Visnyk*, 2, 50-52. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2020_2_11 [In Ukrainian].
10. Sokur, O. L. (2019, January 4). Skokan Kateryna Ieronimivna (Yeronimivna) [Skokan Kateryna Ieronymivna (Yeronymivna)]. In *Ukrainska bibliotekna entsyklopediia*. Retrieved from [http://ube.nlu.org.ua/article/Скокан Катерина Ієронімівна \(Єронімівна\)](http://ube.nlu.org.ua/article/Скокан_Катерина_Ієронімівна_(Єронімівна)) [In Ukrainian].
11. Strishenets, N. V. (1997). Bibliohrafichna spadshchyna Yurii Mezhenka [Bibliographic heritage of Yuri Mezhenko]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Boiko, I. Z., Hymmelfarb, H. M., Kizlyk, O. D., Kravchenko, Ye. Ye., Skokan, K. Ye., & Bieliaieva, L. V. (Comps.) (1963). *T. H. Shevchenko: bibliohrafiia literatury pro zhyttia i tvorchist. 1839-1959. T. 1: (1839-1916)* [T. G. Shevchenko: Bibliography of literature about life and work. 1839-1959. Vol. 1: (1839-1916)] (Ye. P. Kyrlyuk, Ed.). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
13. Shabliovskiy, Ye. S. (1972). Korotkyi biohrafichnyi narys ta kharakterystyka osnovnykh prats K. H. Huslystoho [A short biographical essay and a description of the main works of K. G. Guslisty]. In K. Skokan (Comp.). *Kost Hryhorovych Huslysty* [Kostiantyn Grygorovych Guslisty] (pp. 3-8). Kyiv, Ukraine: Nauk. dumka. [In Ukrainian].
14. Yatsenko, O. M. (2018). Mistse i rol biobibliohrafichnoi diialnosti v stratehii rozvytku suchasnykh bibliotek [The place and role of biobibliographic activity in the development strategy of modern libraries]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 16, 225-237. <https://doi.org/10.15407/ub.16.225> [In Ukrainian].

Стаття надійшла 28.09.2020 р.

Olena SOKUR, Candidate of Social Communications, Senior Research Associate, Institute of Library Science, VNLU (Kyiv, Ukraine).

Ukrainian bibliographer K. I. Skokan: To the 100th anniversary of his birth.

The significant contribution of the Ukrainian bibliographer, Shevchenko scholar, author, co-author, compiler of thorough bibliographic works, employee of the bibliography department of the Central Scientific Library (V. I. Vernadskiy National Library of Ukraine – VNLU) in the development of domestic bibliography has been studied.

The way of life and creative work of K. I. Skokan are considered. The career of a bibliographer in the bibliography department of the Central Scientific Library of the USSR Academy of Sciences (VNLU) where she worked all her life – from

1945 to 1977 – as a librarian, bibliographer, senior bibliographer, head of sector, senior editor, chief bibliographer.

Bibliographic works in which she is the author and co-author, which still remain important sources of valuable scientific information, have been identified and analyzed.

The work of K. I. Skokan, the head of the catalog sector of the State Public Library of the Academy of Sciences of Ukraine, in the Library Science Commission, which was a part of the Library Council under the Presidium of the Academy of Sciences of Ukraine, is covered. Kateryna Ieronymivna also had a social workload – she gave lectures on her favorite bibliography in the Knowledge Society and for students of advanced training courses.

The influence of a man – an outstanding bibliographer Yu. O. Mezhenko – on the scientific work of Kateryna Ieronymivna, in particular, the development of methods for compiling biobibliographic indexes.

The further fate of the books that her husband collected all his life has been clarified. It turned out that after the death of Kateryna Ieronymivna in 1977, the remaining books and documents were transported to the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of Ukraine.

Further research of the bibliographic heritage of K. I. Skokan is offered.

Key words: K. I. Skokan, Yu. O. Mezhenko, bibliography, bibliographic index, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 929(477)Стороженко
<https://doi.org/10.15407/ub.20.269>

*Галина Андріївна АЛЕКСАНДРОВА,
доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-5136-5160>
e-mail: galekss@ukr.net*

ПОСТАТЬ МИКОЛИ ІЛЛІЧА СТОРОЖЕНКА В НЕКРОЛОГАХ І ПОМИНАЛЬНИХ СТАТТЯХ: БІОГРАФІЧНИЙ ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС

У статті вперше зібрано та схарактеризовано зосереджені в різних джерелах некрологи про Миколу Ілліча Стороженка (1836–1906) — відомого літературознавця, професора Московського університету, видатного шекспіролога. Доведено, що біографічна інформація, оцінка діяльності вченого та рис його особистості, подані в некрологах, є цінним історичним і літературознавчим джерелом, а також матеріалом для створення наукової біографії вченого в історико-культурному контексті кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Микола Ілліч Стороженко, некролог, поминальна стаття, біографія, літературознавство, мемуари, університет.

Для сучасних теоретичних і методологічних біографічних практик характерні культурологічні та міждисциплінарні виміри, що шляхом поєднання низки дискурсів (зазвичай історичних, психологічних, соціологічних і філологічних) розширюють її діапазон, скеровуючи увагу на нові типи і види біографічного письма, нові біографічні контексти, як-от транснаціональні, міжетнічні, так звані «долі помежів'я», гендерно марковані тощо. Адже людські долі в межах країн, які в різні періоди частково чи повністю належали до різних державних утворень, можливо об'єктивно відтворити лише в цих контекстах.

На жаль, у вітчизняній біографістиці нині притлумився інтерес до життєписів українців, які, зважаючи на суспільно-політичні обставини, зреалізувалися як діячі в російській науці. Ці наші на правду славетні співвітчизники здебільшого несправедливо перейшли до розряду «забутих», зникаючи з історичної пам'яті народу, серед якого зростали й формувалися. Натомість відомо, що свій інтелектуальний і духовно-культурний потенціал Російська імперія протягом століть черпала з України, приреченої бути донором метрополії. Із часів Петра I кращі представники українства виїжджали до імперських центрів, де зосереджувалися основні наукові та культурні сили, бібліотеки та архіви, був інтенсивніший культурообмін, засвоювався європейський досвід. Наприкінці XVIII — у XIX ст. цей процес втягування, «інкорпорації» української інтелігенції в систему Російської імперії, яка, як могла, сприяла їхній асиміляції, злиттю з росіянами, набув особливої сили. До тих, чиє свідоме життя минуло за межами рідного краю на службі в столиці, належав і Микола Ілліч Стороженко (1836–1906), нащадок славного козацького, а пізніше — дворянського роду з Полтавщини. Випускник Першої Київської чоловічої гімназії (1855), історико-філологічного факультету Московського університету (1860), він став найвідомішим фахівцем у галузі західноєвропейських літератур, зокрема шекспірознавцем, у 1872–1893 рр. завідував кафедрою всезагальної літератури в Московському університеті, у 1893–1902 рр. був бібліотекарем Публічного та Рум'янцевського музеїв (нині — Державна бібліотека Росії) ¹.

Активне наукове, викладацьке, громадське життя Миколи Ілліча відображене в численних спогадах про нього, які, на жаль, досі комплексно не осмислені. Ці мемуари представляють значний науковий інтерес як біографічні свідчення про конкретну особистість. Також у них представлені факти про події, учасниками яких є багато інших відомих чи менш знаних діячів, присутній широкий історико-культурний контекст доби. Це статті, присвячені ювілеям наукової діяльності вченого ², некрологи і т. зв. поминальні статті ³ (на відзначення півроку,

¹ Докладніше про заслуги М. І. Стороженка-літературознавця див. [2].

² Аналіз цих матеріалів докладно див. [1].

³ Терміном «поминальна література» послуговувався ще в 1920-ті рр. Микола Зеров (див.: Зеров М. Марко Черемшина і галицька проза. *Українське письменство від Куліша до Винниченка (нариси з новітнього українського письменства)* : статті. Дрогобич, 2007. С. 400). Щоправда, нині його здебільшого приписують літературознавцю С. О. Макашину (1906–1989) (див.: Книгин І. А. Творчество М. Е. Салтыкова-Щедрина в журнальных некрологических откликах (предварительные заметки). *Известия Саратовского государственного университета. Филология. Журналистика*. 2005. Т. 5. Вып. 1–2 . С. 131; Макашин С. М. Салтыков-Щедрин. Последние годы. 1875–1889. Биография. М., 1989. С. 462–463).

5-ї та 10-ї річниць смерті відомого вченого); спогади, уміщені в збірнику «Памяти профессора Николая Ильича Стороженко» (1909). Значно згодом з'явилися публіцистичні спогади А. Белого, К. Бальмонта, Р. Хін, Т. Щепкіної-Куперник, племінника М. А. Стороженка та інших. Об'єктом нашого зацікавлення в цій статті є друга група меморіальних джерел.

Актуальність обраної теми зумовлена відсутністю ґрунтовного дослідження спогадів про Миколу Ілліча Стороженка, зокрема вміщених у некрологах і поминальних статтях до річниць смерті, які дають змогу відтворити його біографію, діяльність та зв'язки із сучасниками, які відіграли роль у його особистому та творчому житті.

Мета статті — зібрати і систематизувати зосереджені в різних джерелах некрологи та поминальні статті про Миколу Ілліча Стороженка, розширити на їх основі біографічну інформацію про вченого, його внесок у літературознавство та поглибити відомості про культурно-історичний контекст початку ХХ ст.

У межах загальнонаукових методів дослідження застосовуємо описовий і герменевтичний методи, теоретичний аналіз і синтез, що в цілому уможливили систематизацію й узагальнення зібраного матеріалу, вичерпність його загальної характеристики.

Некролог (грец. νεκρός — мертвий, λόγος — слово) — «слово про померлого» як спосіб поширення біографічних відомостей і вшанування його пам'яті — виник за часів раннього християнства та продовжує розвиватися. Основне його завдання — повідомити читача про смерть людини та стисло розповісти про життєдіяльність покійного, його заслуги перед суспільством, причини смерті. Співвіднесені з жанром некролога також тексти, приурочені до днів пам'яті — дев'ять, сорок днів, півроку, річниця, десятиріччя (т. зв. «поминальні статті»), та до публічних подій, тісно пов'язаних із ім'ям покійного (його день народження, завершення розпочатої ним справи тощо). Нині некролог усвідомлюється насамперед як форма прояву поваги та вдячності, а також як одна з ключових форм публічної демонстрації скорботи. На думку англійського соціолога Тоні Уолтера, мета скорботи полягає в конструюванні біографії, яка дає можливість живим інтегрувати пам'ять про померлого в їхнє життя, що триває. Процес, за допомогою якого це досягається, — це розмова з іншими людьми, які знали покійного [21, р. 7].

Крім інформації про смерть, некролог має і культурно-творчий аспект. Він ніби закріплює ту чи ту особистість у культурі, а суспільство відбирає найбільш значущі, на його думку, постаті, фіксує достоїнства померлих, їхні переваги та певною мірою нав'язує їхню модель

життя живим. У цьому сенсі некролог є певним соціальний інститутом, який досить виразно свідчить про систему цінностей суспільства. Бо ж протягом століть «людством вироблено різноманітні соціально-комунікативні ритуали спільного вшанування пам'яті визначних співвітчизників, земляків, представників власного роду, способи і форми збереження й передачі для майбутнього їхніх імен, діянь, біографічних відомостей, більш широкої родовідної та життєписної інформації про них» [14, с. 34.]

За спостереженнями О. М. Яценка, останнім часом все більше дослідників звертаються до вивчення некрологів як окремого жанру та всебічно використовують ці тексти в історичних розвідках [19, с. 300]. Це праці, у яких некролог розглядається як біографічний жанр (А. І. Рейтблат, Т. Г. Букіна та інші). Із літературознавчих позицій досліджуються особливості політичного некролога (Г. А. Орлова), художнього некролога (А. В. Громова, В. В. Перхін), поетичного некролога (І. Захарієва), мовні особливості вивчає С. А. Єремєєва. Некролог розглядають як інформаційний жанр журналістики та як текст, що функціонує в системі масових комунікацій (В. А. Галич, І. А. Карнаух, К., С. Т. Пальчук, О. О. Тертичний та інші), та як форму літературного портрета (Н. В. Картаусова); вважають одним із різновидів мемуарів (І. Н. Войцехівська, Л. М. Джигун, В. М. Довгопол, С. А. Макарчук, Г. В. Стрельський). О. А. Рарицький зараховує некролог до нефікційної прози, оскільки за жанровою ознакою він репрезентує статтю про людину, яка відійшла в потойбічний світ, але залишила після себе вагому творчу спадщину [15, с. 7]. Л. М. Джигун пропонує вважати некролог прикладом біографічного жанру, в якому подано життєпис відомої особи, можна прочитати оцінку активної життєвої і творчої діяльності того, хто відійшов у вічність [6]. Але варто пам'ятати, що некролог — не просто переказ обставин життя покійного, а й «оцінка чийогось життя у формі короткої біографії» [5]. І саме оціночний критерій — це «той елемент, який відрізняє некролог від стандартного новинного повідомлення про смерть» [5].

Смерть провокує на розмову — про світ, час і про себе. Автор некролога стверджує зв'язок між собою, покійним і своїм минулим. Саме тому, як стверджує А. І. Хоментовська, з часів Відродження в Європі слово про померлого все частіше звернене до живих та імпліцитно містить в собі їхні проблеми [18].

Літературознавець В. В. Перхін виокремив такі підвиди некролога: некрологічна стаття, замітка, нарис, а також некролог-есе, некролог-вірш у прозі, некролог-вірш, некролог-плач [13].

Отже, некролог як жанр не має усталених характеристик, вивчається в різних дисциплінах і може вбирати в себе ознаки інших жан-

рів: нарису, критичної статті, спогадів, відгуку. Основне його завдання — не лише проінформувати про смерть, а й подати образ людини, яка відійшла в небуття, крізь призму бачення біографа. У цих здебільшого невеликих текстах часто міститься велика кількість культурної інформації, тому в європейських дослідженнях культури традиційними є аналіз, наприклад, газетних оголошень про смерть — їх вивчають лінгвісти, соціологи, дослідники медіа та ін.

Як стверджує А. І. Рейтблат, друга половина XIX — початок XX ст. були епохою розквіту некрологічного жанру в періодиці [16, с. 70]. К. А. Оніпко уточнює межі цього періоду: з другої третини XIX по перше десятиріччя XX століття [11, с. 83]. В. В. Перхін, осмислюючи особливості некролога як літературно-критичного жанру, зазначає: «Новий розвиток культура літературно-критичного некролога отримала за Срібного віку» [13, с. 164].

Смерть М. І. Стороженка, який відіграв велику роль у творчій долі багатьох талантів Срібного віку, по суті, стала закінченням цілої епохи в російському шекспірознавстві, чільним представником якого був багато років цей «володар дум» — гуманіст, учений і професор в одній особі. 1906 рік, рік відходу М. І. Стороженка, ознаменувався з'явою багатьох публікацій: смерть видатного вченого стала поштовхом до осмислення всієї його наукової спадщини.

Некрологами насамперед відгукнулися літературознавці, його колеги по кафедрі та колишні студенти: оскільки будь-яке поминання має соціальний характер, то його оприлюднення важливе «не так для розширення кола співучасників, як у прагненні продовжити дію слова про людину, яка покинула це коло» [7, с. 24].

Перші дописи було оперативно вміщені в московських газетах. Варто зазначити, що для публікації некрологів існувала особлива закономірність: у перший день смерті відомої особи на першій шпальті газети у великій траурній рамці розміщувалось оголошення про час і місце смерті, а також запрошення на панахиду та поминальні богослужіння з вказівкою місця й адреси їх проведення, також публікувалась інформація про відспівування та місце проведення похорону. На третій день редакція газети публікувала невеликий некролог, написаний за правилами та вимогами того часу [12, с. 242]. Зокрема, некролог інформативного характеру (без біографічної частини, без підпису) про смерть М. І. Стороженка надрукували «Русские ведомости» в рубриці «Московские вести». У ньому повідомлялося про панахиду над покійним 13 січня, перераховувалися присутні на ній професори Московського університету та інші особи — колишні учні, шанувальники, знайомі, студенти, йшлося про дату й годину відспі-

вування та похорон 16 січня. Така інформація дає змогу з'ясувати коло приватних і наукових контактів науковця. Водночас тут розміщено повідомлення про останню волю Миколи Ілліча Стороженка: свою цінну шекспірознавчу бібліотеку (близько 2 тис. томів) він заповів Московському університетові [Додаток, 7].

Некролог Л. П. Бельського в цій газеті за 20 січня складається з трьох блоків: 1) викладацька діяльність покійного; 2) громадська робота; 3) наукові досягнення. Автор наголошує: життя М. І. Стороженка було нерозривне з діяльністю історико-філологічного факультету Московського університету. Л. П. Бельський починає некролог згадкою про кінець 1870-х років, коли покійний ще був молодим професором і вражав своїх слухачів кількістю та різноманітністю знань, мав великий авторитет. Але основне — М. І. Стороженко притягував своєю любов'ю до науки, до університету, до студентів і рідкісною готовністю прийти на допомогу. Л. П. Бельський, колишній його студент, згадує про те, що професор навчав їх удома англійської мови, давав свої книжки, проводив бесіди після лекцій, долучаючи їх таким чином «у таємниці своєї наукової лабораторії» [Додаток, 2]. Усе це прив'язувало до нього учнів і створило близькі стосунки, які в багатьох із них залишилися до його скону.

Визначальними рисами М. І. Стороженка, які приваблювали в його особистості, наголошено в тексті, були: рідкісна чутливість до всіх суспільних явищ, постійна участь у всіх культурних заходах і влучна критика потворного в житті; вічне прагнення «уперед, до світла, правди і свободи», що поєднувалися з м'якістю в оцінці вчинків конкретної людини; світлий гумор і незмінне співчуття до добра. Свідченням любові співвітчизників та розумінням ролі М. І. Стороженка, нагадує Л. П. Бельський, було святкування 35-річчя наукової діяльності професора, що стало справжньою подією в житті інтелектуальної Москви, де без нього не відбувався жоден важливий науковий чи художній захід.

Короткими штрихами описуючи основні події в житті покійного, Л. П. Бельський наголошує, що той був за походженням малорос, а за переконаннями — гуманіст, і поряд із ним важко когось поставити. Серед творців, які цікавили М. І. Стороженка-літературознавця, першим автор некролога називає Шевченка, далі — Шекспіра і діячів епохи Відродження. Професор жив вірою в науку та її силу, вірою у світле майбутнє, співчував усьому чесному, молодому, свіжому та бадьорому, вірив в ідеал вільного життя, сповненого радості. Такий гуманістичний погляд на життя був притаманний М. І. Стороженкові і в останні роки його тяжкої хвороби. Л. П. Бельський нагадує про всім відомі події (маніфест 18 жовтня 1905 року) і реакцію на них хворого

професора: «Сльози радості побігли по його обличчю, коли він слухав обіцяння давно бажаної і проповідуваної ним дорогої свободи, із твердою вірою у здійснення якої він і помер» [Додаток, 2]. Отже, життя покійного автор некролога вписав у контекст наукового життя університету, Москви і суспільних подій, показавши М. І. Стороженка як ідеал викладача, науковця, громадянина.

16 січня, у день похорон М. І. Стороженка, «Русские ведомости» надрукували одночасно два некрологи: О. О. Кізеветтера⁴ та М. Н. Розанова⁵. Власне, вони написані у форматі заміток і не зовсім відповідають традиційним канонам цього жанру.

О. О. Кізеветтер усвідомлює, що пише некролог про колегу, тому для нього важливо наголосити внесок того в успіх установи, де вони працювали. Смерть М. І. Стороженка він називає великою втратою для науки, університету, московської громади, читаючої Росії та наголошує, що вона боляче відгукнеться в багатьох серцях. Послідовно автор увиразнює масштаби втрати для всіх цих сфер: наука оплакуватиме великого шекспірознавця, університет — одного зі стійких прапороносців своїх заповітних традицій, московське товариство — одного зі своїх «улюблених людей», якого воно звикло бачити та слухати на всіх громадських зібраннях, чи то була науково-літературна тризна за якимось письменником⁶, чи урочисте святкування значущої суспільної події, чи просто зібрання людей, які зішлись відпочити від буденної житейської прози, сповідуючи розумові та естетичні запити вищого порядку. Нарешті, найширші прошарки російських читачів відчують усю гіркоту нещастя, втративши талановитого, живого популяризатора, чиї публікації збуджували в них думку та волю: глибоко змістовні, зігріті теплою насагою науково-популярні нариси розширювали розумові горизонти й виховували добрі громадянські почуття. Автор некролога переконаний: оцінка

⁴ Кізеветтер Олександр Олександрович (22.05.1866, Санкт-Петербург — 09.01.1933, Прага) — російський історик, публіцист, політичний діяч.

⁵ Розанов Матвій Никанорович (08.12.1858, Москва — 20.10.1936, там само) — російський літературознавець, академік РАН (1921; з 1925 — АН ССРСР). 1883 закінчив історико-філологічний ф-т Московського ун-ту. Учень М. І. Стороженка. Із 1899 — приват-доцент Московського ун-ту на кафедрі історії західноєвропейських літератур, із 1910 — екстраординарний професор, із 1914 — ординарний професор.

⁶ Варто згадати такі некрологічні тексти М. І. Стороженка: Стороженко Н. И. Памяти С. А. Усова. *Русские ведомости*. 1886. № 297; Його ж. Еще одного не стало [Памяти Е. Ф. Корша]. *Русские ведомости*. 1897. № 278; Його ж. Памяти Н. С. Тихонравова. *Памяти Николая Саввича Тихонравова*. Москва, 1894. С. 1–3; Його ж. Александр Александрович Шахов : (некролог). Шахов А. А. *Гете и его время : лекции по истории нем. лит. 18 в., чит. на Высш. жен. курсах в Москве*. Санкт-Петербург : Тип. Тренке и Фюсно, 1903. С. V–VIII.

наукових і суспільних заслуг Миколи Ілліча ще попереду, і її зроблять найближчі учні покійного. Тепер, перед свіжою могилою, коли панують емоції, О. О. Кізоветтер хоче лише «нашвидку передати думки, які уривками заройлися у свідомості під безпосереднім враженням тяжкої втрати. У перші хвилини радісних зустрічей і гірких розлук відчуваєш і думаєш безладно й похапцем, але завжди так хочеться передати і виразити ці хаотичні і поспішні порухи душі» [Додаток, 5].

Автор передає перше враження, отримане під час лекції Миколи Ілліча. Професор не говорив закличних слів, лекція мала суто фактичний зміст, і її сюжет був далекий від злободенних питань. Але в самій манері мовлення, у загальному тоні спілкування з аудиторією невловимо відчувалася високопробна делікатність духу, яка впливала зі справжньої гуманності, що споріднює між собою людей різного стану та віку. Професор не ораторствував і не священнодіяв, не педалював на почуття і не перенавантажував викладу науковим апаратом — він просто звертався до студентів із розумною, тонкою, невибагливою бесідою, багатою фактами й повчальними узагальненнями, яку супроводжував витончений гумор. Відчувалося, що в цьому мовленні немає нічого придуманого спеціально для студентської аудиторії, і професор такою самою мовою і з тими самими прийомами вестиме мову про улюблені ним наукові питання в будь-якому товаристві, із будь-яким співбесідником — зі студентом-початківцем, з колегою в науці, із першорядним знавцем предмета чи просто з допитливою людиною з так званої «великої публіки». І студент невловимо для себе починав вірити в те, що цим невибагливим тоном своїх лекцій професор долучає його, недосвідченого новачка, до свого вибраного товариства, до своїх товаришів у спільних наукових інтересах. У душі студента-початківця піднімалося гаряче почуття вдячності у відповідь на це довір'я, виявлене йому з висоти професорської кафедри і тим більше цінне, що воно виражалося не в словесних завіряннях, а самими справами. Ось розгадка того, чому студент ішов із першої ж лекції Миколи Ілліча, твердо переконаний, що до цього професора можна сміливо підійти в будь-який час, із будь-яким питанням: не було жодного сумніву в тому, що він усе зробить для свого учня. І в професорській, і в науковій діяльності Микола Ілліч високо тримав прапор святих традицій Московського університету. У науковій праці він не тільки накопичував факти і свідчення, а й шукав обґрунтування для ідеалів, без віри в які життя втратило б для нього весь смисл. Свої ідеали М. І. Стороженко втілював у назві однієї зі своїх праць: «Апостол гуманності і свободи». Ці слова були лозунгом і для його власної діяльності, акцентує О. О. Кізоветтер.

Автор некролога нагадує читачам про загальновідому пристрасну любов М. І. Стороженка до Шекспіра. «Його кабінет був, можна сказати, справжнім „храмом Шекспіра”... книги, портрети, статуетки, альбоми, — усе промовляло тут про цього „літературного бога”, якому поклонявся господар. За такої, сказати б, залюбленості у великого англійського поета, на перший погляд, було би природнім вибрати самого Шекспіра предметом вивчення в своїх перших наукових працях. Так і вчинив би „любитель”, захоплений своїми літературними симпатіями. Але М. І. Стороженко був „ученим”, і вимоги строгої методологічної школи мали для нього першорядне значення. Наукове вивчення явища починається з дослідження його генези, і пристрасний прихильник Шекспіра присвячує кращі роки життя роботі не над Шекспіром, а над попередниками Шекспіра» [Додаток, 5]. Це була, за словами О. О. Кізоветтера, жертва, принесена улюбленому письменнику, продиктована усвідомленням суті наукових завдань. Відомо, що ці праці дослідника здійснили великий внесок у наукову літературу і мали гучну славу не лише в Росії, а й на батьківщині Шекспіра. М. І. Стороженко вперше порушив низку питань із історії англійської драми, які виявились новими і для англійських учених. Його дисертація була перекладена англійською мовою, а сам автор був вибраний віце-президентом Шекспірівського товариства.

Отже, життєвий шлях М. І. Стороженко пройшов, за словами О. О. Кізоветтера, «із прапором науки в руці і з теплою чуйністю до людських потреб у благородному серці» [Додаток, 5], і тому для численних друзів образ покійного професора назавжди залишиться «світлою точкою, що зігрівас душу протягом їхніх життєвих споминів» [Додаток, 5].

М. Н. Розанов починає некролог тривожними словами із передчуттям смерті колеги, делікатно згадуючи про обставини, коли невмолима недуга прикувала Миколу Ілліча до крісла. Автор відчуває, що йому бракує слів висловити всю глибину скорботи, яка переповнює душу. Перед розритою могилою безмежно дорогої людини не місце підбивати підсумки його високих заслуг, переконаний М. Н. Розанов, але наголошує: ім'я Миколи Ілліча Стороженка буде записано незгладимими літерами на скрижалях історії Московського університету та російської освіти. У хвилину прощання автор некролога хоче викликати в пам'яті деякі риси чарівного духовного образу, яким покійний притягував до себе серця: «Його кришталево чиста душа, сповнена пафосом благородного ідеалізму, належала до... виняткових духовних організацій... Діяльне служіння ближнім всіма способами й засобами — спеціальними знаннями, літературним талантом, особистою допомогою — було принципом його життя, цілковито при-

свяченого здійсненню високих ідеалів науки і гуманності» [Додаток, 11]. Серед письменників він найбільше любив тих, які, за його словами, «своїми творами збільшили суму світла, тепла і гуманності в навколишньому суспільстві». Він сам, наголошує М. Н. Розанов, належав до таких світлих явищ. На університетській кафедрі, на лекціях, на засіданні вченого товариства, у своєму кабінеті, в особистих стосунках — скрізь він був невичерпним джерелом «світла, тепла і гуманності» [Додаток, 11], розсіваючи навколо себе промені зі скарбниці своїх знань, м'якого, люблячого серця і піднесених ідеалів. Автор змальовує ідеальний портрет добротворця: «Важко порахувати всю ту суму добра, яку він дарував оточенню протягом свого плідного життя» [Додаток, 11]. У науковому середовищі він виокремлювався високими якостями душі, із якими поєднувалися допитливий розум ученого-дослідника, витончений художній смак критика і блискучий літературний талант. Усі грані його духовного буття перебували в дивовижній гармонії між собою, яка надавала всій його особистості ту цілісність, що притягує до себе. М. Н. Розанов закінчує некролог словами Шекспіра, улюбленого поета М. І. Стороженка: «Життя його було прекрасне; у ньому так щасливо поєднувалися всі елементи, що природа могла б сказати: „Це — була людина!“» [Додаток, 11].

Ще один некролог (це вже некролог-стаття для журналу) М. Н. Розанов пише в урочисто-піднесеному стилі, занурюється в творчу лабораторію М. І. Стороженка, як фахівець оцінює його літературознавчі праці. Для нього вчений — насамперед один із найталановитіших і найпопулярніших діячів культури, глибокий дослідник і тонкий знавець Шекспіра, який умів поєднати наукову точність дослідження із загальнодоступним і навіть художнім викладом; тридцять років він блискуче і плідно працював на академічній ниві; показав себе чуйним суспільним діячем, натхненним благородними ідеалами інтелігенції; своїми зразковими моральними якостями, рідкісною висотою душі, сповненою гуманності й ідеалізму, він здобув не лише серед молоді, а й серед широких прошарків населення щирю повагу й теплу любов, рідкісну для подвижників науки.

Перед майбутнім біографом М. Н. Розанов окреслює завдання: комплексно простежити наукову, викладацьку, літературну й суспільну діяльність М. І. Стороженка в повному обсязі та всебічно змалювати його привабливий духовний образ. А перед собою ставить значно скромнішу мету — оглянути лише шекспірознавчі праці вченого, власне, його найбільше досягнення. М. Н. Розанов зазначає два найголовніші чинники, на які має зважати майбутній біограф М. І. Стороженка: його українське («малорусское») походження та освіта в Московському університеті. «Малоруський» струмінь по-

мітно пробивався в усьому складі і фізичної, і моральної особистості вченого, наголошує М. Н. Розанов. Ідилічними фарбами він малює характер «малороса», показуючи переваги його походження: «З-під ласкавого неба своєї прекрасної батьківщини М. І. Стороженко приніс до нас, на сувору північ, суто південну рухливість і жвавність, чутливу сприйнятливість до всього поетичного і прекрасного, ясну гармонію надзвичайно чуйної і ніжної душі й невичерпний запас чаруючого гумору» [Додаток, 14, с. 32].

Указавши на вплив Ф. І. Буслєва й О. М. Бодянського, М. Н. Розанов зазначає перехід М. І. Стороженка від славістики до зарубіжної («всеобщей») літератури — унаслідок викладання в Московській першій жіночій гімназії. Далі в біографії викладача з'являється Шекспір, який стає «нерозлучним супутником і вірним другом всього його життя» [Додаток, 14, с. 33]. М. Н. Розанов ретельно розглядає наукові погляди М. І. Стороженка, водночас акцентуючи його дотепність і тонкий дослідницький такт, що дав йому можливість, застосовуючи біографічний і психологічний методи, проаналізувати творчість попередників Шекспіра — К. Марло і Р. Гріна. Далі М. Н. Розанов розглядає шекспірознавчі праці вченого, указуючи, що лише строгість і самовимогливість перешкодили йому написати монографію про цього визначного письменника. Водночас для дослідника не була характерна «шекспіроманія», безмірне поклоніння перед англійським драматургом — він вказував і на достоїнства, і на недоліки його творів, вивчаючи його як безпристрасний історик і об'єктивний критик, керуючись науковими даними і природженим художнім чуттям. Для його гуманної ідеалістично налаштованої душі Шекспір був дорогим як вищий представник епохи Відродження — це, за словами М. Н. Розанова, була спорідненість душ, внутрішнє тяжіння до світлого та гармонійного світогляду. «Цілісність і краса його власної моральної особистості, поряд із науковим талантом і критичним обдаруванням, і зробили з нього такого чудового тлумача Шекспіра» [Додаток, 14, с. 60].

Отже, М. І. Стороженко в концепції М. Н. Розанова — це емпатична особа, близька йому за внутрішнім світовідчуттям, за спільним екзистенційним досвідом. Він постає як особистість, що стоїть на вершині культури, яка уявлялась М. Н. Розанову ідеальною. У його некролозі бачимо особливу історико-мемуарну лінію, яку можна певною мірою назвати «агіографічною» (агіографічна, житійна традиція в літературі передбачала максимально безпристрасний опис життя святого як етичного зразка). До річниці смерті вченого М. Н. Розанов видав цей текст окремою публікацією [Додаток, 15]. Також вона з незначними змінами увійшла до щорічника звітів Московського університету за 1906 р. [Додаток, 12].

Некролог однофамільця Матвія Розанова — Василя Розанова ⁷ теж виходить за межі цього жанру: це розлогий, надзвичайно щиро й довірливо написаний нарис із елементами мемуарів, де постать покійного постає в ореолі святості, а любов і пошана до нього повсякчас гіперболізується. Незважаючи на печальний характер, текст залишає оптимістичний настрій.

В. В. Розанову було важливо відмовитися від перерахування сухих фактів — він прагне, щоб за некрологом стояло особисте начало. Автор не використовує банальні фрази. Цим некрологом йому хотілося проінформувати про смерть усіма шанованого викладача своїх однокурсників, які роз'їхалися по всій країні, а також нагадати самому собі, за що він вдячний цій людині.

Цього чудового наставника подумки проводила в місце останнього спочинку вся Росія, переконаний автор, у всіх її куточках «хто-небудь зітхнув про нього, так чи інакше подумав, згадав що-небудь особливе, ним помічене» [Додаток, 10].

В. В. Розанов характеризує М. І. Стороженка як неперевершеного лектора: «Усне мовлення його було незрівнянно цікавіше, дотепніше, заокругленіше, ніж письмове. Він говорив, маючи перед собою на клаптиках паперу тільки план чи навіть конспект передбачуваної до читання лекції. Тому лекції його були систематичною, обдуманною, підготовленою імпровізацією, — але саме імпровізацією, з усіма перевагами останньої, з усім натхненням останньої» [Додаток, 10]. Лекції М. І. Стороженка, переконаний В. В. Розанов, найкраще дають розуміння того, що книжка не може замінити усного слухання й не замінює собою університетських аудиторій. «Весь сенс університету — саме в слуханні. Не в науці. На його лекціях відчувались „магнетизм і електрика душ”» [Додаток, 10]. Недаремно сучасна дослідниця зазначає: тексти публічних лекцій С. М. Соловйова, М. І. Стороженка, К. А. Тимірязева та інших неодноразово перевидавались і донині зберігають пізнавальний і методичний інтерес [10].

Особливу увагу автор некролога звертав на стосунки професора зі студентами: «Мені особисто завжди здавалося, що Мик. Іл. мало помічав студентів, що він так любив свою справу, любив науку й університет, що наші мало обізнані голови — ще не осмислені обличчя — уявлялися йому мало фігурними. Він не був суворий (на іспитах), але поблажливий або дуже поблажливий теж ніколи не був.

⁷ Розанов Василь Васильович [20.04(02.05).1856, м. Ветлуга, Костромська губ., Російська імперія — 05.02.1919, м. Сергіїв Посад, РРФСР] — російський релігійний філософ, літературний критик та публіцист. У 1878–1882 навчався на історико-філологічному ф-ті Московського ун-ту, був студентом М. І. Стороженка.

Нікому не „потурав”, ніколи не „потакав”. <...> ...Він саме давав себе слухати, давав бажаним можливість учитися біля себе, отримувати від нього поради або вказівки» [Додаток, 10]. За спостереженнями В. В. Розанова, це подобалося студентам; парадоксально, але їм імпонувало й те, що вони були для професора на другому плані — після науки і після університету.

Важливо зазначити, що В. В. Розанов говорить про неможливість виразити свої справжні переживання й почуття не тільки за допомогою жанрових засобів некролога, а й словами в цілому. Некролог закінчується романтичним припущенням: «Якби... на його могилу скласти всі пелюстки троянд, які — може бути, і для себе непомітно — він залишив у серцях своїх незліченних слухачів, піднявся б великий пагорб. Не вміємо краще висловити, як порівнянням з цією квіткою любові, враження від його лекцій, таких серйозних за тоном проголошення та змістом і таких запашних за колоритом викладу, за талантом викладу» [Додаток, 10]. Це суголосне сучасним уявленням про смерть, що, за словами Мішеля де Серто, виявляється за межами звичайних практик, вона невимовна: «Про смерть так само важко вести мову своєю власною мовою, як померти „у себе вдома”» [20, р. 316].

Написання некролога, переказ життя померлого, розмова про нього виявилися дуже важливі й для колег із інших університетів Росії, адже, за висловом Л. Ю. Шепелевича ⁸, сім'я російських істориків літератури була нечисленною, а М. І. Стороженко — один із найстарших і найшановніших у ній. Автор із сумом констатує, що негусті ряди вчених рідшають, надовго залишаючи після себе порожнечу. Біографічний матеріал про М. І. Стороженка, який уміщує автор некролога, зводиться до загальновідомих даних, серед яких на першому місці — національність професора: «малорос за походженням» [Додаток, 17, с. 414], навчання в 1-й Київській гімназії, далі — в Московському університеті, вплив викладачів Т. М. Грановського, М. М. Капустіна, М. І. Крилова, Ф. І. Буслаєва, П. М. Кудрявцева, О. М. Бодянського (як відомо, саме Бодянський, професор-земляк, був другом Іллі Стороженка, Миколиного батька, і порадив юнакові їхати на навчання в Москву. — Г. А.). Окрім загальновідомого факту про початок літературної діяльності М. І. Стороженка (рецензія на

⁸ Лазаревич-Шепелевич Лев-Михайло Юліанович [01(13).10.1863, м. Вітебськ, нині Білорусь — 28.01(10.02).1909, Харків] — історик літератури, археолог. Д-р філології (1896). Навчався в Харківському ун-ті (від 1881); закінчив Новоросійський ун-т в Одесі (1889). У 1887 слухав лекції у Санкт-Петербурзькому ун-ті; перебував у наукових відрядженнях в Австрії, Німеччині, Франції та Італії. Від 1896 — екстраординарний професор, від 1904 — ординарний професор кафедри західноєвропейської літератури Харківського ун-ту.

«Малороссийский сборник» Д. Л. Мордовцева, 1859 р.), важливою є інформація про переклад молодим філологом «Истории славянских законодательств» В. Мацейовського (частина роботи була надрукована в «Чтениях в Обществе истории и древностей России», 1859–1861 рр.). Автор некролога особливу увагу звертає на шекспірознавчу діяльність М. І. Стороженка, на його відрядження до Англії, згадує професорів Сорбонни, яких той слухав: Е. Лабуле, Г. Буасье, Ф. Шаля, А. Мезьєра та інших, захист магістерської дисертації в Петербурзі, вибори доцентом кафедри всезагальної літератури в Москві (1872 р.). Л. Ю. Шепелевич перераховує спеціальні курси, які викладав у Московському університеті М. І. Стороженко: французька середньовічна література; історія давньої англійської літератури; Данте; література Відродження в Італії, Німеччині і Франції; Шекспір; історія шекспірівської критики; історія іспанської драми; історія критики; історія роману та ін. Одночасно він викладав і на вищих жіночих курсах (грецька драма, римська драма, грецька література, історія роману), на драматичних курсах Імператорського театрального училища. Згадує автор і про діяльність покійного як члена, пізніше секретаря і голови Товариства любителів російської словесності, головного бібліотекаря московського Публічного і Рум'янцевського музеїв. Л. Ю. Шепелевич переконаний: покійний був єдиним видатним російським шекспірологом, який довів, що й «на нашому ґрунті можлива рівноправна конкуренція із західною наукою за наявності таланту і працелюбності» [Додаток, 17, с. 419]. Окрім Шекспіра, літературознавця приваблювали й інші теми та автори (Байрон, Паркер, Сервантес, Гете, Г. де Сталь, Пушкін, Лермонтов, Баратинський), але Л. Ю. Шепелевич акцентує: «Симпатії Стороженка — на боці рідної малоруської літератури; вони проявляються особливо яскраво в його статтях про Шевченка, куди автор вніс багато фактичного матеріалу і чутливого розуміння духу поезії» [Додаток, 17, с. 419]. Широта й глибина наукових інтересів давали можливість вважати його «тонким, із розвинутим естетичним відчуттям аналітиком-істориком» [Додаток, 17, с. 420]. В усіх його працях автор некролога помічає «гуманну, незвичайно щирю людину» [Додаток, 17, с. 421]; він присвячував увагу таким діячам літератури, які сприяли розумовому та моральному просвітленню свого середовища. Усі симпатії М. І. Стороженка — на боці тих поетів, які прагнули «не дати погаснути в нашій душі священній іскрі співчуття до молодшого брата» [Додаток, 17, с. 421]. Автор наголошує на відповідності внутрішньої гармонії світобачення М. І. Стороженка і зовнішньої стилістичної форми його праць, зрозумілій і витонченій, і сподівається, що пам'ять про нього як про солідного вченого, талановитого професора, широко і всебічно

освічену людину, гуманного наставника і вчителя «ніколи не погасне в тому інтелігентному середовищі... якому дорогі заповіти гуманності, науки і просвіти» [Додаток, 17, с. 421] та закінчує некролог сентенцією Горация: «Multis ille flebilis occidit» («Помер, оплаканий багатьма хорошими людьми». — Г. А.).

Серед некрологів, які з'явилися на шпальтах часописів, варто згадати написаний поетом Андрієм Бельм⁹, що був надрукований у символістському журналі «Весы». Письменник не ставив завданням осмислити життєвий шлях ученого, оцінити його наукові досягнення, а говорить про М. І. Стороженка як про людину, наголошує його унікальність: «Микола Ілліч був рідкісним явищем: він був істинним гуманістом. Він був на голову вищий від своїх учнів. Він це усвідомлював» [Додаток, 1, с. 67]. Автор некролога повсякчас переходить на художній стиль, згадуючи тихий погляд покійного, його незайману душу, самотність цієї особистості, хоча шанувальники і друзі оточували його все життя. Дитячий спогад розчулений — перед читачем постає добродушний, казковий образ. «Я пам'ятаю його з дитинства. Він любив спантеличувати дітей раптовою дотепністю ігор та жартів. Серйозний, трохи суворий, він раптом ніби висипав нам на голову жменю золотих картонажів. Діти любили ховатися у нього в кабінеті. До цих пір із розчуленням згадую образ покійного професора, звернений до нас, дітей, добродушний, жартівливо казковий» [Додаток, 1, с. 68]. Пізніше автора захоплювала атмосфера «очищеного благородства», яка оточувала професора, полонила благоговійна повага до людської особистості й лицарське ставлення до жінки. Важливий виховний момент, який мали в собі зустрічі з М. І. Стороженком: саме на його «класичних недільних ранках» автор некролога навчився цінувати знання, розум і серце вченого. Зазначено і привабливість натури професора: до нього «тягнуло» абсолютно різних людей, і всіх він зустрічав «з тихою, любовною простотою» [Додаток, 1, с. 68]. Образ професора для автора некролога все життя випромінював м'яке світло моральної свідомості, незвичайної душевної краси.

Андрій Белий теж гіперболізує всезагальну любов до покійного та показує себе частинкою численної армії його прихильників: «Я глибоко любив покійного, тому що всі його любили, бо не могли не любити ті, хто знав його. <...> І ось його не стало — не стало дуже хорошої людини» [Додаток, 1, с. 67, 68]. Водночас і в некролозі він вважав потрібним натякнути на ідеологічну дистанцію між собою і

⁹ Андрій Белий (справжнє ім'я Бугаєв Борис Миколайович; 1880, Москва — 1934, там само) — російський письменник-символіст. Син математика, декана фізико-математичного ф-ту Московського ун-ту Миколи Васильовича Бугаєва. Дитячі та юнацькі роки провів у будинку на Арбаті, 55, де їхніми сусідами була сім'я Стороженків.

покійним: «Я не люблю лібералізму. Ближче мені сталеве кування суспільних відносин у соціал-демократії... <...> Микола Ілліч був занадто людина у вічно прекрасному розумінні цього слова, щоб його можна було зарахувати до типових лібералів нашого часу. Останнім часом покійний мовчав, коли навколо нього гарячкували ліберали, але на всі боки розліталися клубки висловів, словесних і запорошених, коли лунала його коротка, уривчаста мова; чистим повітрям дихали його слова, хоча взагалі він був людина ліберально налаштована» [Додаток, 1, с. 67, 68]. На жаль, у пізніших спогадах Андрія Белого образ М. І. Стороженка зазнає кардинальних змін: на першому плані в них постають розходження в їхніх суспільно-політичних та естетичних поглядах.

В. В. Каллаш¹⁰ пише насамперед про те, що особа М. І. Стороженка була дуже відомою: «Без сумніву, його любили в Москві. Він був одним із найпопулярніших професорів її рідного університету» [Додаток, 4, с. 175]. Важливим для автора некролога є вміння покійного гармонійно поєднувати наукову та громадську діяльність і риса постійності, «рівності» в розвитку: сформувавшись як особистість і науковець в «епоху великих реформ», М. І. Стороженко не потрапляв під вплив сучасніших модних віянь, а залишався «західником, гуманістом, лібералом» [Додаток, 4, с. 175]. В. В. Каллаш згадує про захоплення професора театром (його можна було зустріти на всіх прем'єрах, літературних чи артистичних торжествах) та акцентує його здатність привертати увагу своєю внутрішньою красою, яка була помітна і зовні: «І мимоволі очі зверталися в його бік, до обличчя, яке світилося безкінечною добротою, крізь яку повсякчас пробивався м'який і тонкий, суто український гумор» [Додаток, 4, с. 176]. Інші риси характеру покійного, які наголошує автор некрологу, це совісність і скромність: «Для близьких він був уособленою совістю... впадали в око великий розум, широка освіта, великий літературний талант, але Микола Ілліч нібито їх не помічав... ніколи не висував і не наголошував» [Додаток, 4, с. 176].

У некролозі знаходимо спостереження про професійні здобутки Стороженка-науковця та вказівку на риси, які він виплекав у собі завдяки багаторічним заняттям західноєвропейськими літературами: широта погляду, глибокий і багатосторонній аналіз, дослідницький такт. Для В. В. Каллаша важливо вказати, що, спеціалізуючись на Шек-

¹⁰ Каллаш Володимир Володимирович [01(13).03.1866, хутір Якубівка, нині село Чернігівського р-ну Чернігівської обл. — 29.01.1918, Москва] — російський та український літературознавець, фольклорист, бібліограф, текстолог. 1890 закінчив Московський ун-т. Викладав у гімназіях і Московському ун-ті. Секретар Товариства любителів російської словесності.

спірі і його попередниках, Микола Ілліч ніколи не втрачав глибокого інтересу до російської та української літератур. Професійні інтереси «не заважали йому тепло цікавитися рідною українською літературою, до якої тягнула його стихійна сила народності, дитячі і юнацькі спогади, які міцно залягли в душу» [Додаток, 4, с. 177]. Автор некролога особливо відзначає біографічні шевченкознавчі студії науковця, де строгість історичного дослідження поєднувалася із «суто малоруським національним чуттям шевченківської творчості» [Додаток, 4, с. 175]. Працюючи над біографією Шевченка, досліджуючи важкодоступні архівні документи, М. І. Стороженко «з'ясував немало істотних фактів трагічного життя поета» [Додаток, 4, с. 178].

Згадували про вченого й на батьківщині, зокрема в журналі «Киевская старина» (некрологи в цьому часописі були відокремлені в спеціальну рубрику). В. І. Ульяновський виявив цікаву інформацію про опікування Миколою Іллічем Стороженком долею цього часопису (тут було надруковано кілька його шевченкознавчих розвідок). Зокрема, у листі від 16 листопада 1889 р. Микола Ілліч пропонував племіннику створити «кампанію на паях для продовження видання» [17, с. 31], вважаючи, що брати Микола та Андрій Стороженки могли виступити співвидавцями журналу. На жаль, ці проекти лишилися нереалізовані. 1901 р. «Киевская старина» відгукнулася на ювілей шанованого професора розлогою статтею «Николай Ильич Стороженко (По поводу 30-летия его профессорской деятельности)» (*Киевская старина*. 1901. Декабрь. С. 478–484). Її авторка, Олена Пчілка¹¹, зосередилася на спогадах про свої зустрічі з ювіляром, а саме видання мемуарів, як наголошує Н. І. Любець, стало «одним із програмних напрямів роботи часопису» [8, с. 479].

Через 5 років у некролозі, уміщеному в цьому журналі (автором його, ймовірно, був В. П. Науменко¹²), який вважав себе зв'язаним духовно з іменитим земляком, зазначалось: «Ім'я покійного користувалось такою голосною славою ученого не лише в нас, а й за кордо-

¹¹ Олена Пчілка (справжнє ім'я Ольга Петрівна Косач (Драгоманова); 29.06.1849, м. Гадач, Полтавська губ. — 1930, Київ) — українська письменниця, меценатка, перекладачка, етнограф, фольклористка, публіцистка, громадська діячка, член-кореспондент Всеукраїнської академії наук (1925).

¹² Науменко Володимир Павлович (07.07.1852, м. Новгород-Сіверський — 08.07.1919, Київ) — громадський і педагогічний діяч, учений-мовознавець, історик. 1873 закінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту, 30 років викладав у середніх школах Києва, 1905–17 — засновник і директор гімназії. Від 1875 — член київської «Старої громади», її скарбник. Від 1882 — співробітник, а від 1893 — редактор часопису «Киевская старина». Один із фундаторів Українського наукового товариства, 1915–17 — його голова. Від 15 листопада до 15 грудня 1918 — міністр освіти Української Держави. 1919 працював у ВУАН. Розстріляний київською ЧК.

ном, такою почесною популярністю професора-людини, що втрата М. І. Стороженка болем відгукнеться в серцях усіх, кому дорогі істинні блага батьківщини. ... Ми втратили одного з найбільших представників захисту наших українських культурно-історичних завдань, а зокрема дослідника деяких, найбільш важких, сторінок у житті Т. Шевченка і його гуртка» [Додаток, 8, с. 13].

Інше завдання стояло перед Оленою Пчілкою як творцем некрологічної статті: «Дати більш докладний огляд життя його і літературної діяльності» [Додаток, 9, с. 231]. Дитинство і юність, проведене в Україні, наголошує авторка, сформували духовний склад цієї людини та незримо назавжди пов'язали його з рідним краєм. Олена Пчілка з гіркою констатує: Москва відірвала Миколу Стороженка від України, від кола її літературних інтересів, від ідей українофільської інтелігенції. Як багато могло значити для нього спілкування з прихильниками національної української ідеї, авторка некролога бачить у тому, що перші наукові інтереси юного філолога підтримали М. О. Максимович і О. М. Бодяньський — українці, які працювали в Московському університеті. На основі аналізу першої друкованої праці М. І. Стороженка — розлогої рецензії на «Малорусский литературный сборник», виданий Д. Л. Мордовцевим 1859 р. в Саратові (надрукована в журналі «Отечественные записки», 1859), Олена Пчілка робить прогноз: яким би «корисним керівником української літератури» [Додаток, 9, с. 236] міг би бути М. І. Стороженко з його знаннями, критичним талантом і чуттям, з його любов'ю до рідного слова, симпатією до його діячів.

Найважливішими у спадщині М. І. Стороженка, на думку авторки, є шекспірознавчі дослідження, що охопили як докладне вивчення творів геніального драматурга у зв'язку з його біографією, так і студювання творів його попередників, вивчення епохи, з якої вони вийшли та яка спричинила характер їхньої творчості. Олена Пчілка докладно аналізує ці зразкові, за її словами, праці, оскільки вони захоплюють «своїм інтересом, струнким зображенням... складного предмета, зрозумілістю висвітлення і красою викладу» [Додаток, 9, с. 238], цитує багато уривків його статей. Усе це робиться для того, щоб хоча б так звернути увагу читача на величезні заслуги вченого, чії праці в Україні були майже невідомі.

Олена Пчілка також докладно характеризує шевченкознавчі праці Миколи Стороженка, у яких дана «хоч і стиснута, але прекрасно написана біографія Шевченка» [Додаток, 9, с. 252], пише про нього як про викладача та громадського діяча.

Водночас авторка некролога не перебільшує і не переоцінює заслуг покійного: «... не українським письменником був цей високо по-

шанований автор... Не українську літературу, не рідну мову збагатив він своїми творами...» [Додаток, 9, с. 251]; вона не називає його борцем за українську національну справу чи українським діячем, це, на її думку, було б неправильно; він був швидше «апостол науки, гуманності і свободи» [Додаток, 9, с. 256]. Але Україна з повним правом може пишатися Миколою Іллічем Стороженком, вважає Олена Пчілка, оскільки дала йому велику силу інтелекту й таланту та властивості душі й серця: його м'якість, делікатність і щирість — риси справжньої української натури.

Некролог Олени Пчілки вирізняється з-поміж інших тим, що вона цитує в ньому інші некрологи, уже надруковані в імперських газетах (не зазначаючи їх авторства), прагне показати українському читачеві повагу й шану до покійного, яку він заслужив серед своїх колег і учнів. Можна сказати, що авторка поєднала традиційні риси цього жанру з індивідуальним підходом до оцінки постаті літературознавця (така тенденція часто простежується на початку ХХ ст.). У некрологічній статті, яка представляє собою, власне, нарис творчості, вона знайшла місце і для вираження почуття, і для оцінки наукової спадщини покійного. Олена Пчілка, відгукуючись на смерть людини, яку вона добре знала, на перший план ставить не власні спогади чи переживання, а внесок ученого в літературознавство, прагне оцінити і його людські якості, і наукові достоїнства його творів¹³.

У статті Д. Д. Шереметьїнського, опублікованій з приводу півріччя смерті М. І. Стороженка, теж на першому місці його національність: «Малорос за походженням... з'явився на світ... у родовому помісті своєї матері... Тут, серед мальовничої природи, обвіяної променями яскравого українського сонця, проминуло його дитинство» [Додаток, 18, с. 213]. Також автор услід за іншими наголошує на любові студентів до викладача, його авторитеті. Але основне, чим він притягував до себе, на думку Д. Шереметьїнського, — щира любов до науки, до університету і студентів та повсякчасна готовність допомогти кожному, хто цього потребував. «У себе вдома він влаштовував приватні і, звичайно, безкоштовні уроки англійської мови... Він бесідував зі студентами про прочитані ним лекції, давав їм рідкісні видання, які сам випишував з-за кордону. Ознайомлюючи таким чином студентів з тайниками своєї наукової лабораторії, він всіляко намагався відкрити їм істинний шлях до подальших самостійних занять з історії літератури» [Додаток, 18, с. 217]. Усе це мимоволі прив'язувало до М. І. Стороженка його учнів і витворювало між ним і його слухачами найтісніші стосунки, які зазвичай не переривалися й після закінчення

¹³ Докладніше про реценцію Оленою Пчілкою постаті М. Стороженка див. [3].

університету. Микола Ілліч приваблював учених-початківців не лише науковим аспектом своєї діяльності: «У свої лекції... він вносив ту саму витонченість художнього чуття і той само істинно-гуманний напрям, яким були позначені вже перші його літературні праці» [Додаток, 18, с. 217].

Д. Шереметьїнський згадує і про оригінальні художні твори М. І. Стороженка: це три поетичні казки — «Лицар з бочечкою», «Заслужена копійка», «Троє братів і названа сестра», опубліковані в журналі «Детский отдых» (1891–1892)¹⁴ — та одноактна комедія «Троєжонець», яка під псевдонімом Мик. Тулетова була поставлена на сцені Московського Малого театру 19 січня 1896 р., на честь бенефісу артистки М. М. Єрмолової¹⁵ [Додаток, 18, с. 221].

Річниця смерті — привід ще раз нагадати про людину. До 5-річчя смерті М. І. Стороженка з'являється стаття, підписана В. С. (автор — Віра Спаська¹⁶), де теж насамперед акцентується на його українському походженні: «М'яка, гармонійна натура Миколи Ілліча, ніби пронизана промінням українського сонця, допомогла йому знайти щастя для його серця» [Додаток, 16, с. 146]. Авторка вперше цитує епітафію на могилі Стороженка на Ваганьківському кладовищі в Москві:

*Не строгим Ты, о Господи,
Мне будешь Судией,
Но суд мой сотвори, молю
По милости Твоей.*

За ним був другий напис — рядки із сонета Шекспіра:

*Ни смерти не страшишь, ни горечи забвенья,
Нет, в памяти людей ты будешь жить всегда*¹⁷ [Додаток, 16, с. 149].

На першому плані у В. М. Спаської не соціально важливі факти, а приватне життя, сім'я: жіноча поминальна стаття акцентує насампе-

¹⁴ Цієї інформації немає в жодних інших джерелах. — Г. А.

¹⁵ Нам не вдалося знайти, чи була вона надрукована. — Г. А.

¹⁶ Віра Михайлівна Спаська (1852–1938) — перекладачка, автор спогадів. Народилася в Москві в родині метеоролога й фізика, професора Московського ун-ту М. Ф. Спаського. Викладачка французької мови в Петропавлівській жіночій школі, у 4-й гімназії. Перекладала з кількох мов літературно-критичні твори і белетристику. Співпрацювала в журналах. Залишила спогади про історика російської літератури і педагога В. Я. Стоюніна, про зустрічі з письменником І. А. Гончаровим.

¹⁷ Сучасний стан могили описано у виданні: Саладин А. Т. Очерки истории московских кладбищ. М., 1997. С. 249. (Невідомо чому, на відміну від дати народження М. І. Стороженка, зафіксованій на пам'ятнику (10 травня 1837 року), в усіх некрологах, довідково-біографічних виданнях зазначено інший рік його народження — 1836. — Г. А.).

ред на особистому. Тому її публікація має принципово приватний, неофіційний характер і не претендує на відображення всього життєвого шляху померлого. Прикметно, що авторка згадує не лише професора, а й найближчого члена його родини, гідну супутницю життя. Ліричною нотою пронизані спогади про кохання Ольги Іванівни і Миколи Ілліча — «як у Ромео і Джульєтти». [Додаток, 16, с. 146]. Боєм і тривогою пройняті спогади про останні роки життя дружини: у кожному листі Миколи Ілліча відчувається стурбованість про її стан. Смерть Ольги Іванівни надломила його душевні сили, у його внутрішньому житті здійснюється переворот. В. М. Спаська змальовує психологічний портрет самотньої людини, яка незабаром теж зіткнулася з невиліковною хворобою, та фокусує увагу на процесі вмирання. Її вражає мужність, із якою М. І. Стороженко терпів страждання, продовжуючи понад силу писати, наполегливо сподіваючись черпати в роботі бадьорість і моральну підтримку. Зворушливо описані епізоди щонедільного відвідування ним могили дружини. Пізніше, позбавлений можливості рухатися, він усе частіше зупиняв свій погляд на її портреті. Життя М. І. Стороженка, яке протягом 20 років спостерігала мемуаристка, демонструвало їй спершу світлі й радісні, а пізніше — скорботні та сумні сторінки прекрасної та патетичної поеми кохання, «яка торжествувала над смертю» [Додаток, 16, с. 149]. І в особистому житті, і в наукових працях він сповідував піднесену істину: «Любов сильніша за смерть». Особливої згадки в некролозі удостоїлися обставини хвороби і смерті літературознавця. В. М. Спаська повідомляла не тільки результати і підсумки завершеного життя, а й описувала подробиці побуту та навіть інтимно-особисті риси покійного.

Авторка спогадів переконана: усі, хто вчився у Миколи Ілліча, хто шукав у нього допомоги і поради, без сумніву, «збережуть назавжди незмінно теплу і вдячну любов до... людини безкінечної доброти, яка не переставала з піднесеною вірою молодості проголошувати... торжество... ідеалів людства» [Додаток, 16, с. 150].

Через 10 років після смерті М. І. Стороженка йому знову присвятив статтю М. Н. Розанов. Це, власне, було нагадування заслуг одного з найбільш благородних і талановитих університетських викладачів. М. І. Стороженко для автора статті — професор-гуманіст і людина кришталевої чистоти душі, тому важливі підсумки його «видатної і симпатичної діяльності, яка виходила далеко за межі суто академічної сфери і мала характер широкого громадянського служіння» [Додаток, 13]. М. Н. Розанов звертає увагу на те, що привабливий образ професора не знижується з плином часу: ще більше зростає його культурна цінність і значення, і тепер особливо має бути дорога пам'ять про

таких людей, як М. І. Стороженко, переконаних проповідників моральної висоти й достоїнства людської особистості. «Нам потрібні такі світочі, як втілюють у собі моральну самосвідомість свого народу, нам потрібні такі променисті маяки правди, добра і краси, які постійно нагадують нам про кращі заповіді і традиції, які ввійшли в нашу плоть» [Додаток, 13]. Урочисто й піднесено М. Н. Розанов нагадує про заслуги М. І. Стороженка як першого представника кафедри всезагальної літератури в Московському університеті, який зумів відразу поставити її на заслужену наукову висоту, про його роль у розвитку жіночої освіти (16 років він викладав на вищих жіночих курсах), згадує про нього як громадського діяча, який відгукувався на запити сучасності й багато зробив для популяризації наукових знань.

Закінчується текст традиційною етикетною формулою: «Мир праху талановитому вченому і професорові, і чудовій людині! Стороженко належав до числа кращих... людей, які незгладимо вписали своє світле ім'я на скрижалі... культури і суспільності» [Додаток, 13].

І. М. Бороздін¹⁸ згадує про те, з якою рідкісною довірою і повагою ставилися до М. І. Стороженка студенти, а він, як «справжній наступник Грановського і Кудрявцева... не вважав можливим обмежувати своє ставлення до студентства аудиторією і бесідою в двадцятихвилинну перерву. Його кабінет і вдома, і в Рум'янцевському музеї був завжди відкритий для кожного, хто навчається, для кожного, хто потребував поради чи вказівки. І ніхто так не міг обігріти і приголубити, як Микола Ілліч. У його ставленні до студентства було багато теплоти, але в той же час і ділової серйозності [Додаток, 3, с. 12].

До 10-річчя смерті вченого з'явилося і видання А. І. Линниченка¹⁹ «Венок на могилу Н. И. Стороженка» (Одеса, 1916) [Додаток, 6]. Для автора важливе створення рідного, домашнього, теплого образу старшого друга, наставника, колеги. У тексті поєднано два компоненти — любов до людини, про яку ведеться оповідь, і прагнення вписати її в контекст часу. Наратив тексту обертається навколо знаменного дня відходу в інший світ М. І. Стороженка (12 січня, Тетянин день, вважається святом для Московського університету). Це видається для автора поминальної статті не випадковим: «Людина, що всю себе, всю

¹⁸ Бороздін Ілля Миколайович (04.11.1883, Ярославль — 13.10.1959, Воронеж) — історик-сходознавець, етнограф, педагог, літературний критик. Закінчив історико-філологічний ф-т Московського ун-ту (1907). У 1935–1943 рр. репресований. Професор (1947). 1949–1959 — завідувач кафедри загальної історії Воронежського ун-ту.

¹⁹ Линниченко Іван Андрійович (12.10.1857, Київ — 09.07.1926, Сімферополь) — історик-славіст, археограф, педагог, кримознавець. Професор Новоросійського ун-ту в Одесі. Член Київського товариства старожитностей і мистецтв. Член-кореспондент Санкт-Петербурзької і Краківської академій наук.

свою душу віддала університету, науці, представник усіх кращих, світлих і святих університетських традицій, віддає вічності свою світлу душу під хор багатьох тисяч юних голосів, які святкують свою молодість, свої сподівання» [Додаток, 6]. Мова поминальної статті лірична, піднесено-патетична, юність душі протиставляється тлінному тілові; горні небеса — грішній землі, смерть — вічності. Текст насичений цитатами зі студентського гімну «*Gaudeamus igitur*» та суголосними рядками з пушкінського вірша, який любив покійний: «И пусть у гробового входа / Младая будет жизнь играть...». Професор М. І. Стороженко для автора — «дорогий, незабутній», «лицар без страху і докору» [Додаток, 6, с. 8]. Автор жалкує: тодішня молодь навряд чи могла усвідомлювати значення відходу у вічність Миколи Ілліча, бо в останні роки через хворобу той не читав лекції, облишив місце бібліотекаря Рум'янцевського музею. Читач відчуває голос біографа, вірить у теплу й ніжну дружбу між ним і покійним. А. І. Линниченко в день похорону був далеко від Москви і не зміг провести друга в останню путь, але зворушливо згадує через десять років чийсь переказ про важливий епізод: «...в останній день свого життя він (Микола Ілліч Стороженко. — Г. А.) згадав про мене, і пам'ять про ці останні слова його теплої дружби залишилась на все життя зі мною» [Додаток, 6, с. 8]. Завершення тексту традиційне для поминального наративу з додаванням характеристики покійного, пропущеної через власне сприйняття: «Нехай буде світлою пам'ять вічно юного професора з його кришталевою душею» [Додаток, 6] та нагадуванням: велика радість знати й цінувати таких людей.

Наступна поминальна стаття про М. І. Стороженка з'явилася аж 1946 р., з нагоди 110-ї річниці від народження і 40-ї річниці смерті вченого, праці якого в 1920–1930-х роках радянська літературознавча наука трактувала як буржуазні й методологічно хибні. Належала вона учневі професора І. М. Бороздіну, який з 1925 по 1943 р. відбував ув'язнення як член контрреволюційної націоналістичної групи (Бороздин И. Н. И. Стороженко и театр. *Русский театр*. 1946. № 7–8. С. 62–64). Може, для того, щоб показати професора в кращому світлі, він характеризує М. І. Стороженка як старого шістдесятника, який до кінця життя зберігав вірність своїм ідеалам, різко ставився до проявів занепадництва, містицизму і декадентства, не сприймав лозунгу «мистецтво для мистецтва», зокрема експериментаторської творчості Костянтина Бальмонта і Андрія Белого, а був носієм кращих традицій реалістичної літератури.

До сторіччя смерті видатного вченого в Росії спромоглися лише на замітку інформативного характеру з характерним підзаголовком-прив'язкою до цієї дати (Николюкин А. Н. К 100-летию смерти

Н. И. Стороженко. *Литературоведческий журнал*. 2005. № 19. С. 427–428).

Отже, опрацювавши провідні російські та українські видання 1906–1916 рр., можемо аргументовано ствердити, що періодика активно відгукнулася на смерть М. І. Стороженка. На сторінках щоденних газет, а згодом — журналів та наукових видань з'явилися численні, різноманітні за змістом та обсягом матеріали, присвячені пам'яті померлого. Автори більшості із цих публікацій — літературознавці, добре ознайомлені з творчим доробком М. І. Стороженка. Тому в їхніх дописах, зокрема, неодмінно наголошувалося на незамінності його втрати для всієї науки й освіти, давався огляд та оцінка його діяльності. Біографічний підхід у некрологах М. І. Стороженка здебільшого поєднувався з філологічним дискурсом. У публікаціях можна виявити віддзеркалення біографії М. І. Стороженка, вони формують панорамну картину основних етапів його життя та наукової діяльності, взаємин із суспільством. Водночас у некрологах та поминальних статтях постать М. І. Стороженка розглядається під різними кутами зору: із позицій професійної, особистої, сімейної історії, культурних процесів, історії літературознавства. У всіх текстах містяться біографічні факти, відомості про освіту, є розгорнута характеристика науково-педагогічної діяльності, з'ясовується ставлення вченого до досягнень попередників, а також своєрідність його поглядів і позицій, роль у розвитку літературознавчої науки. Усі автори некрологів зазначали насамперед причетність М. І. Стороженка до українського народу, його інакшість порівняно з іншими колегами (суто український темперамент та психіку, любов до рідного краю) і лише після цього — професійні заслуги. Автори описують переважно відомі сторінки біографії діяча, актуалізують його літературознавчу спадщину, занурюються у творчу лабораторію, акцентують на вагомих і менш значущих дослідженнях. Оскільки некролог є відгуком, реакцією на подію, що відбулася недавно, тому його характерною рисою є яскраво виражене емоційне начало, виразно публіцистичний характер, оцінка життя і творчості діяча має суб'єктивне забарвлення, тексти метафоризовані. Більшість некрологів написані за канонами «поминального жанру»: про мертвих добре або нічого.

Біографічні оповіді про М. І. Стороженка були і в інших жанрах — в ювілейних статтях та спогадах. Але саме в некрологах зроблені спроби підсумувати життя, вони закріпили його відомість у суспільстві, зокрема в середовищі літературознавців, тобто некролог ставав складником галузевої біографіки.

На прикладі некрологів на смерть М. І. Стороженка можна побачити, як наукове співтовариство вибудовує ідентичність навколо тра-

диції, яка визначається переважно іменами своїх видатних представників, і з повагою ставиться до зберігання та передачі пам'яті через поминання покійних. Некрологи на честь М. І. Стороженка яскраво демонструють: існування будь-якої спільноти живих підтверджується наявністю спільної пам'яті її членів. Смерть одного з них дає можливість і привід цю пам'ять підтвердити і зміцнити. Некролог ставав основою для створення наукової біографії вченого, яка дає змогу «осмислити наукові пошуки особи в конкретній галузі науки, проблеми, які вона досліджувала, її місце в історії науки як суб'єкта історіографічного процесу зокрема та процесу творчості, наступності наукової думки, відстежити особливості формування наукових знань, напрямів, розвиток наукових поглядів, дослідницькі методи, концептуальні положення тощо» [9, с. 473] та водночас реконструювати ментальний світ особи, тобто «скласти безліч окремих фрагментів життя в єдину картину, репрезентуючи постать у повноті дій, вчинків, проявів характеру, інтелекту і світоглядних позицій у контексті епохи, соціального середовища, духовної і матеріальної культури з їхніми ключовими кодами» [4, с. 287].

Кожен автор некролога чи поминальної статті вибудовував певні схеми поведінки і життєві траєкторії свого героя, вписуючи їх у систему ідей, характерних для того часу. Колеги прагнули показати громадськості гідний портрет сучасника, який пішов у засвіти, простежити його професійний життєвий шлях. Важливо те, що цей портрет відображав також особливості характеру, а не складався з механічного перерахунку важливих дат. Некрологи та поминальні статті сформували основу, каркас для сприйняття образу М. І. Стороженка, який пізніше розвинули автори спогадів. Тому вони є цінним історичним і літературознавчим джерелом та матеріалом для створення в майбутньому наукової біографії цього видатного вченого.

1. Александрова Г. А. Постать М. І. Стороженка в ювілейних матеріалах: біографічний та історико-культурний контекст / Г. А. Александрова // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2020. – Вип. 19. – С. 212–230. <https://doi.org/10.15407/ub.19.212>
2. Александрова Г. А. Постать Миколи Стороженка в літературознавчій науці кінця XIX — початку XX ст. (до 180-річчя вченого) / Г. А. Александрова // Філологічні семінари. – Київ, 2017. – Вип. 20. – С. 165–173.
3. Александрова Г. А. Постать Миколи Стороженка в рецепції Олени Пчілки / Г. А. Александрова // Волинь філологічна: текст і контекст. – Луцьк, 2019. – Вип. 28. – С. 207–224.
4. Буряк Л. Ментальний світ українського інтелектуала модерної доби: Гнат Павлович Житецький / Лариса Буряк // Ейдос. – 2016–2017. – Вип. 9. – С. 287–303. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/eidos_2016-2017_9_21

5. Гончар М. И. Некролог как специфический источник изучения жизнедеятельности личности (на материалах «Подольских епархиальных ведомостей») / М. И. Гончар // *Global trends of development of ethnic languages in the context of providing international communications/ traditions and modern trends in the process of formation of humanitarian values.* – London, 2014. – P. 79–81.
6. Джигун Л. Мемуарна література як джерело вивчення біографії українських еміграційних письменників / Людмила Джигун // *Філологічний дискурс.* – Хмельницький, 2017. – Вип. 6. – С. 34–44.
7. Еремеева С. А. Бремя памяти: некролог как академическая практика / С. А. Еремеева // *Вестник РГГУ. Серия «Культурология. Искусствоведение. Музеология».* – 2012. – № 11 (91). – С. 20–28.
8. Любовець Н. І. Спогади на сторінках часопису «Киевская старина» в контексті еволюції української мемуаристики / Н. І. Любовець // *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.* – Київ, 2011. – Вип. 31. – С. 476–499.
9. Ляшко С. Довідкова біографістика в контексті соціогуманітарного знання ХХІ ст. / Світлана Ляшко, Наталя Марченко // *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.* – Київ, 2012. – Вип. 34. – С. 465–476.
10. Никс Н. Н. Московская профессура во второй половине XIX – начале XX вв. : социокультурный аспект / Н. Н. Никс. – М. : Новый хронограф, 2008. – 303 с.
11. Онипко К. А. Первые русские некрологи: герои и контексты / К. А. Онипко // *Ученые записки Петрозаводского государственного университета.* – 2018. – № 1 (170). – С. 83–87.
<https://doi.org/10.15393/uchz.art.2018.14>
12. Павленко Р. И. Некролог в газетах и журналах рубежа XIX–XX и XX–XXI веков / Р. И. Павленко // *Филологические этюды : сб. науч. ст. молодых ученых.* – Саратов, 2015. – Вып. 18. – С. 240–249.
13. Перхин В. «Открывать красоты и недостатки...» : Литературная критика от рецензии до некролога : Серебряный век / Владимир Перхин. – СПб. : Лицей, 2001. – 256 с.
14. Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку : монографія / В. І. Попик ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2013. – 520 с.
15. Рарицький О. Партитури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників) / Олег Рарицький. – Київ : Смолоскип, 2016. – 488 с.
16. Рейтблат А. И. Некролог как биографический жанр / А. И. Рейтблат // *Писать поперек: Статьи по биографии, социологии и истории литературы* / А. И. Рейтблат. – М. : НЛЮ, 2014. – С. 195–202.
17. Ульяновський В. Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство» / Василь Ульяновський // *З мого життя / Микола Стороженко ; упоряд. і вст. ст. В. Ульяновського.* – Київ : Либідь, 2005. – С. 5–93.

18. Хоментовская А. И. Итальянская гуманистическая эпитафия: ее судьба и проблематика / А. И. Хоментовская ; отв. ред. А. Н. Немилов, А. Х. Горфункель ; С.-Петербург. гос. ун-т. – СПб., 1995. – 272 с.
19. Яценко О. М. Некролог як складова частина біобібліографічного ресурсу «Український національний біографічний архів» / О. М. Яценко // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2019. – Вип. 18. – С. 300–308. <https://doi.org/10.15407/ub.18.300>
20. Certeau M. de. L'Invention du Quotidien. T. 1 : Arts de faire / Michel de Certeau. – Paris : Gallimard, 2012. – 374 p.
21. Walter T. A new model of grief : Bereavement and biography / Tony Walter // Mortality. – 1996. – Vol. 1, Is. 1. – P. 7–25. <https://doi.org/10.1080/713685822>

REFERENCES

1. Aleksandrova, H. A. (2020). Postat M. I. Storozhenka v yuvileinykh materialakh: biohrafichnyi ta istoryko-kulturnyi kontekst [Personality of N. I. Storozhenko in the anniversary collections: a biographical and historical-cultural context]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biografistica Ukrainica*, 19, 212-230. <https://doi.org/10.15407/ub.19.212> [In Ukrainian].
2. Aleksandrova, H. A. (2017). Postat Mykoly Storozhenka v literaturoznavchii nauksi kintsia 19 – pochatku 20 st. (do 180-richchia vchenoho) [The figure of Mykola Storozhenko in the literary science of the late 19th – early 20th centuries (to the 180th anniversary of the scholar)]. *Filolohichni seminary*, 20, 165-173. [In Ukrainian].
3. Aleksandrova, H. A. (2019). Postat Mykoly Storozhenka v retseptsii Oleny Pchilky [The figure of Mykola Storozhenko in the reception of Olena Pchilka]. *Volyn Filolohichna: Tekst i Kontekst*, 28, 207-224. [In Ukrainian].
4. Buriak, L. (2016-2017). Mentalnyi svit ukrainskoho intelektuala modernoi doby: Hnat Pavlovych Zhytetskyi [The mental world of the Ukrainian intellectual of the modern era: Hnat Pavlovych Zhytetsky]. *Eidos*, 9, 287-303. Retrieved from http://resource.history.org.ua/publ/eidos_2016-2017_9_21 [In Ukrainian].
5. Gonchar, M. I. (2014). Nekrolog kak spetsificheskii istochnik izucheniia zhiznedielatnosti lichnosti (na materialakh “Podolskikh eparkhialnykh vedomostei”) [Obituary as a specific source for the study of the vital activity of a person (based on materials from “Podolsk Diocesan Gazette”). In *Global trends of development of ethnic languages in the context of providing international communications/ traditions and moderns trends in the process of formation of humanitarian values* (pp. 79-81). London, UK. [In Russian].
6. Dzhyhun, L. (2017). Memuarna literatura yak dzhherelo vyvchennia biohrafii ukrainskykh emihratsiinykh pysmennykiv [Memoir literature as a source for studying the biographies of Ukrainian emigrant writers]. *Filolohichni Dyskurs*, 6, 34-44. [In Ukrainian].
7. Ereneeveva, S. A. (2012). Bremia pamiati: nekrolog kak akademicheskaiia praktika [The burden of memory: Obituary as an academic practice]. *Vestnik RGGU. Seriiia “Kulturologiia. Iskusstvovedenie. Muzeologiia”*, 11(91), 20-28. [In Russian].

8. Liubovets, N. I. (2011). Spohady na storinkakh chasopysu “Kievskaiia starina” v konteksti evoliutsii ukrainskoi memuarystyky [Memoirs on the pages of the magazine “Kievskaiia starina” in the context of the evolution of Ukrainian memoirs]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 31, 476-499. [In Ukrainian].
9. Liashko, S., & Marchenko, N. (2012). Dovidkova biohrafistyka v konteksti sotsiohumanitarnoho znannia 21 st. [Reference biography in the context of socio-humanitarian knowledge of the 21st century]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 34, 465-476. [In Ukrainian].
10. Niks, N. N. (2008). Moskovskaia professura vo vtoroi polovine 19 – nachale 20 vv.: sotciokulturnyi aspekt [Moscow professorship in the second half of the 19th – early 20th centuries: Sociocultural aspect]. Moscow, Russia: Novyi hronograf. [In Russian].
11. Onipko, K. A. (2018). Pervye russkie nekrologi: geroi i konteksty [First Russian obituaries: Heroes and contexts]. *Uchenye zapiski Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta*, 1(170), 83-87. <https://doi.org/10.15393/uchz.art.2018.14> [In Russian].
12. Pavlenko, R. I. (2015). Nekrolog v gazetakh i zhurnalakh rubezha 19-20 i 20-21 vekov [Obituary in newspapers and magazines at the turn of the 19th-20th and 20th-21st centuries]. *Filologicheskie etudy*, 18, 240-249. [In Russian].
13. Perkhin, V. (2001). “Otkryvat krasoty i nedostatki...”: Literaturnaia kritika ot retsenzii do nekrologa: Serebrianyi vek [“Discovering Beauties and Imperfections...”: Literary Criticism from Review to Obituary: Silver Age]. St. Petersburg, Russia: Litcei. [In Russian].
14. Popyk, V. I. (2013). Resursy dovidkovoï biohrafichnoi informatsii: istorychnyi dosvid formuvannia, suchasnyi stan, problemy ta perspektyvy rozvytku [Resources of reference biographical information: Historical experience of formation, current state, problems and prospects of development]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
15. Rarytskyi, O. (2016). Partytury tekstu i dukhu (Khudozhno-dokumentalna proza ukrainskykh shistdesiatnykiv) [Scores of text and spirit (Fiction and documentary prose of the Ukrainian sixties)]. Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
16. Reitblat, A. I. (2014). Nekrolog kak biograficheskii zhanr [Obituary as a biographical genre]. In A. I. Reitblat. *Pisat poperek: Stati po biografike, sotsiologii i istorii literatury* [Writing across: Articles on biography, sociology, and literary history] (pp. 195-202). Moscow, Russia: NLO. [In Russian].
17. Ulianovskiy, V. (2005). Try “lyky” Mykoly Storozhenka: “malorosiistvo” – “rosiistvo” – “ukrainstvo” [Three “faces” of Mykola Storozhenko: “Little Russianness” – “Russianness” – “Ukrainianness”]. In M. Storozhenko. *Z moho zhyttia* [From my life] (V. Ulianovskiy, Comp., pp. 5-93.). Kyiv, Ukraine: Lybid. [In Ukrainian].
18. Khomentovskaia, A. I. (1995). *Italianskaia gumanisticheskaia epitafiia: ee sudba i problematika* [Italian humanistic epitaph: Its fate and problems] (A. N. Nemilov, A. Kh. Gorfunkel, Eds.). Saint-Petersburg, Russia. [In Russian].

19. Yatsenko, O. M. (2019). Nekroloh yak skladova chastyna biobibliohrafichnoho resursu "Ukrainskyi natsionalnyi biohrafichnyi arkhiv" [Necrology as a component of the biobibliographic resource "Ukrainian National Biographical Archive"]. *Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 18, 300-308. <https://doi.org/10.15407/ub.18.300> [In Ukrainian].
20. De Certeau, M. (2012). *L'Invention du Quotidien. T. 1 : Arts de faire* [The Invention of the Everyday. Vol. 1: Arts of making]. Paris, France: Gallimard. [In French].
21. Walter, T. (1996). A new model of grief: Bereavement and biography. *Mortality*, 1(1), 7-25. <https://doi.org/10.1080/713685822> [In English].

ДОДАТОК

Некрологи та поминальні статті з нагоди смерті М. І. Стороженка

1. Белый А. Николай Ильич Стороженко / Андрей Белый // Весы. – 1906. – № 2. – С. 67–68.
2. Бельский Л. Памяти Николая Ильича Стороженка / Л. Бельский // Русские ведомости. – 1906. – № 19. – 20 января.
3. Бороздин И. Н. Московский профессор-гуманист Николай Ильич Стороженко : к десятилетию со дня смерти / И. Н. Бороздин. – М., 1916. – 26 с.
4. Каллаш В. Памяти Н. И. Стороженка / Вл. Каллаш // Русская мысль. – 1906. – Кн. II. – С. 175–178.
5. Кизеветтер А. Памяти Николая Ильича Стороженко / Ал. Кизеветтер // Русские ведомости. – 1906. – 16 января. – № 15.
6. Линниченко И. А. Венок на могилу Н. И. Стороженка / И. А. Линниченко. – Одесса, 1916. – 8 с.
7. Московские вести // Русские ведомости. – 1906. – № 13. – 14 января.
8. Некролог // Киевская старина. – 1906. – Т. ХСII, Отд. II. – Январь. – С. 13.
9. Пчилка Олена. Николай Ильич Стороженко / Олена Пчилка // Киевская старина. – 1906. – Т. 92. – Февраль. – С. 231–256.
10. Розанов В. В. Памяти Ник. Ил. Стороженко / В. Розанов // Новое время. – 1906. – 18 янв. №1072; Те саме: Розанов В. В. Памяти Н. И. Стороженко / В. В. Розанов // Собрание сочинений. Около народной души (Статьи 1906–1908 гг.). – М., 2003. http://az.lib.ru/r/rozanow_w_w/text_1906_pamyati_storozhenko.shtml
11. Розанов М. Н. Над могилой профессора-гуманиста / М. Н. Розанов // Русские ведомости. – 1906. – 16 января. – № 15.
12. Розанов М. Н. Николай Ильич Стороженко / М. Н. Розанов // Отчет о состоянии и действиях Московского университета в 1906 г. – Ч. 1. – М., 1897. – С. 367–394.
13. Розанов М. Н. Памяти Николая Ильича Стороженко (12-го января 1906 – 1916 гг.) / М. Н. Розанов // Русские ведомости. – 1916. – № 8. – 12 января.
14. Розанов М. Н. Николай Ильич Стороженко. Первый русский шекспиролог / М. Н. Розанов // Журнал министерства народного просвещения. – Ч. 6. – Ноябрь. – Отд. IV. – 1906. – С. 31–62.
15. Розанов М. Н. Николай Ильич Стороженко. Некролог / М. Н. Розанов. – М., 1907.
16. [Спаская Вера]. В. С. Воспоминания о Николае Ильиче Стороженко (Дорогой памяти Николая Ильича и Ольги Ивановны Стороженко) / В. С. // Русская старина. – 1911. – Т. 148. – № 10. – С. 146–158.

17. Шепелевич Л. Николай Ильич Стороженко : некролог / Л. Шепелевич // Вестник Европы. – 1906. – Т. 2. – Кн. 3. – С. 417–421.
18. Шереметьинский Д. Д. Русский профессор-гуманист (Памяти Н. И. Стороженка, к полугодовому дню его кончины) / Дм. Шереметьинский // Исторический вестник. – 1906. – Т. 105. – Июль. – С. 212–222.

Стаття надійшла 12.10.2020 р.

Halyna ALEKSANDROVA, Doctor of Philological Sciences, Leading Research Associate, Institute of Biographical Research, VNLU (Kyiv, Ukraine).

The figure of Mykola Illich Storozhenko in obituaries and memorial articles: Biographical and literary discourse.

The article for the first time collected, systematized and analyzed obituaries and memorial articles dedicated to Mykola Illich Storozhenko (1836-1906), a prominent Shakespearean literary critic of the late 19th and early 20th centuries. A native of Ukraine, he studied and worked at Moscow University, was a librarian at the Rumyantsev and Public Museums. Obituaries and memorial articles provide an opportunity to reproduce biographical information about M. I. Storozhenko, his contribution to literary criticism and to deepen information about his connections with contemporaries who played a role in the personal and creative life of the scientist, the cultural and historical context of the early twentieth century.

The authors of most of these publications are literary critics, well acquainted with the creative work of M. I. Storozhenko. Therefore, their letters, in particular, inevitably emphasized the irreplaceability of his loss for all science and education, gave an overview and evaluation of his activities. The biographical approach in M. I. Storozhenko's obituaries was mostly combined with philological discourse. In the publications you can find a reflection of the biography of M. I. Storozhenko, they form a panoramic picture of the main stages of his life and scientific activity, his relationship with society. At the same time, in obituaries and memorial articles the figure of M. I. Storozhenko is considered from different angles: from the standpoint of professional, personal, family history, cultural processes, the history of literary criticism. All texts contain biographical facts, information about education, a detailed description of scientific and pedagogical activities, clarifies the attitude of the scientist to the achievements of predecessors, as well as the uniqueness of his views and positions, the role in the development of literary science.

Obituaries and memorial articles formed the basis, the framework for the perception of the image of the deceased, which will later be developed by the authors of the memoirs. Therefore, they are a valuable historical and literary source and material for the future creation of a scientific biography of this outstanding scientist.

Key words: Mykola Illich Storozhenko, obituary, memorial article, biography, literary criticism, memoirs, university.

УДК 930.25:929

<https://doi.org/10.15407/ub.20.299>

*Вікторія Василівна ПАТИК,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-2423-8745>
e-mail: 20viktoria100@gmail.com*

ОСОБОВІ АРХІВНІ ФОНДИ ЯК ДЖЕРЕЛО БІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (за архівними матеріалами Інституту архівознавства НБУВ)

Стаття присвячена дослідженню інформаційного потенціалу особових архівних фондів. У результаті аналізу змісту особових архівних фондів було виокремлено шість інформаційних блоків, серед яких найбільш цінними для біографічних досліджень є біографічні документи та епістолярна спадщина. Розглянуто основні науково-методологічні підходи до вивчення і використання джерел особового походження, а також зазначено їх особливості.

Ключові слова: особовий архівний фонд, джерела, біографічні дослідження, архівні установи, документ особового походження.

Із здобуттям Україною незалежності розпочався якісно новий етап у розвитку гуманітаристики, зокрема біографічних досліджень, який позначився переосмисленням пройденого шляху, виявленням істотно нових перспективних засад наукових досліджень на ґрунті нового світобачення. Це засвідчують актуальні публікації: монографії, наукові статті, розвідки та збірники, прикметними рисами яких є означення орієнтирів біографічних досліджень з урахуванням уже наявних здобутків.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб із нових позицій представити значення особових архівних фондів для біографічних досліджень; на прикладах архівних матеріалів Інституту архівознавства НБУВ розглянути з нового ракурсу змістовне наповнення особових архівних фондів, зокрема їх біографічний складник, показати специфічні риси та особливості особових архівних фондів та джерел особового походження.

Питання щодо інформаційного потенціалу особових архівних фондів висвітлювали в наукових розвідках О. Бугаєва [1], М. Казьмирчук [6], О. Колобов [7], О. Косенко [8; 9; 10]. Зокрема, О. Бугаєва представила дослідження особових архівних фондів діячів музичної культури. М. Казьмирчук довела важливість джерел особового походження для наукових досліджень загалом, наголошуючи на їх унікальності, оскільки в них, на її думку, поєднується відбиток епохи та індивідуальності. О. Колобов — перший дослідник доби незалежності України, хто розглянув фонди особового походження як історико-біографічне джерело. О. Косенко комплексно вивчала структуру особових архівних фондів, їх інформаційний потенціал, специфіку їх формування та використання.

У цілому сучасні наукові дослідження засвідчують, що вітчизняна гуманітаристика націлена на збереження пам'яті про співвітчизників [13, с. 8–28]. Для можливості виконання поставлених завдань перед науковцями, зокрема щодо сприяння дослідженню як знакових постатей, так і маловідомих імен як важливого складника національної пам'яті, потрібне всебічне вивчення вже доступних джерел, а також залучення та пошук нових. Коли мова йде про постать, людину в історичному просторі, то першим джерелом, на яке слід звернути увагу, є особовий архівний фонд. Останнім часом науковці акцентують увагу на питаннях взаємин і взаємовпливів біографії та історії, а також про співпрацю між істориками та архівістами [18, с. 32–51]. Учені доводять, що спільні проекти між істориками та архівістами можуть збагатити наукові дослідження та професійний розвиток для обох сторін, а також бути рушієм для більш ефективного залучення архівних документів у дослідження. Збереження та використання архівних матеріалів має фундаментальну цінність як незамінний та унікальний джерельний ресурс сьогодення. Сучасні наукові дослідження пропонують нову модель співпраці між істориками і архівістами замість попередньої, коли роль архівіста закінчується там, де починається роль історика. Натомість актуальною та поширеною є тісна співпраця між істориками та архівістами.

Також актуальним та слухним є ствердження Л. Приходько про те, що українська гуманітаристика не вийде на світовий рівень без використання потужного наукового потенціалу документальних масивів вітчизняних архівосховищ [14]. Для досягнення цієї мети велика роль належить Національному архівному фонду (НАФ) України — одному з найбільших багатств українського народу, важливому складнику вітчизняної і світової культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства. Документи НАФ, до яких належать також особові архівні фонди, становлять основу форму-

вання цілісної, об'єктивної картини вітчизняної історії від найдавніших часів до сьогодення [15].

Для ХХІ ст. загальносвітовою тенденцією є зростання поглибленого інтересу до біографіки і біографічних досліджень, занурення дослідників до першоджерел, прискіплива увага до персонологічного внеску окремих осіб в історичний процес, їхній життєвий досвід, внутрішній світ, діяльність. Сучасні біографічні дослідження не обмежуються лише представленням життєвого шляху та наукової і творчої діяльності окремої особи [2]. У нових біографічних розвідках дослідники ставлять на перше місце аналітичну роботу з джерелами, глибокий аналіз усіх наявних джерел про окрему постать, а також беруть до уваги індивідуальні риси самосвідомості, особисті інтереси тощо. Є очевидною глибока трансформація біографічних досліджень, які наповнилися новим змістом, інтерпретацією та подачею узагальнень і висновків.

Пожвавлений інтерес до біографічних досліджень спричинений помітними змінами в сучасній науці, що викликали істотні переорієнтації дослідницьких інтересів, а саме: розширення тем для біографічних досліджень; виявлення і використання нових архівних джерел; залучення нових напрямів, методів і підходів до вивчення джерел [5, с. 8]. Нині виокремлено три основні науково-методологічні підходи до вивчення і використання джерел особового походження з позицій біографістики [16, с. 11]. Перший підхід — інформаційний, який розглядає джерела як носії інформації, що відображають реальну дійсність минулого та як спосіб її кодування, у якому об'єкт — це реальність, а суб'єктом є особа як творець джерела. Другий підхід — комунікативний, що характеризується зв'язками автора джерела з оточенням, суспільством, а також з попередніми й наступними генераціями. Це дає змогу розглядати персоналію в контексті різних історичних умов. Третій — біографічний підхід, який передбачає вивчення особливостей життєвого шляху і продуктів творчості діяльності людини. Цей підхід передбачає використання документів особового фонду для біографічної реконструкції.

Серед центральних державних архівів України найбільша кількість особових фондів зосереджена в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, де зберігається 1304 фонди особового походження (станом на 01.01.2020, інформація із сайту <https://csamm.archives.gov.ua/про-арів/склад-та-характеристика-фондів/>). В архівному фонді НАН України найбільше особових фондів зберігається в Інституті рукопису НБУВ [12] та Інституті архівознавства НБУВ [11]. Загалом, актуальні переліки усіх особових архівних фондів НАФ України та загальна інформація про них представлена

для широкого загалу як у путівниках і окремих довідкових виданнях, так і безпосередньо на сайтах архівних установ.

Особові архівні фонди є важливою та невід'ємною частиною архівної спадщини України. Вони містять у своєму складі як документи особового походження, так і офіційні документи. У повсякденній діяльності кожної людини накопичуються різні особисті документи, які відображають її життя, наукову, творчу, громадську діяльність, стосунки з іншими людьми, зв'язки з громадськими організаціями тощо. На протигагу документам офіційного характеру, які складаються за певними правилами та вимогами, особисті документи мають індивідуальний характер та вирізняються своєю неповторністю й унікальністю. Особові архівні фонди містять джерельну інформацію як про видатних, відомих і знаних діячів, так і відкривають дослідникам маловідомі, можливо через певні історичні обставини, забуті чи безпідставно викреслені з кола історичних досліджень імена. Також варто звернути увагу, що особові архівні фонди створюються в архівних установах для осіб, життя і діяльність яких отримали високе суспільне визнання або, навпаки, мали значний деструктивний вплив на розвиток суспільства, а також типових представників своєї соціальної групи, якщо склад їх документів є досить новим, або пересічних громадян, чий документи містять цінну інформацію для суспільства [17, с. 12]. Зважаючи на це, факт існування особового архівного фонду певної особи вже передбачає її вагоме значення для дослідників. Особові фонди видатних історичних, державних діячів, учених, провідних науковців, класиків літератури і мистецтва тощо можуть складати фонди з мінімальною кількістю документів, навіть у разі, коли перспектив їх подальшого поповнення майже немає.

Загалом усі матеріали особового архівного фонду можна умовно поділити на такі інформаційні блоки:

1) наукові та творчі матеріали, до яких належать авторські рукописи опублікованих і неопублікованих наукових праць, статей, досліджень, доповідей, машинописні варіанти статей, публіцистичні, літературні, художні твори, підручники та навчально-методичні посібники, конспекти лекцій; проекти, креслення, робочі матеріали, патенти (авторські свідоцтва) на відкриття і винаходи, рецензії та відгуки на наукові праці інших осіб, нотатки до наукових праць, експедиційні щоденники і щоденники лабораторних робіт, описання дослідів, нотні рукописи, малюнки, креслення, бібліографія та ін.;

2) біографічні документи, які можуть містити: а) свідоцтва про народження, шлюб, смерть, трудові книжки, документи про відношення до військової служби, свідоцтва про освіту (атестати, дипломи та інші документи), свідоцтва про присудження вчених звань і наукових сту-

пенів, грамоти, дипломи лауреата різних премій, копії указів і постанов про нагородження, орденські книжки, різні посвідчення, зразки візитних карток тощо; б) автобіографії, щоденники, спогади, характеристики, анкети, листки з обліку кадрів, службові посвідчення, заповіти та ін.; в) документи майново-господарчого характеру (розписки, ордери на житлові приміщення, розрахункові книжки тощо);

3) документи про іншу діяльність фондоутворювача (організаційну, педагогічну, громадську, політичну, благодійну тощо): а) індивідуальні плани та звіти вченого, авторські варіанти планів та звітів установи чи окремого її підрозділу; доповіді службового характеру, довідки, пропозиції, листи, доповідні записки; документи про участь у роботі учених та наукових рад, комітетів, комісій, товариств, у наукових з'їздах, конференціях, симпозіумах, семінарах, нарадах; документи про науково-видавничу діяльність; б) протоколи засідань кафедр, плани та звіти про педагогічну роботу; в) документи про участь у роботі вищих та місцевих органів державної влади й управління, громадських організацій, політичних партій та рухів (тексти виступів, пропозиції щодо поліпшення роботи цих установ і організацій, звіти про виконання доручень, мандати, запрошення на засідання) та ін.;

4) епістолярна спадщина, яка містить особисті листи фондоутворювача (можуть бути оригінали, копії, чернетки) та листи, отримані від дописувачів;

5) фотодокументи, що відтворюють моменти з життя та діяльності фондоутворювача;

б) матеріали, зібрані фондоутворювачем, які можуть містити документи інших осіб. Це можуть бути, наприклад, наукові праці різних авторів, оригінали або копії історичних документів з різної наукової тематики; рукописи і друквані матеріали інших осіб і установ, які особа збирала для виконання своєї професійної діяльності чи втілення в життя своїх творчих задумів; наукові та інші праці, отримані в дар від авторів з автографами, копії листів, тексти художніх творів, що належали видатним і визначним діячам світової та української науки і культури; документальні колекції різного характеру; різні ілюстрації, документи близьких родичів тощо. Такі документи, що мають як пряме, так і опосередковане відношення до фондоутворювача особового архівного фонду, є важливим джерелом дослідження особи в її взаєминах з оточенням. Вивчення цього змістового комплексу дає змогу глибше дослідити вплив історико-культурного середовища на формування світогляду фондоутворювача [3].

Проте зазначимо, що наявність усіх наведених вище інформаційних блоків не є обов'язковою умовою для формування фонду. На-

приклад, у таких особових архівних фондах Інституту архівознавства НБУВ, як ф. 334 (Горбань Іван Степанович (1928–2000) — фізик, академік АН України (1992)), ф. 318 (Балуховський Микола Пилипович (1899–1977) — геолог, лауреат Ленінської (1959) та Дімітровської (1964) премій), ф. 353 (Гончарук Євген Гнатович (1930–2004) — учений в галузі гігієни і санітарії, академік НАН України (1992)), ф. 369 (Курас Іван Федорович (1939–2005) — історик, академік НАН України), ф. 377 (Мельник Валерій Сергійович (1952–2007) — учений у галузі математики та обчислювальної техніки, член-кореспондент НАН України (2000)) повністю не представлена епістолярна спадщина. Є особові фонди, які у своєму складі не містять фотодокументів. Як приклад можна назвати ф. 291 (Кондратюк Євген Миколайович (1914–1992) — ботанік, член-кореспондент АН України (1972)), у якому наявний тільки один фотопортрет (спр. 82), та ф. 171 (Татомиров Костянтин Іванович (1900–1979) — учений в галузі гірничої справи, член-кореспондент АН УРСР (1939)), що також містить тільки один фотознімок (спр. 17). Але цей факт ніяким чином не применшує цінності таких особових фондів.

До особових фондів, окрім паперових документів, можуть бути внесені документи на спеціальних цифрових носіях. Наприклад, ф. 363 (Здесенко Юрій Георгійович (1943–2004) — фізик, член-кореспондент НАН України (2003)), що містить диск CD-R (спр. 128), ф. 383 (Родін Петро Родіонович (1922–2008) — учений в галузі обробки металів, член-кореспондент НАН України (1976)), який має диск DVD (спр. 58).

Для полегшення пошукової роботи дослідників, окрім загального опису фонду, можуть укладатися ще і внутрішні описи окремих справ. Як приклад можна назвати ф. 285 (Кондуфор Юрій Юрійович (1922–1997) — історик, академік НАН України (1985)), у якому до справ № 17, 89, 98, 137, 140 складено окремі внутрішні описи.

Варто звернути увагу, що особові фонди однієї особи можуть зберігатися в різних архівах. Це пов'язано з джерелом надходження документів до архіву на зберігання. Наприклад, архівні фонди Богомольця Олександра Олександровича (1881–1946) — патофізіолога, академіка АН УРСР (1929), академіка АН СРСР (1932) є в Інституті архівознавства НБУВ (ф. 36, 23 справи) та в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 4708, 443 справи).

Доцільно зауважити, що особові архівні фонди характеризуються розпорошеністю матеріалів, фрагментарністю та довільністю викладу інформації, що в них сконцентрована.

Біографічні матеріали та епістолярна спадщина викликають найбільший інтерес для біографічних досліджень. Зокрема, епістолярій є важливим матеріалом для вивчення, оскільки в ньому відображено

багатогранність буденного, духовного життя певної особи, індивідуальні особливості її мислення, розкриваються певні побутові моменти. В епістолярних джерелах одночасно поєднуються як документальні фрагменти, так і особисті, суб'єктивні настрої. Творчі матеріали, що є складовою частиною всіх особових архівних фондів, містять інформативні документи для дослідників, які можуть змістовно і повноцінно відображати професійну діяльність особи. Так само документи про громадську, організаційну, педагогічну тощо діяльність, а також зібрані матеріали від інших осіб, що були внесені до фонду, можуть репрезентувати особисті інтереси, духовні, творчі чи інтелектуальні пошуки особи і в багатьох випадках слугувати фундаментом творчих і наукових напрацювань.

Варто зазначити, що інформаційний потенціал особового архівного фонду значно підвищується за наявності в ньому епістолярних джерел, автобіографій, щоденників, записних книжок, спогадів, мемуарів. Оскільки це — комплекс біографічних джерел, у яких зафіксовано походження особи, наявна інформація про родину, освіту, приватне життя, можливо, про стан здоров'я, коло знайомств та оточення (особи, які мали вплив на життєвий і творчий шлях), кар'єру, громадське та політичне життя тощо. Біографічні джерела також відображають маловідомі подробиці особистого життя, духовний стан і внутрішні переживання досліджуваної особи, різні етапи її життя та наукової чи творчої діяльності. Особлива цінність цих джерел полягає у винятковій здатності розкривати внутрішній світ, глибини духовного буття особистості, різноманітного роду свідчення, замітки, роздуми. Проте варто враховувати суб'єктивний характер таких джерел, оскільки вони можуть містити як достовірні факти, так і гіпотези, припущення та власні судження. Автор може навмисно не повідомляти ті чи ті факти, або ж випускати інформацію, яка, на його думку, може бути не важливою. Водночас автор документів може подавати докладний опис важливих історичних подій, загальні настрої в суспільстві, і це буде для дослідників безумовно цінним джерелом.

Одночасно слід звернути увагу на особливість документів особового походження, яка полягає в тому, що їх створення та сам зміст неможливо спрогнозувати та передбачити, оскільки вони виникають за ініціативи та задумом певної особи. Вони характеризуються різноманітністю, непослідовністю та довільністю викладу інформації. Це стосується також видів документів, форм та способів фіксації інформації. На їх створення впливає життєвий шлях особи, рід занять, оточення, особисті захоплення, уподобання, творчі інтереси тощо. Документи особового походження є також важливим джерелом для

біографічних досліджень та вивчення інтелектуальної спадщини певної особи. Їх змістовне наповнення допомагає простежити життєву діяльність особистості, ставити на перший план індивідуальні наукові і творчі розробки, особисті стосунки, духовні та інтелектуальні цінності. Вони містять цінну та унікальну інформацію, яка може відображати різні сторони діяльності особи в суспільстві протягом усього життя, її особисті досягнення та здобутки.

Отже, розглянувши особові архівні фонди, можна констатувати:

— це комплекс різноманітних джерел, який репрезентує життєвий і творчий шлях однієї особи;

— вони збагачують та розширюють джерельну базу наукових досліджень;

— є цінними біографічними джерелами, оскільки можуть містити у своєму складі рідкісні, унікальні документи або інформацію, яка не відображена в офіційній документації та невідома широкому загалу;

— є незамінними для реконструкції життєвого шляху досліджуваної особи та віднайдення достовірних фактів та маловідомої інформації.

Правду минулого можливо пізнати лише шляхом вивчення документальної спадщини [4]. Використання та оприлюднення документів особових архівних фондів НАФ України має важливе значення для біографічних досліджень. Їх вивчення потребує від дослідників поставлення правильних акцентів та пріоритетів. Наукова евристика, археографічна робота з джерелами, публічне інформування через канали соціальної комунікації про результати роботи призводить до внесення документів до наукового кола. Особові архівні фонди допомагають науковцям реконструювати індивідуальний життєвий шлях певної особи, історію її розвитку як особистості, що виражена в подіях, вчинках, намірах, поглядах та отриманих результатах. Усе це зумовлює важливе значення та високу цінність особових архівних фондів як джерел біографічної інформації та підтримує постійний, неослабний інтерес до них з боку дослідників.

1. Бугаєва О. В. Архівна біографіка діячів музичної культури в особових фондах Інституту рукопису НБУВ / О. В. Бугаєва // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2012. – Вип. 9. – С. 239–274.
2. В тени великих: образы и судьбы : сб. науч. ст. / отв. ред. Л. П. Репина. – СПб.: Алетейя, 2010. – 400 с. – (Серия «Человек второго плана в истории»).
3. Вовченко В. Б. Комплекси документів інших осіб — складова біографістики (на прикладі особового архіву Миколи Левитського з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) / В. Б. Вовченко // Архіви України. – 2011. – № 6 (276). – С. 103–108.

4. Войцехівська І. Н. Особовий архівний фонд академіка В. Іконникова / І. Н. Войцехівська // *Студії з архівної справи та документознавства*. – Київ, 1999. – Т. 4. – С. 134–137.
5. Историческая биография: современные подходы и методы исследования : сб. обзоров и реф. / РАН, ИНИОН, Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. истории, Центр гуманитар. науч.-информ. исслед. Отд. языкознания ; отв. ред. Дунаева Ю. В. – М., 2011. – 172 с.
6. Казьмирчук М. Г. Особливості джерел особового походження учасників Вітчизняної війни 1812 р. / М. Г. Казьмирчук // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. – 2013. – № 1050 (Серія «Історія», вип. 46). – С. 19–27.
7. Колобов О. О. Значення фондів особового походження для історико-біографічних досліджень / О. О. Колобов // *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica* : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 1999. – Вип. 2. – С. 201–212.
8. Косенко О. В. Особливості інформаційного потенціалу особових архівних фондів та специфіка їх використання / О. В. Косенко // *Студії з архівної справи та документознавства*. – Київ, 2008. – Т. 16. – С. 32–37.
9. Косенко О. В. Структура особових архівних фондів / О. В. Косенко // *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. – 2007. – № 4. – С. 22–27.
10. Косенко О. В. Формування особових архівних фондів / О. В. Косенко // *Студії з архівної справи та документознавства*. – Київ, 2006. – Т. 14. – С. 19–23.
11. Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : путівник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства ; авт. та упоряд.: С. В. Старовойт, А. І. Шаповал, Ю. В. Булгаков [та ін.] ; редкол.: Л. М. Яременко (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2017. – 772 с.
12. Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису ; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2002. – 768 с.
13. Попик В. І. Знакові постаті національної історії та культури / В. І. Попик // *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica* : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2016. – Вип. 14. – С. 8–28. <https://doi.org/10.15407/ub.14.008>
14. Приходько Л. Ф. «Національний архівний фонд»: поняття, склад, структура / Л. Ф. Приходько // *Архіви України*. – 2017. – № 1. – С. 62–87.
15. Приходько Л. Ф. Фондування архівних документів: до історіографії проблеми / Л. Ф. Приходько // *Архіви України*. – 2010. – № 1. – С. 91–116.
16. Розман І. Матеріали особових фондів архівів і бібліотек України як джерело дослідження педагогічних персоналій / Ірина Розман // *Історико-педагогічний альманах*. – 2018. – Вип. 1. – С. 8–12.
17. Фондування документів НАФ: методичні рекомендації / уклад. Л. Ф. Приходько. – Київ, 2009. – 39 с.
18. Green A. R. From transaction to collaboration: Redefining the academic-archivist relationship in business collections / A. R. Green, E. Lee // *Archives and Records*. – 2020. – Vol. 41, Is. 1. – P. 32–51. <https://doi.org/10.1080/23257962.2019.1689109>

REFERENCES

1. Bugaeva, O. V. (2012). Arkhivna biohrafika diiachiv muzychnoi kultury v osobovykh fondakh Istitutu rukopysu NBUV [Archival biography of figures of musical culture in the personal funds of the Institute of Manuscript of the VNLU]. In *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 9, 239-274. [In Ukrainian].
2. Repina, L. P. (2010). *V teni velikikh: obrazy i sudby* [In the shadow of the great: Images and destinies]. St. Petersburg, Russia: Aleteia. [In Russian].
3. Vovchenko, V. B. (2011). Kompleksy dokumentiv inshykh osib – skladova biohrafistyky (na prykladi osobovoho arkhivu Mykoly Levvytskoho z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho) [Complexes of documents of other persons is a component of biography (on the example of the personal archive of Mykola Levitsky from the funds of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)]. *Arkhivy Ukrainy*, 6, 103-108. [In Ukrainian].
4. Voitsekhivska, I. N. (1999). Osobovyi arkhivnyi fond akademika V. Ikonnykova [Personal archival fund of academician V. Ikonnikov]. *Studii z Arkhivnoi Spravy ta Dokumentoznavstva*, 4, 134-137. [In Ukrainian].
5. Dunaeva, Iu. V. (Ed.). (2011). *Istoricheskaia biografiia: sovremennye podkhody i metody issledovaniia* [Historical biography: Modern approaches and research methods]. Moscow, Russia. [In Russian].
6. Kazmyrchuk, M. G. (2013). Osoblyvosti dzherel osobovoho pokhodzhennia uchasykiv Vitchyznianoï viiny 1812 r. [Features of the sources of personal origin of the participants of the Patriotic War of 1812]. *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu imeni V. N. Karazina, 1050(Seriia "Istoriia", 46)*, 19-27. [In Ukrainian].
7. Kolobov, O. O. (1999). Znachennia fondiv osobovoho pokhodzhennia dlia istoriko-biohrafichnykh doslidzhen [The value of funds of personal origin for historical and biographical research]. In *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 2, 201-212. [In Ukrainian].
8. Kosenko, O. V. (2008). Osoblyvosti informatsiinoho potentsialu osobovykh arkhivnykh fondiv ta spetsyfika yikh vykorystannia [Features of information potential of personal archival funds and specifics of their use]. *Studii z Arkhivnoi Spravy ta Dokumentoznavstva*, 16, 32-37. [In Ukrainian].
9. Kosenko, O. V. (2007). Struktura osobovykh arkhivnykh fondiv [The structure of personal archival funds]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*, 4, 22-27. [In Ukrainian].
10. Kosenko, O. V. (2006). Formuvannia osobovykh arkhivnykh fondiv [Formation of personal archival funds]. *Studii z Arkhivnoi Spravy ta Dokumentoznavstva*, 14, 19-23. [In Ukrainian].
11. Starovoi, S. V., Shapoval, A. I., Bulhakov, Yu. V. et al. (Comps.). (2017). *Osobovi arkhivni fondy vchenykh NAN Ukrainy v Instytuti arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Personal archival funds of scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine at the Institute of Archival Studies of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine] (L. M. Yaremenko, Ed.). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

12. Onyshchenko, O. S. (Ed.). (2002). *Osobovi arkhivni fondy Instytutu rukopysu* [Personal archival funds of the Institute of Manuscript]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
13. Popyk, V. I. (2016). Znakovi postati natsionalnoi istorii ta kultury [Distinguished figures of the national history and culture]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 14, 8-28. <https://doi.org/10.15407/ub.14.008> [In Ukrainian].
14. Prykhodko, L. F. (2017). “Natsionalnyi arkhivnyi fond”: poniattia, sklad, struktura [“The National Archival Holdings”: Concept, composition and structure]. *Arkhivy Ukrainy*, 1, 62-87. [In Ukrainian].
15. Prykhodko, L. F. (2010). Fonduvannia arkhivnykh dokumentiv: do istoriografii problemy [The funding of archival documents: for historiography of issues]. *Arkhivy Ukrainy*, 1, 91-116. [In Ukrainian].
16. Rozman, I. (2018). Materialy osobovykh fondiv arkhiviv i bibliotek Ukrainy yak dzherelo doslidzhennia pedahohichnykh personalii. [Materials of personal funds of archives and libraries of Ukraine as a source of research of pedagogical personalities]. *Istoryko-pedahohichni Almanakh*, 1, 8-12. <https://doi.org/10.31499/2307-4833.1.2018.136149> [In Ukrainian].
17. Prykhodko, L. F. (2009). *Fonduvannia dokumentiv NAF: metodychni rekomendatsii* [Funding of NAF documents: methodical recommendations]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
18. Green, A. R., & Lee, E. (2020). From transaction to collaboration: Redefining the academic-archivist relationship in business collections. *Archives and Records*, 41(1), 32-51. <https://doi.org/10.1080/23257962.2019.1689109> [In English].

Стаття надійшла 21.09.2020 р.

Viktoriia PATYK, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Associate, Institute of Biographical Research, VNLU (Kyiv, Ukraine).

Personal archival funds as a source of biographical information (according to archival materials of the Institute of Archival Studies of the VNLU).

The 21st century is characterized by a worldwide tendency of in-depth interest in biography and biographical research, the appeal of researchers to primary sources, as well as close attention to the personological contribution of individuals to the historical process. The acquisition of independence by Ukraine began a new stage in the development of humanities and, in particular, biographical research. Recently, scholars have been focusing on issues of relationship and mutual influence of biography and history, as well as on cooperation between historians and archivists.

Personal archival funds contain key information about outstanding, famous and prominent figures, and reveal little-known names to researchers. The fact of the existence of a personal archival fund of a certain person already suggests its great importance for researchers. The article notes three main scientific and methodological approaches to the study and use of sources of personal origin from the standpoint of biography: informational, communicative, biographical.

The latter provides for the study of the characteristics of the life path and products of creativity of the person's activity. This approach involves the use of documents from the personal fund for biographical reconstruction.

For researchers, personal archival funds have always been and remain an important source. For biographical research, personal archival funds are of paramount importance. They help researchers reconstruct the individual life path of a certain person, namely the history of his development as a person, which is expressed in events, actions, intentions, views and results.

Key words: personal archival fund, sources, biographical research, archival institutions, document of personal origin.

УДК 099.5:51:378.4(477.74-21)
<https://doi.org/10.15407/ub.20.311>

Валерій Валерійович ЛЕВЧЕНКО,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету
(Одеса, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-6907-7768>
e-mail: levchenko_lav@ukr.net

**ПРИВАТНА КНИЖКОВА КОЛЕКЦІЯ ВЧЕНОГО
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ
ЙОГО БІОГРАФІЇ
(на прикладі вивчення іменного книжкового фонду
професора Б. В. Варнеке)**

У статті йдеться про приватну книжкову колекцію професора Б. В. Варнеке (1874–1944) як історичне джерело дослідження його біографії. Представлено загальну інформацію щодо окремих видань бібліотеки та вказано на їх роль у збереженні наукової спадщини й передачі традицій для гармонійного розвитку надбань культури. Книгознавче і бібліографічне вивчення видань бібліотеки вченого дає змогу виявити і ввести до наукового обігу нові джерела інформації, викласти відомості щодо провенієнції, виявлених на окремих примірниках. Особова книжкова колекція Б. В. Варнеке відображає його різні читацькі, творчі та наукові інтереси, відтворює його комунікативні зв'язки з академічною спільнотою. Приватна бібліотека професора є показником його наукових інтересів, вона містить підбір друкованих видань, які свідчать про скрупульозне і глибоке вивчення багатьох питань різних галузей гуманітарних наук.

Ключові слова: Б. В. Варнеке, книжкова колекція, історія, історичне джерело, біографія, провенієнція, інскрипти.

Моя батьківщина там, де моя бібліотека.
Еразм Роттердамський

Визначальним і вагомим аспектом історичних досліджень, зокрема біографічних, є джерельна база, яка відображає історичний процес та є фактологічним підґрунтям наукового аналізу студіювання подій та явищ, пов'язаних із життям окремої особи в певний історич-

ний час. Достовірність та доказовість результатів історичних досліджень залежить від адекватного аналізу та об'єктивної інтерпретації різноманітних, численних, відмінних за інформативністю та засобами відображення історичної дійсності, формою та іншими характеристиками автентичних і репрезентативних історичних джерел.

Історичними джерелами вивчення біографії пересічної людини можуть бути матеріали різного походження (автобіографії, щоденники, записники, епістолярії, спогади, листи, присвяти, родинні реліквії, особисті речі, рукописи, першодруки, фото тощо). Достовірність і вичерпність історичних джерел є запорукою створення максимально наближеного до об'єктивного портрета будь-якого суб'єкта історії.

Серед низки історичних джерел у дослідженні біографії окремої особи, наприклад діяча культури, особливе місце також посідає (у разі її наявності) його власна бібліотека. Особова бібліотека, або приватна книжкова колекція, є історичним фактом дійсності та інтелектуальної свідомості, образом історичного минулого, який відображає цивілізаційні цінності певної епохи, а станом на час їх дослідження становить історико-культурологічне явище у вигляді історичної пам'ятки. У загальному розумінні особова бібліотека — це історичне джерело, який є носієм історичної інформації, що відображає один із аспектів людської діяльності.

Загалом приватні книжкові колекції мають у собі основні риси тієї епохи, того моменту й місця, в якому їх виникнення і подальше функціонування було можливим. Як своєрідний «портрет» власника, ця колекція глибинно співвідноситься з домінуючими цінностями певної соціальної верстви та культурного простору в певний час. Важливість особової бібліотеки як історичного джерела біографічних досліджень залежить від багатьох чинників.

В історичній науці вивчення особових книгозбірень як історичного джерела, що характеризує життя конкретного діяча на тлі певної епохи, поки ще залишалося за межею наукових інтересів дослідників. Нині, коли на міждисциплінарному рівні узагальнюється величезна кількість фактичного матеріалу з історії формування, складу, дослідження та популяризації особових книжкових колекцій, їх ролі у формуванні фондів національних бібліотек, це є актуальною темою. Приватні книжкові колекції є пам'ятками культури, які відображають особистість власників, їх знання, інтелектуальні пріоритети, духовні та практичні потреби, характер роботи з друкованими виданнями, шляхи їх придбання й використання, потреби дарувати, заповідати або передавати. Кожна одиниця особової книгозбірні як історична пам'ятка є своєрідним історичним меседжем (прихованим посланням), який розповідає про ті

чи ті історичні події певної епохи, суть яких відкривається тільки посвяченим, тобто дослідникам, які розуміють контекст кожного окремого історичного джерела.

За типологією історичних джерел особові бібліотеки зараховуємо до писемних і зображувальних типів. За класифікацією приватні бібліотеки належать до класу немасових, особових джерел, які позначені індивідуальністю змісту, оригінальністю інформації, несхожістю відтворення кожним джерелом історичного факту, події, процесу або його визначальних рис. За місцем походження особові книжкові колекції зараховуємо до вітчизняної спадщини. За способом збереження фактів характеризуємо їх як посередні (вторинні, віддалені), а за соціальним становищем автора — до приватних.

Колекція приватної бібліотеки є унікальним зібранням джерел інформації, яке містить: книги, брошури, серіальні видання, відбитки, рукописи, документи та інші формати. У цих книгосховищах трапляється багато вельми цінних екземплярів видань, які можуть бути корисними для вивчення різних аспектів культури попередніх епох.

Потрібно не лише дослідити загальне історичне значення приватної бібліотеки, а й здійснити її бібліографічну реконструкцію, вивчити наявні в ній видання та провенієнції — екслібриси, штампи, інскрипти, маргінальні написи тощо. Провенієнції, якими рясніють окремі екземпляри особових бібліотек, як історичне джерело у вузькому значенні слова зараховуємо за формою і видовою ознакою до письмових і друкованих та образотворчих історичних джерел, у широкому розумінні слова — до фактів інтелектуальної діяльності людини, про які можемо робити висновок за мовою і стилем написання, зображенням знаків і печаток та за всіма засобами, що передають їх значення. Провенієнції є свідченнями, що подають події на підставі будь-яких джерел.

Одним із прикладів традиції дослідження та збереження особових бібліотек є приватна книжкова колекція професора Імператорського Новоросійського (Одеського) університету (1910–1920, 1937–1944) філолога-класика, історика античності, історика літератури і театру, культуролога Бориса Васильовича Варнеке (1874–1944) [6; 8; 9]. У 2019 р. було дві дати, пов'язані з біографією вченого, — 145-та річниця від дня народження та 75-ті роковини від дня смерті. Приватна бібліотека науковця нині зберігається в секторі рідкісної та цінної літератури відділу обслуговування бібліотеки Державної установи «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

З огляду на кількісні показники всіх приватних книжкових колекцій, що зберігаються в одеських бібліотеках, можемо стверджувати, що особове зібрання друкованих видань Б. В. Варнеке входить до

числа п'яти найпотужніших іменних книжкових фондів. Перше місце в цьому умовному рейтингу належить книжковому фонду, зібраному різними представниками родини Воронцових, який нараховує 52 801 том, що написані понад двадцятьма мовами. Друге місце посідає особова бібліотека Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (1854–1863) А. Г. Строганова (1795–1891), яка була передана Імператорському Новоросійському університету 1894 р. та налічує 18 891 одиницю видань. На третьому місці розташувався іменний фонд військового дяча, історика і члена-кореспондента Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук М. К. Шильдера (1842–1902), який становить 5683 одиниці. Четверте місце посідає фонд історика, бібліографа, географа, доцента Одеського державного університету імені І. І. Мечникова Ф. Є. Петруня (1894–1963) з 5003 томами. П'яте місце в цьому рейтингу з показником у 3443 (де-факто — 1856) одиниці зберігання належить книжковій колекції Б. В. Варнеке. За показником кількості одиниць друкованих видань книжкова колекція Б. В. Варнеке посідає чільні позиції серед майже двадцяти іменних книжкових фондів одеських бібліотек.

Актуальність дослідження приватної книжкової колекції Б. В. Варнеке пов'язана з нерозривністю традицій історії книгознавства, бібліотекознавства, бібліографії та історичного джерелознавства, із постійним зростанням інтересу до історії розвитку соціокультурного життя кінця XIX — першої третини XX ст. Цей період був позначений впливом модерних тенденцій і форм, які потребували осмислення нових соціальних і духовних проблем, що призвело до пошуку нових методів та прийомів для їх розв'язання.

Нині приватна книжкова колекція Б. В. Варнеке як феномен культури ще не розглядалася в працях істориків, філологів, літературознавців, культурологів і педагогів у всій повноті [5]. Особову бібліотеку професора Б. В. Варнеке варто досліджувати як сукупне інформаційне джерело, сховище друкованих видань та документальних джерел; комплекс певних елементів духовної та матеріальної культури, які свідчать про різні аспекти буття академічного співтовариства кінця XIX — першої третини XX ст. Джерелознавче дослідження особової бібліотеки вченого-гуманітарія, пов'язане як із процесами, що відбувалися в системі освіти й науки, так і з логікою розвитку соціокультурного життя, актуальне в трьох аспектах: 1) вивчення історії освіти й науки як багаторівневих і багатоелементних систем соціокультурної практики; 2) вивчення накопиченого досвіду в контексті втілення в життя ідей освіти й виховання; 3) осмислення історії громадських і особистих стосунків між ученими, реконструкції обраних пріоритетів їхніх наукових пошуків.

Приватна книжкова колекція Б. В. Варнеке розглядається як обумовлена інтересами власника сукупність друкованих видань, підібраних відповідно до його наукових уподобань: класична філологія, історія археології та античності, історія російського і світового театру, історія російської та світової літератури, літературознавство, історія мистецтва народів світу тощо. Складниками колекції є праці колег ученого, які проводили дослідження в одній або суміжних з нею темах.

Ідентифікація друкованих видань особової книгозбірні Б. В. Варнеке здійснювалася за ознаками, що свідчать про їх власників: автографи, дарчі написи, книжкові знаки, власноручні записи на сторінках цих видань. Інформація щодо існування приватної бібліотеки Б. В. Варнеке протягом тривалого часу була невідома — прихована не тільки від читачів, а й від співробітників бібліотеки. Документи, які підтверджували б її попереднє місцезнаходження і подальшу передачу бібліотеці Державної установи «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», ще не вдалося віднайти. Згідно з даними, вказаними на сайті згаданої бібліотеки, ця книжкова колекція надійшла до її фондів 1945 р. Після смерті Б. В. Варнеке 31 липня 1944 р. його дружина запропонувала Одеському педагогічному інституту (таку назву мала тоді Державна установа «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського») придбати частину бібліотеки покійного чоловіка. Після попереднього огляду видань цієї колекції керівництво інституту придбало бібліотеку за 40 тис. рублів. Усі друковані видання (3443 одиниці), передані дружиною Б. В. Варнеке до бібліотеки, було інвентаризовано 1945 р. [1].

Сформована протягом 1890–1942 рр. та передана 1945 р. до бібліотеки Одеського педагогічного інституту, книжкова колекція, за нашим фронтальним її переглядом, нині налічує 1856 одиниць друкованих видань (решти 1587 одиниць не виявлено) дев'ятьма європейськими мовами (російською — 1169, латинською — 289, німецькою — 245, давньогрецькою — 79, французькою — 35, українською — 22, англійською — 10, італійською — 5, румунською — 2). Серед усіх друкованих видань окремих масив становлять публікації, збирання яких обумовлено особистими науковими інтересами Б. В. Варнеке — класична філологія та історія античного світу. Цій тематиці присвячені книги всіма згаданими мовами.

Інтерес до класичної філології проявився у Б. В. Варнеке ще в юнацькі роки, коли йому пощастило познайомитися з професором Імператорського Московського університету академіком Ф. Е. Коршем, який здійснив на нього визначальний вплив у виборі подальших

заняць у цій галузі. Б. В. Варнеке пізніше згадував: «Влияние этого замечательного человека толкнуло меня на дорогу классической филологии» [1]. За протекцією Ф. Е. Корша юнака було зараховано на казенний кошт у Першу Московську гімназію. Після закінчення гімназії 1894 р. він, знову-таки не без допомоги академіка Ф. Е. Корша, вступив до Імператорського Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту на казенний рахунок, де протягом 1894–1898 рр. вивчав стародавні мови, переважно під керівництвом професора Ф. Ф. Зелінського (1859–1944).

Зі студентських років Б. В. Варнеке брав участь у засіданнях Товариства класичної філології і педагогіки, публікував статті в московському журналі «Филологическое обозрение», а після його закриття — в «Журнале Министерства народного просвещения», «Гермесе» та багатьох інших періодичних виданнях. Ці статті, здебільшого присвячені тлумаченням античних коміків, з історії античного та російського театру, показали автора як чудового знавця античної літературної традиції. Із 1898 р. Б. В. Варнеке викладав історію античного театру й літератури в театральних школах, зокрема на драматичних курсах Є. П. Рапгофа при Імператорському театральному училищі в Санкт-Петербурзі. Після закінчення Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту за пропозицією Міністерства народної освіти 23 червня 1898 р. Б. В. Варнеке був залишений в інституті для підготовки до магістерського іспиту з латинської мови і словесності. У наступному році за рекомендацією попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу молодого педагога із 7 січня 1899 р. було призначено спочатку позаштатним, а із 7 жовтня 1900 р. штатним викладачем стародавніх мов у 5-й Санкт-Петербурзькій гімназії. Розпорядженням попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу з 14 січня 1902 р. Б. В. Варнеке було призначено позаштатним викладачем стародавніх мов Імператорської Миколаївської Царськосельської гімназії, у якій прослужив до 1904 р. У цей же час він був приват-доцентом кафедри класичної філології Імператорського Санкт-Петербурзького університету (1901–1904), куди вступив після складання магістерського іспиту і прочитання двох пробних лекцій 28 березня 1901 р. Його курси лекцій та практичні заняття в університеті були присвячені тлумаченню творів Теренція, Марціала та інших римських поетів. У столичному університеті 11 травня 1903 р. Б. В. Варнеке захистив магістерську дисертацію з римської словесності «Очерки из истории древнеримского театра» [3]. Магістерський ступінь було надано Радою Імператорського Санкт-Петербурзького університету 27 травня 1903 р. [1].

21 серпня 1904 р. височайшим наказом по цивільному відомству Б. В. Варнеке було призначено виконувачем обов'язків екстраорди-

нарного професора Імператорського Казанського університету. Після захисту 28 лютого 1906 р. в Імператорському Московському університеті докторської дисертації «Наблюдения над древнеримской комедией. К истории типов» [2] 17 березня того ж року його було затверджено в ступені доктора римської словесності, а з 20 березня 1906 р. він став ординарним професором кафедри класичної філології Імператорського Казанського університету.

6 лютого 1910 р. поданням професора Імператорського Новоросійського університету Е. Р. фон Штерна (1859–1924), на основі доброзичливих рекомендацій професора Імператорського університету св. Володимира Ю. А. Кулаковського (1855–1919) та професора Імператорського Санкт-Петербурзького університету Ф. Ф. Зелінського, Рада історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету одногосно обрала Б. В. Варнеке ординарним професором університету по кафедрі класичної філології. Саме з Одесою протягом наступних тридцяти чотирьох років була пов'язана подальша доля вченого. У різні роки Б. В. Варнеке викладав у багатьох вишах Одеси: Гуманітарно-суспільному інституті (1920–1921), Археологічному інституті (1921–1922), Інституті народної освіти (1921–1930), Хіміко-фармацевтичному інституті (1922–1930), Інституті образотворчих мистецтв (1923–1930), Музично-драматичному інституті, Інституті професійної освіти (1932–1933), Німецькому педагогічному інституті (1935), Педагогічному інституті (1933–1941), Державному університеті (1938–1941) та ін.

Як засвідчують документи, формувати власну бібліотеку Б. В. Варнеке розпочав у шістнадцятирічному віці — у 1890 р., коли навчався у Першій Московській гімназії. Пік накопичення видань вченим припадав на три періоди: 1897–1899 рр., 1909–1910 рр. і 1913 р. Кожен із цих періодів має своє пояснення. Активність придбання видань у перший період пов'язана із закінченням Б. В. Варнеке Імператорського Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту та початком викладацької діяльності. Причиною другого і третього періодів стали наукові відрядження молодого вченого за кордон, що сприяло поповненню його книжкової колекції новими виданнями. Спад придбання видань, починаючи з 1914 р., був пов'язаний з ускладненням суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в країні внаслідок Першої світової війни, революційних подій 1917 р. та Громадянської війни, що призвело до колапсу в усіх сферах життєдіяльності населення.

Об'єктивні факти гіпотетичного не-придбання та втрати деяких видань пов'язані з частими переїздами у зв'язку зі зміною місця проживання. Імовірно, не сприяли збереженню фондів усвідомлені дії

власників у тому разі, коли вони жертвували свої книги для заснування нових громадських бібліотек чи поповнення фондів уже існуючих, під час дарування або надання книг у тимчасове користування колегам.

Серед видань представлені дуже рідкісні екземпляри. Найбільш раритетним виданням колекції вченого, яке потрапило до його рук 1901 р., є книга відомого римського педагога, ритора (вчителя красномовства) Марка Фабія Квінтіліана «*Declamationes*», видана латиною 1665 р. Ще одним раритетним виданням цієї колекції, яке перейшло у власність ученого 1901 р., є книга давньоримського автора Гая Плінія Цецилія Секунда «*Epistolae et panegyricus Nervae Traiano dictus*», опублікована латиною 1750 р.

Протягом усієї педагогічної діяльності Б. В. Варнеке переважно викладав класичні мови, історію Риму, історію стародавнього мистецтва та інші дисципліни, пов'язані з історією античності. Його фундаментальні знання класичної давнини були засновані на багаторічній плідній праці, запорукою якої стало ретельне студіювання великої кількості тематичної наукової та художньої літератури. Багато з цих видань склали основу приватної книжкової колекції вченого. Виходячи з наявних у 205 з 289 друкованих латиномовних виданнях власницьких записів Б. В. Варнеке, ми з'ясували, що ці видання з'явилися в його особовій бібліотеці протягом 1890–1925 рр.

Латиномовні видання книжкової колекції Б. В. Варнеке є унікальним зібранням джерел інформації, яке містить друки різних форматів: книги, брошури, серіальні видання, відбитки тощо. Серед авторів опублікованих творів були як античні вчені — Л. Апулей, М. Квінтіліан, Г. Пліній, Л. Сенека, Л. Флор, М. Цицерон та інші, так і дослідники класичних старожитностей нового часу — Е. Арндт, Л. Бауер, Е. Беренс, Ф. Бухелер, Я. Геєль, А. Доберенц, Ф. Кранер, В. Кроль, Г. Ландграф, М. Похленц, Д. Рункен, Г. Сорроф, К. Хальм, Ф. Ховманн та інші.

Перше латиномовне видання — перший том другого видання книги М. Tullii Ciceronis «*De oratore*» (Берлін, 1882) — з'явилося в особовій бібліотеці Б. В. Варнеке 14 квітня 1890 р. Більшість латиномовних книг видано в другій половині XIX ст., хоча трапляються видання й початку XIX ст. Наприклад, книга Луція Аннея Сенеки «*Tragoediae*» за редакцією Ф. Боте була видана в Лейпцигу 1819 р., книга Луція Аннея Флора «*Epitome*» — у Лейпцигу 1821 р., книга «*Animadversionum in Lucianum*» за редакцією Я. Геєля — у Лугдуні 1824 р., а книга Д. Рункена «*In Terentii comoedias dictata*» — у Бонні 1825 р. Останнім латиномовним виданням, із виявлених нами, яке поповнило книжкову колекцію Б. В. Варнеке 1925 р., стало фундаментальне видання академіка Імператорської Санкт-Петербурзької

академії наук В. В. Латишева «Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae», видане 1916 р. у Петрограді.

У приватній бібліотеці Б. В. Варнеке досить повно представлені книги російських письменників XIX ст., а також письменників-сучасників. Чимало з них мають дарчі автографи. Наприклад, трагедія російського поета, драматурга, перекладача, критика, дослідника літератури та мови І. Ф. Анненського (1855–1909) «Меланиппа-философ» (Санкт-Петербург, 1901) присвячена автором 27-річному Б. В. Варнеке, що підтверджується друкованим написом на третій сторінці: «Посвящается Борису Васильевичу Варнеке». Також у колекції представлені ще дві книги І. Ф. Анненського з його інскриптами: «Моему дорогому другу и соратнику на почве античности Б. В. Варнеке И. Анненский [подпись] 4/III 1902. Ц[арское] С[ело]» в книзі «Царь Иксион» (Санкт-Петербург, 1902) та «Дорогому Борису Васильевичу Варнеке от искренне любящего его и преданного — И. Анненского [подпись] 30/IV 1909. Ц[арское] С[ело]» в книзі «Вторая книга отражений» (Санкт-Петербург, 1909).

Видання з колекції Б. В. Варнеке водночас є співучасниками пізнавальної діяльності її власника та джерелом для вивчення методів його творчих пошуків: у них зберігаються закладки, емоційні та критичні записи, помітки уважного читача. Доказом ретельного студіювання професором деяких друкованих видань є значна кількість маргіналій (коментарів, позначок і записів, зроблених на полях книг олівцями червоного, зеленого і синього кольорів). Дуже часто трапляються вклеєні в книги листи із записами.

На багатьох виданнях збереглися зроблені рукою вченого власницькі записи — переважно «Б. Варнеке», «B. Warneske», «B. W». Більшу частину видань у своїй колекції він позначив підписом та зазначенням року, швидше за все, у якому було придбано це видання. У колекції на деяких книгах залишені власницькі записи інших людей. Наприклад, у книжці «Двадцатипятилетие Одесского городского театра : 1887 г. — 1-ое октября — 1912 г.» особистий запис «Б. Варнеке» закреслено та зроблено запис «А. Де Рибас». Насичену історію своїх власників має книга Л. А. Саккетті (1852–1916) «Очерк всеобщей истории музыки» (Санкт-Петербург, 1883). Власницький запис Б. В. Варнеке «Б. Варнеке СПб. 1935» написано в правому верхньому куті на першій сторінці поверх стертої, на попередньому власницькому записі «А. Тальвик 1884–5 года», яка у відмінному стані збереглася на форзаці. Крім двох власницьких записів, внизу на першій сторінці також зберігаються дві печатки овальної форми з неповним текстом. На першій чітко видно слова «музыкальная торговля...», а на другій — «А. Иогансен С. Петербург». Власника першої печатки

встановити не вдалося, а друга належала музичному магазину А. Р. Югансена (1829–1875), який функціонував у Санкт-Петербурзі до 1917 р.

Значне місце в книжковій колекції Б. В. Варнеке належить інскриптам — рукописним дарчим написам у вигляді фрази або фраз-присвят. Вони виявлені на багатьох виданнях, які мають значення подарункових написів. Усі інскрипти є авторськими дарчими написами авторів публікацій, містять переважно короткий текст та розташовані на вільних від текстів чи зображень місцях в різних частинах видань — як на титульних аркушах книг, так і на форзацах, шмуцтитулах, обороті шмуцтитулів, авантитулах, оборотах авантитулів, чистих аркушах перед титульним листом і навіть на обкладинці, першій сторінці або довільно на будь-якій іншій сторінці видання.

Книжкові інскрипти, представлені в колекції Б. В. Варнеке, є фактом книжкової культури, які певною мірою відтворюють її колорит, що характеризує науковий, літературний і громадський побут епохи кінця XIX — першої третини XX ст. Дарчі записи з присвятою допомагають усвідомити громадські та особисті зв'язки вченого з колегами, розкривають характер стосунків між представниками різних генерацій діячів науки, розповідають про деякі події їхнього життя, настрої, почуття, думки, ідеї та побажання. Інскрипти нерідко стають відправною точкою для розуміння культурних комунікацій, взаємин між дарувальником і тим, кому дарували друковане видання, дають додаткову інформацію про життя багатьох діячів. Традиційні авторські інскрипти здебільшого є стримано-діловими, лапідарними, колегіальними або дружніми.

Серед авторів інскриптів були академіки М. П. Алексєєв, В. П. Бузескул, В. В. Латишев, М. М. Покровський, М. Г. Попруженко; членкореспонденти О. С. Архангельський, Г. Е. Зенгер, Ю. А. Кулаковський, М. І. Новосадський, Н. М. Петровський, М. К. Піксанов, В. І. Резанов, Г. Ф. Церетелі; професори О. І. Алмазов, П. М. Ардашев, О. В. Багрій, О. Я. Богородський, О. О. Браунер, Р. М. Волков, Л. П. Гроссман, І. І. Замотін, Ф. Ф. Зелінський, В. М. Івановський, В. Е. Крусман, В. Ф. Лазурський, М. М. Ланге, С. Я. Лур'є, М. І. Мандес, А. М. Миронов, В. М. Мочульський, Д. І. Нагуєвський, П. В. Нікітін, Ю. Г. Оксман, С. І. Радциг, В. І. Селінов, Є. П. Трифільєв, Б. В. Фармаковський, А. В. Флоровський, К. В. Харлампович, М. М. Хвостов, Д. П. Шестаков, С. П. Шестаков, І. І. Ягодинський та інші представники наукової спільноти. Діапазон тематики публікацій цих учених в особовій бібліотеці Б. В. Варнеке визначено його особистими інтересами — класичною філологією, історією археології та античності, історією російської літератури, літературознавством, історією театру.

Наявність великої кількості дарчих написів учених з різних міст у виданнях приватної бібліотеки Б. В. Варнеке пов'язано з його особистим знайомством з ними в різні періоди його життя — переважно в «казанський» і «одеський». Підтвердженням цього, наприклад, є інскрипт О. С. Архангельського (1854–1926), професора Імператорського Казанського університету (1884–1908), члена-кореспондента Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук (1904) у книжці «Из лекций по истории русской литературы. Литература Московского государства (кон. XV–XVII вв.)» (Казань, 1913): «Старому приятелю Борису Васильевичу Варнеке от автора». Підтверджує цю тезу і дарчий напис професора Казанського університету А. М. Миронова (1866–1929) у книжці «Изображение богини Победы в греческой пластике» (Казань, 1911): «Глубокоуважаемому профессору и другу, Борису Васильевичу Варнеке от автора. Апр[ель] 1911 г.».

Щодо підтримки дружніх стосунків із авторами інскриптів виняток становить дарчий напис П. М. Черняєва (1863–1931) — випускника історико-філологічного факультету Імператорського Казанського університету (1886), того ж року залишеного при університеті для підготовки до професорського звання. У 1898 р. він був викладачем стародавніх мов Імператорської Казанської 1-ї гімназії. На подарованому Б. В. Варнеке відбитку статті «Подробное обозрение изданий Теренция в связи с краткой историей изучения комедий этого автора» (Казань, 1898) П. М. Черняєв залишив дарчий надпис: «Многоуважаемому исследователю языка теренциевых комедий Борису Васильевичу Варнеке от автора на добрую память г. Казань 18 IX/29 98». Зміст цього запису вказує на те, що Б. В. Варнеке, який закінчив у червні 1898 р. Імператорський Санкт-Петербурзький історико-філологічний інститут, до переїзду в Казань 1904 р. був знайомий з П. М. Черняєвим та отримав від нього відбиток його статті. У наступні роки наукові комунікації між двома молодими вченими, швидше за все, були перервані. Підставою для цієї думки є вкрай негативна рецензія П. М. Черняєва на докторську дисертацію Б. В. Варнеке [2], опублікована двічі — у періодичному виданні [10] та брошурою [11]. Характерно, що вивчення цього історіографічного нарративу раніше не ставало об'єктом наукового дослідження, за винятком згадки про нього у двох працях ростовських учених, у яких автори помилково географічно ідентифікують Б. В. Варнеке за часом написання П. М. Черняєва рецензії «одеським дослідником» [4] і «одеським вченим» [7, с. 20]. Представником одеського наукового співтовариства Б. В. Варнеке став тільки 1910 р.

Серед інших виявлених нами провенієнцій казанських учених у книжковій колекції Б. В. Варнеке окремий інтерес викликає інскрипт,

зроблений В. М. Андерсоном (1885–1962) — колишнім студентом (1904–1909) і викладачем (1912–1918) Імператорського Казанського університету. Зміст інскрипту, залишеного приват-доцентом В. М. Андерсоном на форзаці книжки «Роман Апулея и народная сказка. Т. I» (Казань, 1914) — «Многоуважаемому Борису Васильевичу Варнеке от ученика» — визначає і демонструє самоідентифікацію статусу його автора в наукових взаєминах зі старшим колегою на рівні «учня — вчителя» та розкриває характер стосунків між представниками двох генерацій.

Серед ста двадцяти двох авторів інскриптів, які залишили 328 дарчих записів, найактивнішими дарувальниками своїх праць були: літературознавець, історик літератури, пушкініст, академік М. П. Алексєєв (1896–1981) — 11 дарчих написів; історик античності, історіограф антикознавства, професор Харківського університету (1885–1924), академік В. П. Бузескул (1858–1931) — 10 інскриптів; літературознавець, пушкінознавець, історик російської літератури та театру, доктор філологічних наук, професор Л. П. Гроссман (1888–1965) — 9 інскриптів; археолог, нумізмат, міністр народної освіти (1905–1906), голова Російського товариства нумізматів І. І. Толстой (1858–1916) — 8 інскриптів; історик античності, професор Імператорського Казанського університету М. М. Хвостов (1872–1920) — 7 інскриптів та інші. Серед усіх інскриптів М. П. Алексєєва окреме зацікавлення викликає напис, зроблений на форзаці збірки статей «„Борис Годунов” А. С. Пушкина» (Ленінград, 1936): «Дорогому Борису Васильевичу Варнеке от искренне преданного участника сборника — на строгий суд. М. Алексєев [подпись] Ленинград, 21. III. 1936 г.». У цьому записі М. П. Алексєєв визнає високий авторитет Б. В. Варнеке в царині пушкінознавства.

Зміст деяких інскриптів підкреслює колегіальні або дружні стосунки між дарувальником і одержувачем. Вони можуть містити в собі факти і коментарі, зрозумілі лише небагатьом людям близького кола. Наприклад, історик, етнограф, філолог і фахівець в галузі давньогрецької релігії Є. Г. Кагаров (1882–1942) у книжці «О царской власти в Древнем Риме» (Воронеж, 1910) зробив напис: «Viro insignissimo atque doctissimo Bor. Warnecke monumentum reverentiae uti sit hirre libellus. Auctor. Athenis. m. Januar. a. MCMX» [«Замечательному человеку и ученому Бор. Варнеке с благоговением в память об использовании его работ. Автор. Афины. Январь. 1910»] (переклад наш. — В. Л.).

Серед багатьох інскриптів трапляються поодинокі написи з помилками в повному імені Б. В. Варнеке. Наприклад, співробітник Херсонського історико-археологічного музею Ю. П. Крисін на від-

битку своєї статті «Короткий історично-археологічний нарис Херсонщини» припустився помилки в написанні по батькові вченого: «Высокоуважаемому Профессору Борису Владимировичу Варнеке от автора».

Виявлені інскрипти в книжковій колекції Б. В. Варнеке дають можливість простежити певні наукові традиції в процесі розвитку гуманітарних наук на початку ХХ ст. та сприяють осмисленню суспільних і особистих стосунків між ученими, пріоритетів їхніх наукових досліджень тощо. Приватна книжкова колекція Б. В. Варнеке відображає його різні читацькі, творчі та наукові інтереси, відтворює його комунікативні зв'язки з науковою громадськістю. Особова бібліотека професора має наукове значення, слугує показником його наукових інтересів, містячи в собі підбір друкованих видань, які свідчать про скрупульозне й глибоке вивчення питань різних галузей гуманітарних наук, часто з власноручними нотатками і зауваженнями. Книжкова колекція Б. В. Варнеке є цікавим матеріалом для наукових досліджень фахівців різних гуманітарних дисциплін.

Отже, приватні бібліотеки є вагомим і цінним історичним джерелом, які містять автентичну інформацію щодо наукових уподобань та інтелектуальних захоплень, комунікації з колегами або діячами культури окремого періоду. Максимально повну та неупереджену реконструкцію життєдіяльності особи на тлі історичних подій певної епохи може дати лише комплексне використання сукупності всіх наявних історичних джерел у їх порівняльно-аналітичному вимірі, зокрема інформаційного матеріалу особових бібліотек.

Деякі власники захоплювалися колекціонуванням поточної профільної книжкової продукції, проте значний відсоток бібліофілів накопичував унікальні та рідкісні видання, що було проявом загальних тенденцій суспільства означеного історичного періоду, спрямованих на збереження загальних культурних цінностей. Деякі книгозбірні формувалися за фаховими ознаками, суголосними з професійною діяльністю їхніх власників. Основна цінність профільних приватних бібліотек діячів культури — саме в їх тематичному наповненні.

Використання приватних бібліотек як історичних джерел та як джерел для дослідження біографій їх власників має важливе значення за умови їх критичного аналізу, який передбачає виявлення, відбір, класифікацію видань, формування їх комплексів, атрибуції, з'ясування часу й місця їх придбання, мотивів формування, текстологічного й герменевтичного вивчення провенієнцій на сторінках видань, зіставлення, виявлення їх об'єктивної цінності для конкретного біографічного дослідження.

1. Бровкина Т. Ю. Варнеке Борис Васильевич (1874–1944) / Т. Ю. Бровкина // История Царского Села в лицах. – Режим доступа: <https://tsarselo.ru/yenciklopedija-carskogo-sela/istorija-carskogo-sela-v-licah/varneke-boris-vasilevich-1874-1944.html> – Название с экрана. – (Дата обращения: 11.07.2020).
2. Варнеке Б. В. Наблюдения над древнеримской комедией. К истории типов / Б. В. Варнеке. – Казань : Типолитография Императорского университета, 1905. – 318 с.
3. Варнеке Б. В. Очерки из истории древнеримского театра / Б. В. Варнеке. – СПб. : Типография Н. Н. Скороходова, 1903. – 245 с.
4. Казаров С. С. Судьба профессора Черняева / С. С. Казаров, Н. В. Оболонко // Донской временник : год 2013-й. – Ростов-на-Дону, 2012. – Вып. 21. – С. 191.
5. Левченко В. В. Историко-культурологические аспекты частной книжной коллекции профессора Б. В. Варнеке / В. В. Левченко // Воронцовский сборник : сб. науч. ст. – Одесса, 2019. – Вып. 9. – С. 43–54.
6. Немченко І. В. Варнеке Борис Васильович / І. В. Немченко // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. слов. : в 4 т. – Одеса : Астропринт, 2000. – Т. 2. – С. 187–189.
7. Титоренко Н. В. Научная и педагогическая деятельность профессора П. Н. Черняева : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / Н. В. Титоренко ; Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону, 2019. – 26 с.
8. Тункина И. В. Борис Васильевич Варнеке: страницы биографии / И. В. Тункина // Античный мир. Проблемы истории и культуры : сб. науч. ст. к 65-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова. – СПб., 1998. – С. 441–452.
9. Тункіна І. В. Варнеке Борис Васильович. 1874–1944 / І. В. Тункіна, Т. О. Избаш-Гоцкан // Одеські історики : енцикл. вид. Т. 1 : Початок ХІХ – середина ХХ ст. – Одеса : Друкарський дім, 2009. – С. 87–88.
10. Черняев П. Н. Обреченный на забвение труд по истории всеобщей литературы / П. Н. Черняев // Филологические записки. – 1906. – № 1. – С. 1–28 ; № 2. – С. 29–60.
11. Черняев П. Н. Обреченный на забвение труд по истории всеобщей литературы / П. Н. Черняев. – Воронеж : Типография Т-ва Н. Кравцов и К^о, 1906. – 59 с.
12. Шафоростова К. І. Книжкова колекція Бориса Васильовича Варнеке / К. І. Шафоростова // Бібліотека Університету Ушинського. – Режим доступа: <https://library.pdpu.edu.ua/index.php/home/about/istoriya/79-knizhna-ya-kollektsiya-borisa-vasilevicha-varneke> – Назва з екрана. – (Дата звернення: 11.07.2020).

REFERENCES

1. Brovkina, T. Yu. (n. d.). Varneke Boris Vasilevich (1874-1944) [Varneke Boris Vasilevich (1874-1944)]. In *Istoriia Carskogo Sela v litchakh*. Retrieved from <http://tsarselo.ru/yenciklopedija-carskogo-sela/istorija-carskogo-sela-v-licah/varneke-boris-vasilevich-1874-1944.html> [In Russian].
2. Varneke, B. V. (1905). *Nabliudeniia nad drevnerimskoi komediei. K istorii tipov* [Observations on the ancient Roman comedy. Type history]. Kazan, Russia: Tipolitografiia Imperatorskogo universiteta. [In Russian].

3. Varneke, B. V. (1903). *Ocherki iz istorii drevnerimskogo teatra* [Essays on the history of the ancient Roman theater]. Saint Petersburg, Russia: Tipografiia N. N. Skorokhodova. [In Russian].
4. Kazarov, S. S., & Obolonko, N. V. (2012). Sudba professora Cherniaeva [The fate of professor Chernyaev]. *Donskoi vremennik*, 21, 191. [In Russian].
5. Levchenko, V. V. (2019). Istoriko-kulturologicheskie aspekty chastnoi knizhnoi kollekcii professora B. V. Varneke [Historical and cultural aspects of the private book collection of Professor B. V. Varneke]. *Vorontsovskii Sbornik*, 9, 43-54. [In Russian].
6. Nemchenko, I. V. (2000). Varneke Borys Vasylovych [Varneke Boris Vasilyevich]. *Profesory Odeskoho (Novorosiiskoho) universytetu* [Professors of Odessa (Novorossiia) University] (Vol. 2, pp. 187-189). Odesa, Ukraine: Astroprint. [In Ukrainian].
7. Titorenko, N. V. (2019). *Nauchnaia i pedagogicheskaia deiatelnost professora P. N. Cherniaeva* [Scientific and pedagogical activities of Professor P. N. Chernyaev] (Extended abstract of PhD dissertation). Southern Federal University, Rostov-on-Don, Russia. [In Russian].
8. Tunkina, I. V. (1998). Boris Vasilevich Varneke: stranitsy biografii [Boris Vasilyevich Varneke: Biography pages]. *Antichnyi mir: Problemy istorii i kultury* [The ancient world. Problems of history and culture] (pp. 441-452). Saint Petersburg, Russia. [In Russian].
9. Tunkina, I. V., & Izbash-Hotskan, T. O. (2009). Varneke Borys Vasylovych. 1874-1944 [Varneke Boris Vasilyevich. 1874-1944]. *Odeski istoriky* [Odessa historians] (Vol. 1, pp. 87-88). Odesa, Ukraine: Drukarskyi dim. [In Ukrainian].
10. Cherniaev, P. N. (1906). Obrechennyi na zabvenie trud po istorii vseobshchei literatury [Doomed to be forgotten work on the history of universal literature]. *Filologicheskie zapiski*, 1, 1-28; 2, 29-60. [In Russian].
11. Cherniaev, P. N. (1906). *Obrechennyi na zabvenie trud po istorii vseobshchei literatury* [Doomed to be forgotten work on the history of universal literature]. Voronezh, Russia: Tipografiia T-va N. Kravtsov i K^o. [In Russian].
12. Shaforostova, K. I. (n. d.). Knyzhkova kolektsiia Borysa Vasylovycha Varneke [Book collection of Boris Vasilyevich Varneke]. In *Biblioteka Universytetu Ushynskogo*. Retrieved from <https://library.pdpu.edu.ua/index.php/home/about/istoriya/79-knizhnaya-kollektsiya-borisa-vasilevicha-varneke> [In Ukrainian].

Стаття надійшла 12.07.2020 р.

Valery LEVCHENKO, Candidate of Historical Sciences, Docent, Department of Ukrainian Studies, Historical, Legal and Linguistic Disciplines, Odessa National Maritime University (Odessa, Ukraine).

The personal book collection of the scientist as a historical source for the study of his biography (on the example of named professor's B. V. Varneke book fund).

The article presents material on the personal book collection of Professor B. V. Varneke as a historical source in the study of his biography. General information on individual editions of the library and their role in understanding the importance of preserving cultural heritage and transmitting traditions for the harmonious development of cultural heritage are presented. Bibliological and biblio-

graphic study of the scientist's library publications allows to identify and introduce into scientific circulation new sources of information, to present information on the provenances found on individual copies. B. V. Varneke's personal book collection reflects his various reading, creative and scientific interests, reproduces his communicative connections with the academic community. The inscripts found in the book collection of B. V. Varneke are a fact of culture that characterizes the scientific and social life of the late XIX – early XX century. Inscripts provide an opportunity to trace certain scientific traditions in the development of the humanities in the early twentieth century and contribute to the understanding of social and personal relations between scientists, the priorities of their research, etc. The professor's personal library serves as an indicator of his scientific interests, including a selection of printed publications that testify to the scrupulous and in-depth study of many issues in various fields of humanities. B. V. Varneke book collection is very valuable for specialists in various humanities, is an interesting material for research in various fields of humanities. The use of private libraries as historical sources of biographical research of their owners is important in terms of their critical analysis, which involves identifying, selecting, classifying publications, forming their complexes, attribution, establishing the time and place of their acquisition, motives, textual and hermeneutic study of provenances on the pages of publications, comparison, identification of their objective value for a specific biographical study.

Key words: B. V. Varneke, book collection, history, historical source, biography, provenances, inscriptions.

РЕСУРСИ БІОГРАФІЧНОЇ ТА БІБЛІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

УДК 929:304.44:004.91

<https://doi.org/10.15407/ub.20.327>

Юлія Вікторівна ВЕРНІК,
науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-0783-5372>,
e-mail: julver@ukr.net

СВІТОВИЙ ДОСВІД РОЗБУДОВИ ІНФОРМАЦІЙНИХ БІОГРАФІЧНИХ СИСТЕМ У ГЛОБАЛЬНІЙ МЕРЕЖІ

У статті розглянуто «технологічно-глобальні» проблеми функціонування світових біографічних систем на прикладі «Oxford Dictionary of National Biography», «Neue Deutsche Biographie», «Österreichisches Biographisches Lexikon», «The National Biography of Finland», «Six Degrees of Francis Bacon», виокремлено та систематизовано основні проблеми їх розбудови. Аналіз публікацій зарубіжних дослідників дав змогу визначити особливості інструментального та цільового характеру, які стали основою для запропонованої теоретичної моделі типології проблем сучасних онлайн-систем біографічного спрямування. Визначені технічно-глобальні проблеми розглянуто як невід'ємну частину інтеграційних процесів біографічного середовища, перетину гуманітарних наук та цифрового дизайну, а також реконструкції історичних соціальних мереж.

Ключові слова: біографічна інформація, біографічні словники.

Сучасні темпи розвитку інформаційних технологій зумовлюють суттєві зрушення в засобах обробки, обміну та зберігання даних. Діджиталізація біографічної сфери сприяє трансформації в розбудові біографічних та біобібліографічних словників, а становлення глобальних мережевих технологій створює передумови для інтеграції різноманітних джерел біографічної інформації в глобальний *словник світової біографії*.

Проблеми розбудови інформаційних біографічних систем в умовах швидкоплинних технологічних та соціальних змін розглядаються

дослідниками здебільшого в контексті розробок теоретичних та практичних принципів їх технічного та змістового розвитку. В доцифрову епоху технології фіксації біографічних знань залишалися майже незмінними. Із середини 80-х рр. ХХ ст. починають докорінно видозмінюватися носії інформації й, відповідно, засоби роботи з нею, що обумовлює «лавиноподібне» зростання як процесів і явищ, що потребують фіксації, так і інформаційних потоків, які потребують оброблення [1; 3–5]. На основі проведеного аналізу світового досвіду цифровізації біографічних систем ми виокремили особливості інструментального та цільового рівнів. На їх підставі було запропоновано теоретичну модель типології проблем розбудови інформаційних біографічних систем. Зазначимо, що розглянуті в дослідженнях проблеми можна зарахувати, по-перше, до технологічних або до змістових і, по-друге, до специфічно-локальних (тобто притаманних лише конкретним біографічним системам) або інтегративно-загальних (притаманних переважній більшості систем). Отже, було виділено чотири типи проблем розбудови цифрових біографічних систем, які можна умовно назвати: «технологічно-глобальні», «технологічно-локальні», «змістово-локальні» та «змістово-глобальні» [2].

Наразі найбільша увага дослідників приділена технологічно-глобальним проблемам як невід'ємній частині інтеграційних процесів біографічного середовища, перетину гуманітарних наук та цифрового дизайну, а також реконструкції історичних соціальних мереж. Як відомо, соціальні мережі, реалізовані в Інтернеті, дають можливість віддаленої взаємодії з метою обміну інформації, зазвичай яскраво вираженої тематичної спрямованості. Іншими словами, соціальну мережу можна назвати структурою, що складається з групи вузлів, якими є об'єкти (люди, спільноти, установи), і зв'язків між ними (відносинами). Нейронна мережа — це система, що складається з багатьох простих обчислювальних елементів, що працюють паралельно, функція яких визначається структурою мережі, силою зв'язків, а обчислення проводяться в самих елементах або вузлах. Нейронні мережі можуть успішно застосовуватися і в історичних соціальних мережах, що надає вченим ширші можливості для проведення досліджень, у тому числі біографічного та просопографічного спрямування.

Зокрема, розробники історичної соціальної мережі «Шість градусів Френсіса Бекона» (*Six Degrees of Francis Bacon*. URL: <https://6dfb.tumblr.com/>), створеної спеціально для дослідників ранньої сучасної Британії (1500–1700 рр.), стикаються з проблемами, відомими також й іншим дослідникам світових біографічних баз даних у контексті розбудови соціальних біографічних мереж: візуалізація складних, пролонгованих в історичному часі соціальних відносин

між представленими в базі персоналіями; якісні та кількісні характеристики визначених осіб та їх групові приналежності; краудсорсинг; взаємодія користувачів та графічного дизайну. Проект використовує статистичні методи та цифрові інструменти для візуалізації соціальних мереж раннього модерну Британії і вміщує 13 309 персоналій історичних постатей з Оксфордського словника національної біографії (ODNB), чия кар'єра належала до сфери політики, науки і літератури. Отож біографії саме з цих сфер вважаються найбільш вивіреними та стандартизованими в сучасній історичній науці. Більше того, основна колекція таких даних на момент створення нейронної мережі була доступна в цифровому вигляді.

Питання, що постали перед розробниками, полягали в трансформації біографічного тексту, що фокусується на окремій персоні й містить масив інформації про соціальні відносини, у глобальний (неєгоцентричний) мережевий граф. Такий граф потребує інформації про вузли (імена) і ребра (відносини), ігноруючи або відкидаючи інші види біографічної інформації. Кожен «вузол» (особа), потенційно може бути підключеним до будь-якого іншого «вузла». Це дає можливість досліджувати більш ніж 88 млн потенційних «ребер» — відносин. Вибудовані зв'язки являють собою або чітко задокументовані в науковому джерелі відносини, або неявні, на нинішньому етапі досліджень не доказові, але ті, що мають у собі інформацію для дослідників про ймовірність перетину тих чи інших історичних осіб.

Процес створення соціальної нейромережі «Шість градусів Френсіса Бекона» складався з чотирьох основних етапів. На першому відбувалося визначення набору текстових документів для використання як вхідних даних з урахуванням і прямих, і непрямих свідчень історичних взаємозв'язків. Другий передбачав розпізнавання іменованих сутностей (осіб, дат, локацій, установ) для перетворення неструктурованого тексту в структуровані дані, зокрема в матрицю документів, до яких можна було застосувати статистичний аналіз. Третій — застосування методів статистичного вивчення графіків до відібраних структурованих даних. І на четвертому етапі визначення методів — підтвердження вибірки пропонованих відносин з використанням досвіду напрацювань учених-дослідників.

Отже, на підставі розпізнавання іменованих об'єктів із текстів спочатку створювалися структуровані дані для отримання особистих імен (що з'являються у п'яти або більше випадках), а потім для визначення соціальних відносин — хто знав кого — на основі частоти появи імен і їх взаємозв'язку в ODNB. Результати відбору в більшості випадків ймовірні, оскільки засновані на письмових (відредагованих) текстових словниках, а не на перевірених відносинах, проте станов-

лять значний інтерес і так само дають змогу користувачам ідентифікувати тих людей («взули»), які самі не мають записів в Оксфордському DNB, але які багаті соціальним контактами («ребрами»).

У дослідженнях проекту, зокрема в роботі Крістофера Н. Уоррена (Christopher N. Warren) та інших [8], зацентровано увагу й на персоналіях не-британців, які посідали чільне місце в житті Британії. Звернувши увагу на частоту появи «чужих імен» в ODNB, можна визначити міжнародні масштаби значущості згаданих у словнику осіб. Також поріг із п'яти згадок імен дає змогу побачити гендерні відмінності. Культурна практика зміни прізвища під час вступу в шлюб означає, що жінки стикаються з певними перешкодами, долаючи штучно встановлений поріг із п'яти згадок.

Також науковці визнають, що використовували короткі біографічні записи, але могли б з невеликими змінами працювати й з передмовами до сучасних книг, науковими статтями, листами, блогами тощо. Збагачуючи зв'язки в мережі (www.sixdegreesoffrancisbacon.com) новими біографічними розвідками вчених, розробники проекту наближаються до своєї «кінцевої мети — створити універсальну й розгалужену мережу, яку люди, зацікавлені усіма аспектами ранньої сучасної Британії, зможуть використовувати для своїх досліджень» [8].

Зі схожими проблемами стикаються й німецькі дослідники М. Райнерт та Б. Ебнет (Matthias Reinert, Bernhard Ebnet) [10], які на прикладі сайту «Німецька біографія» («Deutsche Biographie») описують особливості діджиталізації ресурсів біографічної інформації, специфіку використання засобів розробки прикладного програмного інтерфейсу в історичних науках, дизайн бази даних і користувацького інтерфейсу.

Як і більшість сучасних біографічних словників, «Deutsche Biographie» перемістила весь контент від покажчиків до повних статей на цифрові носії. Маючи загальний набір елементів або модулів (наприклад, імена, дати, місця народження/смерті, сімейне походження, біографічні довідки й посилання на праці, архівні ресурси, літературу, портрети), німецькі дослідники приступили до візуалізації даних — від статичних генеалогічних дерев до динамічних відносин із людьми, установами та локаціями.

Такий проект є спільним ресурсом Історичної комісії Баварської академії наук та Баварської державної бібліотеки в Мюнхені. Наприкінці 1990-х років був прийнятий ряд заходів з оцифрування двох серій біографічних словників «Allgemeine Deutsche Biographie» (ADB, 55 томів, опублікованих у 1875–1912 pp.) і «Neue Deutsche Biographie» (NDB, 28 томів, які друкуються з 1953 p.). Надані відомості про окремих осіб, дату народження і смерті, місця народження, смерті

й поховання, а також часткова інформація про діяльність були переструктуровані в стандартизовані ієрархічні структури (формат XML). Складений покажчик осіб і сімей, згаданих в ADB і NDB, містив імена, роки народження/смерті, ієрархію професій та посилання на сторінки в друкованих томах. Поліпшення метаданих має вирішальне значення для додаткових параметрів пошуку, тому основний підхід полягав у 1) виявленні сутностей і визначенні лінгвістичного класу, до якого вони належать; 2) ідентифікації сутностей по даній базі і, нарешті, 3) у виявленні взаємозв'язків між відносинами. Структура матеріалу, перетвореного з PDF до XML (з неструктурованої до ієрархічно-структурованої) охоплювала основну інформацію зі статей біографічного словника, зокрема заголовки, генеалогію, стислий виклад життя, а також технічну частину, до якої внесені відомості про нагороди, праці, джерела, іконографічний матеріал про особу. Нині база налічує 145 тис. ідентифікованих записів імен, 380 тис. географічних назв, частина з яких — місця навчання (близько 12 тис.). Вибудовані 103 тис. відносин, що були виявлені в 21 330 біографіях (NDB), із яких 6200 — відносини вчитель–учень, 1500 — дружні стосунки, 1000 — попередники/наступники, 3000 — колегіальні відносини та близько 3100 — керівничих відносин відповідно до установ та організацій.

Дослідники австрійського біографічного словника А. З. Бернад і М. Кайзер (Ágoston Zénó Bernád, Maximilian Kaiser) аналізують мережі, які можна реконструювати на підставі інформації, уміщеної в біографіях (імен, міст, установ). Біографічні дані, згенеровані за допомогою анотацій зі словника, становлять «біографічні конструкторські блоки», які так само можуть бути основою для створення нейронних біографічних мереж [6].

Заснований у 1946 р. словник «Österreichisches Biographisches Lexikon» (ÖBL) охоплює не тільки територію сучасної Австрії, а й загалом імперію Габсбургів, узагальнюючи таким чином увесь спектр центральноєвропейської культури між 1815 і 1950 роками. Новітній проект електронного словника, розроблений зусиллями міжнародного колективу авторів держав-наступниць Габсбурзької монархії, містить близько 20 тис. біографій. Словник неповний, на цей час пройшов кілька етапів оцифрування.

Біографічні статті в ÖBL мають формальну структуру. Кожен запис починається з імені особи, її професійної діяльності, дати і місця народження/смерті, віросповідання. Далі зазначається список прямих родичів людини, тобто батьків, братів, сестер і дітей; потім указуються нагороди та відзнаки. Виокремлені біографічні дані генеруються за допомогою анотацій біографій ÖBL. У подаль-

шому — дані, що складаються з часто згадуваних імен історичних осіб, місць їх народження / навчання / активної діяльності / смерті / поховання та установ, об'єднують у «біографічні конструкторські блоки». Тексти містять кілька таких блоків, кожен із яких описує один конкретний крок, наприклад, в освіті, кар'єрі або житті персони. Крім того, текст визначає його відносини з іменованими об'єктами (іменами, датами, локаціями, установами). Анотатор може вибирати між кількома типами відносин, наприклад, для опису відносин між людьми можна використовувати параметри різних типів, таких як «був чоловіком», «був пов'язаний з», «був батьком» або «був учнем».

Одна з центральних тем цього проекту — дослідження спільнот, утворених учасниками мереж (людьми та установами) за допомогою різних відносин. Місцеві спільноти виникають, наприклад, через спільні місця проживання, навчання чи роботи людей. Їх можна визначити за допомогою таких відносин, як «місце народження», «навчання», «робота», «поїздки», «перебування» тощо. Дані про установи можуть бути отримані, серед іншого, географічно, з відповідних місць («розташовані в»), але також зі зв'язків між людиною й установою («був студентом», «був співробітником», «був редактором»). Нарешті, мережі або спільноти людей можуть створюватися через їхні відносини з локаціями, установами та іншими людьми. Наприклад, коли дані фільтруються за параметром «був учнем», виходить мережа, що складається з вузлів двох типів — установ та осіб. Чим більше зв'язків має установа, тим частіше вона згадується в біографіях, що також відбивається на зображенні і розмірі вузлів. Побудовані мережі різняться за розмірами та характеристиками їх складників, насиченістю й різноманітністю зв'язків кожного елемента (вузла) і являють собою інтерактивні біографічні блоки, дослідження яких є однією з тем II конференції «Біографічні дані в цифровому середовищі» («Biographical Data in a Digital World», Linz, Austria, November 6–7, 2017. URL: <http://ceur-ws.org/Vol-2119/>).

Аналіз та візуалізація пов'язаних просопографічних даних на основі біографій є новітнім напрямом вивчення також фінських науковців П. Лескінена, Е. Хівонена (Petri Leskinen, Eero Huynönen) та інших [9]. У своїх працях дослідники показують, як пошук за біографічними даними може бути використаний як гнучка основа для фільтрації цільових груп людей і, зокрема, як інструменти загального аналізу даних і візуалізації потім можуть бути застосовані для розв'язання питань просопографічних досліджень на основі відфільтрованих даних. Така ідея демонструється та оцінюється на практиці шляхом подання двох тематичних досліджень:

1) пов'язаних даних, виокремлених із друкованого реєстру «Norssit 1867–1992. Helsingin Norssin matrikkeli» більш ніж 10 тис. випускників фінської середньої школи Norssi;

2) «графа знань», витягнутого з 13 тис. коротких біографій видатних фінів (з III ст. до наших днів) Національної біографії Фінляндії.

Особливим внеском дослідження є тестування та демонстрація просопографічного методу на практиці з представленням, як різні інструменти візуалізації даних з використанням Google Charts і Google Maps можуть бути інтегровані в біографічну мережу, дозволяючи кінцевому користувачеві фільтрувати групи людей, а потім вивчати їх. Як варіант — порівняння аналізів та візуалізацій на основі різних підгруп, наприклад людей однієї професії в різні епохи. Або питання дослідження може полягати в тому, щоб з'ясувати, що сталося з учнями фінської старшої школи Norssi до Другої світової війни з погляду соціального стану, зайнятості або участі в збройних силах після закінчення навчання.

Просопографічний метод дослідження складається з двох основних етапів. Спочатку вибирається цільова група людей, які мають бажані характеристики для розв'язання порушеного дослідницького питання. По-друге, цільова група аналізується і, можливо, порівнюється з іншими групами для досягнення кінцевої мети дослідження.

База випускників школи Norssi (<http://www.ldf.fi/dataset/norssit>) доступна у вигляді пов'язаних відкритих даних на платформі Linked Data Finland. Набори даних формуються з 10 137 чоловік та збагачені графіками, що відображають кар'єрні події і сімейні стосунки, а також словниками назв, шкіл, закладів, нагород і хобі. Додамо, що дані були автоматично «витягнуті» з коротких біографічних довідок друкованого літопису школи за допомогою оптичного розпізнавання тексту та враховували зовнішні посилання на ресурс. Аналітика даних, заснована на сервісі пов'язаних даних, дала змогу по-новому поглянути на те, що насправді сталося з випускниками школи Norssi в житті після закінчення школи в просопографічному сенсі. Наприклад, із гістограми, що відображає роки зарахування, можна побачити, що, коли відкрилася Norssi, багато учнів з інших шкіл переїхали ближче до Norssi, а зміни, запроваджені у фінську шкільну систему в 1970-х роках, суттєво знизили показники зарахування до школи. Також можна простежити велику й цікаву різноманітність компаній та організацій у різні часи: наприкінці XIX ст. найпопулярнішим роботодавцем були фінські державні залізниці, у часи Другої світової війни — фінські сили оборони, у кінці XX ст. банківська галузь та місто Гельсінкі стали основними роботодавцями для випускників Norssi.

Сучасний підхід до моделювання життєвих історій як послідовностей просторово-часових пов'язаних подій від народження до смерті (і далі) яскраво демонструє «граф знань» Національної біографії Фінляндії.

Як і в разі Norssi, біографічні тексти були перетворені в rdf-форму (Resource Description Framework) шляхом вилучення іменованих сутностей із напівструктурованих текстів, що були складені з біографій відомих фінів протягом усієї історії (200–2018 рр.). Крім того, текст містив посилання на історичні події, відомі твори (наприклад, картини, книги, музику, акторську роботу), локації (наприклад, місце народження і смерті), установи й дати.

У найпростіших випадках вихідні дані формуються безпосередньо з бази даних (імен, дат, локацій). Однак більша частина структурованих знань витягується з коротких уривків тексту в кінці кожної біографії, що описує основні життєві події особи, такі як закінчення університету, проектування будівлі, публікація книги, отримання почесного звання, нагороди тощо. Отриманий «граф знань» містить дані про 13 144 особи з біографічною довідкою в Національній біографії Фінляндії, про 51 243 особи, що належать до людей, згаданих у біографіях, і про 977 авторів біографій. На сьогодні дані містять інформацію про 37 730 народжень, 25 552 смертей і 102 300 інших біографічних подій. Крім того, із вихідних даних вилучено 51 937 сімейних відносин, 4953 локацій, 3101 посаду й 2938 установ [9].

Для біографічних досліджень на кожну особу створено дві групи даних: одну — для текстового опису людини з додатковими посиланнями на дані, а другу — для просторово-часової візуалізації життєвих подій особи з використанням карти і часової шкали.

Часова шкала охоплює період від народження людини до смерті й показує, коли основні моменти її кар'єри були досягнуті. На часовій шкалі є чотири горизонтальні лінії для позначення різних категорій біографічних подій, кожна з яких представлена різним кольором: сімейні події (наприклад, одруження, народження дітей), кар'єрні події (наприклад, освіта, професійний досвід), досягнення й почесні нагороди. Відповідні маркери на карті мають таку саму кольорну схему. Коли подія міститься в списку подій або на шкалі часу, відповідний маркер на карті виділяється. Розмір маркера залежить від кількості подій, пов'язаних із цим конкретним місцем, тому виділяються найбільш важливі для кар'єри людини локації. Наприклад, маркери на карті показують місця народження синім кольором, а місця смерті — червоним кольором. Розмір маркера відповідає кількості подій, що сталися в цьому конкретному місці. Під час натискання на маркер відкривається модальне вікно зі списком людей, що тут народилися або померли.

Ці дослідження в галузі візуалізації пов'язаних даних є новітнім підходом до розв'язання проблеми ізольованих і семантично неоднорідних джерел біографічної інформації. Пошуки шляхів поєднання розрізнених масивів даних всебічно сприятимуть процесам інтеграції національних біографічних словників у загальносвітову систему збереження історико-культурної спадщини.

Ідея необхідності інтеграції національних біографічних систем відображена в публікаціях багатьох дослідників, серед яких варто відзначити дослідження Д. Каннадіна (David Cannadine) [7], у якому висвітлюються можливості поєднання Оксфордського національного біографічного словника з відповідними системами Австрії, Нідерландів, Швеції шляхом створення перехресних посилань для висвітлення біографій видатних британців, ірландців, американців, австралійців, новозеландців та канадців. Засновані на «електронному об'єднанні окремих національних біографічних словників», такі проекти, на думку дослідника, дадуть змогу зібрати сучасну версію свого роду «універсальної або світової біографії» [7, р. 207].

Підсумовуючи, зазначимо, що можливості вивчення та реконструювання життя видатних та пересічних осіб значно розширилися за рахунок зростаючої доступності оцифрованих ресурсів, оптимізації пошукових запитів, відкритості світової наукової спільноти, що суттєво відрізняє дослідницьке середовище сьогодення від минулих епох. Стрімкий технологічний розвиток, діджиталізація національних біографічних словників дали змогу додати до традиційних якостей словників, як довідників інформації, нові можливості для дослідження будь-якої персони через пов'язані онлайн-ресурси та використання «великих даних» у часовому просторі. Такі біографічні дані можуть бути певними «конструкторськими блоками» для повноформатних біографій або використовуватись для побудови групових портретів та проведення статистичних досліджень. Потенціал для біографічних розвідок, мережевого аналізу та формування групових портретів здається безмежним, коли всі ці дані можна пов'язати і використовувати для проведення історичних досліджень. Маємо сподівання, що вивчення міжнародного досвіду надасть можливості для розвитку Українського національного біографічного словника та інтеграції його у світову біографічну спільноту.

1. Вернік Ю. В. Біографічні словники у світлі розвитку інформаційних технологій / Ю. В. Вернік // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2010. – Вип. 28. – С. 520–528. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000446>
2. Вернік Ю. В. Світовий досвід представлення інформаційних біографічних систем у глобальній мережі // Бібліотека. Наука. Комунікація. Роз-

- виток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації : матеріали Міжнар. наук. конф. (6–8 жовт. 2020 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. – Київ, 2020. – С. 477–481.
3. Костенко Л. Й. Проблеми формування електронних бібліотек України / Л. Й. Костенко // Наукові праці НБУВ. – Київ, 1998. – Вип. 1 : Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. – С. 220–228.
 4. Попик В. І. Всесвітня біографічна інформаційна система і завдання формування Українського національного біографічного архіву / В. І. Попик // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2006. – Вип. 16. – С. 467–481.
 5. Чишко В. С. Основні принципи створення Українського біографічного словника / В. С. Чишко // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. – Київ, 1999. – Вип. 2. – С. 6–18.
 6. Bernád A. Z. The Biographical Formula: Types and Dimensions of Biographical Networks / Ágoston Zénó Bernád, Maximilian Kaiser // Biographical Data in a Digital World 2017 : Proceedings of the Second Conference (Linz, Austria, November 6-7, 2017) / ed. by A. Fokkens, S. ter Braake, R. Sluijter, Paul Arthur, E. Wandl-Vogt. – 2018. – P. 45–52. – Access mode: <http://ceur-ws.org/Vol-2119/paper8.pdf>
 7. Cannadine D. British National Biography and Global British Lives: From the DNB to the ODNB – and Beyond? / David Cannadine // ‘True Biographies of Nations?’ : The Cultural Journeys of Dictionaries of National Biography / ed. by K. Fox. – Canberra : ANU Press, 2019. – P. 193–208. <https://doi.org/10.22459/TBN.2019.11>
 8. Finegold M. Six Degrees of Francis Bacon: A Statistical Method for Reconstructing Large Historical Social Networks / Michael Finegold, Jessica Otis, Cosma Shalizi, Daniel Shore, Lawrence Wang, Christopher N. Warren // Digital Humanities Quarterly. – 2016. – Vol. 10, No. 3. – Access mode: <http://digitalhumanities.org/dhq/vol/10/3/000244/000244.html>
 9. Hyvönen E. Reassembling and enriching the life stories in printed biographical registers: Norssi high school alumni on the Semantic Web / Eero Hyvönen, Petri Leskinen, Erkki Heino, Jouni Tuominen, Laura Sirola // Language, Data, and Knowledge : Proceedings of the First International Conference (Galway, Ireland, June 19-20, 2017). – Luxembourg : Springer, 2017. – P. 113–119. https://doi.org/10.1007/978-3-319-59888-8_9
 10. Reinert M. Interfaces: Accessing Biographical Data and Metadata / Matthias Reinert, Bernhard Ebneht // Biographical Data in a Digital World 2017 : Proceedings of the Second Conference (Linz, Austria, November 6-7, 2017) / ed. by A. Fokkens, S. ter Braake, R. Sluijter, Paul Arthur, E. Wandl-Vogt. – 2018. – P. 1–8. – Access mode: <http://ceur-ws.org/Vol-2119/paper1.pdf>

REFERENCES

1. Vernik, Yu. V. (2010). Biohrafichni slovnyky u svitli rozvytku informatsiinykh tekhnolohii [Biographical vocabularies in the development of information technologies]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 28, 520–528. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000446> [In Ukrainian].

2. Vernik, Yu. V. (2020). Svitovyi dosvid predstavleniia informatsiinykh biohrafichnykh system u hlobalnii merezhi [World experience of presenting information biographical systems in the global network]. In *Library. Science. Communication. Development of Library and Information Potential in the Context of Digitalization* (Kyiv, 6–8 October, 2020) *Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 477-481). V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Kostenko, L. Y. (1998). Problemy formuvannia elektronnykh bibliotek Ukrainy [Problems of formation of electronic libraries of Ukraine]. *Naukovi pratsi NBUV, 1 (Biblioteka. Nauka. Kultura. Informatsiia)*, 220-228. [In Ukrainian].
4. Popyk, V. I. (2006). Vsesvitnia biohrafichna informatsiina systema i zavdannya formuvannia Ukrainського natsionalnoho biohrafichnoho arkhivu [World biographical information system and tasks of formation of the Ukrainian national biographical archive]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 16, 467-481. [In Ukrainian].
5. Chyshko, V. S. (1999). Osnovni pryntsyipy stvorennia Ukrainського biohrafichnoho slovnyka [Basic principles of creating the Ukrainian biographical dictionary]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 2, 6-18. [In Ukrainian].
6. Bernád, A. Z., & Kaiser, M. (2018). The Biographical Formula: Types and Dimensions of biographical networks. In A. Fokkens, S. ter Braake, R. Sluijter, Paul Arthur, & E. Wandl-Vogt (Eds.). *Biographical Data in a Digital World 2017. Proceedings of the Second Conference (Linz, Austria, November 6-7, 2017)* (pp. 45-52). URL: <http://ceur-ws.org/Vol-2119/paper8.pdf> [In English].
7. Cannadine, D. (2019). British National Biography and Global British Lives: From the DNB to the ODNB – and Beyond? In K. Fox (Ed.). *'True Biographies of Nations?' The Cultural Journeys of Dictionaries of National Biography* (pp. 193-208). Canberra, Australia: ANU Press. <https://doi.org/10.22459/TBN.2019.11> [In English].
8. Finegold, M., Otis, J., Shalizi, C., Shore, D., Wang, L., & Warren, C. N. (2016). Six Degrees of Francis Bacon: A Statistical Method for Reconstructing Large Historical Social Networks. *Digital Humanities Quarterly*, 10(3). URL: <http://digitalhumanities.org/dhq/vol/10/3/000244/000244.html> [In English].
9. Hyvönen, E., Leskinen, P., Heino, E., Tuominen, J., & Sirola, L. (2017). Re-assembling and enriching the life stories in printed biographical registers: Norssi high school alumni on the Semantic Web. In *Language, Data, and Knowledge. Proceedings of the First International Conference (Galway, Ireland, June 19-20, 2017)* (pp. 113-119). Luxembourg: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-59888-8_9 [In English].
10. Reinert, M., & Ebneith, B. (2018). Interfaces: Accessing Biographical Data and Metadata. In A. Fokkens, S. ter Braake, R. Sluijter, Paul Arthur, & E. Wandl-Vogt (Eds.). *Biographical Data in a Digital World 2017. Proceedings of the Second Conference (Linz, Austria, November 6-7, 2017)* (pp. 1-8). URL: <http://ceur-ws.org/Vol-2119/paper1.pdf> [In English].

Стаття надійшла 19.10.2020 р.

Yuliia VERNIK, Research Associate, Institute of Biographical Research, VNU (Kyiv, Ukraine).

World experience of development of information biographical systems in the global network.

The digitalization of the humanitarian sphere influences the development of biographical and biobibliographic dictionaries. Global network technologies comprehensively contribute to the integration of various sources of biographical information into the universal dictionary of world biography.

The analysis of the publications of foreign researchers made it possible to determine the features of the instrumental and target nature, which became the basis for the proposed theoretical model of the typology of the problems of modern online systems of the biographical direction. The article examines the “technologically global” problems of the functioning of world biographical systems on the example of the Oxford Dictionary of National Biography, Neue Deutsche Biographie, Österreichisches Biographisches Lexikon, The National Biography of Finland, “Six Degrees of Francis Bacon”.

Over the past twenty years, the amount of biographical data available online has increased rapidly due to the rapid development of the Internet and the funding of full-scale biographical dictionary digitization projects. The potential for biographical research, network analysis, and group portraits seems limitless when all of this data can be linked and used for analysis.

Features of digitalization of resources of biographical information, the specificity of the use of development tools for an applied program interface in the historical sciences, design of a database and user interface and visualization of complex social relations prolonged in historical time between the personalities presented in the database are the general directions of modern world research. “Biographical building blocks”, composed of related biographical data from heterogeneous systems, are considered as the basis for the creation of neural biographical networks. As tools for general data analysis, they can be used to visualize and conduct prosopography studies based on filtered data.

Key words: biographical information, biographical dictionaries.

УДК [016:929+021.61](477)
<https://doi.org/10.15407/ub.20.339>

*Наталя Павлівна ФІЛІПОВА,
кандидат наук із соціальних комунікацій,
науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-4896-5939>
e-mail: filippova.natalya@hotmail.com*

ФОРМУВАННЯ РЕПОЗИТАРІЮ ПЕРСОНАЛЬНИХ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОКАЖЧИКІВ У СКЛАДІ «УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО БІОГРАФІЧНОГО АРХІВУ»: БАЗОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТУ

У статті визначено базові засади розбудови репозитарію персональних бібліографічних покажчиків у складі «Українського національного біографічного архіву» (УНБА) як оптимальної форми репрезентації у відкритому доступі біобібліографічних даних, забезпечення інформаційних обмінів. Показано, що перевагою репозитарію, створюваного на базі УНБА порівняно з поданням біобібліографій у каталогах та фондах бібліотек, є можливість концентрованого представлення матеріалів у всіх найрізноманітніших форматах: як окремих видань, так і вміщених у різних джерелах — книжках, журналах, збірниках, а також на електронних ресурсах. Обґрунтовано доцільність використання для репозитарію програмної платформи Fedora та проаналізовано її відповідність функціональним завданням створюваного репозитарію. Наголошено, що організація репозитарію створить умови для більш широкого залучення до формування «Українського національного біографічного архіву» вчених і спеціалістів наукових установ, бібліотек і закладів вищої освіти з усіх регіонів України та українського зарубіжжя. Зазначене є важливим для консолідації дослідницьких зусиль, започаткування на базі Інституту біографічних досліджень НБУВ діяльності всеукраїнської віртуальної біографічної дослідницької лабораторії. Водночас розгортання репозитарію персональних біобібліографічних покажчиків є важливим кроком, спрямованим на більш тісне входження до світового науково-інформаційного простору, міжнародної системи репозитаріїв. Тому воно зобов'язує упорядників електронного архіву до безумовного виконання правил, визначених міжнародним науково-інформаційним співтовариством, зокрема документами CoreTrustSeal як головного центру методичного забезпечення, унормування діяльності репозитаріїв та їх сертифікації.

Ключові слова: біобібліографія, консолідовані біобібліографічні ресурси, «Український національний біографічний архів», інформаційні обміни, репозитарій персональних бібліографічних покажчиків.

У процесі розбудови Інститутом біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) фундаментального наукового інформаційного проекту — електронного «Українського національного біографічного архіву» (УНБА) постала потреба впорядкувати й систематизувати його біобібліографічну складову частину. Уже нині масив персональних біографічних покажчиків у складі УНБА перевищує 3600 позицій. Вони приєднані до сторінок-персоналій діячів минулого, не мають самостійної пошукової системи, що утруднює їх використання як окремого важливого інформаційного ресурсу.

Зазначене обумовлює **актуальність** опрацювання теоретичних і прикладних (системотехнічних і організаційних) засад побудови на базі УНБА консолідованого електронного сховища — репозитарію українських персональних бібліографічних покажчиків. Це завдання ще два роки тому було визначене керівником проекту формування УНБА канд. іст. наук О. М. Яценком як одне з найбільш важливих у діяльності відділу формування біобібліографічних ресурсів Інституту біографічних досліджень [7].

Доцільність формування такого репозитарію саме в складі УНБА як його невід’ємної частини, а не орієнтація на використання дослідниками за допомогою пошукових систем загальних масивів бібліографічної інформації, нагромаджених у фондах бібліотек, окремих електронних бібліотеках, зокрема таких, як «Україніка» (НБУВ), «Культура України» (Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого) тощо, Національному репозитарії академічних текстів або інституційних репозитаріях (де персональна бібліографія видатних учених і освітян теж широко представлена), обумовлена кількома вагомими чинниками.

По-перше, це дасть змогу актуалізувати величезний масив інформації цільової історико-біографічної тематичної спрямованості, який розкриває здобутки і напрацювання вітчизняних діячів, створити можливості вільного оперування масивом концентрованих біобібліографічних даних, значно полегшуючи їх пошук та, відповідно, оптимізуючи умови доступу до них. Адже практика відображення біобібліографічної інформації в межах загальних електронних каталогів бібліотек призводить до низької релевантості пошуковим запитами користувачів біографічних і бібліографічних даних, які досить проблематично виокремити серед великої кількості інших відомостей. Ус-

кладноє пошукове завдання й те, що неможливо визначити серед видів документів у результатах пошуку власне персональні бібліографічні показники, що, з одного боку, цілком закономірно з огляду на недоцільність виокремлення в межах фільтру всіх існуючих форм репрезентації документованих відомостей, а з другого — створює для дослідників фактично нездоланну перешкоду на шляху до затребуваних видів документів. Крім того, перевагою репозитарію, створюваного на базі УНБА, є можливість представлення в ньому персональної бібліографії в усіх її найрізноманітніших форматах: як окремих видань, так і вміщеної в різних джерелах — книжках, журналах, збірниках, а також електронної, чого не в змозі досягти всі інші бібліографічні ресурси.

По-друге, розгортання репозитарію як сучасної форми інтеграції й обміну інформаційними ресурсами дасть можливість перейти до формування ресурсу персональної бібліографії бібліотек, наукових установ, окремих учених і спеціалістів — безпосередніх упорядників персональних бібліографічних показників. Цей крок є також важливим елементом реалізації, на перспективу, проекту більш високого рівня — розгортання віртуальної біографічної дослідницької лабораторії як форми інтеграції та кооперації зусиль представників усіх регіонів України й українського зарубіжжя у формуванні ресурсів національної біобібліографічної інформації.

По-третє, саме життя показало, що збирання біобібліографічних матеріалів про померлих діячів має поєднуватися нині з репрезентацією бібліографії сучасників — продовжувачів і дослідників справи попередніх поколінь. Щоб забезпечити повноту репрезентації національного наукового та культурного надбання, зв'язку минулих поколінь із сучасністю, потрібно змінити усталений підхід на парадигму представлення спадщини як представників минулих поколінь, так і сучасників у межах єдиного консолідованого інформаційного ресурсу. Це важливо, щоб показати безперервність вітчизняних наукових, освітніх, культурних традицій, розвиток наукових напрямів та шкіл, закладів освіти, досягнень попередників у працях представників нових поколінь дослідників.

Мета цієї статті — окреслити базові засади формування репозитарію персональних бібліографічних показників у складі УНБА як перспективної форми репрезентації відомостей біобібліографічного характеру. Дослідницькими *завданнями* є пошук оптимальних програмно-технічних рішень щодо його розбудови, аналіз їх відповідності специфіці й конкретним завданням формування репозитарію як складової частини УНБА і консолідованого ресурсу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в цілому, а також можливостей інтегрування його в світовий інформаційний простір.

Загальні методологічні й практично-прикладні параметри розробки щодо проблем формування репозитарію персональної бібліографії у складі УНБА визначають насамперед напрацювання вчених Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: К. В. Лобузіню, науковий доробок якої охоплює широке коло питань цифровізації бібліотечної діяльності, зокрема формування порталу бібліотеки універсального характеру [5], О. В. Воскобойнікової-Гузевої [3], а також праці В. І. Попика [6], О. М. Яценка [7–8], О. Л. Верніка [1], Ю. В. Вернік [2], присвячені безпосередньо проблематиці розвитку ресурсів біографічної інформації.

Вітчизняна література з проблем розбудови репозитаріїв загалом є досить численною. Однак присвячені їм праці стосуються майже виключно досвіду створення інституційних репозитаріїв, у яких свої завдання і своя специфіка, тому вони мало чим можуть прислужитися для розуміння завдань з організації спеціальних біобібліографічних репозитаріїв. Доводиться констатувати: питання щодо формування репозитаріїв персональної бібліографічної інформації світовою і вітчизняною наукою спеціально не розроблялися. Доробок, присвячений організації та забезпеченню функціонування електронних сховищ даних, представлений здебільшого публікаціями широкого профілю. Проблеми, завдання та принципи відбору цифрової культурної спадщини для подальшого збереження ґрунтовно досліджено в працях В. В. Добровольської [4]. Окремі аспекти використання професійних репозитаріїв як найоптимальнішого варіанту обміну науковими даними було розкрито в спільній публікації Сари Маннгеймер, Емі Піенти, Дессіслави Кірілової, Колін Елман, Ембер Вутіч [9]. Цікавим також є досвід побудови сховища природознавчої і культурної спадщини для зберігання та розповсюдження знань, результатам дослідження якого присвячено колективну публікацію Сімони Армелі Мініканте, Джанкарло Бірелло, Марко Сіговіні, Тіціано Мінуццо, Анни Перін і Алессандро Черегато [10].

Для теми нашого дослідження більш конкретний інтерес становлять наукові розвідки Девіда Вілкокса, які аналізують можливості використання для розбудови репозитарію платформи Fedora, призначеної для забезпечення управління, збереження та доступу до цифрового контенту електронного сховища [11].

Наукова новизна нашої публікації полягає у зверненні до актуальної для розбудови вітчизняної системи біобібліографічної інформації проблематики, теоретичні, системотехнічні та методичні аспекти якої практично не були до цього часу предметом спеціального наукового розгляду.

Для розв'язання системотехнічних і організаційних проблем створення і функціонування репозитарію персональних бібліографічних

показчиків на базі УНБА першорядне значення має оптимальний вибір програмних продуктів, технологічної платформи, відповідної до його призначення, характеру контенту, обсягів інформації, специфіки адміністрування та інформаційних обмінів з користувачами. Вагоме значення має врахування функціональних параметрів взаємодії створеного репозитарію як з УНБА, так і з загальним консолідованим ресурсом НБУВ, можливостей підтримки різних форматів метаданих.

У бібліотеках, наукових установах, закладах освіти України для організації репозитаріїв різного характеру й призначення застосовується нині кілька програмних продуктів, кожен із яких має певні функціональні відмінності, дає особливі можливості. Найбільш поширеними є системи Dspace та EPrints. Різні за характером організації доступу, рівнями адміністрування, вони обидві мають повний спектр функціональності для створення репозитаріїв. Проте ці системи, особливо Dspace, яку використовують бібліотеки більшості вітчизняних закладів вищої освіти, уже певною мірою застаріли, за своїм характером більше відповідають локальним потребам інституційних репозитаріїв, які забезпечують інформаційні наукові та освітні потреби викладачів і студентів. Потреби забезпечення наукового пошуку, збереження і використання наукових даних у наш час потребують використання більш нових програмних продуктів.

Аналіз низки суттєвих характеристик, переваг і недоліків різноманітних технологічних платформ-конкурентів, на яких розбудовуються в сучасному світі сховища електронної інформації, привернув нашу увагу до можливості використання для організації репозитарію персональних бібліографічних показників УНБА платформи Fedora, розробленої спільнотою Проекту Fedora як безкоштовний програмний продукт із відкритим кодом.

За висновками Девіда Вілкокса (Канада), який спеціально аналізував характеристики платформи Fedora як технологічної основи розбудови репозитаріїв, цей програмний продукт повною мірою відповідає основним прийнятим в інформаційно-бібліотечному співтоваристві для формування сучасних інформаційних ресурсів принципам FAIR (findable, accessible, interoperable, and re-usable), що мають забезпечення доступності даних для пошуку, відкритості доступу до них, функціональної сумісності даних та можливості їх багатократного використання [11]. На основі платформи Fedora можна створити гнучку, розширювану структуру електронного сховища даних із відкритим кодом для управління, збереження та забезпечення доступу до інформації. До того ж вільне поширення Fedora не передбачає додаткових фінансових витрат від потенційного розподільника майбутнього репозитарію.

Досвід використання Fedora різноманітними організаціями по всьому світу, включно з бібліотеками (зокрема, Королівською бібліотекою Данії), музеями, архівами і державними установами, загальна кількість яких досягає понад 400 [11], цілком може бути імplementований у межах вітчизняної біобібліографічної діяльності з організації збирання, зберігання, забезпечення збереженості та надання доступу до біографічних і бібліографічних відомостей про окремі постаті вітчизняної освіти, науки й культури. Одним із яскравих прикладів тематичного репозитарію, що нині успішно функціонує на платформі Fedora, є Archivio di Studi Adriatici (ASA) — відкрите електронне сховище Інституту морських наук (ISMAR-CNR) у Венеції, у якому зберігаються природничі колекції, книжкова спадщина, документи й карти Інституту. Оцифровані документи колекцій установи та супровідні метадані, зібрані з використанням форматів Dublin Core та Simple Darwin Core, розміщуються на веб-сайті на основі репозитарію Fedora та фреймворку Islandora [10].

Серед передумов вибору Fedora як платформи для формування репозитарію даних можна визначити низку причин, адже гнучкість системи Fedora здатна задовольнити різноманітні варіанти використання та вимоги. Саме ця гнучкість — здатність платформи забезпечувати роботу як локальних сховищ даних, так і комплексних репозитаріїв, у які вони неминуче трансформуються в процесі свого функціонування, — і привертає до неї увагу більшості установ.

Не менш важливим є те, що Fedora імplementує систему загальноприйнятих веб-стандартів для надання своїх послуг. Це полегшує інтегративність платформи з іншими програмами та службами для обміну даними. Платформа забезпечує можливість передавати комбіновані дані й модульну архітектуру, засновану на зручному програмному інтерфейсі (APIs), та простоту інтеграції із сучасними додатками. До того ж Fedora дедалі більше зосереджується на управлінні науковими даними. Усе це, на нашу думку, робить її оптимальною платформою для побудови репозитарію персональної біобібліографії з підтримкою принципів даних FAIR. Окрім того, Fedora має потужну підтримку стійких ідентифікаторів: карбує HTTP-ідентифікатори URI для кожного ресурсу, дає змогу асоціювати будь-яку кількість додаткових ідентифікаторів із ресурсами як властивостей RDF (Resource Description Framework, тобто моделі опису ресурсів). Fedora також підтримує розширені метадані в будь-якій схемі, що можуть бути індексовані та розповсюджені за допомогою різноманітних протоколів та служб [11].

Отже, Fedora як гнучка, розширювана архітектура репозитарію цифрових об'єктів — це програмне забезпечення для електронних

сховищ даних із відкритим кодом, що забезпечує зберігання, збереженість та доступ до цифрового контенту. Для реалізації принципів даних FAIR на практиці Fedora передбачає набір функцій, що відповідають підтримуваним інфраструктурою платформи критеріям. Означені критерії покликані сприяти задоволенню потреб наукового співтовариства в управлінні даними шляхом гарантування їх доступності для пошуку, відкритості доступу, функціональної сумісності та можливості багатократного використання даних, що повною мірою відповідає перспективним функціональним завданням сховища біобібліографічних відомостей «Українського національного біографічного архіву».

Розгортання роботи з формування репозитарію персональних бібліографічних показників на базі УНБА передбачає розв'язання цілої низки організаційних, технологічних, а також правових проблем.

Найперше, йдеться про інституціалізацію такого репозитарію, визначення його типології і статусу. Усталена нині у світі класифікація електронних архівів відповідно до їх типологічних характеристик, представлена в OpenDOAR (глобальному каталозі репозитаріїв відкритого доступу), окрім інституційних репозитаріїв, що найбільше висвітлені в публікаціях різних дослідників, виокремлює також репозитарії тематичні (або предметні), об'єднані, урядові та невизначеного типу¹. На нашу думку, за призначенням, усіма типологічними ознаками запропонований репозитарій персональних бібліографічних показників варто розглядати як спеціалізований тематичний (предметний) репозитарій бібліотеки, з огляду на його перспективне функціонування з метою репрезентації біобібліографічних видань.

Організація Інститутом біографічних досліджень НБУВ репозитарію біобібліографічних матеріалів УНБА як електронного архіву з відкритим доступом, тобто залучення його до національного та міжнародного простору науково-інформаційних обмінів, передбачає забезпечення функціонування ресурсу на рівні загальноновизнаних у світі принципів відкритості та академічної доброчесності, додержання права інтелектуальної власності й стандартизованих техніко-технологічних вимог.

У дослідженнях проблем щодо практики функціонування репозитаріїв звертається увага на потребу першочергового розв'язання таких проблем: 1) отримання інформованої згоди від учасників обміну даними щодо їх використання в наукових і освітніх цілях; 2) забезпечення обміну даними з дотриманням етичних і правових норм

¹ OpenDOAR Statistics. URL: http://v2.sherpa.ac.uk/view/repository_visualisations/1.html. Last Accessed 02/07/2020.

та 3) обмін даними, що не можуть бути знеособленими. Водночас дослідники зазначають, що у функціонуванні репозитаріїв є також перманентні проблеми якісного обміну даними, на який впливають великі масиви даних, авторське право та суміжні права, ризик деконтекстуалізації. Нині немає універсальних і простих рішень для цих викликів, утім, конфіденційність і етика залишаються пріоритетними принципами обміну даними в сучасному науковому інформаційно-комунікаційному середовищі [9].

Розв'язуючи техніко-технологічні питання, спеціалісти, зокрема В. В. Добровольська, звертають увагу на потребу забезпечувати довготривале збереження репозиторіями цифрової інформації для майбутніх поколінь, що передбачає, зокрема, систематичну перспективну роботу: перманентну зміну форматів файлів і стандартів метаданих; зміну програмних платформ; перебудову цифрових колекцій за новими стандартами [4].

Для визначення властивостей майбутнього репозитарію персональних бібліографічних показників важливо також враховувати міжнародні вимоги, які висуваються до окремих репозитаріїв і відповідність яким засвідчується за результатами сертифікації електронних сховищ даних, що нині здійснюється організацією CoreTrustSeal². Вона пропонує будь-якому зацікавленому репозитарію даних сертифікацію базового рівня, в основу якої покладено каталог і процедури Основних вимог до надійних репозитаріїв даних DSA–WDS (DSA–WDS Core Trustworthy Data Repositories Requirements). Цей універсальний каталог вимог відображає основні характеристики надійних сховищ даних і є результатом співпраці Світової системи даних Міжнародної наукової ради (The World Data System of the International Science Council (WDS)) та Знаку якості даних (Data Seal of Approval (DSA)) під егідою Альянсу науково-дослідних даних, який об'єднав відповідні сертифікати репозитаріїв даних — WDS і DSA³.

Вступ до Вимог до надійних репозитаріїв даних CoreTrustSeal 2020–2022 зазначає, що сертифікація навіть на базовому рівні вже передбачає значні переваги для репозитарію та його розпорядника. Вона засвідчує надійність і стабільність сховища електронних даних, дає змогу забезпечити прозорість і належну якість його функціонування, що досягається за допомогою дотримання існуючих стандартів. Серед зовнішніх переваг базової сертифікації зазначається підвищення рівня

² CoreTrustSeal. URL: <https://www.coretrustseal.org/>. Last Accessed 02/07/2020.

³ CoreTrustSeal Trustworthy Data Repositories Requirements: Extended Guidance 2020–2022 (November 20, 2019). URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3638211>. Last Accessed 02/07/2020.

довіри до репозитарія, зростання його авторитетності та репрезентативності в соціокомунікаційному середовищі. Зрештою, сертифікація базового рівня виконує роль своєрідної сходинки для процедури проходження сертифікації вищого рівня в майбутньому ⁴.

Одним із основних документів, що регламентують вимоги CoreTrustSeal, є Глосарій до Вимог до надійних репозитаріїв даних CoreTrustSeal 2020–2022. Цей документ подає концентроване визначення основних понять, що використовуються у Вимогах до надійних репозитаріїв. Саме поняття «репозитарій» Глосарій визначає як організацію, що зберігає, здійснює управління та надає доступ до багатьох видів цифрових матеріалів у різноманітних форматах. У Глосарії репрезентовано трактування термінів: інформація про права доступу; оцінка; архів; автентичність; користувач; курація; дані; база даних; набір даних; співтовариство; цифровий об'єкт; цифрове збереження; домен, або предметний репозитарій; внесення даних; цілісність; інституційний репозитарій; база знань; довгостроковість; довгострокове збереження; міграція; національна система репозитаріїв, включно з урядовою; відкрита архівна інформаційна система (англ. — Open Archival Information System (OAIS)); формати, яким надається перевага; виробник; інформація про походження; репозитарій публікацій; довідкова модель; репозитарій; репозитарій дослідницьких проектів; повторне використання; управління; план правонаступництва ⁵.

Процес сертифікації репозитаріїв наукових даних у світі лише починає по-справжньому розгортатися, але за ним — серйозні перспективи утвердження позицій наукових установ, бібліотек та закладів вищої освіти у світовому науково-інформаційному просторі. Відповідно до наведених на офіційному веб-сайті CoreTrustSeal статистичних відомостей, станом на початок липня 2020 року сертифікати надійності отримали 158 репозитаріїв. Серед вітчизняних репозитаріїв даних лише два сховища мають сертифікати WDS: Світового центру даних з геоінформатики та сталого розвитку Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» й Відділ космічних інформаційних технологій і систем Інституту космічних досліджень НАН України та Державного космічного агенства України, що становить лише 1 % від загальної кількості сертифікованих сховищ даних ⁶.

⁴ Introduction to the CoreTrustSeal Trustworthy Data Repositories Requirements 2020–2022. URL: <https://zenodo.org/record/3638211#.Xv2Nd237Spo>. Last Accessed 02/07/2020.

⁵ CoreTrustSeal Trustworthy Data Repositories Requirements: Glossary 2020–2022. URL: <https://zenodo.org/record/3632563#.Xv2uZG37Spo>. Last Accessed 02/07/2020.

⁶ Core Certified Repositories. URL: <https://www.coretrustseal.org/why-certification/certified-repositories/>. Last Accessed 02/07/2020.

Висновки. Започаткування репозитарію персональних бібліографічних покажчиків як важливої складової частини створюваного Інститутом біографічних досліджень НБУВ фундаментального науково-інформаційного ресурсу «Український національний біографічний архів», а водночас як автономного електронного архіву біобібліографії діячів української науки, освіти і культури, є важливим завданням, яке набуло нині першочергового значення. Розбудова репозитарію дасть змогу широко представити у вільному доступі біобібліографічні дані про науковий і творчий доробок співвітчизників. Водночас вона створить умови для широкого залучення до формування біобібліографічного архіву вчених і спеціалістів різних наукових установ, бібліотек і закладів вищої освіти з усіх регіонів України та українського зарубіжжя. У більш широкому плані започаткування репозитарію стане важливим кроком до продовження формування «Українського національного біографічного архіву» на засадах корпоративного проекту на основі об'єднання творчих зусиль навколо всеукраїнської віртуальної біографічної дослідницької лабораторії.

На наш погляд, формування репозитарію персональних бібліографічних покажчиків на базі платформи Fedora відповідатиме загальноприйнятим світовим стандартам обміну науковими даними. Гнучкість і розподілена підтримка в поєднанні з інтегративністю платформи з іншими програмами та службами обміну даними здатні сприяти створенню оптимального комунікаційного каналу для обміну біографічними й бібліографічними відомостями. Відповідність принципам даних FAIR також забезпечить доступність даних для пошуку, відкритість доступу до них, функціональну сумісність даних та можливість їх багаторазового використання в дослідницькій та освітній діяльності.

Водночас варто зважати на те, що розгортання репозитарію персональних біобібліографічних покажчиків є важливим кроком, спрямованим на більш тісне входження до світового науково-інформаційного простору, міжнародної системи репозитаріїв, яка набуває в наш час все більшого значення для організації обмінів науковою інформацією. У цьому розумінні такий крок є дуже відповідальним для Інституту біографічних досліджень НБУВ. Започаткування репозитарію як архіву вільного доступу передбачає в реаліях сьогодення безумовне й чітке виконання всіх правил, визначених міжнародним науково-інформаційним співтовариством, зокрема документами CoreTrustSeal як головного центру методичного забезпечення, унормування діяльності репозитаріїв та їх сертифікації. Тому всі практичні кроки з розгортання репозитарію мають неухильно орієнтуватися на відповідність

високим вимогам, визначеним для отримання в перспективі сертифіката CoreTrustSeal, що засвідчує надійність сховища біобібліографічних даних на світовому рівні.

1. Вернік О. Л. Системотехнічне забезпечення організації інтегрованої системи ресурсів біографічної інформації «Українського національного біографічного архіву» / О. Л. Вернік // Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації: проблеми формування й використання / В. І. Попик (кер. проекту). – Київ, 2016. – С. 171–189.
2. Вернік Ю. В. Укладання Українського біографічного словника: науково-комунікативний аспект / Ю. В. Вернік // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2018. – Вип. 16. – С. 252–264. <https://doi.org/10.15407/ub.16.252>
3. Воскобойнікова-Гузєва О. В. Біобібліографічна діяльність у стратегії розвитку провідних бібліотек України: аналіз ресурсів відкритого доступу / О. В. Воскобойнікова-Гузєва // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2012. – Вип. 9. – С. 197–214.
4. Добровольська В. Збереження цифрової культурної спадщини: основні проблеми, завдання, принципи відбору / Вікторія Добровольська // Social and Human Sciences. – 2019. – Вип. 3 (23). – Режим доступу: https://sp-sciences.io.ua/s2663927/dobrovolska_viktoriia_2019_.preservation_of_the_digital_cultural_heritage_basic_problems_tasks_principles_of_selection_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_03_23 – Назва з екрана.
5. Лобузїна К. В. Цифрове обличчя наукової бібліотеки: столітній рубіж академічних традицій та інновацій / К. В. Лобузїна // Бібліотечний вісник. – 2018. – № 3. – С. 12–17. <https://doi.org/10.15407/bv2018.03.012>
6. Попик В. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку : монографія / Володимир Попик ; [відп. ред. Л. А. Дубровіна] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2013. – 518, [4] с.
7. Яценко О. М. Місце і роль біобібліографічної діяльності в стратегії розвитку сучасних бібліотек / О. М. Яценко // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2018. – Вип. 16. – С. 225–237. <https://doi.org/10.15407/ub.16.225>
8. Яценко О. М. Представлення біобібліографічного матеріалу на персональних сторінках «Українського національного біографічного архіву»: принципи побудови розділів, особливості організації, джерела наповнення / О. М. Яценко // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – 2016. – Вип. 13. – С. 250–268. <https://doi.org/10.15407/ub.13.250>
9. Mannheimer S. Qualitative Data Sharing: Data Repositories and Academic Libraries as Key Partners in Addressing Challenges / S. Mannheimer, A. Pienta, D. Kirilova, C. Elman, A. Wutich // American Behavioral Scientist. – 2019. – Vol. 63, Is. 5. – P. 643–664. <https://doi.org/10.1177/0002764218784991>

10. Minicante S. A. Building a Natural and Cultural Heritage Repository for the Storage and Dissemination of Knowledge: The *Algarium Veneticum* and the *Archivio di Studi Adriatici* Case Study / S. A. Minicante, G. Birello, M. Sigovini, A. Perin, A. Ceregato // *Journal of Library Metadata*. – 2017. – Vol. 17, Is. 2. – P. 111–125. <https://doi.org/10.1080/19386389.2017.1355165>
11. Wilcox D. Supporting FAIR Data Principles with Fedora / David Wilcox // *LIBER Quarterly*. – 2018. – Vol. 28, Is. 1. – P. 1–8. <http://doi.org/10.18352/lq.10247>

REFERENCES

1. Vernik, O. L. (2016). Systemotekhnichne zabezpechennia orhanizatsii intehrovanoi systemy resursiv biohrafichnoi informatsii “Ukrainskoho natsionalnoho biohrafichnoho arkhivu” [System engineering support for the organization of the integrated system of resources of biographical information of the “Ukrainian National Biographical Archive”]. In V. I. Popyk (Ed.). *Vitchyzniani resursy biohrafichnoi ta biobibliohrafichnoi informatsii: problemy formuvannia y vykorystannia* [Domestic resources of biographical and bibliographic information: problems of formation and use] (pp. 171-189). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Vernik, Yu. V. (2018). Ukladannia Ukrainskoho biohrafichnoho slovnyka: naukovo-komunikatyvnyi aspekt [Composition of the Ukrainian biographical dictionary: a scientific and communicative aspect]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 16, 252-264. <https://doi.org/10.15407/ub.16.252> [In Ukrainian].
3. Voskoboinikova-Huzieva, O. V. (2012). Biobibliohrafichna diialnist u stratehii rozvytku providnykh bibliotek Ukrainy: analiz resursiv vidkrytoho dostupu [Biobibliographic activity in the strategy of leading Ukrainian libraries development: analysis of publicly available resources]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 9, 197-214. [In Ukrainian].
4. Dobrovolska, V. (2019). Zberezhennia tsyfrovoi kulturnoi spadshchyny: osnovni problemy, zavdannia, pryntsypy vidboru [Preservation of the digital cultural heritage: basic problems, tasks, principles of selection]. *Social and Human Sciences*, 3 (23). Retrieved from https://sp-sciences.io.ua/s2663927/dobrovolska_viktoriya_2019_.preservation_of_the_digital_cultural_heritage_basic_problems_tasks_principles_of_selection_social_and_human_sciences.p_olish-ukrainian_scientific_journal_03_23_ [In Ukrainian].
5. Lobuzina, K. V. (2018). Tsyfrove oblychchia naukovoï biblioteky: stolitnii rubizh akademichnykh tradytsii ta innovatsii [The digital face of the scientific library: a century-old boundary of academic traditions and innovations]. *Bibliotechnyi Visnyk*, 3, 12-17. <https://doi.org/10.15407/bv2018.03.012> [In Ukrainian].
6. Popyk, V. I. (2013). *Resursy dovidkovoï biohrafichnoi informatsii: istorychnyi dosvid formuvannia, suchasnyi stan, problemy ta perspektyvy rozvytku* [Resources of references biographical information, historical experience of formation, current status, problems and prospects]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

7. Yatsenko, O. M. (2018). Mistse i rol biobibliografichnoi diialnosti v stratehii rozvytku suchasnykh bibliotek [Place and role of biobibliographic activities withing the strategy of contemporary libraries development]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 16, 225-237. <https://doi.org/10.15407/ub.16.225> [In Ukrainian].
8. Yatsenko, O. M. (2016). Predstavlennia biobibliografichnoho materialu na personalnykh storinkakh “Ukrainskoho natsionalnoho biohrafichnoho arkhivu”: pryntsypy pobudovy rozdiliv, osoblyvosti orhanizatsii, dzherala napovnennia [Presentation of bibliographical material on the personal pages of “Ukrainian national biographical archive”: principles of partition, especially the organization, sources of content]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 13, 250-268. <https://doi.org/10.15407/ub.13.250> [In Ukrainian].
9. Mannheimer, S., Pienta, A., Kirilova, D., Elman, C., & Wutich, A. (2019). Qualitative Data Sharing: Data Repositories and Academic Libraries as Key Partners in Addressing Challenges. *American Behavioral Scientist*, 63(5), 643-664. <https://doi.org/10.1177/0002764218784991> [In English].
10. Minicante, S. A., Birello, G., Sigovini, M., Perin, A., & Ceregato, A. (2017). Building a Natural and Cultural Heritage Repository for the Storage and Dissemination of Knowledge: The *Algarium Veneticum* and the *Archivio di Studi Adriatici* Case Study. *Journal of Library Metadata*, 17(2), 111-125. <https://doi.org/10.1080/19386389.2017.1355165> [In English].
11. Wilcox, D. (2018). Supporting FAIR Data Principles with Fedora. *LIBER Quarterly*, 28(1), 1-8. <http://doi.org/10.18352/lq.10247> [In English].

Стаття надійшла 16.09.2020 р.

Natalia FILIPPOVA, Candidate of Social Communications, Research Associate, Institute of Biographical Research, VNU (Kyiv, Ukraine).

Formation of the Repository of personal bibliographical indexes as a part of the Ukrainian National Biographical Archive: Definition of the basic principles of project implementation.

The article defines the basic principles of creating a repository of personal bibliographical indexes in the structure of the “Ukrainian National Biographical Archive” (UNBA) as the optimal form of representation of biobibliographical data in the open access, providing information exchanges. It is shown that the advantage of the repository created on the basis of UNBA in comparison with the presentation of biobibliographies in catalogs and library collections is the possibility of concentrated presentation of materials in all various formats: both individual editions and placed in different sources – books, magazines, collections and electronical resources. The feasibility of using the Fedora software platform for the repository is substantiated and its compliance with the functional tasks of the created repository is analyzed. It was emphasized that the organization of the repository will create conditions for wider involvement in the formation of the “Ukrainian National Biographical Archive” of scientists and specialists of scientific institutions, libraries and higher education institutions from all regions of

Ukraine and abroad. Mentioned above is important for the consolidation of research efforts, the establishment of the functioning of the all-Ukrainian virtual biographical research laboratory on the basis of the Institute of Biographical Research of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. At the same time, the deployment of a repository of personal biobibliographical indexes is an important step towards a closer entry into the world scientific and information space, the international system of repositories. Therefore, it obliges the creators of the electronic archive to unconditionally comply with the rules set by the international scientific and information community, in particular the CoreTrustSeal documents as the main center of methodological support, regulation of repositories activities and their certification.

Key words: biobibliography, consolidated biobibliographical resources, “Ukrainian National Biographical Archive”, information exchanges, repository of personal bibliographical indexes.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, ІНФОРМАЦІЯ

*Всеукраїнський бібліотечний
«Біографічний рейтинг»*

Номінація «Довідкові біографічні видання»

**«МАНЕРА ПИСЬМА НАРОДЖУЄТЬСЯ
НЕ ЛИШЕ З ПОЄДНАННЯ СЛІВ,
А Й З ВИСОТИ ЇХНЬОГО РОЗМІЩЕННЯ
НАД РІВНЕМ ДУШІ»**

[Рецензія на видання: Наєнко Михайло Кузьмович, доктор філологічних наук, професор: біобібліографічний довідник. – Київ : Освіта України, 2019. – 680 с.]

**“THE MANNER OF WRITING IS BORN
NOT ONLY FROM THE COMBINATION
OF WORDS, BUT ALSO FROM THE HEIGHT
OF THEIR PLACEMENT
ABOVE THE LEVEL OF SOUL”**

[Review of the publication: Naenko Mykhailo Kuzmovich, Doctor of Philology, Professor: Biobibliographic reference book. – Kyiv : Osvita Ukrainy, 2019. – 680 p.]

В історії української літератури й у літературній критиці України Михайлові Кузьмовичу Наєнку належить помітне і, безсумнівно, важливе місце. Він — професор, доктор філологічних наук, член Національної спілки письменників України, Національної спілки журналістів України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, Міжнародної української премії ім. Григорія Сковороди, заслужений діяч науки і техніки України. Учений, викладач, автор багатьох художніх творів, він належить до провідних літературознавців і викладачів літератури. У нього є своя школа; недарма ж його визнавали в 1990-х Людиною року відомі біографічні центри у Великобританії та США. Автор понад 500 наукових і літературно-критичних публікацій, 20 монографічних видань.

Майже всі літературознавці, які досліджують проблеми розвитку українського роману та новели, романтизму в українській літературі як тип художнього мислення, історію української науки про літературу, вивчають творчість Григорія Косинки, Олеса Гончара, так чи інакше звертаються до наукового доробку М. К. Наєнка. Його праці позначені єдністю стилю, індивідуальним характером мислення; вони «сюжетні», послідовні. Він упорядник, фаховий редактор, автор передмов до перевидань праць, знакових для українського літературознавства: «Історія українського письменства» Сергія Єфремова, «Історія української літератури» та «Порівняльна історія слов'янських літератур» Дмитра Чижевського, «Розстріляне відродження» Юрія Лавріненка та ін. Написав свою історію літератури, назвавши її і розкривши її зміст у науково-популярній формі: «Художня література України»; під назвою «Інтим письменницької праці» видав перший навчальний посібник, що розглядає письменницьку працю як окремий предмет для студентів спеціальності «Літературна творчість». Долучився до мемуаристики монументальною книжкою «Вечірні світанки: Берибіське Гуляйполе, „Від Києва до Лубен” і літературні візії» (Київ : Просвіта, 2015. 568 с.). У ній спробував відтворити історію рідного села Гуляйполе на Черкащині, згадати заклади, де навчався, місця роботи, своє оточення, сам при цьому, до речі, перебуваючи в тіні оповіді...

Протягом десяти років був деканом філологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У 1996 р. відродив філологічний семінар, започаткований ще В. Перетцом 1904 р. в Університеті святого Володимира. Ініціатор відкриття на філологічному факультеті кафедр фольклористики, класичної філології, полоністики, спеціальностей «літературна творчість», «фольклористика», «класична філологія», «українська мова як іноземна».

Бібліографічний довідник «Наєнко Михайло Кузьмович, доктор філологічних наук, професор», що став дипломантом Всеукраїнського бібліотечного «Біографічного рейтингу — 2019», варто сприймати, з одного боку, як спробу підбити деякі підсумки тривалого і, сподіваємося, подальшого процесу невтомного вивчення науковцем неосяжного материка з назвою «Література», з другого — як матеріали до наступного бібліографічного довідника (оскільки автор-упорядник в анотації зауважує: деякі позиції не відповідають стандарту суто наукового оформлення подібних видань).

Довідник — результат поєднання в одне ціле не лише бібліографії (за хронологічним і тематичним принципом) основних наукових, навчально-методичних і літературно-критичних праць Михайла Наєнка (вона представлена в розділах: I. Монографічні видання; II. Акаде-

мічні видання, навчальні підручники і посібники (колективні); III. Упорядкування, фахове редагування художньої та наукової спадщини; IV. Літературно-критичні статті, науково-методичні розвідки, рецензії; V. Художні спроби, нариси, публіцистика; VI. Автореферати дисертацій. VII. Телепрограми, радіопрограми. VIII. Підготовка наукових кадрів; IX. Рецензії, відгуки, спогади, теле- і радіопрограми, листи і діалоги, пов'язані з публікаціями та захистами дисертацій автора (деякі заголовки умовні; їх узято з листів-відгуків до адресата); X. Редакційна та науково-атестаційна діяльність автора; XI. Відзнаки, нагороди; XII. Література (довідкова)). По-новаторськи підходячи до жанру довідкового видання, упорядник умістив у ньому й інтерв'ю, надруковані в часописах, і ті, які звучали в радіопрограмах; рецензії на монографії, відгуки опонентів на докторську дисертацію, посвяти, панегірики, епіграми, вітальні слова вдячних учнів у науці з нагоди ювілеїв. Унаслідок такої композиції книжки перед читачем постала багатобарвна картина діяльності Людини в літературознавчій науці, філологічній освіті, культурі України.

Різносторонню й багатогранну діяльність професора вичерпно характеризують його викладачі й колеги, письменники й літературознавці, студенти, аспіранти й докторанти. Ось лише кілька цитат:

«...Під час навчання в університеті Михайлик відрізнявся від інших студентів однією особливою рисою: він був як музичний інструмент, котрий потрібно лише торкнути, настроїти, а він уже сам грає» (Петро Бойко, заслужений артист України, викладач виразного читання, священник, с. 395).

«Михайло Кузьмович — це, очевидно, той ідеал гуманітарного „цілого чоловіка“, який поєднав у собі викладацьку шляхетність та літературно-наукову обдарованість, які викликають у нас, студентів, поклик і порив не лише до творчого, а й викладацького бачення життя. Ці риси помічаються і в звичайному спілкуванні з Михайлом Кузьмовичем. Нам хочеться бачити викладачів саме такого еталону...» (В'ячеслав Левицький, с. 395).

«Михайло Кузьмович... активно ввів у поле своєї літературознавчої розповіді (йдеться про книжку «Художня література України». — Г. А.) також автобіографізм, на який раніше майже не звертали уваги. Це оживило літературу, що видно з аналізу в книзі літературної спадщини чи Володимира Мономаха, а чи Марка Вовчка... Михайло Кузьмович був моїм офіційним опонентом на захисті докторської дисертації. Свій відгук про дисертацію він написав часом дошкульно, дотепно і навіть конфліктно. Я знала, що Михайло Кузьмович любить конфлікт у літературі й літературознавстві... За це його шаную» (Ніла Зборовська, с. 395).

«Завжди підтягнутий, стриманий чи й сухуватий у спілкуванні, цей літературознавець у душі — великий романтик і мрійник. Він уміє звеселити жартом добірне товариство, зіграти блискучу партію в більярд» (Микола Славинський, с. 365).

«...Він вибудував у собі цілий філологічний завод, де є цехи історії літератури, теорії літератури, літературної критики, методики викладання, цех літературних постатей на чолі з Григорієм Косинкою і Олесем Гончарем. Нагадувати, що означений завод ані дня не простоює, гадаю, зайве» (Григорій Штонь, с. 301).

«Він великий полеміст, з його деякими поглядами багато хто не погоджується, але він уміє відстояти свою думку, свою позицію» (Віталій Дончик, с. 39).

«...Його талант наукового керівника й консультанта виявляється не в менторстві, не в дріб'язковій прискіпливості й опіці, а в творчій підтримці, доброзичливості, бажанні подискутувати, підказати, спрямувати — професійно й делікатно, дотепно або іронічно, але завжди з повагою до людини і делікатністю» (Н. Бернадська, Л. Кавун, В. Просалова, О. Кудряшова).

«Професіоналів у літературознавстві — одиниці, а я лише один із тих, хто прагне виконувати свою роботу професійно», — так говорить про себе М. Наєнко в «Автопортреті». Оповідючи про свою життєву дорогу, відомий літературознавець представляє широкий ареал життєписів видатних і так званих простих людей, які доторкнулися до його долі. Згадав і про те, що свого часу мав кілька тривалих розмов із завідувачем кафедри зарубіжної літератури Літературного інституту імені М. Горького (Москва) професором С. Артамоновим. Він, як автор багатьох літературознавчих праць, порадив: «„Треба писати так, аби викликати в читача якість роздратування. Інакше-бо наших літературознавчих книг ніхто не вкурить”». В цьому щось є, подумав я, і не став уникати в своїх міркуваннях про літературу елементів можливого роздратування» (с. 380). Тому в усіх працях Михайла Наєнка помітні майстерність і натхнення, помножені на досвід і непересічний інтелект. Як літературознавця його вирізняє виняткове вміння зацікавлювати і фактажем, і манерою осмислення, що нагадує роздуми вголос — не нав'язливі, не надокучливі.

Привертають у книжці увагу й розлогі розмови з Володимиром Коскіним, Галиною Білик, Неллі Даниленко, Валентиною Давиденко, Надією Степулою, Миколою Славинським, Юлією Пассак, Леонідом Туменком та Миколою Костецьким про дискусії в наукових колах, про жіноче літературознавство, про те, із чим слід боротися в науковому повсякденні і що в ньому варто культивувати. В інтерв'ю Михайло Наєнко розкривається як глибокий уважний читач, що часто

здійснює відступи, екскурси, ділиться враженнями від прочитаних творів й роздумами над ними. Адже літературознавці, активні учасники літературного процесу, завжди привабливі для читачів біографією, тими аспектами особистого досвіду, які наснажують їхні пошуки та відображені в їхніх зацікавленнях. Тому в інтерв'ю велику увагу приділено автобіографічному дискурсу, осмисленню життєвого й творчого шляху М. Наєнка.

В осяжних статтях-дослідженнях Ольги Повар «Минуле в лабіринтах надвечір'я. „Мала” і „літературна” вітчизна Михайла Наєнка» та Ольги Котельчук «Геокультурний простір і „Вечірні світанки...” Михайла Наєнка» глибина аналізу життєвого шляху літературознавця поєднується з аналітичним осмисленням наукового доробку і творчості крізь призму фактів біографії, доповнюються деякі факти його життєвого шляху. Вражає кипуча енергія, безмір задумів, дотепність, іронічність, душевність цієї людини, неординарність його мислення. «Я ще своє не доробив, останньої крапки не ставлю» (с. 430), — оптимістично заявляє Михайло Наєнко, автор-упорядник видання, яке, окрім суто довідкової інформації, має бути ще й джерелом нової дослідницької енергії для істориків і теоретиків української літератури, літературних критиків, для всіх, хто цікавиться проблемами українського літературознавства та небайдужий до українського слова загалом.

Галина Андріївна АЛЕКСАНДРОВА,
доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-5136-5160>
Halyna ALEKSANDROVA,
Doctor of Philological Sciences,
Leading Research Associate,
Institute of Biographical Research, VNLU
(Kyiv, Ukraine)

Стаття надійшла 20.09.2020 р.

**Історична біографіка в сучасному українському суспільстві:
проблематика, інформаційний простір, бібліотеки, читачі**
XVI Біографічні читання
(8 жовтня 2020 р.)

**Historical biography in modern Ukrainian society:
issues, information space, libraries, readers**
XVI Biographical Readings
(October 8, 2020)

8 жовтня 2020 року як один із заходів Міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації» відбулися XVI Біографічні читання «Історична біографіка в сучасному українському суспільстві: проблематика, інформаційний простір, бібліотеки, читачі», які організував Інститут біографічних досліджень (ІБД) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) он-лайн із застосуванням інтернет-платформи *Zoom*. У програмі читань були доповіді та повідомлення науковців, бібліотечних і музейних працівників — співробітників НБУВ, Національної історичної бібліотеки України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Інституту історії України НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Інституту геотехнічної механіки ім. М. С. Полякова НАН України (Дніпро), Бережанського краєзнавчого музею, Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського, а також викладачів закладів вищої освіти — Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій, Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка та ін.

Модератор Біографічних читань **Лариса Іванівна Буряк**, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, відкрила засідання коротким вітальним словом, у якому, зокрема, окреслила коло питань, представлених для обговорення на XVI Біографічних читаннях, наголосила важливість наукового діалогу, надто в нинішній непростій життєвій ситуації. Обмежений час дав можливість виступити 14 учасникам, кожен із яких розкрився як глибокий дослідник біографіч-

ного простору вітчизняного гуманітарного середовища; ще 7 учасників долучилися до засідання як слухачі.

Сергій Іванович Посохов, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в доповіді *«У пошуку „знакових фігур” місцевої історії (компаративний аналіз путівників по місту Харкову)»* репрезентував результати роботи, заснованої на аналізі 24 путівників по місту Харкову з кінця XIX ст. і до сьогодення з метою виокремлення найбільш видатних осіб місцевої історії. Для дослідження було створено базу даних, у якій фіксувалися імена зі сторінок путівників, соціальна чи професійна приналежність (у полі «особи») й оцінки, які супроводжували певне ім'я, та залежно від їх характеру зазначався коефіцієнт (у полі «згадки»). Якщо ім'я згадувалося без оцінок, присвоювався коефіцієнт 1 (1 бал), поєднання з такими епітетами, як «відомий», «визначний», — коефіцієнт 2 (2 бали), більш-менш докладну характеристику діяльності, передовсім з погляду впливу на розвиток міста, оцінювали в 3 бали — коефіцієнт 3. У підсумку це дало змогу створити певну ієрархічну систему імен і виокремити «ТОП-осіб», а також побачити систему імен у динаміці, коли окремі особи в певні періоди «випадали» з кола лідерів, а інші потрапляли до цього списку. Крім того, були зафіксовані зміни в збільшенні чи зменшенні уваги до певної категорії осіб (за соціальною та професійною характеристиками). У результаті аналізу визначено перелік історичних осіб, які насамперед формують «обличчя Харкова». П'ятірка лідерів має такий вигляд (за абеткою): О. М. Бекетов, В. Н. Каразін, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Г. С. Сковорода, Т. Г. Шевченко. Зазначені особи презентують Харків здебільшого як місто науки, освіти, культури та засвідчують його приналежність до України.

Лариса Дмитрівна Березівська, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, директор Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського НАПН України (ДНПБ) та головний науковий співробітник відділу педагогічного джерелознавства та біографістики ДНПБ, презентувала *«Електронний ресурс „Видатні педагоги України та світу” крізь призму жіночої біографіки»*. Доповідачка акцентувала на тому, що в різні часи велику роль у розвитку освіти відігравали жінки — виховательки, учительки, учені, викладачки; за роки незалежності України історики освіти на основі раніше заборонених і недоступних джерел повернули з небуття імена педагогів, які за радянської доби перебували поза історико-педагогічним наративом, або очистили біографії відомих постатей від шаблонів і фальсифікацій. Вагомим внес-

ком у розвиток педагогічної біографіки став розроблений фахівцями ДНПБ електронний інформаційно-бібліографічний ресурс «Видатні педагоги України та світу». Л. Д. Березівська представила відомих українських педагогинь минулого, чій персоналії містить електронний ресурс, — Х. Д. Алчевську, Т. Ф. Бугайко, М. М. Грінченко, Л. Д. Дєполович, Олену Пчілку, С. Ф. Русову, Т. І. Цвєлих, М. Монтессорі, які жили та працювали в різних суспільно-політичних, соціально-економічних, культурологічних умовах, однак їх об'єднує те, що їхні ідеї, які заклали цеглини гуманістичної педагогіки, не втрачають актуальності й нині. Електронний ресурс «Видатні педагоги України та світу» як ефективна форма інтеграції та поширення жіночої педагогічної біографіки презентує науковій спільноті біографію діячки; бібліографію її праць і матеріалів про неї; окремі повнотекстові твори; додаткові матеріали, зокрема фотогалерею.

У виступі **Олександра Євгеновича Музичка**, кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, *«Рецепція історико-духовних особливостей розвитку української культури в творчому доробку представника української діаспори в Іспанії Дмитра Бучинського (1913–1963)»* було висвітлено життєвий шлях та внесок в українську культурологію представника третьої (післявоєнної) хвилі української еміграції в Іспанії Дмитра Григоровича Бучинського. Зокрема, доповідач зазначив: Д. Г. Бучинський належав до націоналістичної, християнсько-консервативної течії української думки та громадського життя, яка домінувала в українській еміграції в другій половині ХХ ст.; на його творчість справив вплив Д. І. Донцов, але не виключений і зворотній вплив. Д. Г. Бучинський намагався поєднати християнський світогляд із завданнями плекання мілітарного, героїчного, рішучого українця, який, в обороні своїх інтересів, може вдатися й до дій, несумісних із релігійною мораллю. Допповідач зазначив великий внесок ученого в ознайомлення іспанців і іспаномовних читачів із творчістю Т. Г. Шевченка та інших українських письменників і зробив висновок, що актуальним і донині є заклик Д. Г. Бучинського не копіювати сліпо західноєвропейську культуру, а дивитися передусім вглиб себе, у собі шукати духовні ресурси для боротьби за гідне місце для української нації на культурній мапі світу.

У доповіді *«Одне загублене ім'я з історії одеської медієвістики: Віктор Соломонович Рейжевський (1907–1937)»* **Павла Андрійовича Майбороди**, старшого викладача кафедри філософії Національного університету «Одеська морська академія», йшлося про трагічну долю В. С. Рейжевського. Він походив з єврейської родини лікаря, яка мала досить великі статки до революції, здобув хорошу домашню ос-

віту, навчався в Одеському ІНО, Ленінградському та Московському університетах. Під час навчання в Ленінграді (нині Санкт-Петербург) його було арештовано за участь у «нелегальному» гуртку. З того часу життя В. С. Рейжевського супроводжували репресії. 1936 р. його востаннє арештовують в Одесі та переправляють у Москву, де розстрілюють у травні 1937 р. Через постійні переслідування В. С. Рейжевський не зміг розкрити свої здібності, опублікувати основні наукові праці, створити наукову школу й передати свої знання медієвіста наступним поколінням учених.

Доктор історичних наук, завідувачка кафедри публічного управління, права та соціогуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій **Світлана Григорівна Іваницька** і кандидат історичних наук, член Чернігівського осередку Національної спілки краєзнавців України **Тамара Павлівна Демченко** в доповіді «*Справа СБУ в історико-біографічному вимірі (до 90-річчя харківського процесу)*» намагалися у світлі сучасних історіографічних візій з'ясувати специфіку монтування процесу Спілки визволення України (1929–1930); показати роль і місце постаті академіка Сергія Єфремова в цій справі; узагальнити відомості щодо інших діячів, які опинилися на лаві підсудних або були притягнуті до відповідальності під час процесу СБУ. Джерелами студії стали документальні збірники, щоденники С. Єфремова та В. Дурдуківського, мемуари, епістолярій, архівна справа-формуляр С. Єфремова в Галузевому архіві СБУ. Подавши статистичні дані щодо персонального складу головних учасників процесу та змалювавши особливості долі окремих осіб, С. Г. Іваницька і Т. П. Демченко окреслили такі перспективи дослідження: заглиблення в особові справи-формуляри Галузевого архіву СБУ, освоєння фондів регіональних архівів, критичне студіювання стенографічного звіту процесу.

Завідувач сектору науково-дослідної роботи Національної історичної бібліотеки України (НІБУ) **Валентина Павлівна Кисельова** і головний бібліограф науково-методичного відділу НІБУ **Ольга Володимирівна Покропивна** виступили з повідомленням «*Дослідження краєзнавчих біобібліографічних ресурсів регіональних бібліотек: актуальність та завдання в контексті розвитку української біографіки*». Доповідачки зазначили, що аналіз сучасних публікацій про здобутки та проблеми історико-краєзнавчої бібліографічної діяльності засвідчує посилення уваги науковців до біографічних аспектів місцевої історії; розкрили мету дослідження краєзнавчої біографіки і його основні завдання, серед яких: вивчення джерельної бази — публікацій про сучасний стан бібліографічного забезпечення краєзнавчої біографіки, виявлення й упорядкування даних про біб-

ліографічні видання обласних універсальних наукових бібліотек України 2016–2019 рр., присвячені відомим особистостям краю, кількісний та якісний аналіз виявленого масиву посібників зі встановленням особливостей розвитку сучасної краєзнавчої біобібліографії, надання рекомендацій щодо удосконалення краєзнавчих біобібліографічних ресурсів; висловили впевненість, що узагальнення даних про масив друкованих і електронних бібліографічних джерел краєзнавчого напрямку, які вийшли у світ в останні роки, стане важливим внеском НІБУ в спільну справу подальшого розвитку українського бібліографічного репертуару.

Микола Павлович Проців, заступник директора з наукової роботи Бережанського краєзнавчого музею (Тернопільська обл.), у виступі *«Особові фонди Бережанського краєзнавчого музею та приватні колекції як джерела біографічних досліджень: Зіновій Штокалко»* розповів, як на основі особистих документів лікаря й бандуриста Зіновія Штокалка, його батьків і братів (учнівський квиток гімназії, паспорт, свідоцтва про навчання, посвідчення різних установ), афіш, програм концертів, рукописів (зошит Зіновія із записами пісень, збірник поезій отця Павла та брата Івана), кореспонденції (листи, поштівки, конверти), книг з екслібрисами з родинної бібліотеки, видань отця Павла Штокалка та Зіновія, різних предметів, сотень світлин, кількох картин розширено та уточнено життєписи Зіновія Штокалка та членів його родини. Також доповідач повідомив, що за результатами дослідження документів музеєм видано каталог *«Зіновій Штокалко (Бережан) і його родина в Бережанському краєзнавчому музеї та приватних колекціях»*, у якому вміщено 358 описів оригінальних документів і предметів за період 1891–2020 рр., і зробив висновок, що приватні колекції є важливим джерелом для вивчення життєписів особистостей, а колекціонери — партнерами краєзнавців і науковців.

Доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ **Галина Андріївна Александрова** розкрила *«Особливості творення сучасного художнього біографічного тексту (на прикладі роману С. Процюка „Маски опадають повільно“)*». Проаналізувавши вказаний роман-психобіографію, у якому особливу увагу звернено на психічні чинники життя і творчості Володимира Винниченка, вчена зазначила: у тексті дотримана життєва хронологія (С. Процюк перетворює певні епізоди з життя В. Винниченка на фабульні складники твору), але переважає не точне відтворення подій, а художній образ з його суперечностями у виборі життєвих пріоритетів та в стосунках з близькими (автор осмислює психосвіт В. Винниченка, представивши його життя як пристрасні, мученицькі й болючі пошуки власної сутності у твор-

чості, громадській діяльності, любовних історіях); оповідач у творі має водночас риси психолога, історика, літературознавця і читача, сполучає минуле (спостерігає життя письменника в контексті його доби) і теперішнє (оцінює життєдіяльність діяча з позицій сьогодення); автор не обмежується створенням психоаналітичного полотна особистості Володимира Винниченка, а показує, як кожен митець мусить приміряти різноманітні маски в пошуках себе самого та буттєвих істин. Доповідачка зробила висновок про те, що спроба осмислити постать письменника в психоаналітичному ключі є новаторською для української літератури.

У виступі «*Нові герої біографічної книги для дітей в Україні (2014–2020 рр.)*» **Наталія Петрівна Марченко**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, порушила питання зміни «героя» та наративів, які формують у читача-дитини його образ після переломних для самоусвідомлення та самоідентифікації українського суспільства події 2014 р. Доповідачка акцентувала: традиційне звернення до історичних постатей національного пантеону та персоналій — «взірців для наслідування» поступово відходить у минуле; сучасні діти мають змогу читати біографії значно ширшого кола героїв, зокрема й тих, хто не став знаменитим, чи навіть антигероїв; звичними в дитячому біографічному читанні стають раніше відсутні в ньому оповіді про сучасних кумирів молоді, визначних академічних учених, діячів церкви, представників українства, які зреалізували себе за межами країни; відчутно зросла кількість персоналій-жінок, котра охоплює нині як звичні категорії історичних діячок і мисткинь, так і діячок науки, політики, спорту, бізнесу та громадського життя; вітчизняні біографічні серії, добір персонажів у яких спрямований на максимальну «впізнаваність» постаті сучасним читачем, її «присутність» у медійному просторі, позначені чіткою орієнтацією на західноєвропейські зразки біографічної прози та відповідні моделі поширення біографічного читання. Підсумовуючи, Н. П. Марченко зазначила, що, на відміну від пострадянського дискурсу, нині особа НЕ позиціонується винятково виразником типового «канонізованого» життєвого досвіду, соціальної чи іншої групи, а є Особистістю з унікальним, неповторним, мотивуючим життєвим досвідом; її життєвий сценарій — НЕ зразок, а модель можливої поведінки в межах ситуацій, із якими дитина може зіткнутися в житті.

У доповіді «*Спогади-інтерв'ю: до історії жанру*» кандидат історичних наук, завідувач відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ **Надія Іванівна Любовець** зазначила, що в контексті розвитку нових напрямів в історичній науці на особливу увагу нині заслуговують

усноісторичні свідчення в мемуарному жанрі спогаду-інтерв'ю, який дає змогу зафіксувати оповіді учасників та очевидців певних подій. Доповідачка детально зупинилася на етапах еволюції спогаду-інтерв'ю: 1920-ті рр. — створення джерельної бази історичних досліджень, яке було продиктовано необхідністю легалізації історії радянської держави; поновлення традиції запису спогадів-інтерв'ю після Другої світової війни з метою висвітлення героїчної боротьби проти фашистської навали, згодом — досягнень радянського режиму; 1970–1980-ті рр. — набуття популярності історичного інтерв'ю у форматі магнітофонних записів; 1990-ті рр. — період упровадження жанру в історичні дослідження, що відбувалося на тлі інституалізації усної історії як окремого наукового напрямку. На цьому етапі науковцями була розроблена методика інтерв'ювання, транскрибування, аналізу та різних способів репрезентації інтерв'ю. Завданнями усноісторичних практик стали: створення джерельної бази історичних досліджень з новітньої історії України, дослідження колективних травматичних спогадів як способу їх детравматизації та реінтеграції суспільства на основі спільних цінностей, культурної різноманітності та прийняття Іншого.

У виступі «*Український закордонний паспорт громадянина Української Народної Республіки в житті української жінки періоду Української революції (1917–1921 рр.)*» Катерина Вікторівна Петриченко, молодший науковий співробітник відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства НБУВ, зазначила, що про жіноцтво періоду Української революції ми дізнаємось, зокрема, завдяки існуванню документів того періоду, серед яких — закордонний паспорт громадянина УНР, що засвідчував особу й громадянство, а в деяких випадках службове становище особи, яка виїздила за кордон. Доповідачка повідомила, що джерельною базою вивчення питання були українські закордонні паспорти УНР, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України та Центральному державному історичному архіві України в м. Львові; висвітлила питання про використання паспорта української жінки в період 1917–1921 рр.; на основі джерел розглянула інформаційний ресурс документа, навівши приклади паспортів жінок — учасниць подій Української революції; зробила висновки про роль закордонного паспорта громадянина УНР у житті української жінки та про значення цього документа як одного з вагомих джерел до вивчення біографій жінок, яким він належав.

Лариса Іванівна Буряк, доктор історичних наук професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, у доповіді «*Емоції на тлі еміграційного повсякдення (штрихи до біографічного світу Мілени Рудницької)*» акцентувала

увагу на важливій проблемі сучасних біографічних досліджень — на пошуку нових моделей біографічних реконструкцій, здатних розширити, поглибити, урізноманітнити знання та уявлення про життя людини, зробити їх цікавими для читацької аудиторії. Зокрема, апелюючи до теорії німецького історика Яна Плампера, який обґрунтовує важливість емоцій при дослідженні історичних процесів, Л. І. Буряк запропонувала залучити категорію «емоції» у контекст біографічних досліджень і розглянути в якості експериментального досвіду біографічний світ знаної політичної діячки Мілени Рудницької (1892–1976). На підставі автобіографії М. Рудницької та її листування із сином, відомим істориком Іваном Лисяком-Рудницьким, Л. І. Буряк проаналізувала емоції цієї харизматичної жінки, які виникали з приводу «Дому» як одного з ключових концептів її біографічного світу: спектр емоцій — смуток, туга, розчарування, відчай, ностальгія — репрезентують «іншу» М. Рудницьку в атмосфері еміграційного повсякдення, не міфологізовану, а реальну; водночас «Дім», своєрідне alter-ego М. Рудницької, постає означуванням її культурної самоідентифікації як жінки європейської ментальності з відповідною системою усталених естетичних пріоритетів, уподобань та вишуканого смаку.

Доповіддю Л. І. Буряк завершилася онлайн-зустріч науковців — XVI Біографічні читання, організовані Інститутом біографічних досліджень НБУВ. Підбиваючи підсумки, Лариса Іванівна подякувала учасникам за плідне, цікаве, насичене спілкування та висловила думку, що вітчизняне наукове співтовариство перебуває на шляху розуміння біографії як феномену, який набуває нині особливої загостреності з огляду на зміни світу, а отже, на шляху нових біографічних моделей, методів, конструкцій.

Загалом до виступу на XVI Біографічних читаннях було підготовлено 54 доповіді та повідомлення. Подаємо короткий виклад окремих із них.

У доповіді **Володимира Івановича Попика**, доктора історичних наук професора, члена-кореспондента НАН України, директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, *«Світоглядні орієнтири сучасної біографіки»*, зокрема, акцентовано, що розвиток біографіки, яка є важливою частиною вітчизняного гуманітарного знання, гуманітарної культури, суспільного життя, визначається її світоглядними орієнтирами. Їх формування традиційно відбувається на перетині соціальних інтересів та моральних приписів, ментальних уявлень про добро і зло, служіння суспільним ідеалам, цінність людського життя, творчі можливості людського генія тощо. Принциповим світоглядним орієнтиром української біографіки, що утвердився в умовах здобуття Україною незалежності, стало визнання цілісності й багатогранності вітчизняного історичного і культурного процесу з усіма проявами

його етнічного, мовного й культурного, конфесійного розмаїття, крайових відмінностей і бурхливих політичних протистоянь. Долаючи стереотипи, які залишилися від тоталітарного минулого, українська біографіка відновила, як свої основні засади, народознавчі, демократичні принципи, дала відсіч спробам насадження псевдоелітарних тенденцій. Важливим результатом освоєння українською біографікою європейських гуманістичних цінностей є визнання не лише за відомими представниками різних сфер суспільного життя «права на біографію», акцентування уваги на цінності людського досвіду кожного учасника і свідка подій вітчизняного минулого, потреба пошанування та збереження пам'яті про них не тільки на загальнонаціональному, а й на місцевому, локальному рівні, у родинному колі, серед нащадків.

У доповіді *«Регіональні аспекти історико-біографічних знань у сучасній Україні»* доктор історичних наук професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ **Сергій Миколайович Міщук** зазначив, що в соціокультурному сьогоденні України регіональна біографіка сприймається як його природна й органічна складова частина; що провідна роль в опрацюванні, інтеграції та поширенні історико-біографічних знань належить бібліотекам України усіх рівнів, які є важливою ланкою інформаційно-комунікаційної структури в регіонах; що нині вони нагромадили значний досвід створення інформаційного продукту — баз бібліографічної та біобібліографічної інформації, цифрових колекцій, тематичних картотек; що важливе практичне значення для науково-просвітницької та навчально-наукової роботи в регіонах України має збирання і популяризація бібліотечними працівниками інформації про діячів науки, освіти і культури, а також висвітлення місцевої історії та краєзнавчих студій; що в справі поширення історико-біографічних знань регіональні бібліотеки потребують освоєння і втілення в практику передового світового досвіду комунікації з різною читацькою аудиторією, розбудови партнерської співпраці з архівами, музеями, закладами освіти, науково-дослідними установами тощо.

Валерій В'ячеславович Томозов, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України, розглянув *«Джерела персональної інформації радянської доби в біографічному дослідженні»*, серед яких найбільш достовірними є писемні документи офіційного походження, тобто утворені в результаті роботи радянських державних органів. Доповідач об'єднав документи в чотири джерельні комплекси, які містять найважливішу персональну інфор-

мацію: 1) акти громадянського стану, тобто записи про народження, одруження та смерть; 2) господарські книги сільських рад, в яких фіксуються: повне ім'я селянина й усіх його домочадців, дата народження, національність, рівень освіти, місце навчання та служби, час вступу до колгоспу, посади, наявність інвалідності та пенсійного забезпечення всіх членів родини; 3) особові листки з обліку кадрів та автобіографії, які разом з особовою справою працівника нині перебувають або в архівах установ, або в їх фондах в обласних та міських архівах; 4) особові справи учнів шкіл та студентів вищих навчальних закладів, що зберігаються у фондах освітніх установ в українських архівах. Насамкінець В. В. Томозов наголосив, що виявлення та відбір необхідних документів, а потім їх критичне опрацювання є запорукою наукового успіху.

Кандидат історичних наук, завідувач відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів ІБД НБУВ **Олег Миколайович Яценко** підготував доповідь «„Джерела української біографістики”, випуск 5: трансформація контенту бібліографічного покажчика». Науковець подав порівняльну характеристику особливостей змісту і структури всіх випусків вказаної серії, включно з тим, що нині готується до друку, та показав динаміку їх контенту: простий алфавітний перелік біографічних джерел у першому випуску трансформувалася в останніх покажчиках в тематично структуровані системи з потужним допоміжним апаратом та інтерактивними посиланнями на електронні версії біографічних видань у мережі Інтернет, націлені на задоволення потреб дослідників. О. М. Яценко зупинився на ще одній функції серії покажчиків — забезпечення джерелами біографічної інформації бази даних «Джерела української біографістики», складової частини електронного ресурсу «Український національний біографічний архів».

Олексій Леонідович Вернік, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів ІБД НБУВ, у доповіді «*Біографічний метод у психологічному дослідженні: минуле і сьогодення*» розкрив суттєві моменти в становленні біографічного методу в психології; основну увагу приділив проблемам, які у вітчизняному науковому просторі висвітлюються недостатньо: спробам виокремлення на основі вибірки біографій універсальних структурних компонентів особистості, дослідженням формальної і змістової специфіки автобіографії у порівнянні зі щоденниками і листами; зупинився на трьох базових напрямках у психобіографічних дослідженнях, що ґрунтуються на ідеях Ф. Знанецького, В. Томаса, Г. Міда й інших: біографічний інтерпретаційний метод, біографічний нарративний аналіз, усна історія. Кожен із напрямів має як переваги, так і недоліки, відповідає конкретній сфері психологічного

знання, насамперед персонології, когнітивній психології, соціальній психології, історії психології тощо.

У доповіді кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ **Олени Валентинівни Бугасвої** «*Біографія митця в українській гуманітаристиці: сучасні музично-біографічні парадигми*» зосереджено увагу на висвітленні новітніх форм презентації/репрезентації біографій і персонологічних моделей образів/персонажів музичних діячів в об'єктиві аксіологічних концептів гуманітарної культури сучасної України; акцентовано на комунікативних можливостях музичної біографіки та її винятковому соціокультурному значенні для нашої доби; визначено критерії професіоналізму біографа, який виконує роль своєрідного комунікатора між митцем і публікою; окреслено основні напрями, тенденції української музичної біографіки та названо імена дослідників (істориків, музикознавців, психологів, педагогів), які працюють у цій царині; зазначено, що сучасна музично-біографічна галузь, перебуваючи в руслі нових духовних практик ХХІ ст., обумовлених антропоцентричним моделюванням дійсності, досліджує постать митця в діалозі з тим часопростором, до якого він належить, — так, засобами «людяного» біографічного письма, відбувається необхідне перечитування окремих історичних явищ, знань, поглядів на історію української національної культури і роль музичних діячів у ній.

Доповідь «*Інформаційна цінність особового архівного фонду як біографічного джерела*» кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ **Вікторії Василівни Патик** присвячена дослідженню інформаційного потенціалу особових архівних фондів: зазначено, що до їх складу входять документи та матеріали біографічного характеру, які розкривають наукову, культурну, державну, громадську діяльність особи та відображають її життєвий шлях, а також в них містяться епістолярні джерела, наукові й творчі матеріали тощо; на прикладах доведено, що особовий архівний фонд як комплекс документів і матеріалів про певну особу — незамінне та важливе джерело біографічних досліджень.

Ігор Іванович Стамбол, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, доцент кафедри бібліотекознавства та інформології Інституту журналістики Київського університету імені Бориса Грінченка, у доповіді «*Особливості біобібліографічного пошуку в провідних польських та чеських бібліотеках*» зазначив, що процес пошуку біобібліографії в закордонних бібліотеках, незважаючи на технологічні досягнення сучасних процесів автоматизації та цифровізації, є

досить складним, зокрема, тому, що кожна національна бібліотечна система побудована на власних платформах, які мають низку унікальних особливостей; що в останні десятиліття польська й чеська бібліотечні системи створюють електронні повнотекстові бази даних, котрі наповнюються як ретроспективно, так і поточно. Доповідач детально зупинився на принципах організації кількох бібліографічних онлайн-ресурсів Польщі та Чехії.

Молодший науковий співробітник відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів ІБД НБУВ **Наталія Павлівна Філіппова** в доповіді *«Сертифікаційні вимоги до електронних сховищ біобібліографічних відомостей»* розкрила питання про сертифікування репозитаріїв даних у контексті формування електронного сховища персональних бібліографічних покажчиків у складі «Українського національного біографічного архіву». Н. П. Філіппова описала базові вимоги до надійних репозитаріїв даних CoreTrustSeal 2020–2022, зазначивши, що вони становлять три групи основних характеристик: до організаційної інфраструктури, до управління цифровими об'єктами та технологічні характеристики; наголосила, що забезпечення відповідності зазначеним вимогам дасть змогу репозитарію біобібліографічних відомостей отримати сертифікат надійності сховищ даних CoreTrustSeal і засвідчить достатній рівень контролю за автентичністю, надійністю, доступністю цифрового матеріалу та можливістю його сталого використання.

У доповіді **Юлії Вікторівни Вернік**, наукового співробітника відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів ІБД НБУВ, *«Світовий досвід представлення інформаційних біографічних систем у глобальній мережі»* на підставі аналізу публікацій зарубіжних дослідників схарактеризовано особливості функціонування світових біографічних онлайн-словників, виокремлено та систематизовано основні проблеми розбудови сучасних інформаційних біографічних онлайн-систем, запропоновано теоретичну модель їх типології. На думку Ю. В. Вернік, розглянуті в дослідженнях проблеми можна зарахувати, по-перше, до технологічних або змістових і, по-друге, до специфічно-локальних (тобто притаманних лише конкретним біографічним системам) або інтегративно-загальних (притаманних переважній більшості систем). Отже, дослідниця виділила чотири типи проблем розбудови цифрових біографічних систем: «технологічно-глобальні», «технологічно-локальні», «змістово-локальні» та «змістово-глобальні» — та зробила висновок, що вивчення досвіду надає можливості для розвитку «Українського національного біографічного архіву» й інтеграції його в світову біографічну спільноту.

Олексій Олексійович Босенко, молодший науковий співробітник відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів ІБД НБУВ, підготував повідомлення *«Іконографія: особливості інтернет-пошуку та проблеми ідентифікації зображень осіб, причетних до української культури, історії, науки»*. Зокрема, дослідник зазначив, що важливою складовою частиною «Українського національного біографічного архіву» є розділ «Українська іконографія», до якого ввійшли зображення представників різних сфер діяльності, та запропонував алгоритм для результативного пошуку іконографічних матеріалів в мережі Інтернет, ідентифікації знайдених зображень осіб і ретельної перевірки їх достовірності.

Молодший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ **Тетяна Володимирівна Котлярова** дослідила *«Соціальні маркери в біографічних публікаціях сучасної вітчизняної наукової періодики»*. На основі біографічних матеріалів кількох періодичних видань НАН України доповідачка визначила та класифікувала соціальні маркери, які розглянула як показники професійного становлення вчених, значимості для соціуму їх наукової і суспільної діяльності, зокрема виділила дві найширші групи маркерів: суто соціальні та специфічні соціальні, які можна застосовувати лише щодо представників наукового співтовариства, а також зробила висновок, що визначення соціальних маркерів дає змогу з'ясувати суспільні пріоритети, які превалюють у науковому співтоваристві в певний період.

Висловлюємо подяку всім учасникам XVI Біографічних читань, які долучилися до заходу, попри несприятливі обставини нашого сьогодні, та запрошуємо до подальших зустрічей на наших наукових форумах!

*Тетяна Володимирівна КОТЛЯРОВА,
молодший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-6310-8778>
Tetiana KOTLIAROVA,
Junior Research Associate,
Institute of Biographical Research, VNLU
(Kyiv, Ukraine)*

Стаття надійшла 07.11.2020 р.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Українська біографістика» здійснює публікації наукових статей, археографічних досліджень, науково-інформаційних матеріалів, рецензій тощо. Мови збірника — українська, англійська, польська.

Редколегія приймає статті за адресою:
01601, МСП, Київ-33, вул. Володимирська, 62.
Інститут біографічних досліджень НБУВ.
Контактний телефон: (0-44) 288-13-84
e-mail: ibd@nbuv.gov.ua

Просимо авторів дотримуватися загальноприйнятих вимог до наукових публікацій. Докладно про вимоги до оформлення статей, процес рецензування та проходження рукопису див. на сайті збірника «Українська біографістика»: <http://ub.nbuv.gov.ua/>

Наукове видання

Українська біографістика
Biographistica Ukrainica

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

Випуск 20

The Collection of scientific works is dedicated to theoretical and methodical principles of domestic biographical science as a special historical discipline, historical experience, modern problems, tendencies and perspectives of development of Ukrainian and global biography and bio-bibliography study, issues of forming electronic bio-bibliographical resources, is covered life and creative development of prominent and little-known men of Ukrainian science, art and culture. A special section of the issue is devoted to the study of women's (auto)biographies in the modern scientific and communication space.

The Collection is aimed for scientists working in the field of biography, bio-bibliography, social communications, the development of electronic resources of biographical information, as well as a wide range of researchers interested in national history and culture.

Відповідальна за випуск: Т. В. Котлярова

Літературний редактор: Г. А. Александрова

Редактор польськомовних текстів: І. О. Ціборовська-Римарович

Коректор: Т. В. Котлярова

Оригінал-макет: Д. Л. Сичов

Підписано до друку 15.12.2020 р.

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 21,62. Обл.-вид. арк. 23,95

Наклад 200. Зам. № 18

Видавець і виготовлювач

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
03039, Київ, просп. Голосіївський, 3

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 15825-4297Р від 12.10.2009 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.